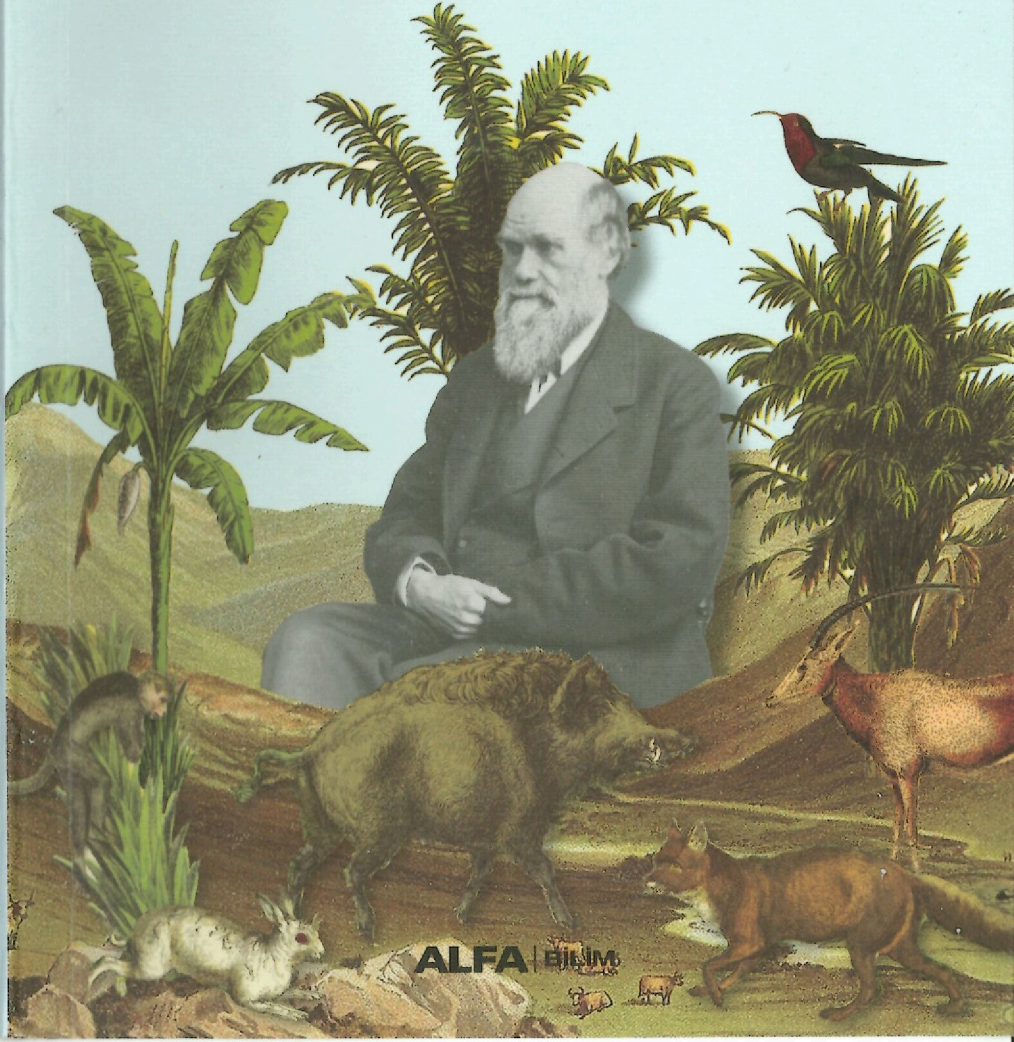

CHARLES DARWIN

CHARLES DARWIN

İNSANDA VE HAYVANLARDA
DUYGULARIN İFADE EDİLMESİ

İNSANDA VE HAYVANLARDA
DUYGULARIN İFADE EDİLMESİ

ALFA

ALFA EĞİTİM

CHARLES DARWIN

İNSANDA VE HAYVANLARDA DUYGULARIN İFADE EDİLMESİ

Elinizdeki bu kitap Darwin'in son büyük eseridir ve evrim kuramında eksik tek nokta olan duyguları ele alır. Önceki eserlerinde insanların diğer hayvanlardan kategorik olarak farklı olmadığını ve dünya üzerindeki bütün canlıların ortak bir atadan geldiğini ispatlayan Darwin, bu eserinde insanlar ve hayvanlarda duyguların nasıl ortaklıklar gösterdiğini analiz ederek hayvan davranışlarını inceleyen bir bilim dalı olan etolojinin de temellerini atmış olur.

"Zaman içinde Darwinci devrim, dünya üzerindeki her eğitimli insanın aklında ve kalbinde emin ve rahat bir şekilde yerini alacaktır, fakat bugün Darwin'in ölümünün üzerinden bir asırdan fazla zaman geçmesine rağmen hâlâ onun parmak ısırtan çıkarımlarla dolu ifadelerini tam olarak hazmedebilmiş değiliz."

—Daniel Dennett

"Darwinci kuram yalnızca üstün bir açıklama gücüne sahip olmakla kalmaz; açıklamasındaki ekonomikliğin güç dolu zarafeti, dünyanın en unutulmaz başlangıç mitlerine bile üstün gelecek şiirsel bir güzelliği vardır."

—Richard Dawkins

"Hiçbir bilimsel devrim daha önceki alışkanlıklarımızı ve kanaatlerimizi değiştirme açısından Darwin'in buluşuyla karşılaştırılamaz. Darwinci evrim çok derin bir biçimde, kendi varlığımız ve özümüze ilişkin algılarımızda ve bilimin işaret ettiği benzer sorular konusunda da bir devrim yaratmıştır: Biz kimiz? Buraya nasıl geldik? Diğer yaratıklarla ilişkimiz nedir ve hangi yollardır?"

—Carl Zimmer

İNSANDA VE HAYVANLARDA DUYGULARIN İFADE EDİLMESİ

CHARLES DARWIN

Robert ile Susannah Darwin'in altı çocuğundan beşincisi olarak 12 Şubat 1809 tarihinde Shrewsbury'de doğdu. Baba tarafından dedesi Erasmus Darwin'dir. 1825 yılında İskoçya'daki Edinburgh Üniversitesinde tıp eğitimi görmeye başladı. Burada Lamarck'ın evrim teorisini öğrendi ve öğretmeni Robert Edmund Grant'le beraber deniz canlılarını inceledi. 1827 yılında babası Darwin'i tıp okulundan alarak, teoloji eğitimi alması için Cambridge Üniversitesine bağlı Christ's College'a kaydettirdi. 1831 yılında botanik profesörü John Stevens Henslow'dan aldığı dersler sayesinde okulundan başarıyla mezun oldu. 1831-1836 yılları arasında İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri Gemisi olan HMS Beagle'la yaptığı dünya seyahatinde topladığı jeoloji ve biyoloji verilerini yirmi yıl boyunca inceledi. 1859 yılında yayımladığı *Origin of Species* [*Türlerin Kökeni*] kitabıyla modern bilimin seyrini değiştirdi. 18 Nisan 1882'de öldü.

BAHAR KILIÇ

İlkokulu Amerika'da okuduktan sonra Ankara Atatürk Anadolu Lisesini bitirdi. Daha sonra Hacettepe Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesinden mezun oldu. Halen mesleğini icra etmekte, bir yandan da internet üzerinden kendi ismiyle açtığı blog sitesinde "felis agnosticus" mahlasıyla bilim, din ve felsefe üzerine çeşitli makale ve belgesel çevirileri yapmakta özellikle biyoloji ve evrim kuramı üzerine yazılar yazmaktadır. Alfa Bilim Dizisinden basılan Daniel Dennett'in *Darwin'in Tehlikeli Fikri* kitabının eşçevirmenlerinden biridir ve yine Alfa Bilim Dizisinden basılan *Darwin'in Türlerin Kökeni, Cinsel Seçilim ve İnsanın Türeyişi* kitaplarının çevirmenidir.

İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilmesi

© 2018, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The Expression of the Emotions in Man and Animals

© 2009, Cambridge University Press

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küptüşoğlu

Dizi Editörü Kerem Cankocak

Redaksiyon Mehmet Ata Arslan

Çeviren Bahar Kılıç

Kapak Tasarımı Füsün Turcan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-625-449-354-6

1. Basım: Mayıs 2021

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftahavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com - info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949

CHARLES DARWIN

İNSANDA VE HAYVANLARDA
DUYGULARIN İFADE EDİLMESİ

Çeviren: Bahar Kılıç

ALFA

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ, 11 İNSANDA VE HAYVANLARDA DUYGULARIN İFADE EDİLMESİ, 13

I. BÖLÜM – İFADENİN GENEL İLKELERİ, 37

Üç temel ilkenin belirlenmesi–Birinci ilke–Yararlı eylemler belirli zihin durumlarıyla ilişkili olarak alışkanlığa dönüşür ve işe yarıyor olsun veya olmasın, her olguda gerçekleştirilir–Alışkanlığın etkisi–Kalıtım–İnsanda alışkanlığa dayanan ilişkili hareketler–Refleks eylemler–Alışkanlıkların refleks eylemlere dönüşmesi–Düşük hayvanlarda alışkanlığa dayanan ilişkili hareketler–Son sözler.

II. BÖLÜM – İFADENİN GENEL İLKELERİ–*Devam*, 59

Karşıtlık İlkesi–Köpek ve kediden örnekler–İlkenin kökeni–Göreneksel işaretler–Karşıtlık ilkesi, karşıt eylemlerin karşıt dürtüler altında bilinçli olarak gerçekleştirilmesiyle ortaya çıkmamıştır.

III. BÖLÜM – İFADENİN GENEL İLKELERİ–*Sonuç*, 71

Uyarılmış sinir sisteminin, iradeden ve kısmen alışkanlıktan bağımsız olarak vücudu doğrudan etkilemesi ilkesi–Kıllarda renk değişimi–Kasların titremesi–Değişikliğe uğramış salgılar–Terleme–Şiddetli ağrı ifadesi–Öfke, büyük sevinç ve dehşet ifadeleri–İfadeli hareketlere yol açan ve açmayan duygular arasındaki karşıtlık–Uyarıcı ve baskılayıcı zihin durumları–Özet.

IV. BÖLÜM – HAYVANLARIN İFADE YÖNTEMLERİ, 88

Seslerin çıkarılması–Gırtlak sesleri–Başka yollarla üretilen sesler–Kızgınlık ve dehşet duyguları altında deri uzantılarının, kılların, tüylerin vb. dikleşmesi–Bir dövüşme hazırlığı ve kızgınlık ifadesi

olarak kulakların yatırılması–Kulakların dikleştirilmesi ve kafanın kaldırılması, bir dikkat göstergesi.

V. BÖLÜM – HAYVANLARIN ÖZEL İFADELERİ, 118

Köpek, ifadeli hareketleri–Kediler–Atlar–Gevişgetirenler–Maymunlar, sevinç ve şefkat ifadeleri–Ağrı ifadeleri–Kızgınlık–Afallama ve Dehşet.

VI. BÖLÜM – İNSANIN ÖZEL İFADELERİ: ACI ÇEKMEK VE GÖZYAŞI DÖKMEK, 146

Bebeklerin çığlık atması ve gözyaşı dökmesi–Yüz hatlarının biçimi–Gözyaşı dökmeye başlama yaşı–Alışkanlığa bağlı kısıtlamanın, gözyaşı dökmeye etkisi–Hıçkırmak–Gözü çevreleyen kasların çığlık atarken kasılmasının nedeni–Gözyaşı salgılanmasının nedeni.

VII. BÖLÜM – KEYİFSİZLİK, KAYGI, KEDER, HÜZÜN, UMUTSUZLUK, 174

Kederin sistem üzerindeki genel etkisi–Acı çekerken kaşların eğilmesi–Kaşların eğilme nedeni üzerine–Ağız köşelerinin indirilmesi üzerine.

VIII. BÖLÜM – SEVİNÇ, KEYİF, SEVGİ, SEVECEN DUYGULAR, BAĞLILIK, 192

Gülmek başlıca sevinç ifadesidir–Gülünç fikirler–Gülme sırasında yüz hatlarının hareketleri–Üretilen sesin niteliği–Kahkaha atarken gözyaşı salgılanması–Kahkahadan hafif tebessüme doğru kademelenme–Keyif–Sevgi ifadesi–Sevecen duygular–Bağlılık.

IX. BÖLÜM – DERİN DÜŞÜNME–MEDİTASYON–HIRÇINLIK–SOMURTKANLIK–KARARLILIK, 214

Kaşların çatılması–Bir çabayla ya da zorlayıcı veya nahoş bir imgenin algılanmasıyla başlayan derin düşünme–Soyut meditasyon–Hırçınlık–Asık suratlılık–Dik başlılık–Somurtmak ve dudak büzmek–Metanet veya kararlılık–Ağzın sıkıca kapatılması.

X. BÖLÜM – NEFRET VE KIZGINLIK, 229

Nefret–Öfke, sistem üzerindeki etkileri–Dişlerin gösterilmesi–Akıl hastalarında öfke–Kızgınlık ve içerleme–Çeşitli insan ırklarında

ifade edilme biçimi–Dudak bükme ve meydan okumak–Yüzün bir yanındaki köpek dişinin gösterilmesi.

XI. BÖLÜM – HAFİFE ALMA–HORGÖRÜ–TİKSİNTİ–SUÇLULUK–GURUR vb–ÇARESİZLİK–SABIR–DOĞRULAMA VE YADSIMA, 244

Horgörü, küçümseme ve hafife almanın farklı biçimlerde ifade edilmesi–Alaycı tebessüm–Horgörüğü ifade eden mimikler–Tiksinti–Suçluluk, hilekârlık, gurur vb–Çaresizlik veya acizlik–Sabır–Dik başlılık–Omuz silkme, insan ırklarının çoğunda ortaktır–Doğrulama ve yadsıma işaretleri.

XII. BÖLÜM – ŞAŞIRMA–AFALLAMA–KORKU–ÜRKÜNTÜ, 270

Şaşırma, afallama–Kaşların kaldırılması–Ağzın açılması–Dudakların öne doğru uzatılması–Şaşkınlığa eşlik eden mimikler–Hayranlık–Korku–Dehşet–Kılların dikleşmesi–Platysma kasının kasılması–Göz bebeklerinin büyümesi–Ürküntü–Sonuç.

XIII. BÖLÜM – ÖZ–DİKKAT–UTANÇ–UTANGAÇLIK–SİKILGANLIK: YÜZ KIZARMASI, 300

Yüzdeki kızarmanın niteliği–Kalıtım–Vücudun en çok etkilenen parçaları–Farklı insan ırklarında yüz kızarması–Kızarmaya eşlik eden mimikler–Kafa karışıklığı–Yüz kızarmasının nedenleri–Öz-dikkat, temel öge–Utangaçlık–Utanç, ahlak yasalarının ve göreneksel kuralların çiğnenmesi nedeniyle–Sıkılganlık–Yüz kızarması kuramı–Toplu özet.

XIV. BÖLÜM – SON SÖZLER VE ÖZET, 336

İfadeyi yaratan başlıca hareketleri belirlemiş olan üç temel ilke–Bu hareketlerin kalıtımı–Çeşitli ifadelerin kazanılmasında iradenin ve niyetin payı üzerine–İfadenin içgüdüsel olarak tanınması–Konumunun, insan ırklarının tür birliği üzerine sunduğu veriler–İnsanın atalarında çeşitli ifadelerin peş peşe kazanılması üzerine–İfadenin önemi–Sonuç.

DİZİN, 355

ŞEKİL LİSTESİ

1. Yüz kasları şeması, Sir C. Bell'den, 34
2. Yüz kasları şeması, Henle'den, 34
3. Yüz kasları şeması, Henle'den, 35
4. Masadaki bir kediye izleyen ufak köpek, 53
5. Başka bir köpeğe düşmanca yaklaşan köpek, 61
6. Uysal ve sevecen bir zihin durumu sergileyen köpek, 61
7. Kıрма çoban köpeği, 62
8. Sahibine sevgi gösteren köpek, 62
9. Vahşi ve dövüşmeye hazırlanan kedi, 64
10. Uysal bir zihin durumu sergileyen kedi, 65
11. Oklu kirpinin kuyruğundaki ses-üretme dikenleri, 98
12. Bir köpeği kovalayarak civcivlerinden uzaklaştırmaya çalışan tavuk, 102
13. Davetsiz bir misafiri uzaklaştırmaya çalışan kuğu, 103
14. Hırlayan bir köpeğin kafası, 120
15. Köpek görünce dehşete kapılan kedi, 130
16. *Cynopithecus niger* [Sorguçlu kara şebek], uysal durumdayken, 137
17. Aynı hayvan, okşanmaktan hoşnutken, 137
18. Kırgın ve somurtkan bir şempanze, 141
19. Akıl hastası bir kadının fotoğrafı, 288
20. Dehşet, 291
21. Ürküntü ve ıstırap, 296

- I. Resim, 147
- II. Resim, 177
- III. Resim, 197
- IV. Resim, 240
- V. Resim, 245
- VI. Resim, 256
- VII. Resim, 292

Lütfen dikkat: Bu yedi adet Işıklı Baskı Resimdeki bazı Şekiller, özgün negatiflerden değil fotoğraflardan elde edilmiştir ve o nedenle biraz bulanıktır. Ancak bu kopyalar aslına sadıktır ve benim amacıma, büyük özenle hazırlanmış herhangi bir çizimden çok daha iyi hizmet etmektedir.

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Babam hayattayken kitabın birinci basımı henüz tükenmemişti, dolayısıyla kendisi ikinci basım için derlenen belgeleri yayımlama fırsatı bulamadı. Çok sayıda mektubun yanı sıra kitap, kitapçık ve inceleme özetlerinden ve kaynakçalarından oluşan söz konusu belgelere bu kitapta yer vermeye çalıştım. Birinci basımdan sonra yazılmış olanlardan da biraz yararlandım, ama eksiksiz bir okuma yaptığımı söyleyemem.

Babamın kendi elindeki kopyaya not ettiği yorumları rehber alarak metinde birkaç değişiklik yaptım. Diğer eklemelerse dipnotlarda, köşeli parantez içinde verildi.

FRANCIS DARWIN.
CAMBRIDGE,
2 Eylül, 1889.

İNSANDA VE HAYVANLARDA DUYGULARIN İFADE EDİLMESİ

GİRİŞ

İFADE üzerine pek çok kitap yazılmıştır,¹ ama Fizyonomi (yüz hatlarının daimi biçiminin incelenmesi yoluyla karakterin teşhis edilmesi) konusunda yazılmış olanların sayısı çok daha fazladır. İkincisi bu kitabın konusu değil. Başvurduğum daha eski çalışmalardan² hiç denecek kadar az yararlandım. Ressam Le Brun'un 1667'de yayımlanan *Conférences*³ adlı ünlü eseri, eski çalışmalar içinde en tanınmış olandır ve güzel açıklamalar içerir. Eski sayılabilecek çalışmalardan bir diğeri olan ve ünlü Hollandalı anatomi uzmanı Camper tarafından 1774-1782'de yayımlanan *Discours* isimli

¹ [John Bulwer, 1649 tarihli *Pathomyotomia* adlı eserinde, çeşitli ifadeleri oldukça iyi betimler ve her birinin ilişkili olduğu kasları uzun uzadıya irdeler. John Bulwer'in *Chirologia* adlı çalışmasına atıfta bulunan Dr. D. Hack Tuke (*Influence of the Mind upon the Body*, 2. basım, 1881, 1. cilt, s. 232), bu eserde mimikler hakkında takdire şayan açıklamalar bulunduğunu belirtir. Lord Bacon, *The Doctrine of Gesture; or, the Motions of the Body with a view to their Interpretation* isimli çalışmayı, gelecek nesillere kaynak olarak tavsiye eder.]

² J. Parsons, *Philosophical Transactions*, 1746, s. 41, Ek bölümünde yer alan makalesinde, geçmişte ifade konusuna yer veren kırk bir yazarın isimlerini listelemiştir. [Mantegazza, 1885 tarihli *La Physiologie et l'Expression des Sentiments* (Uluslararası Seri) adlı kitabının 1. Bölümünde, "İnsan fizyonomisini ve ifadesini inceleyen bilimin kısa bir tarihçesini" sunmuştur.]

³ *Conférences sur l'Expression des différents Caractères des Passions*, Paris, 4to, 1667. Yaptığım bütün alıntılar, *Conférences*'in Lavater baskısının, Moreau tarafından düzenlenip 1820'de yayımlanan yeni basımından (9. cilt, s. 257) alınmıştır.

makalenin,⁴ konuya kayda değer bir katkıda bulunduğu söylenemez. Öte yandan aşağıda sayacağım çalışmalar etraflıca incelenmeyi hak eder.

Fizyoloji alanında yaptığı keşiflerle tanınan Sir Charles Bell, *Anatomy and Philosophy of Expression* [İfadenin Anatomisi ve Felsefesi] isimli kitabının birinci basımını 1806'da, üçüncü basımını da 1844'te yayımladı.⁵ O, yalnızca yeni bir bilim dalı olarak konunun temelini atmamakla kalmamış, aynı zamanda yepyeni bir çatı oluşturmuştur. Sir Bell'in kitabı her açıdan son derece ilginçtir; çeşitli ifadelerin ayrıntılı betimlerini içerir ve övgüye değer bir biçimde resimlendirilmiştir. İfadeyi yaratan hareketler ile solunum hareketleri arasındaki sıkı ilişkiyi göstermiş olması, onun konuya yaptığı başlıca katkı olarak kabul edilir. İlk bakışta önemsiz gibi görünmesine rağmen en önemli noktalardan biri, gözü çevreleyen kasların, şiddetli soluk verme çabaları sırasında bu hassas organları kan basıncından korumak üzere istemsizce kasılmasıdır. Utrechtli Profesör Donders'in benim için etraflıca araştırma nezaketini gösterdiği bu olgu, bundan sonra göreceğimiz gibi, insan çehresinin en önemli ifadelerinden bazılarını âdeta bir ışık seliyle aydınlatır. Sir C. Bell'in çalışması kimi yabancı yazarlarca hafife alınmış veya değeri göz ardı edilmiş, ama kimileri tarafından bütünüyle benimsenmiştir; örneğin ona hak ettiği değeri verenlerden biri olan M. Lemoine şöyle belirtir: "İster filozof olun ister sanatçı, insan yüzünü konuşturmaya çalışan herkes Bay Bell'in kitabı üzerine derin derin düşünmelidir, çünkü bu eser, sade görünümü ve estetik sunumuyla, tıp biliminin ve ahlaki ilişkilerin en güzel anıtlarından biridir."⁶

⁴ *Discours par Pierre Camper sur le Moyen de représenter les diverses Passions*, vb, 1792.

⁵ Bu kitaptaki bütün alıntılar, Sir C. Bell'in ölümünden sonra yayımlanan ve yaptığı son değişiklikleri içeren 1844 tarihli üçüncü basımdan alınmıştır. 1806'da yayımlanan birinci basım içerik bakımından hayli eksiktir ve onun önemli görüşlerinden bazılarını içermemektedir.

⁶ *De la Physionomie et de la Parole*, Albert Lemoine, 1865, s. 101.

Sir C. Bell, aşağıda belirtilen nedenlerden ötürü, görüşlerini geliştirebileceği ölçüde geliştirip sonuca bağlamaya çalışmamıştır. Farklı kasların neden farklı duygularda harekete geçtiğini açıklamayı denememiş; örneğin kederli veya kaygılı bir insanda kasların içe bakan uçlarının neden yukarı kalktığını ve ağız köşelerinin neden aşağı sarktığını sorgulamamıştır.

M. Moreau 1807'de Lavater'ın Fizyonomi üzerine yayımlanan çalışmasını⁷ düzenlemiştir. Ayrıca bu esere, yüz kaslarının hareketlerine ilişkin harika betimler ve değerli açıklamalar içeren kendi makalelerini de eklemiştir. Ancak konunun felsefi yönüne dair aydınlatıcı bir açıklama sunmamıştır. Örneğin M. Moreau, Fransız yazarların *sourcilier* (Corrugator supercilii) diye isimlendirdiği kasın kasılmasına, diğer bir deyişle kasları çatma eylemine ilişkin şu gerçeğe dikkat çeker:—"Kasların bu hareketi, acı verici veya yoğun duygulanımların en keskin belirtilerinden biridir." Ayrıca bağlantıla-

⁷ G. Lavater, *L'Art de connaitre les Homines*, vb. Bu çalışmanın on ciltlik 1820 tarihli baskısının önsözünde bahsedilen ve M. Moreau'nun gözlemlerini içerdiği belirtilen en eski basımının 1807'de yayımlandığı söylenir; bunun doğru olduğuna hiç kuşuk yok, çünkü 1. cildin başında yer alan *Notice sur Lavater* başlıklı metin 13 Nisan 1806 tarihli. Ne var ki bazı bibliyografik çalışmalarda tarih olarak 1805-1809 verilmiştir; ama doğru tarihin 1805 olması olanaksız görünüyor. Dr. Duchenne, M. Moreau'nun 1805 yılında "*çalışması için önemli bir makale kompoze ettiğini*" belirtir (*Mécanisme de la Physionomie Humaine*, 8vo, 1862 tarihli basım, s. 5 ve *Archives Générales de Médecine*, Ocak ve Şubat, 1862); ben de 1820 baskısının 1. cildinde, yukarıda anılan 13 Nisan 1806 tarihinin yanı sıra 12 Aralık 1805 ve 5 Ocak 1806 tarihli pasajlar gördüm. Dr. Duchenne, M. Moreau'nun bu pasajlardan bazılarını 1805'te kompoze ettiğini gerekçe göstererek, çalışması 1806'da yayımlanmış olan Sir C. Bell karşısında M. Moreau'ya öncelik verir. Bu, bilimsel çalışmaların önceliğinin belirlenmesinde olağandışı bir yöntemdir; ama bu tip sorunlar, böyle çalışmaların göreceli değerleri karşısında son derece önemsiz kalır. M. Moreau ve Le Brun'dan yapılan yukarıdaki alıntılar, burada ve her yerde 1820 tarihli Lavater baskısı, 4. cilt, s. 228'den ve 9. cilt, s. 279'dan alınmıştır.

rı ve konumları dolayısıyla bu kasların, “gerçekten baskılayıcı veya güçlü olan tüm bu tutkulara, düzenlenimi kendine getirir gibi hissettiren ve zorlayıcı veya istenmeyen izlenimlere daha az tutunma olanağı ve yüzeyi sunmak istercesine kasılıp *küçülmeye* zorlayan duygulanımlarda olması gerektiği gibi, ana yüz hatlarını sıkılaştırmaya, yoğunlaştırmaya” uygun olduğunu ekler. Bu tür açıklamaların, farklı ifadelerin anlamına veya kökenine herhangi bir şekilde ışık tuttuğunu düşünenlerin bakış açısı benimkinden çok farklıdır.

Yukarıdaki pasaj, konunun felsefi yönüne herhangi bir katkıda bulunuyorsa bile, 1667’de ressam Le Brun’un korku ifadesiyle ilgili yaptığı betimi ancak bir nebze ileri taşımıştır:—“Bir yanı indirilirken diğer yanı kaldırılan kaşın yükselen parçası, ruhun algıladığı kötülükten beyni korumak için ona kavuşmak istiyor gibidir, şişkin görünen inik parçasıysa ruhu kuşatmak ve onu korktuğu kötülükten korumak ister gibi, bizi beyinden akın eden düşüncelerle buluşturur; genişçe açılmış olan ağız, kalbin kendisine doğru çekilen kandan dolayı irkilmesini gösterir; bu, soluk almak isteyen ağzı daha da açılmaya zorlar ve ses organlarından geçen havayı anlaşılabilir bir tınıya dönüştürür; kasların ve damarların şişkin görünmesinin tek nedeni, beynin bu bölgelere gönderdiği düşüncelerdir.” Bu cümleleri, konu üzerine yazılmış hayret verici saçmalıklara örnek teşkil ettiği için paylaşmaya değer buldum.

Dr. Burgess’ın *The Physiology or Mechanism of Blushing* [Yüz Kızarmasının Fizyolojisi veya Mekanizması] adlı çalışması 1839’da yayımlandı; 13. Bölümde bu esere sık sık atıfta bulunacağım.

Dr. Duchenne 1862’de *Mécanisme de la Physionomie Humaine* [İnsan Fizyonomisinin Mekanizması] adlı kitabını *folio* ve *octavo* formatında iki baskı hâlinde yayımladı; bu eserde, elektrikle uyardığı yüz kaslarının hareketlerini muhteşem fotoğraflarla betimleyerek analiz etti. Ayrıca bu fotoğraflardan istediğim kadarını çoğaltıp kullanmama cömertçe

müsaade etti. Onun çalışmaları, bazı hemşerileri tarafından ya hafife alındı ya da tümüyle göz ardı edildi. Dr. Duchenne, ifadenin oluşmasında kasların tek tek kasılmasına haddinden fazla önem atfetmiş olabilir; nitekim Henle'nin yaptığı anatomik çizimlerde⁸ görülebileceği gibi –ki kanımca bugüne dek yayımlanmış en iyi çizimler bunlardır– kasların birbirleriyle sıkıca bağlantılı olması, onların bağımsız çalıştığına inanmayı zorlaştırır. Ancak Dr. Duchenne, bu ve benzeri hataların besbelli farkına varmıştır ve elektrik yoluyla el kaslarının fizyolojisini son derece başarılı bir şekilde aydınlatmış bilindiğine göre, yüz kasları konusunda da muhtemelen haklıdır. Onun, yürüttüğü çalışmalarla konuya çok önemli katkılar sunduğu kanısındayım. Her bir kasın kasılmasını ve bundan dolayı deride oluşan çizgileri, ondan daha dikkatli inceleyen biri olmamıştır. İradeden en bağımsız çalışan kasların hangileri olduğunu belirleyen Dr. Duchenne, böylece çok önemli bir konuyu daha aydınlatmıştır. Kuramsal değerlendirmeler üzerinde fazla durmamış ve belirli duyguların etkisiyle neden bütün kasların değil de belirli kasların kasıldığını açıklamaya çalışmamıştır.

Seçkin Fransız anatomi uzmanlarından Pierre Gratiolet, Sorbonne'da İfade üzerine bir dizi ders verdi ve notları ölümünden sonra (1865) *De la Physionomie et des Mouvements d'Expression* başlığıyla yayımlandı. Bu, değerli gözlemlerle dolu çok ilginç bir çalışmadır. Gratiolet'in kuramı oldukça karmaşıktır ve tek bir cümleyle şöyle özetlenebilir (s. 65):–"Sunduğum bütün bulgular gösteriyor ki son derece güçlü ve soyut oldukları varsayılan duyular, hayal gücü ve düşüncenin kendisi, herhangi bir ilintili duygu uyandırmadıkça faaliyet gösteremez ve bu duygu, kendi çalışma biçimlerine uygun olarak her şeyi anlatan ve her biri ondan bizzat etkilenmiş gibi görünen dış organların yüzeyinde dolaysız, etkileşimli, sembolik veya metaforik olarak tercüme edilir."

⁸ *Handbuch der systematischen Anatomie des Menschen*, cilt 1, 3. Bölüm, 1858.

Gratiolet, kalıtsal alışkanlıkları dikkate almamış, hatta bireyin kendi alışkanlıklarını bile kısmen göz ardı etmiş gibi görünüyor; dolayısıyla bana öyle geliyor ki pek çok mimik ve ifade hakkında doğru veya herhangi bir açıklama sunmayı başaramamıştır. Onun sembolik hareketler diye isimlendirdiği ve bilardo oynayan bir insan örneği üzerinden açıkladığı olguya ilişkin görüşlerinden (s. 37), M. Chevreul'in aktardığı bir alıntı yapmak isterim: "Bir top hedeflenen yönden biraz sapsa bile oyuncunun onu başıyla, hatta omuzlarıyla yönlendirmeye çalışan yüzlerce hareket yaptığını, sanki tümüyle sembolik olan bu hareketler topun rotasını değiştirebilirmiş gibi davrandığını görmediniz mi? Topun itme kuvveti yetersiz olduğunda da benzer hareketlerin yapıldığını görürüz. Acemi oyuncular izleyenlerin yüzlerinde ara sıra beliren tebessümün faili bunlardır." Kanımca bu tür hareketler tümüyle alışkanlığa yorulabilir. İnsan bir nesneyi belirli bir yönde hareket ettirmek istediğinde onu daima o yöne doğru sürükler; onu öne doğru hareket ettirmek istiyorsa ileri doğru iter, durdurmak istiyorsa geriye doğru çeker. Dolayısıyla topun yanlış yönde hareket ettiğini gören ve başka yönde hareket etmesini çok isteyen biri, başka koşullarda yararlı bulunduğu hareketleri, uzun süreli alışkanlığın etkisiyle farkında olmadan gerçekleştirir.

Gratiolet, etkileşimli hareketler üzerine şu örneği verir (s. 212):—"Düz kulaklı bir köpek yavrusu, sahibinin ona uzaktan ikram ettiği leziz bir et parçasını gördüğünde, her hareketini takip ettiği bu nesneye gözlerini diker ve gözleri bakarken, kulakları nesnenin sesini duymak istercesine öne doğru eğilir." Burada kulaklar ile gözler arasındaki uyumdan söz etmek yerine, köpeklerin nesiller boyunca herhangi bir nesneye dikkatle bakarken sesleri duyabilmek için kulaklarını dikletmiş; duymuş olabilecekleri sesin geldiği yöne de dikkatle bakmış olduklarına, böylece bu organların hareketlerinin, uzun süreli alışkanlık yoluyla sıkıca ilişkili hale gelmiş olduğuna inanmak, bana kalırsa çok daha kolaydır.

Dr. Piderit 1859'da İfade üzerine bir makale yayımladı. Ben bu makaleyi okumadım, ama burada Gratiolet'in birçok görüşünü ondan önce geliştirdiğini belirtir. Dr. Piderit 1867'de *Wissenschaftliches System der Mimik und Physiognomik* [Yüz İfadesinin ve Fizyonomisinin Bilimsel Sistemi] adlı kitabını yayımladı. Onun görüşlerini birkaç cümleyle özetlemek hiç kolay olmasa da, şu iki cümle bize kabaca fikir verebilir: "İfadeyi yaratan kas hareketleri kısmen hayali nesnelerle, kısmen de hayali duysal uyarılarla bağlantılıdır. İfadeli kas hareketlerini kavramanın anahtarı bu önermede yatar." (s. 25.) Sözlerini şöyle sürdürür: "İfadeli hareketler genellikle çok sayıda devingen yüz kası aracılığıyla gerçekleştirilir; bunun bir nedeni, söz konusu kasları harekete geçiren sinirlerin zihin-organının hemen yanından çıkıyor olması; bir diğer nedeni de bu kasların, duyu organlarını desteklemeye yarıyor olmasıdır." (s. 26.) Dr. Piderit, Sir C. Bell'in çalışmasını okumuş olsaydı, katıla katıla gülmenin ağrıyla benzer nitelikte olduğu için kaşların çatılmasına yol açtığını (s. 101) veya bebeklerde gözyaşının gözleri tahriş ederek komşu kasların kasılmasını tetiklediğini (s. 103) muhtemelen söylemezdi. Bu kitap, sonraki bölümlerde atıfta bulunacağım güzel yorumlarla doludur.

İfade üzerine yazılmış kısa tartışmalar içeren ve burada özel olarak üzerinde durmamızı gerektirmeyen muhtelif çalışmalar vardır. Ne var ki Bay Bain, iki kitabında konuyu biraz daha ayrıntılı olarak ele almıştır. Şöyle belirtir: "İfade denilen olguyu, duygunun ayrılmaz bir parçası olarak görüyorum. Bedensel bileşenler üzerinde içsel duygunun veya bilincin yanı sıra yayılımsal bir etki veya uyarım da bulunduğu ve bunun genel bir zihin yasası olduğuna inanıyorum."⁹ Başka bir yerde de şöyle ekler: "Azımsanmayacak sa-

⁹ *The Senses and the Intellect* [Duyular ve Zekâ], 2. basım, 1864, sayfa 96 ve 288. Bu kitabın birinci basımının önsözü Haziran 1855 tarihli. Ayrıca bkz. Bay Bain, *The Emotions and the Will* [Duygular ve İrade], 2. basım.

yıda bulgu, şu ilke altında toplanabilir: Haz durumları, bazı veya bütün yaşamsal işlevlerin artışıyla; ağrı durumları da azalmasıyla bağlantılıdır." Ama duyguların yayılımsal etkisine ilişkin yukarıdaki yasa, özel ifadelere ışık tutamayacak kadar genel görünmektedir.¹⁰

Bay Herbert Spencer, kitabı *Principles of Psychology*'de [Psikolojinin İlkeleri] (1855), Duygular üzerine şu yorumu yapar: "Korku, güçlü olması halinde çılgınlarla, gizlenme veya kaçma çabalarıyla, çarpıntı ve titremelerle ifade edilir; bunlar yalnızca korkulan kötülüğün gerçekten deneyimlenmesiyle ortaya çıkan belirtilerdir. Saldırgan dürtüler kas sisteminde genel bir gerginlik yaratır, dişler gıcırdatılır, pençeler çıkarılır, gözlerle burun delikleri genişler ve hırıltılar çıkarılır; bunlar, avın öldürülmesi sırasında yapılan hareketlerin daha hafif türevleridir." Bana kalırsa birçok ifadeyi açıklayan gerçek kuram budur; ama konunun püf noktası ve zorluğu, son derece karmaşık verilerin sonuca bağlanmasında yatar Buna çok benzer bir görüşün geçmişte başkası tarafından da öne sürüldüğünü tahmin ediyorum (ama bunun kim olduğunu öğrenemedim), çünkü Sir C. Bell'in dediğine göre, "Tutkunun dış göstergeleri olarak adlandırılan mimiklerin, yapının zorunlu kıldığı istemli hareketlerin yalnızca birer sonucu olduğu savunulmuştur."¹¹ Bay Spencer, Gülmenin Fizyolojisi hakkında da değerli bir deneme yayımlamıştır.¹²

¹⁰ [Bay Bain, *Review of Darwin on Expression: being a Postscript to the Senses and the Intellect*, 1873, s. 698'de şöyle yazar: "Bay Darwin, (Yayılm) yasasıyla ilgili görüşümden alıntı yapıyor ve onun, 'özel ifadelere ışık tutamayacak kadar genel görüldüğünü' belirtiyor; bu konuda haklıdır; bununla birlikte kendisi de aynı amaçla, 'daha da belirsiz' olduğuna inandığım bir anlatım biçimi kullanıyor." Charles Darwin, *Postscript*'in kendi elindeki kopyasına aldığı notlara bakılırsa, Bay Bain'in bu eleştirisine hak vermiştir.]

¹¹ *The Anatomy of Expression* [İfadenin Anatomisi], 3. basım, s. 121.

¹² *Essays, Scientific, Political, and Speculative*, İkinci Seri, 1863, s. 111. *Essays*'in Birinci Serisinde, Gülme eylemi üzerine benim çok da anlamlı bulmadığım bir tartışma yer alır.

Bu çalışmada, “duygunun belirli bir eşiği geçerken kendisini bedensel hareketle açığa vurmasına ilişkin genel yasa” üzerinde durur; dediğine göre, “herhangi bir güdünün yönlendirmesi altında bulunmayan sinir-kuvveti akını öncelikle en alışıldık rotaları tutacak; bunlar yeterli gelmediği takdirde daha az alışıldık rotalara taşacaktır.” Konumuza ışık tutan en önemli yasanın bu olduğuna inanıyorum.¹³

Öyle görünüyor ki Bay Spencer –Evrim ilkesinin büyük yorumcusu– dışında ifade üzerinde duran bütün yazarlar, insan dahil bütün türlerin var oldukları günden bu yana aynı durumda kaldıklarına inanmaktadır. Böyle olduğuna inanan Sir C. Bell, yüz kaslarımızın çoğunun “ifade açısından tümüyle araçsal olduğunu” veya yalnızca bu amaca hizmet eden “özel bir donatı” olduğunu savunur.¹⁴ Ama insansı maymunların bizimle aynı yüz kaslarına sahip oldukları gerçeği,¹⁵ bizdeki kasların yalnızca ifadeye yarıyor olmasını büyük ölçüde olanaksız kılar; nitekim maymunların sırf yüzlerini ekşitebilsinler diye özel kaslarla donatıldığı fikrine kimsenin sıcak bakacağını sanmıyorum.¹⁶ Aslına bakılırsa,

¹³ Bay Spencer yukarıda anılan makalesinden sonra, *Morals and Moral Sentiments* [Ahlak ve Ahlaki Duygular] konusunda, *Fortnightly Review*, 1 Nisan, 1871, s. 426’da yayımlanan bir makale daha yazmıştır. Vardığı nihai sonuçlara da yakınlarda yayımladığı, *Principles of Psychology*, 1872, ikinci basım, 2. cilt, s. 539’da yer vermiştir. Bay Spencer’in alanına girmekle itham edilmemek adına belirtmek isterim ki, *Descent of Man* [İnsanın Türeyişi, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, 2019] adlı kitabımda, elinizdeki Kitabın bir kısmını tamamlamış olduğumu duyurmuştum: İfade üzerine yazdığım ilk El Yazması notlarsa 1838 tarihlidir.

¹⁴ *Anatomy of Expression*, 3. basım, sayfa 98, 121, 131.

¹⁵ Profesör Owen, Orangutanda durumun böyle olduğunu açıkça dile getirir (*Prof. Zoolog. Soc.* 1830, s. 28) ve insanın duygularını ifade ederken kullandığını bildiğimiz daha önemli kasları tek tek tanımlar. Şempanzedeki bazı yüz kaslarının betimleri için ayrıca bkz. Profesör Macalister, *Annals and Magazine of Natural History*, 7. cilt, Mayıs, 1871, s. 342.

¹⁶ [Kitabın birinci basımında, yüz ekşitme hareketi için “çok çirkin” ifadesi kullanılmıştır. Darwin, “yüz ekşitmenin çirkin olmasının, gü-

hemen hemen bütün yüz kaslarına ifadeyle hiçbir ilgisi olmayan işlevler atamak mümkündür.

Besbelli Sir C. Bell, insan ile düşük hayvanlar arasında olabildiğince geniş bir ayırım yapmak istemiş; dolayısıyla şu kaniya varmıştır: “Düşük canlıların hemen hemen bütün ifadelerini istemli eylemlere veya zorunlu içgüdülere yormak mümkündür.” Onların yüzleri, “daha ziyade öfke ve korku ifade etmeye yarıyor gibidir.”¹⁷ Ama yatık kulakları, sarkık dudakları, esnek bedeni ve sallanan kuyruğuyla biricik sahibini karşılayan bir köpek, sevgiyi ve tevazuyu insandan çok daha anlaşılır bir vücut diliyle ifade eder. Köpeğin bu hareketlerini istemli eylemlere veya zorunlu içgüdülere dayandıramayacağımız gibi, eski bir dostuyla karşılaşan bir insanın parlayan gözlerini ve gülümseyen yanaklarını da bu şekilde açıklayamayız. Sir C. Bell’e köpeğin şefkat ifadesi hakkında ne düşündüğü sorulmuş olsaydı, bu hayvanın insanla yaşamaya uyarlanmasını sağlayan özel içgüdülerle donatılmış halde yaratıldığını ve konuyu daha fazla sorgulamanın gereksiz olduğunu söyleyeceğine hiç kuşkusuz yok.

Gratiolet, herhangi bir kasın yalnızca ifade amacıyla gelişmiş olduğunu kesin bir dille reddetmiş,¹⁸ ancak öyle görünüyor ki evrim ilkesi üzerine hiç kafa yormamıştır. O, her türe ayrı bir yaratım gözüyle bakar. İfade üzerinde duran diğer yazarlar da böyledir. Örneğin Dr. Duchenne, kol ve bacak hareketlerinden söz ettikten sonra, yüze ifade katanlara şöyle değinir: “Yaratıcı, burada mekanik ihtiyaçları gözetmek zorunda kalmamış; bilgeliği veya –haddimi aşarak böyle konuştuğum için beni affetsin– ilahi kurgusu sayesinde, tutkuların karakteristik belirtilerinin, hatta en geçici olanların bile insan yüzüne yazılmasını istediği anda şu veya bu

zellikle hiçbir bağlantısı olmayan bir soruyla ne ilgisi olabilir” diyen bir eleştirmenin bu yorumuna istinaden bu sıfatı silmiştir. Söz konusu eleştiri şu kaynakta geçer: *Athenseum*, 9 Kasım, 1872, s. 591.]

Anatomy of Expression, sayfa 121, 138.

¹⁸ *De la Physionomie*, s. 12, 73.

kası, bir veya birden fazlasını aynı anda harekete geçirmeyi başarmıştır. Bu fizyonomi dilinin bir kez yaratılması onu evrensel ve değişmez kılmaya yetmiş, böylece içgüdüsel bir yetiye kavuşan insan, duygularını her zaman aynı kasları çalıştırarak ifade etmiştir.”¹⁹

Birçok yazar, İfadeyi açıklanması mümkün olmayan bir konu olarak değerlendirir. Örneğin seçkin fizyolog Müller şöyle der: “Farklı tutkularla tamamıyla farklı yüz ifadelerinin oluşması, uyanan duygunun çeşidine bağlı olarak yüz sinirinde tamamen farklı lif gruplarının etkilendiğini gösterir. Bunun nedeni hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.”²⁰

İnsanın ve tüm diğer hayvanların ayrı ayrı yaratıldığı fikri, İfadeyi yaratan etkenleri elimizden geldiğince araştırmak için duyduğumuz doğal isteğe yıkıcı bir darbe vurur. Herhangi bir şeyi ve her şeyi aynı ölçüde açıklayabilen bu öğretinin, doğa tarihinin diğer alanlarında olduğu gibi İfade alanında da tehlikeli olduğu anlaşılmıştır. İnsanın sergilediği bazı ifadeleri, örneğin aşırı dehşet duygusunda kılların diken diken olmasını veya öfke patlaması sırasında dişlerin gösterilmesini, insanın bir zamanlar çok daha düşük ve hayvansı bir durumda bulunmuş olduğunu kabul etmeden açıklamak zordur. Ayrı, ama yakın ilişkili türlerde belirli ifadelerin ortak olması, örneğin insanın ve çeşitli maymunların gülerken aynı yüz kaslarını çalıştırması, onların ortak bir atadan türediğini kabul ettiğimizde biraz daha anlaşılır hale gelir. Yapı ve alışkanlıkların bütün hayvanlarda kademeli olarak evrimleştiğini genel anlamda kabul eden biri, İfade konusuna yepyeni ve ilginç bir pencereden bakacaktır.

Hareketler genellikle son derece hafif ve geçici nitelikte olduğundan, İfade üzerine çalışmak kolay değildir. Bir fark açıkça algılansa bile onu ayrıntılı olarak betimlemek, en azından benim deneyimlediğim kadarıyla mümkün olmaya-

¹⁹ *Mécanisme de la Physionomie Humaine*, 8vo, s. 31.

²⁰ *Elements of Physiology*, (İngilizce çeviri), 2. cilt, s. 934.

bilir. Başkasında şahit olduğumuz derin bir duygunun bizde uyandırdığı duygudaşlık öyle güçlüdür ki, detaylı gözlem yapmak ya unutulur ya da neredeyse imkânsız hale gelir; bunun ilginç örneklerine sıkça rastladım. Bizi yanıltan başka ve çok daha ciddi bir etken de hayal gücümüzdür; çünkü koşulların niteliğinden dolayı herhangi bir ifadeyi görmeyi bekliyorsak, onun var olduğunu kolayca hayal edebiliriz. Onca deneyimine rağmen Dr. Duchenne bile belirli duygularda birden fazla kasın kasıldığı fikrine kapılmış ve hareketin aslında tek bir kasla sınırlı olduğuna uzun zaman sonra ikna olduğunu söylemiştir.

Olabildiğince sağlam bir temel oluşturmak ve ortak görüşü dikkate almaksızın yüz ve vücut hatlarında meydana gelen belirli hareketlerin belirli zihin durumlarını hangi ölçüde ifade ettiğini saptamak için en faydalı bulduğum yöntemleri sıralamak isterim. Bunun için öncelikle bebekleri gözlemlemek gerekir; çünkü onların birçok ifadesi, Sir C. Bell'in belirttiği gibi "olağanüstü güçlüdür;" oysa yaşamın sonraki dönemlerinde bazı ifadelerimiz, "bebeklik çağının getirdiği o saflığı ve yalınlığı kaybeder."²¹

İkincisi akıl hastalarının incelenmesi gerektiğini düşündüm, çünkü bu insanlar çok güçlü tutkulara sahiptir ve onları kontrolsüzce açığa vururlar. Yardımına başvurduğum Dr. Maudsley sayesinde, Wakefield yakınlarındaki bir akıl hastanesini yöneten ve aksi halde konuşma fırsatı bulamayacağım Dr. J. Crichton Browne'la tanıştım ve onun da bu konuyla ilgilendiğini öğrendim. Ayrıntılı notlarını ve betimlemelerini, çeşitli noktalarda sunduğu değerli önerilerle birlikte bana ulaştıran bu harika gözlemciye, gösterdiği sınırsız nezaketten ve katkılarından dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca yaptığı birkaç ilginç açıklama için Sussex Akıl Hastanesinde görevli Bay Patrick Nicol'a da teşekkür borçluyum.

²¹ *Anatomy of Expression*, 3. basım, s. 198.

Üçüncüsü Dr. Duchenne, daha önce de belirttiğim gibi, deri hassasiyeti düşük olan yaşlı bir adamın yüzündeki belirli kasları galvanize* etmiş ve bu yöntemle üretilen çeşitli ifadeleri geniş bir ölçekte fotoğraflamıştır. Bunun üzerine aklıma güzel bir fikir geldi ve en iyilerinden bazılarını, farklı yaşlardaki yirmiden fazla eğitilmiş erkeğe ve kadına hiçbir açıklama yapmadan gösterdim; onlara, yaşlı adamın her birinde hangi duygu veya hisle uyarılmış olabileceğini sordum ve verilen yanıtları kelimesi kelimesine not ettim. Hemen hemen bütün denekler bazı ifadeleri görür görmez teşhis etti, ama farklı kelimelerle betimledi; birazdan tanımlayacağım bu ifadelerin gerçeği yansıttığına güvenebileceğimiz kanısındayım. Öte yandan bazı ifadelerle ilgili son derece farklı yorumlar geldi. Ayrıca bu çalışma sayesinde hayal gücümüzün bizi ne kadar kolay yanıltabileceğini de görmüş oldum; çünkü Dr. Duchenne'in fotoğraflarına ilk baktığımda, bu ifadelerin açıklamalarını okuyup onların ne anlama geldiğini öğrenmiş olduğumdan, birkaç istisna dışında hepsinin gerçeği böylesine iyi yansıtmalarını hayranlık ve şaşkınlıkla karşılamıştım. Oysa onları açıklamaları okumadan önce incelemiş olsaydım, bazı ifadelerde tıpkı diğer denekler gibi hiç kuşkusuz kafa karışıklığı yaşırdım.

Dördüncüsü, çok dikkatli gözlemciler olan büyük resim ve heykel ustalarından faydalanabileceğimi ummuştum. Bu amaçla ünlü eserlerde yer alan çok sayıda fotoğrafı ve gravürü inceledim; ama bu yöntem, birkaç istisna dışında pek faydalı olmadı. Elbette bunun nedeni, sanat eserlerindeki ana temanın güzellik olmasıdır ve kuvvetle kasılmış yüz kasları güzelliği bozar.²² Eserin öyküsü, genellikle ustaca kullanılan öğelerin yardımıyla etkili ve gerçekçi bir şekilde anlatılır.

Beşincisi, yeterli kanıt olmaksızın sıkça öne sürülen bir iddianın doğru olup olmadığını, diğer bir deyişle bütün in-

* Bir kası elektrik akımıyla uyararak kasılmasını sağlamak -çn.

²² Benzer görüşlere ulaşmak için bkz. Lessing, *Laocoon*, çev. W. Ross, 1836, s. 19.

san ırklarının ve özellikle Avrupalılarla pek fazla etkileşime girmemiş olanların aynı ifadeleri ve mimikleri sergileyip sergilemediğini saptamanın son derece önemli olduğunu düşünüyordum. Yüz veya vücut hareketlerinin farklı ırklarda aynı duyguları ifade ettiğini gördüğümüz her olguda, böyle ifadelerin büyük olasılıkla gerçek –diğer bir deyişle doğuştan veya içgüdüsel– olduğu sonucuna varabiliriz. Bireyin erken yaşta edindiği göreneksel ifadeler veya mimikler, tıpkı diller gibi, ırdan ırka farklılık göstermiş olmalıdır. Böyle düşündüğüm için 1867 yılının başlarında, aşağıda belirtilen soruları, gerçek gözlemcilerin hafızadan daha güvenilir olduğunu belirten bir istek notuyla birlikte bastırıp dağıttım ve doyurucu yanıtlar aldım. Bu soruları başka konulara odaklanmış olduğum uzun bir zaman diliminde yazdım, ama şimdi görüyorum ki onları çok daha kapsamlı hale getirebilmişim. Sonraki kopyalardan bazılarına el yazısıyla birkaç ekleme yaptım:–

- (1.) Afallama, gözler ile ağzın genişçe açılması ve kaşların kaldırılması yoluyla mı ifade ediliyor?
- (2.) Utanç, derinin rengi izin verdiği sürece yüz kızarmasına yol açıyor mu? Daha da önemlisi kızarıklık vücudun neresine kadar iniyor?
- (3.) İçerlemiş veya meydan okuyan bir insan kaşlarını çatıyor, vücuduyla kafasını dik tutuyor, omuzlarını kaldırıyor ve yumruklarını sıkıyor mu?
- (4.) Belirli bir konuya kafa yoran veya bir meseleyi anlamaya çalışan biri kaşlarını çatıyor mu veya göz altındaki deriyi buruşturuyor mu?
- (5.) Keyifsiz insanlarda ağız köşeleri aşağı sarkıyor mu; kaşların iç köşesi, Fransızların "Keder kası" diye isimlendirdiği kas tarafından kaldırılıyor mu? Kaş, bu durumda hafifçe eğilir ve içe bakan ucunda ufak bir şişkinlik meydana gelir; ayrıca alın çatında yatay kırışıklıklar oluşur, ama bunlar, şaşırınca kaşlarını kaldıran bir insanda olduğu gibi alnın tamamına yayılmaz.

- (6.) Keyifliyen gözler ışıldıyor mu, bu sırada göz çevresinde ve altında bulunan deri biraz kırışıyor ve ağız köşeleri biraz geriye çekiliyor mu?
- (7.) Başka birine dudak büken veya hırlayan bir insanda kanin veya köpek dişini örten üst dudağın hitap edilen kişiye bakan köşesi yukarı kalkıyor mu?
- (8.) Ağzın sıkıca kapatılması, alnın indirilmesi ve kaşların hafifçe çatılmasıyla oluşan inatçı veya dik başlı bir ifade teşhis edilebiliyor mu?
- (9.) Dudakları biraz öne uzatmak ve hafifçe soluk vererek burun kıvrırmak horgörüü mü ifade ediyor?
- (10.) Alt dudağı aşağı kıvrıp üst dudağı hafifçe kaldırmak ve kusma başlangıcında veya ağızdaki bir lokmanın tükürülmesi sırasında olduğı gibi aniden soluk vermek tiksintiyi mi ifade ediyor?
- (11.) Aşırı korkunun genel ifade ediliş tarzı Avrupalılardakiyle aynı mı?
- (12.) Gülmek, gözlerden yaş getirecek kadar aşırı uçlara taşınıyor mu?
- (13.) Bir olayın gerçekleşmesine engel olamayacağını veya bir eylemi gerçekleştiremeyeceğini anlatmak isteyen biri omuzlarını silkip, dirseklerini içe doğru çevirip, avuçlarını açarak ellerini iki yana doğru uzatıyor mu; bu sırada kaşlarını kaldırıyor mu?
- (14.) Çocuklar somurturken dudaklarını büzüyor ya da öne doğru uzatıyor mu?
- (15.) Suçluluk, sinsilik veya kıskançlık ifadeleri teşhis edilebiliyor mu? Ama bunların nasıl tanımlanabileceğini bilmiyorum.
- (16.) Kafayı dikey yönde sallamak doğrulamayı, yatay yönde sallamak da yadsımayı mı ifade ediyor?

Avrupalılarla çok az iletişim kurmuş yerlilere ilişkin gözlemler hiç kuşkusuz en değerlisi olacaktır, bununla birlikte diğer yerlilerin de çok ilginç veriler sunacağına

eminim. İfadeyle ilgili genel yorumların değeri nispeten düşüktür; son derece yanıltıcı olan hafızaya da kesinlikle güvenilmemesini rica ediyorum. Çehrenin herhangi bir duygu veya zihin durumundaki görüntüsüne ilişkin açık bir betim ve o anki koşulları içeren bir açıklama çok değerli olacaktır.

Bu sorulara, pek çoğu misyoner veya yerlileri koruma görevlisi olan otuz altı farklı gözlemciden yanıt aldım. Sarf ettikleri yoğun emek ve sundukları değerli yardımlar için hepsine büyük teşekkür borçluyum. Konunun akışını bozmamak için her birinin ismini bu bölümün sonunda anacağım. Verilen yanıtlar, en yabani ve birbirinden çok farklı insan ırklarıyla ilgilidir. Birçok olguda, her ifadenin gözlemlendiği koşullar kaydedilmiş ve söz konusu ifade betimlenmiştir. Böyle olgularda yanıtlara büyük ölçüde güvenilebilir. Yalnızca evet veya hayır şeklinde verilen yanıtlara daima temkinle yaklaştım. Bu gözlemlerin sunduğu veriler, aynı zihin durumunun dünyanın her yerinde şaşırtıcı bir tekbiçimlilikle ifade edildiğini gösteriyor; bu da başlı başına ilginç bir bulgudur, çünkü bütün insan ırklarının bedensel yapı ve zihinsel düzenleniş bakımından yakın bir benzerlik gösterdiğini kanıtlar.

Altıncı ve sonuncu yöntem olarak, çeşitli tutkuların daha bilindik hayvanlarda nasıl ifade edildiğini olabildiğince yakından inceledim; insanda belirli ifadelerin belirli zihin durumlarına özgü olup olmadığına karar verirken işimize yarayan, ama İfadeyi oluşturan çeşitli hareketlerin nedenleri veya kökeni üzerine genelleme yaparken en güvenilir kaideyi sunan bu yöntemin son derece önemli olduğuna inanıyorum. Hayvanları gözlemlerken hayal gücümüzün etkisinde kalma olasılığımız daha düşüktür; ayrıca onların ifadelerinin göreneksel olmadığına da güvenebiliriz.

Belirli ayrıntıları incelemelerini rica ettiğim birçok gözlemcinin çabucak fark ettiği üzere, yukarıda belirtilen etken-

lerin hepsi –bazı ifadelerin geçici nitelikte olması (yüz hatlarındaki değişimlerin genellikle son derece hafif olması); güçlü bir duyguya tanık olduğumuzda duygudaşlığımızın kolayca uyarılması ve bunun sonucunda dikkatimizin dağılması; çehrede tam olarak hangi değişimlerin meydana geldiğini pek azımız bilsek de, ne bekleyebileceğimizi kabaca bildiğimiz için hayal gücümüzün bizi yanıltması; ve son olarak konuya olan aşinalığımız– İfadenin gözlemlenmesini büyük ölçüde zorlaştırır. Dolayısıyla belirli zihin durumlarını genel anlamda karakterize eden yüz ve vücut hareketlerinin hangileri olduğunu kesin olarak belirlemek kolay değildir. Bununla birlikte bebeklerin,–akıl hastalarının,–farklı insan ırklarının,–sanat eserlerinin–ve son olarak Dr. Duchenne’in yaptığı gibi galvanizm yöntemiyle yüz kaslarının gözlemlenmesinin, bazı kuşkuları ve zorlukları ortadan kaldırmış olduğunu umuyorum.

Ama birçok ifadenin kökenini veya nedenini anlamak ve kuramsal bir açıklamanın güvenilir olup olmadığına karar vermek yine de çok zordur. İki veya daha fazla açıklamadan hangisinin yeterli veya yetersiz olduğuna, herhangi bir kuraldan yararlanmaksızın yalnızca akıl yürüterek karar vermek dışında, sonuçlarımızı sınamanın kanımca tek bir yolu vardır: Belirli bir ifadeyi görüldüğü kadarıyla açıklayabilen bir ilkenin başka ilişkili olgulara da uygulanabilir olup olmadığını; daha da önemlisi, aynı genel ilkelerin hem insana hem de düşük hayvanlara tatmin edici sonuçlarla uygulanıp uygulanamayacağını gözlemlemek. İkinci yöntemin en kullanışlı olduğunu düşünüyorum. Kuramsal bir açıklamanın geçerliliğini sınamanın ve onu farklı bir araştırma yöntemiyle sınamanın güçlüğü, bu çalışmaya gösterilecek ilginin önündeki en büyük engellerden biridir.

Son olarak kendi gözlemlerimin 1838’de başladığını ve o zamandan beri konuyla aralıklı olarak ilgilendiğimi belirtmek isterim. O tarihte, evrim ilkesini veya türlerin başka ya da daha düşük formlardan türediğini büyük ölçüde benim-

semiştim. Dolayısıyla Sir C. Bell'in kapsamlı eserini okuyunca, insanın duygularını ifade etmeye özel olarak uyarlanmış kaslarla yaratılmış olduğu görüşü bana yetersiz geldi. Duygularımızı belirli hareketlerle ifade etme alışkanlığının, bugün her ne kadar kalıtsal hale gelmiş olsa da, bir şekilde kademeli olarak kazanılmış olabileceğini düşündüm. Ama bu tür alışkanlıkların nasıl kazanıldığını keşfetmek hiç de görüldüğü kadar basit değildi. Konunun tamamı yeni bir bakış açısıyla ele alınmalıydı ve her ifade akılcı bir açıklama gerektiriyordu. Bu inançtan hareketle mevcut çalışmayı, yetersiz olduğunu bilmekle birlikte yürütmeye karar verdim.

Şimdi, farklı insan ırklarının sergilediği ifadeler konusunda sundukları bilgilerden dolayı, daha önce belirttiğim gibi müteşekkiri olduğum beyefendilerin isimlerini anacak ve bazı olgularda gözlemlerin yürütüldüğü koşullara değineceğim. Londra, Hayes'ten Bay Wilson'ın nezaketi ve güçlü nüfuzu sayesinde, sorularına Avustralya'dan en az on üç yanıt dizisi aldım. Avustralyalı aborjinler en aykırı insan ırklarından biri olarak kabul edildiği için bu sonuç özellikle sevindirici. Görüleceği üzere gözlemler çoğunlukla güneyde, Victoria kolonisinin dış bölgelerinde yapıldı; ama kuzeyden gelen yanıtlar da oldukça faydalıydı.

Bay Dyson Lacy, Queensland'in yüzlerce kilometrelik iç kesimlerinde yürütülmüş değerli ve ayrıntılı gözlemler iletti. Bana kendi gözlemleriyle birlikte aşağıdaki bazı mektupları da ulaştıran Melbourne'lu Bay R. Brough Smyth'e büyük teşekkür borçluyum:—Gippsland, Victoria'da misyonerlik yapan ve yerliler hakkında engin deneyim sahibi olan Bay Gç. Hagenauer'in mektubu. Langerenong, Wimmera, Victoria'da toprak sahibi olarak yaşayan Bay Samuel Wilson'ın mektubu. Port Macleay'deki yerel Endüstriyel Yerleşimin başdenetmeni Gç. George Taplin'in mektubu. Coranderik, Victoria'dan, kolonideki genç ve yaşlı bütün aborjinlerin toplandığı okulda

öğretmenlik yapan Bay Archibald G. Lang'ın mektubu. Belfast, Victoria'dan, gözlemlerinin son derece güvenilir olduğu bilgisini aldığım sulh hâkimi ve infaz koruma memuru Bay H. B. Lane'in mektubu. Echuca'dan, Victoria kolonisinin sınırlarında görev yapan ve dolayısıyla beyaz ırkla çok az etkileşimde bulunmuş birçok aborjini gözlemleme fırsatı bulan Bay Templeton Bunnett'ın mektubu. Bay Templeton Bunnett kendi gözlemlerini, uzun zamandır aynı bölgede ikamet eden başka iki beyefendinin gözlemleriyle karşılaştırdı. Son olarak Gippsland, Victoria'nın ücra bir köşesinde misyonerlik yapan Bay J. Bulmer'ın mektubu.

Kendi gözlemlerinin yanı sıra Bayan Green'e ait olanları ve yukarıda sayılan mektuplardan bir kısmını bana ileten seçkin Victorialı bitki uzmanı Dr. Ferdinand Müller'e de ayrıca teşekkür borçluyum.

Yeni Zelandalı Maorilere gelince, Rev J. W. Stack sadece birkaç soruma yanıt verdi; ama son derece eksiksiz, anlaşılır ve özgün olan bu yanıtlara gözlemlerin yapıldığı koşullar da eklenmişti.

Raca Brooke, Borneolu Dyaklar hakkında bazı bilgiler aktardı.

Malezyalılar konusunda çok başarılı oldum; çünkü Bay F. Geach (kendisiyle Bay Wallace sayesinde tanıştım) Malakka'nın iç kesimlerinde maden mühendisi olarak çalıştığı dönemde, daha önce beyaz ırkla hiç karşılaşmamış olan çok sayıda yerliyi gözlemledi. Bana onların ifadeleri hakkında övgüye değer ve ayrıntılı gözlemlerle dolu iki uzun mektup yolladı. Ayrıca Malezya takımadalarındaki Çinli göçmenleri de inceledi.

Tanınmış doğa bilgini H.M. Konsül Bay Swinhoe, benim için Çinlileri kendi ülkelerinde gözlemledi; ayrıca güvendiği başka kimselerden bilgi edindi.

Bay H. Erskine, Hindistan'ın Bombay Vilayetindeki Ahmednagar Bölgesinde resmi sıfatla bulunduğu dönemde yer-

* Hindistan'da prenlere verilen unvan -çn.

lıların ifadelerini inceledi, ama Avrupalıların yanında duygularını gizlemeye alışkın olan bu insanlarla ilgili güvenilir sonuçlara ulaşmakta epey zorlandı. Ayrıca Kanara'da hâkimlik yapan Bay West'ten de benim adıma bilgi aldı ve oranın yerlisi olan kültürlü beyefendilere belirli hususlarda fikir danıştı. Kalküta Koyunda Botanik Bahçesi küratörü olarak görev yapan Bay J. Scott, orada uzun zamandır çalışmış çeşitli kabilelerin insanlarını dikkatle gözlemledi; bugüne kadarki en eksiksiz ve değerli ayrıntıları ona borçluyum. Onun botanik çalışmalarını yürütürken edindiği isabetli gözlem yapma alışkanlığı, bu kitabın konusuyla da bağlantılıdır. Sorularımın bir kısmını yanıtlayarak Seylan hakkında verdiği bilgiler için Gç. S. O. Glenie'ye müteşekkirim.

Afrika'ya gelince, Bay Winwood Reade bana elinden geldiğince yardım etmeye çalıştıysa da siyahiler konusunda şansım yaver gitmedi. Amerika'daki siyahi köleler hakkında bilgi edinmek nispeten kolay olurdu; ama beyaz ırkla uzun zamandır etkileşim içinde bulunmaları nedeniyle bu gözlemler pek fazla değer taşımazdı. Kıtanın güney kesimlerinde Kaffirleri ve Fenguları inceleyen Bayan Barber'dan çok sayıda özgün yanıt aldım. Bay J. P. Mansel Weale da yerliler hakkında bazı gözlemlerde bulundu; ayrıca Şef Sandilli'nin erkek kardeşi Christian Gaika'nın, kendi hemşerilerinin ifadeleri hakkında yazdığı ilginç bir İngilizce belge iletti. Afrika'nın kuzey kesimlerinde Habeşlerle uzun süre birlikte yaşamış olan Yüzbaşı Speedy, o dönemde hüküm süren Kral Theodore'un oğluyla ilgili hatıralarından ve gözlemlerinden yararlanarak sorularımı yanıtladı. Profesör ve Bayan Asa Gray, Nil Nehri'ni geçerken gözlemledikleri yerlilerin ifadelerindeki bazı ayrıntılara değindiler.

Amerika kıtasında Ateş Toprakları yerlileriyle yaşayan ve din hocalığı yapan Bay Bridges, onların ifadeleriyle ilgili kendisine yıllar önce yönelttiğim birkaç soruya yanıt verdi. Kıtanın kuzey yarısında Dr. Rothrock, Kuzey-Batı Amerika'daki Nasse Nehri boyunca yaşayan yabanıl Atnah ve Espyox ka-

bilelerinin ifadelerini inceledi. Birleşik Devletler Ordusunda Yardımcı-Cerrah olarak görev yapan Bay Washington Matthews da (*Smithsonian Report*'da yayımlanan sorularımı gördükten sonra), ABD'nin Batı kesimlerinde yaşayan Tetonlar, Gros Ventreler, Mandanlar ve Nakotalar gibi en yabanıl kabileleri itinayla gözlemledi; onun aktardığı yanıtlar hiç kuşkusuz son derece değerliydi.

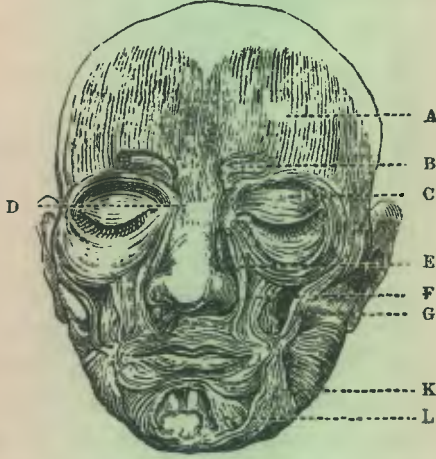
Son olarak bu özel bilgi kaynaklarının dışında, seyahat kitaplarında şans eseri sunulmuş birkaç olguyu da derledim.

İnsanın yüz kaslarına bu kitabın özellikle son bölümlerinde sıkça değineceğim; bu nedenle Sir C. Bell'in çalışmasından alınan bir şemayı (Şekil 1), ayrıca Henle'nin *Handbuch der systematischen Anatomie des Menschen* isimli ünlü eserinden alınan ve daha eksiksiz ayrıntılar içeren iki şemayı (Şekil 2 ve 3) kopyalatıp küçültturdüm. Aynı harfler üç Şekilde de aynı kaslara karşılık gelmektedir, ama sadece değinmek zorunda olduğum daha önemli kasların isimleri verilmiştir. Yüz kasları büyük ölçüde iç içe geçmiştir ve bana aktarılan bilgiye göre, kesilip açılmış bir insan yüzünde burada gösterildiği kadar belirgin değildir. Kimi yazarlar, bu kasların on dokuz çiftten ve bir adet tekil kastan meydana geldiği kanısındadır;²³ ama başka yazarların verdiği sayı çok daha yüksektir, örneğin Moreau'ya göre bu kasların sayısı elli beştir. Bu konu üzerine yazan herkes, söz konusu kasların yapı bakımından çok değişken olduğunu kabul eder; Moreau, onların yarım-düzine örnekte bile farklılık gösterdiğini belirtir.²⁴ Ayrıca işlev bakımından da değişkenlik gösterirler. Örneğin yüzün bir yanındaki köpek dişini gösterme yetisi, insandan insana büyük farklılık gösterir. Dr. Piderit, burun

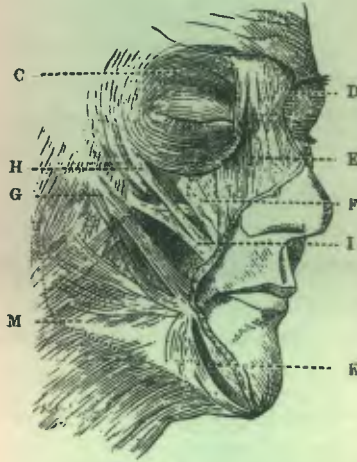
²³ Todd, *Cyclopedia of Anatomy and Physiology*, 2. cilt, s. 227'de yer alan Bay Partridge'in açıklaması.

²⁴ G. Lavater, *La Physionomie*, 1820, 4. cilt, s. 274. Yüz kaslarının sayısı üzerine bkz. 4. cilt, sayfa 209-211.

kanatlarını kaldırma yetisinin de son derece değişken olduğu kanısındadır²⁵ ve benzer örneklerin sayısı artırılabilir.

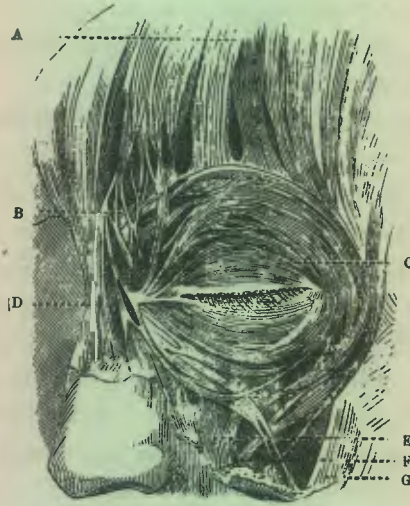

Şekil 1. Yüz kasları şeması, Sir C. Bell'den.

Şekil 2. Henle'nin şeması.

²⁵ *Mimik und Physiognomik*, 1867, s. 91.

Şekil 3. Henle'nin şeması.

- A. Occipito-frontalis veya frontal [alın] kası.
- B. Corrugator supercilii veya corrugator kas.
- C. Orbicularis palpebrarum veya gözün orbiküler kasları.
- D. Pyramidalis nasi veya piramidal burun kası.
- E. Levator labii superioris alaeque nasi.
- F. Levator labii proprius.
- G. Zygomatic.
- H. Malaris.
- I. Küçük zygomatic.
- K. Triangularis oris veya depressor anguli oris.
- L. Quadratus menti.
- M. Risorius, Platysma myoides'in parçası.

Son olarak çeşitli ifadeleri ve mimikleri benim için fotoğraflandıran Bay Rejlander'e teşekkürlerimi sunmak isterim. Bebeklerin ağlarken çekilmiş muhteşem slaytlarını bana ödünç veren Hamburglu Bay Kindermann'a; gülümseyen sevimli bir kız çocuğunun slaytı için de Dr. Wallich'e minnettarım. Çektiği büyük fotoğraflardan bir kısmını çoğaltıp küçültmeme izin veren Dr. Duchenne'e cömertliğinden ötürü teşekkür borçlu olduğumu bir kez daha belirtmek isterim.

Bu fotoğrafların hepsi Işıklı-baskı işlemiyle elde edildiği için kopyaları asıllarına sadıktır. Söz konusu resimler Roma rakamlarıyla gösterilmiştir.

Çeşitli hayvanların ifadelerini canlı örneklerle bakarak çizme zahmetine katlanan Bay T. W. Wood'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Seçkin ressamlardan Bay Riviere, –biri saldırgan, diğeryse uysal ve sevecen bir zihin durumunda bulunan– iki köpeğin çizimini paylaşma nezaketini gösterdi. Bay A. May de, iki köpeğin taslak olarak çizilmiş benzer resimlerini iletti. Bay Cooper, kalıpları büyük bir özenle kesti. Bazı fotoğrafların yanı sıra Bay May'in çizimleri ve Bay Wolf'un Cynopithecus resimleri, Bay Cooper tarafından fotoğraflanıp ahşaba kopyalandıktan sonra işlendi: Bu yöntemle, aslına oldukça sadık kopyalar üretilir.

I. BÖLÜM

İFADENİN GENEL İLKELERİ

Üç temel ilkenin belirlenmesi–Birinci ilke–Yararlı eylemler belirli zihin durumlarıyla ilişkili olarak alışkanlığa dönüşür ve işe yarıyor olsun veya olmasın, her olguda gerçekleştirilir–Alışkanlığın etkisi–Kalıtım–İnsanda alışkanlığa dayanan ilişkili hareketler–Refleks eylemler–Alışkanlıkların refleks eylemlere dönüşmesi–Düşük hayvanlarda alışkanlığa dayanan ilişkili hareketler–Son sözler.

KONUYA, insanın ve düşük hayvanların farklı duygu ve duyumlar altında istemsizce kullandığı ifade ve mimiklerin çoğuna ışık tuttuğuna inandığım üç İlkeyi tanımlayarak başlayacağım.¹ Ancak bu üç İlkeye, gözlemlerimin bitimine yakın ulaştığımı belirtmek isterim. Söz konusu ilkeler, bu ve sonraki iki bölümde genel bir bakış açısıyla ele alınacak. Gerçek insanda gerek düşük hayvanlarda gözlemlenen olgular burada çok işimize yarayacak; ama bizi yanıltma ihtimali daha düşük olan ikinci gruptakiler tercih edilecek. Dördüncü ve beşinci bölümde bazı düşük hayvanların özel ifadelerini; sonraki bölümlerde de insaninkileri betimleyeceğim. Böylece önerdiğim üç ilkenin, konuya ilişkin kuramı hangi ölçüde aydınlabildiğine herkes kendi adına karar verebilecek. Bu ilkeler üzerinden nispeten tatminkâr bir şekilde açıklanan öyle çok ifade vardır ki, gelecek bölümlerde hepsinin aynı

¹ Bay Herbert Spencer (*Essays*, İkinci Seri, 1863, s. 138), duygular ile duyumlar arasında belirgin bir ayrım yapmış ve ikincinin, “bedensel çatımızdan ileri geldiğini” belirtmiştir. Onun yaptığı sınıflandırma-ya göre Hisler, hem duyguları hem de duyumları kapsar.

veya çok benzer başlıklar altında toplandığını göreceksiniz. Vücudun herhangi bir parçasında meydana gelen bütün hareketlerin veya değişimlerin –bir köpeğin kuyruğunu sallaması, bir atın kulaklarını yatırması, bir insanın omuzlarını silkmesi veya derideki kılcal damarların genişlemesi gibi– ifadeye aynı ölçüde katkıda bulunabileceğini yeri gelmişken belirtmek isterim. Söz konusu üç İlke şunlardır:

I. Yararlı olan ilişkili Alışkanlıklar ilkesi. –Bazı karmaşık eylemler belirli zihin durumlarında belirli duyumları, arzuları vb doğrudan veya dolaylı olarak dindirmeye veya doyurmaya yarar; sonradan aynı zihin durumu geçici de olsa her ortaya çıktığında alışkanlığın ve ilişkilendirmenin etkisiyle aynı hareketleri, hiçbir işe yaramasalar bile gerçekleştirmeye yönelik bir eğilim olur. Belirli zihin durumlarıyla alışkanlık gereği ilişkili olan bazı eylemler iradeyle kısmen bastırılabilir ve böyle olgularda iradeden en bağımsız çalışan kaslar, bizim ifadeli dediğimiz hareketleri gerçekleştirmek üzere çalışmayı sürdürme eğilimi en yüksek olanlardır. Bazı olgulardayısa, alışkanlığa dayanan bir hareketin engellenmesi başka hafif hareketlerin yapılmasını gerektirir ve bunlar da aynı şekilde ifadelidir.

II. Karşıtlık ilkesi. –Belirli zihin durumları, alışkanlığa dayanan ve birinci ilkemizde olduğu gibi yarar sağlayan belirli eylemlere yol açar. Öte yandan tam tersi bir zihin durumu ortaya çıktığında, hiçbir işe yaramadıkları halde tam tersi bir nitelik sergileyen hareketleri gerçekleştirmeye yönelik güçlü ve istemsiz bir eğilim olur ve böyle hareketler kimi zaman son derece ifadelidir.

III. Baştan itibaren iradeden ve kısmen de Alışkanlıktan bağımsız olarak, Sinir Sisteminin bileşiminden ileri gelen eylemler ilkesi. –Duyusal merkezin güçlü biçimde uyarılması hâlinde gereğinden fazla üretilen sinir-kuvveti, sinir-hücrelerinin bağlantısına ve biraz da alışkanlığa göre belirlenen yönlerde iletilir. Veya sinir-kuvveti kaynağı, öyle görünüyör

ki kesintiye de uğrayabilir. Böylece bizim ifade diye algıladığımız sonuçlar ortaya çıkar. Bu üçüncü ilkeye kısaca, sinir sisteminin gösterdiği doğrudan etki ilkesi diyebiliriz.

Birinci İlkemiz çerçevesinde, alışkanlığın ne kadar güçlü bir etken olduğu bilinmektedir. En karmaşık ve zor hareketler, zamanla en ufak bir çaba gerektirmeden veya bilinçsizce gerçekleştirilebilir. Alışkanlığın, karmaşık hareketleri kolaylaştırmakta neden bu kadar etkili olduğu kesin olarak bilinmemektedir; ama fizyologlar, "sinir liflerinin iletim gücünün, onların uyarılma sıklığıyla arttığını" kabul etmektedir.² Bu, hareket ve duyum sinirleri için olduğu kadar düşünme eylemiyle bağlantılı olanlar için de geçerlidir. Düzenli olarak kullanılan sinir-hücrelerinde veya sinirlerde bir fiziksel değişim meydana geldiğinden kuşku duymak zordur, nitekim sonradan kazanılmış belirli hareketleri gerçekleştirme eğiliminin kalıtsal oluşunu başka türlü açıklamak mümkün değildir. Atlar için doğal olmayan galop ve rahvan gibi belirli yürüyüş biçimlerinin taylara iletilmesi, yavru puanterlerin avlarına işaret etmesi, belirli güvercin ırklarının kendilerine özgü uçuş tarzları vb, bu hareketlerin kalıtımla aktarıldığını gösteren örneklerdir. Tiklerin veya alışılmadık mimiklerin kalıtımına ilişkin benzer olgulara insanda da rastlanır; bunlara birazdan değineceğim. Sinek kuşu Sfenks-güvesi (*Macroglossa*), karşılıklı uyum gerektiren en zor hareketlerin kusursuzca iletilebildiğini gösteren ve türlerin kademeli evrimini benimseyenlerin çok şaşırtıcı bulacağı bir olgudur; çünkü bu güve, henüz yıpranmamış olan pullarının parlaklığına bakılırsa, kozadan çıkar çıkmaz havada asılı kalır ve dümdüz tuttuğu uzun, kıl-benzeri proboskisini [hortum] çiçeklerin minicik açılımlarına sokar; öyle sanıyorum ki bu güveyi, böylesine kusursuz bir nişan gerektiren bu zor eylemi öğrenirken hiç kimse görmemiştir.

² Müller, *Elements of Physiology*, İng. çev., 2. cilt, s. 939. Ayrıca Bay H. Spencer'in bu konudaki ilginç spekülasyonlarına ulaşmak için bkz. *Principles of Biology*, 2. cilt, s. 316; *Principles of Psychology*, 2. baskım, s. 511-557.

Bir eylemin gerçekleştirilmesine yönelik kalıtsal veya içgüdüsel bir eğilim ya da belirli yiyeceklere karşı kalıtsal bir beğeni olduğunda, bireyin bu konuda biraz alışkanlık kazanmış olması genellikle zorunludur. Bunu, atların yürüyüş biçiminde ve nispeten köpeklerin işaret etme eyleminde görebiliriz; bazı köpek yavruları ilk avlanma deneyimlerinde bu işi kusursuzca yapar, ancak avı görseler bile doğru kalıtsal davranışı yanlış bir kokuyla ilişkilendirirler. Annesini emmesine yalnızca bir defa izin verilen bir buzağıyı sonradan elle beslemenin çok daha zor olduğunu duymuştum.³ Belirli bir ağacın yapraklarıyla beslenmiş olan tırtılların, doğal ortamlarında kendileri için besleyici olan başka bir ağacın yapraklarını yemeyi reddedip açlıktan öldükleri kaydedilmiştir.⁴ Böyle örneklerin sayısı artırılabilir.

İlişkilendirmenin gücünü herkes kabul etmiştir. Bay Bain şöyle der: "Birlikte veya peş peşe gerçekleşen eylemler, duygular ve his durumları, birbirini artırma veya birleşme eğilimindedir; öyle ki, sonradan herhangi birinin hatırlanması diğerlerini de akla getirir."⁵ Eylemlerin başka eylemlerle ve çeşitli zihin durumlarıyla kolayca ilişkili hale geldiğini kavramak konumuz açısından son derece önemlidir, dolayısıyla

³ Uzun zaman önce Hipokrat ve meşhur Harvey de buna çok benzer bir yorum yapmıştır; her ikisi de, bir hayvan yavrusunun emme becerisini birkaç gün içinde unuttuğunu ve onu biraz zorlanmadan geri kazanamadığını öne sürmüştür. Bu açıklamaları, Dr. Darwin'in uzmanlığına (*Zoonomia*, 1794, 1. cilt, s. 140) dayanarak veriyorum. [Dr. Stanley Haynes, yazara yolladığı bir mektupta bunu doğrulamıştır.]

⁴ Yararlandığım kaynakları ve başka benzer olguları görmek için bkz. *The Variation of Animals and Plants under Domestication* [Hayvanların ve Bitkilerin Evcilleştirme Etkisinde Çeşitlenmesi], 1868, 2. cilt, s. 304.

⁵ *The Senses and the Intellect*, 2. basım, 1864, s. 332. Prof. Huxley (*Elementary Lessons in Physiology*, 5. basım, 1872, s. 306) şöyle belirtir: "Herhangi iki zihin durumunun aynı anda veya arka arkaya yeterince sık ve gerçekçi olarak canlanması halinde, gelecekte birinin hatırlanması isteğimizden bağımsız olarak diğerini de çağrıştırmaya yetecektir; bunu bir kural sayabiliriz."

önce insandan ve sonra düşük hayvanlardan çok sayıda örnek vereceğim. Örneklerden bazıları önemsiz niteliktedir, ama konumuz açısından en az daha önemli alışkanlıklar kadar değerlidir. Çok sayıda deneme yapmadıkça kol ve bacakları alışkın olmadıkları bir yönde hareket ettirmenin ne kadar zor, hatta belki imkânsız olduğunu bilmeyen yoktur. Benzer olgulara duyumlarda da rastlanır; örneğin birbirine çapraz yönde tutulan iki parmağın ucuyla yuvarlanan bir bilyenin iki bilye hissi uyandırması, bilindik bir deneydir.* Her insan yere düşerken kollarını uzatarak kendisini korumaya çalışır ve Profesör Alison'ın belirttiği gibi, kendisini yumuşak bir yatağa bırakırken bu hareketi yapmaktan kaçınabilen pek az insan vardır. Dışarı çıkmaya hazırlanan biri eldivenlerini farkında olmadan takar; bu son derece basit bir işlem gibi görünebilir, ama bir çocuğa eldiven takmayı öğretmeye çalışanlar bunun hiç de basit bir iş olmadığını bilir.

Zihnimiz çok etkilendiğinde mimiklerimiz de etkilenir; ama burada alışkanlıktan farklı bir ilke olarak, güdümsüz sinir-kuvveti akını devreye girer. Norfolk, Kardinal Wolsey'i şöyle betimler—

"Zihni âdeta başkaldırıyor:

Dudağını ısırtıyor, irkiliyor;

Aniden duruyor, gözlerini yere diyor,

Sonra parmağını şakağına dayıyor; dümdüz,

Bir anda hızla yürümeye başlıyor; sonra tekrar duruyor,

Göğsünü yumrukluyor

Ve ardından gözlerini Ay'a çeviriyor:

Kendisini tuhaf tuhaf şekillere sokuyor."

—VIII. Henry, 3. Perde 2. Sahne.

Görgüsüz bir insan, kafası karıştığında sık sık başını kaşır; sanki özellikle duyarlı olduğu ve bu hareketi yapınca

* Bu deneye *Aristoteles Yanılsaması* denir —çn.

yatışan hafif bir bedensel rahatsızlık (kafasının kaşınması) hissetmiş gibi davranmasının nedeni öyle sanıyorum ki alışkanlıktır. Kimisi de kafası karışınca gözlerini ovalar veya utanınca hafifçe öksürür ve her iki durumda da, gözlerinde veya soluk borusunda hafif bir rahatsızlık hissetmiş gibi davranır.⁶

Gözler, sürekli kullanılmaları nedeniyle, ortamda görülecek bir şey olmasa bile çeşitli zihin durumlarında ilişkilendirme yoluyla etkilenmeye özellikle yatkın organlardır. Gratiolet'in dediği gibi, bir önermeye şiddetle karşı çıkan biri büyük olasılıkla gözlerini kapatacak veya yüzünü çevirecek; ama önermeyi kabul ediyorsa gözlerini genişçe açacak ve kafasını doğrulama anlamında sallayacaktır. İkinci durumda görmesi gerekeni açıkça görmüş, birincideyse görmemiş veya görmeyi reddetmiş gibi davranır. İnsanların korkunç bir manzarayı betimlerken gözlerini bir anda sıkıca kapatarak veya kafalarını sallayarak, sevimsiz bir şeyi görmemek veya savuşturmak ister gibi davrandıklarını gözlemledim; karanlıkta aklıma korkunç bir manzara geldiğinde gözlerimi sıkıca kapattığımı ben de fark ettim. Herhangi bir nesneye aniden dönüp bakan veya etrafı kolaçan eden herkes kaşlarını kaldırır, böylece gözler hızla ve genişçe açılmış olur; Duchenne, insanın herhangi bir şeyi hatırlamaya çalışırken onu görmek ister gibi kaşlarını kaldırdığını belirtir.⁷ Bir Hindu beyefendisi, kendi hemşerilerinin de aynı hareketi yaptığını Bay Erskine'e söylemiştir. Bir ressamın ismini hatırlamaya çalışan genç bir kadının önce tavanın bir köşesine, sonra diğer köşesine baktığını ve baktığı taraftaki kaşını yukarı kaldırdığını fark ettim; oysa orada görülecek hiçbir şey yoktu.

Buraya kadar sunulan olguların çoğunda, ilişkili hareket-

⁶ Gratiolet (*De la Physionomie*, s. 324), bu konuyla ilgili sunduğu tartışmada çok sayıda benzer örnek verir. Gözlerin açılıp kapanması üzerine bkz. s. 42. İnsanın düşünceleri değiştikçe adımlarının da değişmesi üzerine Engel'den alıntı yapılmıştır (s. 323).

⁷ *Mécanisme de la Physionomie Humaine*, 1862, s. 17.

lerin alışkanlık yoluyla nasıl kazanıldığını anlayabiliriz; ama bazı bireyler belirli zihin durumlarıyla ilişkili olarak ortaya çıkan, nedeni bilinmeyen ve besbelli kalıtsal olan birtakım tuhaf mimiklere veya tiklere sahiptir. Başka bir çalışmamda, haz verici hislerle ilişkili olup babadan kıza aktarılan sıra dışı ve karmaşık bir mimikten söz etmiş, kendi gözlemlerime dayanan bu olgunun yanı sıra başka örnekler de vermiştim.⁸

⁸ *The Variation of Animals and Plants under Domestication* [Hayvanların ve Bitkilerin Evcilleştirme Etkisinde Çeşitlenmesi], 2. cilt, s. 6. Alışkanlığa dayanan mimiklerin kalıtımı bizim için son derece önemli olduğundan, Bay F. Galton'ın izniyle şaşırtıcı bir olguyu, onun kendi sözlerinden alıntı yaparak aktarmaktan memnuniyet duyarım:—"Bir alışkanlığın üç ardışık nesilde görülmesiyle ilgili aktaracağım örnek özellikle ilginçtir, çünkü yalnızca derin uykuda gerçekleşir ve dolayısıyla taklide dayanmayıp bütünüyle doğaldır. Verilen ayrıntıların güvenilir olduğunu temin ederim, nitekim birbirinden bağımsız çok sayıda kanıt gözden geçirerek hepsini eksiksizce soruşturdum. Yüksek makam sahibi bir beyefendinin eşi, kocasının dikkat çekici bir tike sahip olduğunu keşfetmiş. Adam sırtüstü yatmış mışıl mışıl uyurken sağ kolunu yüzüne, alın hizasına doğru yavaşça kaldırır ve sonra hızla geri çekip bırakır, böylece bileği burun kemerine sertçe çarparmış. Her gece değil ara sıra gerçekleşen bu tik, belirli bir etkenden bağımsızmış. Bu hareketi bazen bir saat veya daha uzun bir zaman boyunca aralıksız olarak tekrarlamış. Adamın burnu çıkıntılıymış ve burun kemeri, aldığı darbelerden ötürü sık sık yaralanırmış. Bir keresinde burnunda biçimsiz bir yara oluşmuş ve her gece aldığı darbeler yüzünden uzun süre iyileşmemiş. Eşi, adamın geceliğinin bileğindeki düğmeyi derin çiziklere yol açtığı için sökmek zorunda kalmış, hatta adamın kolunu bağlayarak sabitlemeyi bile denemiş.

Ölümünden yıllar sonra adamın oğlu, bu ailevi durumdan haberi olmayan bir kadınla evlenmiş. O da kocasında aynı tuhaf davranışı gözlemlemiş, ama babadaki kadar çıkıntılı olmayan oğlunun burnu söz konusu darbelerden hiç yara almamış. [Bu yazı kaleme alındıktan sonra böyle bir olay gerçekleşmiş. Çok yorucu bir günün ardından koltukta uyuyakalan adam, uyandığında burnunu tırnağıyla ciddi biçimde yaraladığını fark etmiş.] Yarı-uyur vaziyette, örneğin koltukta kestirirken ortaya çıkmayan bu tik, adam uykuya dalaralmaz başlarmış. Tıpkı babasındaki gibi aralıklı olarak gerçekleşir; kimi zaman geceler boyu olmaz, kimi zaman da her gece belirli bir süre boyunca aralıksız olarak tekrarlanırmış. Üstelik o da babası gibi, bu hareketi sağ koluyla yaparmış.

Bu kitabın sonraki bölümlerinde, bir nesneyi elde etme isteğiyle ilişkili olan tuhaf bir kalıtsal harekete dair ilginç bir örnek daha verilecektir.

Alışkanlıktan bağımsız olarak çoğu zaman belirli koşullar altında gerçekleştirilen ve taklide veya bir çeşit duygudaşığa dayanıyor gibi görünen eylemler de vardır. Örneğin bazı insanlar bir şeyi makasla keserken çenelerini makasın ağzıyla eşzamanlı hareket ettirirler. Yazı yazmayı öğrenen çocuklar, parmaklarını oynatırken sıklıkla dillerini de gülünç bir şekilde döndürürler. Güvenilir bir beyefendiden aldığım bilgiye göre, topluluk önünde şarkı söyleyen bir sanatçının sesi biraz kısıldığında, izleyicilerden pek çoğunun boğazını temizlediği duyulabilir; ama burada muhtemelen alışkanlık devreye girmektedir, çünkü benzer koşullar altında biz de boğazımızı temizleriz. Duyduğuma göre uzun atlama yarışmalarında, oyuncuların biri yayınırken izleyicilerin pek çoğu –genelde erkekler ve oğlanlar– ayaklarını oynatmış; ama kadınların böyle davranacağı hayli kuşkulu olduğundan, burada da alışkanlık devreye giriyor olsa gerek.⁹

Adamın kızlarından biri de bu tiki kalıtım yoluyla edinmiştir. O da aynı hareketi sağ koluyla, ancak biraz daha farklı bir şekilde yapar; kolunu kaldırdıktan sonra bileğinin burun kemerine çarpmasına izin vermez, ama bu sefer de yarı-kapalı olan elinin avcu burnuna çarpıp hızla aşağı kayar. Bu kızda çok aralıklı olarak gerçekleşen tik, kimi zaman aylarca ortaya çıkmazken kimi zaman neredeyse aralıksız olarak tekrarlanır.”

[Bay K. Lydekker (*tarihsiz mektup*), göz kapaklarında karakteristik bir sarkıklık yaratan kalıtsal bir özelliğe ilişkin şaşırtıcı bir olgudan söz eder. Burada *levator palpebrae* kasının felç veya çok daha büyük olasılıkla eksik olması söz konusudur. (Üst göz kapağını kaldıran kas –çn.) Bu özellik ilk olarak Bayan A.’da gözlenmiş ve onun üç çocuğundan B. de aynı özelliği kalıt almıştır. B.’nin dört çocuğu olmuş; bu kalıtsal sarkıklık dördünde de ortaya çıkmış; kız çocuklarından biri evlenip iki çocuk yaptığında aynı özellik çocuklardan birinde tek taraflı olarak ortaya çıkmıştır.]

[Amerikalı bir tıp doktoru, yazara yolladığı mektupta, doğum yapan kadınlara müdahale ederken hastanın kassal çabalarını kimi zaman taklit ettiğini söylemiştir. Bu olgu, alışkanlıktan tümüyle bağımsız olması bakımından dikkat çekicidir.]

Refleks eylemler. –Bunlar, isimlerinden de anlaşıldığı üzere, bir periferel [çevresel] sinirin uyarılması, etkisini belirli sinir-hücrelerine iletmesi ve bu hücrelerin de belirli kasları veya bezleri uyurarak harekete geçirmesiyle oluşan eylemlerdir; tüm bunlar bizde herhangi bir duyum veya bilinç uyardırmaksızın gerçekleşebilir, çoğu zaman onlara eşlik etse de. Refleks eylemlerin pek çoğu son derece ifadeli olduğundan, bu konuyu uzun uzadıya ele alacağız. Ayrıca bu eylemlerden bir kısmının alışkanlıktan doğan eylemlerle iç içe geçtiğini ve onlardan zor ayırt edildiğini göreceğiz.¹⁰ Öksürmek ve hapşırma, refleks eylemlerin bilindik örnekleridir. Bebeklerin ilk solunum hareketi genellikle bir hapşırmadır, ancak bu eylem çok sayıda kasın eşgüdümlü hareketini gerektirir. Solunum kısmen istemli, ama büyük ölçüde refleks bir eylemdir ve irade dışı gerçekleştirilen solunum en doğal ve en iyisidir. Karmaşık hareketlerin pek çoğu reflekstir. Bunun en

¹⁰ Prof Huxley (*Elementary Physiology*, 5. basım, s. 305), omuriliğe özgü refleks eylemlerin *doğal* olduğunu; ama beyin, diğer bir deyişle alışkanlığın yardımıyla sınırsız sayıda *yapay* refleks kazanılabileceğini belirtir. Virchow (*Sammlung wissenschaft. Vorträge*, vb, *Ueber das Rückenmark*, 1871, s. 24, 31), bazı refleks eylemlerin içgüdülerden güçlükle ayırt edilebildiğini belirtir; bazı içgüdülerin de kalıtsal alışkanlıklardan ayırt edilemediğini eklemek isterim. [Bir eleştirmen, doğru yürütülmesi hâlinde bu deneyin refleks eylemi değil, istemi ortaya koyduğu kanısındadır; başka bir eleştirmen de deneyin güvenilir olmadığını iddia ederek güçlüğü savuşturmaya çalışır. Dr. Michael Foster'ın dediğine göre (*Text Book of Physiology*, 2. basım, 1878, s. 473) kurbağanın hareketi, "ilk bakışta zekâ gerektiren bir seçim gibi görünür. Bunun bir seçim olduğuna hiç kuşku yoktur; benzer seçimlerin başka örnekleri olsaydı ve değişken bir otomatizme, mesela kurbağanın omuriliği tarafından ortaya konan bilinçli bir isteme dair herhangi bir kanıt olsaydı, bu seçimin zekâyla yapıldığını varsaymakta haklı olurduk. Fakat öte yandan, omurilik protoplazmasındaki direnç hatlarının alternatif bir eyleme imkân tanıyacak şekilde düzenlenmiş olduğu da varsayılabilir; ki beyni çıkarılmış bir kurbağanın yaptığı seçimlerin ne kadar sınırlı ve basit, bir kurbağanın omuriliğinin de spontanlıktan veya düzensiz otomatizmden ne kadar yoksun olduğu düşünülürse bu görüş çok daha olasıdır."]

iyi örneğini, kafası kesilmiş bir kurbağada görürüz; nitekim bu durumdaki bir hayvanın hissetmesi ve herhangi bir hareketi bilinçli olarak gerçekleştirmesi mümkün değildir. Ancak böyle bir kurbağanın uyluğunun alt yüzeyine bir damla asit yerleştirildiğinde, hayvan aynı bacakdaki ayağın üst yüzeyiyle damlayı siler. Bu ayak kesildiği takdirde kurbağa bu hareketi yapamaz. "Dolayısıyla biraz uğraştıktan sonra bu işten vazgeçer, Pflüger'in deyimiyle, sanki bu soruna başka bir çözüm arar gibi huzursuzlanır ve sonunda diğer ayağıyla asidi uzaklaştırmayı başarır. Burada yalnızca kasların kasılması değil, özel bir amaç doğrultusunda belirli bir sırayla, karşılıklı ve uyumlu olarak gerçekleşen kasılmalar söz konusudur. Zekâsı ve iradesi ortadan kaldırılmış bir hayvanda, bu eylemlerin hepsi zekânın rehberliğinde ve irade gücüyle gerçekleştirilmiş gibi görünür."¹¹

Sir Henry Holland'dan aldığım bilgiye göre, çok küçük çocukların sümkürmek (burnu sıkıştırıp burundan sertçe hava üflemek) ve boğazdaki balgamı temizlemek gibi, hapşırmayı ve öksürmeyi andıran eylemleri gerçekleştiremiyor olması, refleks ve istemli hareketlerin farkını ortaya koyar. Bu eylemleri öğrenmeleri gerekir, oysa yaşları biraz ilerleyince bunları da en az refleks eylemler kadar kolay gerçekleştirirler. Ne var ki hapşırmayı ve öksürmeyi iradeyle kontrol etmek son derece zor ya da olanaksızken; boğazı temizlemek ve sümkürmek tümüyle bizim kontrolümüzdedir.

Burun deliklerimizde veya soluk borumuzda tahriş edici bir cismin varlığını hissettiğimizde –diğer bir deyişle hapşıрма ve öksürme sırasında uyarılan duyusal sinir-hücrelerinin aynıları uyarıldığında– bu kanallardan zorla hava geçirerek onu kendi irademizle uzaklaştırabilir; ama bunu refleks bir eylemdeki kadar güçlü, hızlı ve etkili biçimde yapamayız. İkinci durumda duyusal sinir-hücreleri, önce bilincin ve istemin kaynağı olan beyin yarıküreleriyle ile-

¹¹ Dr. Maudsley, *Body and Mind*, 1870, s. 8.

tişim kurmak suretiyle herhangi bir güç kaybı olmaksızın motor sinir-hücrelerini uyarır. Öyle görünüyor ki iradenin ve refleks bir uyarının güdümünde gerçekleştirilen özdeş hareketler arasında, gerçekleştirilme kuvveti ve uyarılma kolaylığı bakımından her zaman güçlü bir karşıtlık vardır. Claude Bernard'ın belirttiği gibi, "Beynin gösterdiği etki, refleks hareketlerin gücünü ve kapsamını sınırlayarak onları engelleme eğilimindedir."¹²

Refleks bir eylemi bilinçli olarak gerçekleştirme isteği, ilgili duyu sinirleri uyarılmış bile olsa, söz konusu eylemi kimi zaman engeller veya kesintiye uğratar. Örneğin yıllar önce, her enfiye çektiklerinde hapsirdiklerini söyleyen bir düzine delikanlıyla bu sefer hapsirmayacaklarına dair ufak bir bahse tutuştum; delikanlılardan her biri enfiyeden birer çimdik aldı, ama başarmayı çok istedikleri için gözleri sulandığı halde hiçbiri hapsirmedi ve bahsi ben kazandım. Sir H. Holland, yutma eylemine odaklanmanın doğru hareketlerin yapılmasına engel olduğunu belirtir;¹³ bazı insanların ilaç yutmakta zorlanmasının bir nedeni bu olsa gerek.

Göz yüzeyine dokunulduğunda göz kapaklarının istemsizce kapanması, refleks eylemlerin bilindik bir örneğidir. Yüze yönelen bir darbe de benzer bir kırpma hareketine yol açar; ama bu eylem alışkanlığa dayanır ve tam anlamıyla refleks değildir, çünkü bu durumda uyarıcı, bir periferik sinirin uyarılmasıyla değil zihin yoluyla iletilir. Böyle zamanlarda genellikle kafa ve tüm beden aniden geri çekilir. Ne var ki hayal gücümüz tehlikenin yakın zamanda gerçekleşmeyeceğini söylüyorsa bu son hareketler engellenebilir; ama aklımızın bize herhangi bir tehlike olmadığını söylemesi yeterli gelmez. Zamanında beni güldüren ve bu olguya örnek teşkil eden ufak bir anımı paylaşmak isterim: Bir gün Hayvanat Bahçesindeki bir şişen-engereğin bulunduğu bölmenin kalın

¹² Bu konuyla ilgili yazılmış çok ilginç bir tartışmaya ulaşmak için bkz. Claude Bernard, *Tissus Vivants*, 1866, sayfa 353-356.

¹³ *Chapters on Mental Physiology*, 1858, s. 85.

camına yüzümü yaklaştırdım; yılan bana doğru atıldığında irkilip geri çekilmemeye kararlıyım, ama hayvan hamlesi-ni yapar yapmaz o sağlam kararlılığım yerle yeksan oldu ve olağanüstü bir hızla bir iki metre geriye sıçradım. İradem ve mantığım, daha önce deneyimlenmemiş bir tehlikenin imgesi karşısında aciz kalmıştı.

Öyle görünüyor ki irkilmenin şiddeti kısmen imgenin gerçekçiliğine, kısmen de sinir sisteminin olağan veya geçici durumuna bağlıdır. Atının yorgunken ve dinçken sergilediği irkilme biçimlerini karşılaştıran biri, beklenmedik bir cismin tehlikeli olup olmadığını anlamak üzere atılan anlık bir bakış ile istemli olarak kaçmayı olanaksız kılacak kadar hızlı ve ani bir sıçrama arasında kusursuz bir kademelenme olduğunu görebilir. Dinç ve iyi-beslenmiş bir atın sinir sistemi, ürettiği komutu motor sisteme öyle çabuk iletir ki, hayvanın tehlikenin gerçek olup olmadığını düşünmeye vakti olmaz. Uyarılan ve beynine bol miktarda kan giden atın bir kez irkildi mi yeniden irkilmesi son derece kolay olacaktır; küçük bebeklerde de böyle olduğunu fark ettim.

Uyarıcı işitsel sinirler aracılığıyla iletildiğinde ani bir sestten dolayı irkilmek, yetişkin insanlarda her zaman göz kapaklarının kırılmasına yol açar.¹⁴ Oysa kendi çocuklarımdan daha iki haftalık bile değilken, ani bir sestten dolayı irkildikleri halde gözlerini kırpmadıklarını gözlemledim ve hiçbir zaman da kırptıklarını sanmıyorum. Daha büyük bir bebeğin irkilmesi, düşmemek için bir şeye tutunma çabasını simgeler. Çocuklarımdan biri 114 günlükken karton bir kutuyu onun göz hizasında tutarak salladım ve çocuk gözlerini bir kez bile kırpmadı; ama kutuyu, içine birkaç şekerleme koyup yine aynı pozisyonda tutarak salladığımda, gözlerini her seferinde hızlı hızlı kırptırdı ve biraz irkildi. Dikkatle-korunan bir bebeğin, göz hizasından gelen bir çingirtinin tehlikeye işaret

¹⁴ Müller (*Elements of Physiology*, İng. çev., 2. cilt, s. 1311), irkilme sırasında göz kapaklarının her zaman kapandığını belirtir.

ettiğini deneyim yoluyla öğrenmiş olması mümkün değildi. Böyle bir deneyim daha ileri yaşlarda, uzun bir nesiller dizisi boyunca yavaş yavaş kazanılmış olmalıdır ve kalıtım konusunda bildiklerimiz, bir alışkanlığın ebeveynlerde ilk kazanıldığı yaştan daha erken bir yaşta yavrulara iletilmesinde hiçbir olanaksızlık bulunmadığını göstermektedir.

Yukarıdaki açıklamalar, başlangıçta bilinçli olarak gerçekleştirilen bazı eylemlerin alışkanlık ve ilişkilendirme yoluyla refleks eylemlere dönüşmüş ve kökleşip kalıtsal hale gelmiş olabileceğine işaret ediyor; o kadar ki bu eylemler, bugün artık hiçbir işe yaramasalar bile,¹⁵ geçmişte onları kendi irademizle yapmamıza neden olan etkenler her ortaya çıktığında gerçekleştirilebilir. Bu tip olgularda duysal sinir-hücreleri, bilincimizin ve istemimizin dayanağı olan hücrelerle iletişim kurmaksızın motor hücreleri uyarır. Hapşırma ve öksürme eylemleri, tahriş edici bir cismi hassas hava-yollarından olabildiğince güçlü bir biçimde uzaklaştırma alışkanlığıyla kazanılmış olabilir. Bu alışkanlıkların kalıtsal hale gelmesi veya refleks eylemlere dönüşmesi için gereğinden fazla zaman geçmiştir; çünkü bunlar yüksek dört-el-lilerin çoğunda veya hepsinde ortaktır ve dolayısıyla çok eski bir dönemde kazanılmış olmalıdır. Boğazı temizleme hareketinin neden refleks bir eylem olmadığını ve çocuklar tarafından öğrenilmesi gerektiğini bildiğimi söyleyemem; ama mendile sümürmenin neden öğrenilmesi gerektiğini anlayabiliriz.

Başsız bir kurbağanın, uyluğuna yerleştirilen bir asit damlasını veya başka bir cismi uzaklaştırmak için yaptığı ve özel bir amaca hizmet eden eşgüdümlü hareketlerin başlangıçta istemli olarak gerçekleştirilmemiş, sonradan uzun-sürelili alışkanlık yoluyla kolaylaştırılmamış ve en so-

¹⁵ Dr. Maudsley'nin (*Body and Mind*, s. 10) dediğine göre, "çoğunlukla yararlı bir sonuca yol açan refleks hareketler, hastalık nedeniyle değişmiş koşullar altında çok zararlı hale gelebilir, hatta kimi zaman büyük ıstıraba ve son derece sancılı ölümlere yol açabilir."

nunda istemsiz veya beyin yarıkürelerinden bağımsız olarak gerçekleştirilir duruma gelmemiş olması inandırıcı değildir.

Aynı şekilde irkilme yetisinin kazanılması da, duyularımız bizi her uyardığında tehlikeden mümkün olduğunca hızlı bir şekilde uzaklaşma alışkanlığına dayanıyor olabilir. Görmüş olduğumuz gibi, irkilme sırasında göz kapakları vücudun en narin ve hassas organları olan gözleri korumak için kapanır; her zorlu çabanın doğal hazırlığı olarak alınan ani ve kuvvetli bir soluğun da bu harekete her zaman eşlik ettiği kanısındayım. Ama irkilmiş bir atın veya insanın kalbi kaburgalarına çarparak çılginca atar; bu olguda, iradeye hiçbir zaman bağımlı olmamış bir organın, vücudun genel refleks hareketlerine katıldığını söyleyebiliriz. Bu konuya sonraki bölümlerde tekrar değineceğim.

Retina parlak bir ışıkla uyarıldığı zaman irisin* kasılması, önce istemli olarak gerçekleştirilmiş ve sonra alışkanlıkla kökleşmiş olamayacak gibi görünen hareketlerin başka bir örneğidir; çünkü iris, bilindiği kadarıyla hiçbir hayvanda iradenin bilinçli kontrolü altında değildir.¹⁶ Böyle olguları, alışkanlıktan başka bir etkenle açıklamak gerekir. Retinaya gelen parlak ışığın bir hapsirığa yol açması durumunda olduğu gibi, sinir-kuvvetinin güçlü biçimde uyarılmış sinir-hücrelerinden diğer bağlantılı hücrelere yayılması, bazı refleks eylemlerin nasıl ortaya çıktığını anlamamıza yardımcı olabilir. Böyle bir sinir-kuvveti yayılımı, birincil rahatsızlığı azaltabilecek bir harekete neden olmuşsa, örneğin irisin kasılması retinaya gereğinden fazla ışık düşmesine engel ol-

* Gözün renkli kısmı -çn.

¹⁶ [Dr. Baxter (8 Temmuz 1874 tarihli mektup), Virchow'un *Gedächtnisrede über Johannes Müller* isimli kitabında geçen bir olguya dikkat çeker: Virchow, Müller'in kendi irisini kontrol edebildiğini öne sürmektedir. Lewes (*Physical Basis of Mind*, 1877, s. 377), Bonn asıllı Prof. Beer'in göz bebeklerini kendi iradesiyle küçültme ve büyütme yetisine sahip olduğunu söyler: "Burada fikirler, motor işlevi görür. Onun göz bebekleri çok karanlık bir boşluğu düşününce büyüyor, çok parlak bir noktayı düşününce de küçülüyordu."

muşsa, sonradan yararlı yönde kullanılmış ve bu özel amaca uygun biçimde değişikliğe uğramış olabilir.

Refleks eylemlerin, bütün bedensel yapılar ve içgüdüler gibi hafif çeşitlenmelere yatkın olması dikkate değerdir; yeterince önemli olan her faydalı çeşitlilik de korunma ve kalıtımla aktarılma eğiliminde olacaktır. Böylece ilk kazanıldığında belirli bir amaca hizmet eden refleks eylemler, sonrasinda iradeden veya alışkanlıktan bağımsız olarak değişikliğe uğrayıp başka bir amaca hizmet eder duruma gelebilir. Bunlar, aynı süreçten geçtiğine inanmamız için her türlü neden bulunan pek çok içgüdüyle paralellik gösterir; çünkü bazı içgüdüler uzun-sürelî ve kalıtsal alışkanlık yoluyla gelişmişken, son derece karmaşık olan başkaları mevcut içgüdülerdeki çeşitliliklerin korunması yoluyla –diğer bir deyişle doğal seçim sürecinde– gelişmiştir.

Refleks eylemlerin kazanılması konusunu, son derece eksik olduğunu bilmekle birlikte biraz daha ayrıntılı biçimde ele aldım, çünkü bunlar duyguları ifade eden hareketlerle bağlantılı olarak sıkça devreye girer; ayrıca bu eylemlerden hiç değilse bir kısmının, bir arzuyu tatmin etmek veya nahoş bir duyumu dindirmek üzere ilkin iradeyle kazanılmış olabileceğini göstermek istedim.

Düşük hayvanlarda alışkanlığa dayanan ilişkili hareketler. –İnsanda çeşitli zihin veya beden durumlarıyla ilişkili olup bugün amaçsızca gerçekleştirilen, ama geçmişte yararlı yönde kullanılmış ve belirli koşullar altında hâlâ kullanılan hareketlere ilişkin birkaç örnek vermiştim. Bu konu bizim için çok önemli olduğundan, şimdi de hayvanlarla ilgili benzer olgulara değineceğim; bunların çoğu oldukça önemsiz nitelikte olsa da. Amacım, belirli hareketlerin başlangıçta nihai bir hedef doğrultusunda gerçekleştirildiğini ve bugün hiçbir işe yaramadıkları halde çok benzer koşullar altında alışkanlıktan dolayı azimle sürdürüldüğünü göstermek. Aşağıdaki olguların çoğunda söz konusu eğilimin kalıtsal olduğunu, böyle eylemlerin aynı türün genç ve yaşlı bütün

bireyleri tarafından aynı şekilde gerçekleştirilmesinden an-
layabiliriz. Ayrıca bu eylemlerin sıklıkla rastlantısal ve kimi
zaman da hatalı olan türlü çeşitli ilişkilendirmeler yoluyla
tetiklendiğini göreceğiz.

Köpekler bir halının veya sert bir yüzeyin üstünde uyu-
mak istediklerinde, tıpkı yabani atalarının çayırılık ovalarda
veya ormanlık alanlarda yapmış olduğu gibi daireler çizerek
döner, otları ezip toprakta bir çukur açmak ister gibi ön-pa-
tıleriyle anlamsızca eşelenirler.¹⁷ Hayvanat Bahçesindeki
çakallar, çöl tilkileri ve onlarla ilişkili başka hayvanlar da
yerdeki samanları eşeler; ama ne ilginçtir ki kurtları birkaç
ay boyunca gözlemleyen bakıcılar, onların böyle davrandığı-
nı asla görmemiştir. Bir arkadaşım, yarı-zihinsel engelli bir
köpeğin –bu durumdaki bir hayvan, anlamsız bir alışkanlığı
sürdürmeye özellikle yatkın olacaktır,– uyumadan önce halı-
nın üstünde tam on üç kez döndüğünü görmüştür.

Birçok etçil hayvan, avına doğru sürünürken ve ona sal-
dırmaya veya atılmaya hazırlanırken kafasını eğip çömelir
ve öyle görünüyor ki bunu hem saklanmak hem de saldırıya
hazır olmak için yapar; bu alışkanlığın abartılı hâli, bizim
puanter ve seter köpeklerimizde kalıtsal hale gelmiştir. İki
yabancı köpek ıssız bir yolda karşılaştığında, diğerini ilk
gören köpek yüzlerce metre ötede olmasına rağmen öbürüne
kısa bir bakış attıktan sonra her zaman kafasını eğer, genel-
likle biraz çömelir, hatta bazen yere uzanır; diğer bir deyişle
yol tamamen boş olduğu ve aralarında büyük bir mesafe bu-
lunduğu halde gizlenmeye ve saldırmaya veya atılmaya uy-
gun bir davranış sergiler; buna defalarca şahit oldum. Avını
dikkatle izleyen ve ona yavaşça yaklaşan her köpek çeşidi,

¹⁷ H. N. Moseley, Bessel'in *Polaris* keşif gezisiyle ilgili anlattıklarına
ilişkin bir inceleme yazmıştır (*Nature*, 1881, s. 196); bu yazıda be-
lirtildiğine göre, Eskimo köpekleri yere uzanmadan önce daireler
çizerek dönmez; bu bulgu yukarıdaki açıklamayla bağdaşır, nitekim
Eskimo köpekleri nesiller boyunca kendilerine çimlerin üstünde bir
uyuma alanı yaratma fırsatı bulamamıştır.

bir sonraki önemli adıma hazırlık olarak ön-bacaklarından birini yukarı doğru kıvrıp uzun süre öyle tutar; bu, puanterler için son derece karakteristiktir. Ama alışkanlıktan dolayı aynı davranışı, her dikkat kesildiğinde de (Şekil 4) sergiler. Tek bacağını yukarı doğru kıvrıp, dibinde durduğu yüksek bir duvarın arkasından gelen sesi dikkatle dinleyen bir köpek görmüştüm; bu olguda, hayvanın temkinle yaklaşma niyeti olamazdı.

Şekil 4. Masadaki bir kediyi izleyen ufak köpek.
Bay Rejlender'in çizimi.

Köpekler dışkıladıktan sonra kedilerle hemen hemen aynı davranışı sergiler ve zemin beton bile olsa, dışkılarını toprakla kapatmak ister gibi dört ayakla birden geriye doğru birkaç kez eşelenirler. Hayvanat Bahçesindeki kurtlar ve çakallar da aynı davranışı sergiler, oysa ne köpekler ne de bakıcılarından aldığım bilgiye göre kurtlar, çakallar ve tilkiler zemin müsait olduğunda dışkılarını kapatmaktadır. O halde bu kediye-özgü alışkanlığın amacını doğru anlıyorsak, ki buna pek kuşku yoktur, söz konusu hareket alışkanlığa dayanan, köpek-cinsinin uzak bir atası tarafından belirli bir amaçla sürdürülen ve çok uzun süre korunan bir hareketin işlevsiz bir kalıntısıdır. İhtiyaç dışı yiyeceklerin gömülmesiye çok farklı bir alışkanlıktır.

Köpekler ve çakallar,¹⁸ üstünde yuvarlandıkları leşlere

¹⁸ Bkz. F. H. Salvin'in, evcil bir çakala ilişkin açıklaması, *Land and Water*, Ekim, 1869.

boyunlarını ve sırtlarını sürtmekten keyif alırlar. Köpekler (en azından iyi-beslenmiş olanlar) leşçil olmadıkları halde leş kokusunu seviyor gibidir. Kurtları benim için gözlemleyen Bay Bartlett, onlara leş ikram etti, ama leşlerin üstünde yuvarlandıklarını hiç görmedi. Muhtemelen kurtlardan türemiş olan iri köpeklerin, muhtemelen çakallardan türemiş olan ufak köpeklere kıyasla leşlerin üstünde daha az yuvarlandıkları bilgisini aldım ve bunun doğru olduğuna inanıyorum. Teriyerlerimden birine karnı tokken kahverengi bir bisküvi ikram edildiğinde (ve benzer örnekler de duydum), onu önce bir sıçan veya başka bir av gibi sağa sola savurup hırpalar; sonra bir leş parçası gibi defalarca üstünde yuvarlanır ve en sonunda yer. Sanki o tatsız lokmaya hayali bir lezzet katılması gerekmiştir; köpek bunu sağlamak için alışkın olduğu biçimde davranır ve bisküviye canlı bir hayvan veya kokulu bir leş muamelesi yapar, oysa öyle olmadığını bizden çok daha iyi bilir. Aynı teriyerin, bir kuşu veya fareyi öldürdükten sonra da böyle davrandığını gördüm.

Köpekler, arka ayaklarından birini hızla sallayarak kaşınırlar; bu alışkanlık öyle güçlüdür ki, sırtları bir sopayla ovalandığında boşluğu veya zemini yersiz ve gülünç bir biçimde kaşır gibi yapmaktan kendilerini alamazlar. Yukarıda anlattığım teriyer, sırtını bir sopayla kaşındığında, memnuniyetini alışkanlığa dayanan başka bir hareketle gösterir ve elimi yalar gibi boşluğu yalardı.¹⁹

Atlar, vücutlarında dişleriyle ulaşabildikleri yerleri kemirerek kaşınırlar; ama atlardan birinin kaşınmasını istediği yeri diğerine göstermesi ve ikisinin birbirini kemirmesi çok

¹⁹ [Faruborough, Kent asıllı Bay Turner'ın verdiği bilgiye göre (2 Ekim 1875 tarihli mektup), boynuzlu sığırların kuyrukları "kök kısmının hemen altından" ovalanırsa hayvan her seferinde vücudunu çevirir, boyunlarını uzatır ve dudaklarını yalamaya başlar. Dolayısıyla köpeğin havayı yalaması, sahibinin elini yalamasıyla alakalı olmayabilir; çünkü yukarıdaki açıklamanın sığırlara uygulanması pek mümkün değildir.]

daha sık rastlanan davranışlardır. Konuya dikkatini çektiğim bir arkadaşım, atının boynunu ovaladığında hayvanın tıpkı başka bir atın boynunu kemirir gibi kafasını uzattığını (çünkü kendi boynunu kemiremez), dişlerini gösterdiğini ve çenesini oynattığını gözlemledi. Çok gıdıklanan, örneğin kaşağılanan bir at, öyle dayanılmaz bir ısırma isteği duyar ki dişlerini takırdatır ve hiç saldırgan olmadığı halde seyisini ısırır. O anda başka bir atla dövüşüyormuş gibi davranır ve kulaklarını ısırıklardan korumak için alışkanlık gereği yatırır.

Yolculuğa çıkmayı hevesle bekleyen bir at, ayağıyla yeri eşeleyerek, alışıldık ilerleme hareketine en yakın davranışı sergiler.²⁰ Ahırdaki bölmelerinde hevesle arpalarını bekleyen atlar, zemini veya samanı eşelerler. Kendi atlarımdan ikisi, komşularına yem verildiğini gördükleri veya duydukları zaman böyle davranır. Ama yeri eşelemek tümel bir heves göstergesi olduğuna göre, burada gördüğümüzün nispeten gerçek bir ifade olduğunu söyleyebiliriz.

Kediler, idrar ve dışkılarını toprakla kapatır; hatta büyükbabam,²¹ bir kedi yavrusunun külleri eşeleyerek şömineye dökülen bir su damlasını kapatmaya çalıştığını görmüştü; burada alışkanlığa veya içgüdüye dayanan bir eylem, eski bir davranış veya kokuyla değil, görme duyusuyla hatalı olarak uyarılmıştır. Herkesin bildiği gibi kediler, belki de geçmişte kurak Mısır topraklarında yaşamış oldukları için patilerini ıslatmaktan hoşlanmaz; ıslanan patilerini de sertçe silkelelerler. Kızım bir kedi yavrusunun kafasının yakınında duran bir bardağa su doldurduğunda, hayvan patilerini hemen alışıldık biçimde silkelemişti; o halde burada alışkanlığa dayanan bir hareketin, dokunma duyusuyla değil, ilişkili bir sesle hatalı olarak uyarıldığını görüyoruz.

²⁰ [Sayın Hugh Elliot (*tarihsiz mektup*), kucakta taşınarak nehirden geçirilen bir köpeğin yaptığı yüzme taklidini betimlemiştir.]

²¹ Dr. Darwin, *Zoonomia*, 1794, 1. cilt, s. 160. Aynı ciltte (s. 151), kedilerin mutlu olduklarında patilerini uzatmalarından da söz edilir.

Kedi, köpek, domuz yavruları ve muhtemelen başka pek çok hayvanın yavrusu, sütün daha rahat salgılanmasını veya akmasını sağlamak için ön-ayaklarını sırayla hareket ettirerek annelerinin meme bezlerine basınç uygularlar. Kedi yavruları sık sık, sıradan ırkların ve İran ırklarının (bazı doğa bilginlerine göre ayrı bir tür) erişkinleri de zaman zaman, üstünde yattıkları sıcak bir şalı veya yumuşak bir cisim ön-patilerini sırayla hareket ettirerek yavaşça yoğurur; tıpkı annelerini emerken yaptıkları gibi parmaklarını açıp pençelerini hafifçe çıkarırlar. Bunun aynı hareket olduğunu, o sırada şalın bir kenarını ağızlarına alıp emmelerinden ve gözlerini kapatıp keyifle mırlamalarından anlayabiliriz. Bu ilginç hareket, çoğu zaman yalnızca sıcak ve yumuşak bir yüzeyin duyumsanmasıyla ilişkilidir; ama sırtının okşanmasından keyif alan yaşlı bir kedinin, patileri havadayken de aynı yoğurma hareketini yaptığını görmüştüm; dolayısıyla bu eylem, haz verici bir duyumun ifadesi hâline gelmiştir.

Emme davranışından söz etmişken, hem bu karmaşık hareketin hem de ön-patilerin sırayla uzatılmasının refleks eylemler olduğunu eklemek isterim; çünkü beyninin ön parçası alınmış bir köpek yavrusu da, parmağınızı süte batırıp ağzına soktuğunuzda aynı hareketleri yapar.²² Yakın zamanda Fransa'da, emme davranışının yalnızca koku duyusuyla uyarıldığı, dolayısıyla koku sinirleri yok edilmiş bir köpek yavrusunun asla emme hareketi yapmayacağı öne sürüldü. Öyle görünüyor ki yumurtadan yalnızca birkaç saat önce çıkmış bir civcivin yiyecek kıvrıntılarını şaşırtıcı bir beceriyle toplaması da, benzer şekilde ısıtma duyusuyla harekete geçen bir yetidir; çünkü yapay ısıyla çatlatılan yumurtalardan çıkan civcivleri inceleyen iyi bir gözlemcinin dediğine göre, "el-tırnağının tahtaya vurulmasıyla çıkarılan ve anne-tavuğu taklit eden bir ses, onlara ilk olarak etlerini galamalarını öğretmişti."²³

²² Carpenter, *Principles of Comparative Physiology*, 1854, s. 690; Müller, *Elements of Physiology*, İng. çev., 2. cilt, s. 936.

²³ Mowbray, *Poultry* [Kümes Kuşları], 6. basım, 1830, s. 51.

Aalışkanlığa dayanan amaçsız bir harekete ilişkin son bir örnek daha vereceğim. Suna (*Tadorna*), gelgitin kıyılarda bıraktığı kum canlılarıyla beslenir ve bir solucan-izi keşfettiğinde, "ayaklarını hafifçe yere vurarak deliğin üstünde âdeta dans etmeye başlar;" bu hareket, solucanın yüzeye çıkmasını sağlar. Bay St. John, beslediği evcil Sunaların "yiyecek istemeye geldiklerinde ayaklarını sabırsız ve hızlı bir şekilde hafifçe yere vurduklarını" söyler.²⁴ Dolayısıyla bu, onların açlık ifadesi olarak değerdendirebilir. Bay Bartlett'ten aldığım bilgiye göre, beslenmeyi heyecanla bekleyen Flamingolar ve Kagular' da (*Rhinochctus jubatus*) aynı tuhaf tepinme hareketini yapar. Yalıçapkınları, yakaladıkları balıkları²⁵ yere çarparak öldürünceye kadar döver; Hayvanat Bahçesindekiler de kendilerine ikram edilen çiğ etleri yemeden önce mutlaka yere çarpar.

Artık birinci İlkemizi yeterince doğrulamış olduğumuza inanıyorum; diğder bir deyişle herhangi bir duyum, arzu, nefret vb uzun nesiller boyunca istemli bir harekete yol açmışsa, çok zayıf olmasına rağmen aynı ya da benzer veya ilişkili bir duyumun vb deneyimlenmesi çoğu zaman benzer bir hareketin gerçekleştirilmesine yönelik bir eğilim yaratır; söz konusu hareket bu durumda hiçbir işe yaramıyor olsa da. Aalışkanlığa dayanan bu tür hareketler sıklıkla veya genellikle kalıtsaldır ve refleks eylemlerden çok az farklılık gösterir. İnsanın özel ifadelerini incelerken, bu bölümün başında verilen birinci İlkenin diğder yarısının da geçerli olduğunu göreceğiz; şöyle ki, belirli zihin durumlarıyla alışkanlık gereği ilişkili olan hareketler irade yoluyla kısmen bastırıldığında, tümüyle istemsiz olan kasların yanı sıra iradeden en

²⁴ Bu harika gözlemcinin açıklamalarını okumak için bkz. *Wild Sports of the Highlands*, 1846, s. 142.

* Yeni Kaledonya'ya özgü uçamayan bir kuş türü olan Kagu; güncel taksonomide *Rhynochctos jubatus* -çn.

²⁵ [Yalıçapkınlarının bunu her zaman yaptığı söylenemez. Bkz. Bay C. C. Abbott, *Nature*, 13 Mart 1873 ve 21 Ocak 1875.]

bağımsız olanlar da çalışmayı sürdürme eğilimindedir ve bu kasların pek çok eylemi son derece ifadelidir. Buna karşılık iradenin geçici veya kalıcı olarak zayıflaması hâlinde, istemli kaslar çalışmayı istemsiz olanlardan önce bırakır. Sir C. Bell'in belirttiği ve patoloji uzmanlarının çok iyi bildiği gibi, "beyin rahatsızlıklarının yarattığı halsizlikten en çok etkilenen kaslar, doğal durumlarında iradenin en çok kontrolü altında bulunanlardır."²⁶ Sonraki bölümlerde, birinci İlkemizin kapsadığı başka bir önermeyi daha değerlendireceğiz; bu önermeye göre, alışkanlığa dayanan bir hareketin engellenmesi kimi zaman başka hafif hareketlerin yapılmasını gerektirir ve bunlar da birer ifade aracıdır.

²⁵ *Philosophical Transactions*, 1823, s. 182.

II. BÖLÜM

İFADENİN GENEL İLKELERİ - (Devam)

Karşıtlık İlkesi-Köpek ve kediden örnekler-İlkenin kökeni-Göreneksel işaretler-Karşıtlık ilkesi, karşıt eylemlerin karşıt dürtüler altında bilinçli olarak gerçekleştirilmesiyle ortaya çıkmamıştır.

Şimdi ikinci ilkemiz olan Karşıtlık İlkesini¹ inceleyeceğiz. Belirli zihin durumlarının, alışkanlığa dayanan ve başlangıçta işe yaramış olan veya hâlâ yarayan belirli hareketlere yol açtığını önceki bölümde görmüştük; bu bölümdeyse, tam tersi bir zihin durumu ortaya çıktığında tam tersi bir nitelik sergileyen, ancak hiçbir zaman işe yaramamış olan hareketlerin gerçekleştirilmesine yönelik güçlü ve istemsiz bir eğilim olduğunu öğreneceğiz. İnsanın özel ifadelerini incelerken, karşıtlık üzerine birkaç çarpıcı örnek vereceğim; ama böyle olgularda göreneksel veya yapay olan mimik ve ifadeleri, doğuştan veya tümel olanlarla (ki gerçek ifade sayılmayı yalnızca bunlar hak eder) karıştırma ihtimalimiz yüksek olduğundan, bu bölümde konuyu düşük hayvanlarla sınırlı tutacağım.

Yabancı bir köpeğe ya da insana saldırgan veya düşmanca bir zihin durumunda yaklaşan bir köpek dik durur ve kasıla kasıla yürür; kafasını hafifçe yukarı kaldırır veya

¹ [Karşıtlık ilkesine (pek kabul görmemiştir) yönelik eleştirileri görmek için bkz. Wundt, *Essays*, 1885, s. 230 ve *Physiologische Psychologie*, 3. basım; Sully, *Sensation and Intuition*, 1874, s. 29. Ayrıca Mantegazza (*La Physionomie*, 1885, s. 76) ve L. Dumont da (*Théorie Scientifique de la Sensibilité*, 2. basım, 1877, s. 236) bu ilkeye karşı çıkar.]

çok fazla eğmez; kuyruğunu dik ve oldukça gergin tutar; kılları özellikle boyun ve sırt bölgesinde diken diken olur; dikilen kulakları ileri bakar ve gözleri sabit bakar: (bkz. Şekil 5 ve 7). Birazdan göreceğimiz gibi bu hareketler, köpeğin düşmanına saldırma niyetinden ileri gelir ve büyük ölçüde anlaşılırdır. Vahşi bir hırıltıyla düşmanına atılmaya hazırlanırken köpek-dişlerini açığa çıkarır ve kulaklarını geriye yatırıp kafasına bastırır; ama bu son hareketler bizi şimdilik ilgilendirmiyor. Farz edelim ki bu köpek, yaklaştığı kişinin bir yabancı değil de sahibi olduğunu fark etti; o zaman tüm beden dili bir anda tersine döner. Dik yürümeyi bırakıp gövdesini aşağı doğru eğer, hatta belki çömelir ve hareketleri çok daha esnek hale gelir; gergin ve dik konumda tuttuğu kuyruğunu indirip sağa sola sallar; kılları bir anda pürüzsüz hale gelir; kulaklarını indirip yatırır, ama kafasına sıkıca bastırmaz ve serbest bıraktığı dudakları aşağı sarkar. Kulakların yatırılmasıyla göz kapakları uzar, böylece gözlerin yuvarlak ve belermiş görüntüsü kaybolur. Hayvanın böyle zamanlarda sevinçten uyarılmış durumda olduğunu da eklemek gerekir; dolayısıyla gereğinden fazla sinir-kuvveti üretilecek, bu da doğal olarak bir çeşit eyleme yol açacaktır. Şefkati böylesine açık biçimde ifade eden bu hareketlerden hiçbirisi, hayvan için doğrudan yararlı değildir. Görebildiğim kadarıyla bu hareketlerin tek açıklaması, dövüşmeye niyetlenen bir köpekte anlaşılır nedenlerle ortaya çıkan, dolayısıyla öfkeyi ifade eden davranış ve hareketlerin tam tersi veya karşıtı olmalarıdır. Bir köpeğin bu iki zihin durumunda tam olarak nasıl görüldüğünü hatırlatmak amacıyla verilen dört resmi incelemenizi rica ediyorum. Bununla birlikte sahibine sevgi gösteren ve kuyruğunu sallayan bir köpeğin şefkatini betimlemek hiç de zor değildir, çünkü bu ifadenin özü, aralıksız olarak gerçekleştirilen esnek hareketlere dayanır.

Şekil 5. Başka bir köpeğe düşmanca yaklaşan köpek. Bay Riviere'nin çizimi.

Şekil 6. Aynı köpek, uysal ve sevecen bir zihin durumu sergilerken. Bay Riviere'nin çizimi.

Şekil 7. Zihin durumu Şekil 5'teki köpekle aynı olan Kıрма Çoban Köpeği. Bay A. May'in çizimi.

Şekil 8. Aynı köpek sahibine sevgi gösterirken. Bay A. May'in çizimi.

Gelelim kedilere. Bir köpek tarafından tehdit edilen bir kedi, sırtını şaşkıncu bir tarzda kamburlaştırır, kıllarını dikleştirir ve ağzını açıp tükürür. Ama dehşet ile öfkenin karışımı olan bu bilindik davranış bizi şimdilik ilgilendirmiyor; burada yalnızca öfke veya hiddet ifadesiyle ilgileniyoruz. Seyrek rastlanan bu ifadeyi, birbiriyle dövüşen iki kedide gözlemlemek mümkündür; bir erkek çocuğu tarafından rahatsız edilen vahşi bir kedide de aynı ifadeyi açıkça görmüş-tüm. Bu, menajerileri* ziyaret eden herkesin fark etmiş olacağı gibi, yemeğini yerken rahatsız edilen ve hırlayan bir kaplanın davranışıyla hemen hemen aynıdır. Hayvan böyle zamanlarda gövdesini uzatarak çömelme pozisyonu alır ve kuyruğun tamamı veya yalnızca ucu, bir yandan öbür yana doğru savrulur ya da kıvrılır. Kıllarda en ufak bir dikleşme olmaz. Hayvanın buraya kadar sergilediği davranış ve hareketler, avına atılmaya hazır ve hiç kuşkusuz vahşi durumdayken sergilediklerine çok benzer. Ama dövüşmeye hazırlanırken biraz daha farklı görünür; kulaklarını geriye yatırıp kafasına sıkıca bastırır; ağzını hafifçe açıp dişlerini gösterir; pençelerini çıkarıp ön patilerini savurur ve bazen vahşi bir hırıltı çıkarır (bkz. Şekil 9 ve 10). Bu hareketlerin hepsi veya çoğu (birazdan açıklanacağı gibi) kedinin düşmanına saldırma biçiminden ve niyetinden ileri gelir.

Şimdi de tam tersi bir zihin durumunda bulunan, sahibine sevgi ve şefkat gösteren bir kedinin her açıdan ne kadar farklı davrandığını görelim. Kedi böyle zamanlarda dik durur ve sırtını hafifçe kamburlaştırır, dolayısıyla kılları diken diken olmamakla birlikte hayli kabarık görünür; kuyruğunu uzatıp bir yandan öbür yana doğru savurmak yerine gergin ve dikey konumda tutar; kulakları dik ve sivridir; ağzı kapalıdır ve sahibine hırlayarak değil mırlayarak sürtünür. Sevecen bir kedinin beden dilinin, sahibine sevgi gösterirken

* Geçmişte yabanıl ve egzotik hayvanların tutulduğu ve sergilendiği yer. Bu terim, gezici fuarlarda sergilenen yabanıl hayvan koleksiyonları için de kullanılır -çn.

vücudunu esnetip çömelen, kuyruğunu indirip sallayan ve kulaklarını sarkıtan bir köpeğinkinden ne kadar farklı olduğuna dikkatinizi çekerim. Bu iki etçil hayvanın aynı keyifli ve sevecen zihin durumunda sergilediği davranış ve hareketlerin karşıtlığı, bana kalırsa ancak şöyle açıklanabilir: Bunlar, bu hayvanların vahşi durumdayken ve dövüşmeye ya da avlarının üzerine atılmaya hazırlanırken doğal olarak sergilediği hareketlerin tam anlamıyla karşıtıdır.

Köpek ve kedi üzerine sunulan bu olgularda, düşmanlığı ve sevecenliği ifade eden mimiklerin doğuştan veya kalıtsal olduğuna inanmamız için her türlü neden vardır; çünkü bu hareketler aynı türün farklı ırklarında ve aynı ırkın genç, yaşlı tüm bireylerinde hemen hemen özdeştir.

Şekil 9. Saldırgan ve dövüşmeye hazırlanan bir kedi. Bay Wood'un canlı bir örneğe bakarak yaptığı çizim.

İfadede karşıtlık üzerine bir örnek daha vereceğim. Bir zamanlar iri bir köpeğim vardı ve o da her köpek gibi dışarıda yürüyüşe çıkmayı çok severdi. Önümde geniş adımlarla koştururken kafasını iyice kaldırır, kulaklarını biraz dikleştirir ve kuyruğunu gergin olmamakla birlikte yukarıda tutarak memnuniyetini ifade ederdi. Evimin yakınlarındaki bir

Şekil 10. Uysal bir zihin durumu sergileyen kedi. Bay Wood'un çizimi.

patikadan sağa sapan yol, deneysel bitkilerime göz atmak için sıkça gittiğim bir seraya açılıyordu. Bu sapağa gelmek, yürüyüşe devam edip etmeyeceğimi bilmeyen köpeğimi her zaman büyük bir düş kırıklığına uğratar; vücudumu o yana doğru hafifçe çevirdiğim anda (bunu bazen deneysel olarak yapardım) hayvanın ifadesinde meydana gelen ani ve keskin değişimi görmek beni güldürürdü. Onun hüznü bakışları ailemizin her üyesi tarafından bilinir ve *sera suratı* diye tabir edilirdi. Böyle zamanlarda hareketsiz kalan hayvanın kafası iyice sarkar, gövdesi biraz aşağı çöker; kulaklarıyla

kuyruğu aniden düşer, ama kuyruğu asla sallanmazdı. Kulaklarının ve iri yanaklarının aşağı sarkmasıyla gözlerinin görüntüsü büyük ölçüde değişir, sanki parlaklığını kaybetmiş gibi olurdu. Onun bu hâli yürek paralayıcı, son derece hüznü ve demin belirttiğim çok basit bir nedene dayandığı için de gülünçtü. Davranışındaki her ayrıntı biraz önceki neşeli, ama ağırbaşlı görüntüsünün tam tersiydi; bunun ancak karşıtlık ilkesiyle açıklanabileceğini düşünüyorum. Değişim bu kadar ani olmamış olsaydı, keyifsizliğin tıpkı insanda olduğu gibi sinir sistemini ve dolaşımı etkilemiş, böylelikle bütün kas çatısının ahengini bozmuş olduğunu düşünürdüm; bunun yine de kısmi bir etkisi olmuş olabilir.

Şimdi ifadede karşıtlık ilkesinin nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışalım. Sosyal hayvanlarda aynı topluluğun üyeleri arasında; sosyal olmayan türlerde de dişi ile erkek ve genç ile yaşlı bireyler arasında gerçekleşen iletişim son derece önemlidir. Bu, genellikle ses yoluyla sağlanır, ama karşılıklı iletişimde mimik ve ifadelerin de belirli ölçüde rol oynadığı açıktır. İnsan yalnızca anlaşılmaz çığlıklar, mimikler ve ifadeler kullanmakla kalmamış, aynı zamanda konuşma dilini icat etmiştir; tabii *icat etmek* kelimesi, yarı-bilinçli olarak atılmış sayısız adımla tamamlanan bir işlemi niteliyorsa. Maymunları gözlemleyen herkes, onların diğer maymunların mimik ve ifadelerini eksiksizce, Rengger'in belirttiği gibi² insaninkileri de büyük ölçüde anladıklarına kanaat getirecektir. Başka bir hayvana saldırmaya hazırlanan veya ondan korkan bir hayvan genellikle ürkütücü görünmeye çalışır; kıllarını dikleştirip vücudunun görünür boyutunu artırır, dişlerini gösterir, boynuzlarını savurur veya vahşi sesler çıkarır. Karşılıklı iletişim yetisi birçok hayvan için son derece önemli olduğuna göre, bugün belirli duyguları ifade edenlerle karşıt nitelikteki mimiklerin, başlangıçta tam tersi bir duygu durumunda istemli olarak yapılmış olmasında *a prio-*

² *Naturgeschichte der Säugethiere von Paraguay, 1830, s. 55.*

ri bir olanaksızlık yoktur. Mimiklerin bugün doğuştan olması, başlangıçta bilinçli olarak yapılmalarına engel değildir; çünkü bu hareketler nesiller boyunca sürdürülmüşse kalıtsal hale gelmiş olabilir. Ancak karşıtlık başlığı altına giren olgulardan herhangi birinin bu yolla ortaya çıkıp çıkmadığı, birazdan göreceğimiz gibi son derece kuşkuludur.

Doğuştan olmayan göreneksel mimiklerde, örneğin işitme ve konuşma engellilerin ve yabancıların kullandığı işaretlerde, zıtlık veya karşıtlık ilkesi kısmen devreye girmiştir. Sistersiyen* keşişler konuşmanın günah olduğuna inanır ve öyle ya da böyle iletişim kurmaları gerektiğinden, karşıtlık ilkesine dayanıyor gibi görünen bir işaret dili icat etmişlerdir.³ Exeter İşitme ve Konuşma Engelliler Enstitüsünden yazan Dr. Scott'ın dediğine göre, "karşıtlıklar, onları çok iyi algılayan işitme ve konuşma engellilerin eğitiminde yaygın olarak kullanılmaktadır." Buna rağmen kanıt değeri taşıyan olguların böylesine az olduğunu görmek beni şaşırttı. Bunun bir nedeni, genellikle bütün işaretlerin doğal bir kökene sahip olması; bir nedeni de işitme-konuşma engellilerin ve yabancıların, işaretleri çabukluk uğruna olabildiğince basitleştiriyor olmalarıdır.⁴ Böylece bu işaretlerin doğal kaynağı veya kökeni zamanla silikleşir veya kaybolur; aynısı, konuşma dili için de geçerlidir.

* Hristiyanlığın Katolik mezhebine bağlı bir tarikat –çn.

³ Bay Tylor, *Early History of Mankind* isimli kitabında (2. basım, 1870, s. 40) Sistersiyenlerin kullandığı işaret-diline ilişkin bir açıklama sunar ve mimiklerde karşıtlık ilkesi üzerine bazı yorumlar yapar.

⁴ Bu konuyla ilgili bkz. Dr. W. R. Scott'ın ilginç çalışması, *The Deaf and Dumb* [İşitme ve Konuşma Engelliler], 2. basım, 1870, s. 12. Kitabında şöyle yazar: "Doğal mimiklerin, doğal ifadenin gerektirdiğinden çok daha kısa hareketlere dönüştürülerek basitleştirilmesi, işitme ve konuşma engelliler arasında çok yaygın bir durumdur. Bu basitleştirilmiş hareket çoğu zaman öyle kısadır ki doğal harekete olan neredeyse tüm benzerliğini kaybeder, ama onu kullanan işitme ve konuşma engelliler açısından en az özgün ifade kadar anlamlıdır."

Dahası birbirine düpedüz karşıt düşen birçok işaretin, öyle görünüyor ki her iki taraftan da anlamlı bir kökeni vardır. İşitme ve konuşma engellilerin aydınlığı ve karanlığı, gücü ve zayıflığı vb anlatırken kullandığı işaretler, bunun güzel bir örneğidir. Sonraki bölümlerden birinde, doğrulamayı ve yadsımayı ifade eden iki karşıt mimiğin de –kafayı dikey ve yatay yönde sallamanın– muhtemelen doğal bir kökene sahip olduğunu göstermeye çalışacağım. Elin sağdan sola doğru sallanması, bazı yabanılların olumsuzluğu anlatırken kullandığı bir işarettir ve kafa sallamanın taklit edilmesiyle ortaya çıkmış olabilir; ama doğrulamayı anlatan ve bunun tam tersi olan, eli yüz hizasında dümdüz ileri doğru sallama hareketinin karşıtlıktan mı, yoksa bambaşka bir etkenden mi kaynaklandığı kuşkuludur.

Aynı türün bütün bireylerinde doğuştan veya ortak olan ve karşıtlık başlığı altında değerlendirilmesi gereken mimiklere gelince, bunlardan herhangi birinin başlangıçta tasarlanarak icat edilmiş ve bilinçli olarak gerçekleştirilmiş olma ihtimali aşırı düşüktür. İnsanın karşıt bir zihin durumunda doğal olarak yaptığı hareketlere tümüyle karşıt düşen bir mimiğin en iyi örneği, omuz silkmektir. Bu, acizliği veya mahcubiyeti –yapılması ya da kaçınılması mümkün olmayan bir şeyi– ifade eder. Omuzlarımızı kimi zaman kendi irademizle bilinçli olarak da kaldırırız, ama bu mimiğin başlangıçta tasarlanarak icat edilmiş ve sonrasında alışkanlık yoluyla kökleşmiş olma ihtimali aşırı düşüktür; çünkü küçük çocuklar hem yukarıdaki zihin durumlarında ara sıra omuzlarını kaldırır hem de sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, konuyla özel olarak ilgilenmedikçe bin kişiden birinin bile fark edemeyeceği türden tali hareketler yapar.

Yabancı bir köpeğe yaklaşırken onu dost saydığını ve dövüşmeye niyetli olmadığını vücut diliyle anlatmak, bir köpeğin yararına olabilir. Birbirlerinin yüzlerini ve bacaklarını ısırpır hırslaşarak oynayan iki köpek yavrusunun birbirlerinin mimiklerini ve tavırlarını anladıkları çok açıktır. Görünüşe

bakılırsa kedi ve köpek yavruları oyun sırasında o küçük, sivri dişlerini ve pençelerini aşırıya kaçmadan kullanmaları gerektiğine dair içgüdüsel bir bilgiye sahiptir, ancak bu eşik kimi zaman aşılır ve oyun tiz bir çılgınlıkla sonlanır; aksi halde birbirlerinin gözlerini sık sık yaralıyor olurlardı. Oyun sırasında genellikle hırslayarak elimi ısırın teriyerim, ona *sakin ol, sakin ol* diye seslendiğimi duyduğu halde ısırmaya devam eder, ama kuyruğunu birkaç kez sallayarak, “Merak etme, bu sadece bir oyun” dercesine yanıt verir. Her ne kadar köpekler dostane bir zihin durumunda olduklarını başka köpeklere ve insana böyle anlatıyor, hatta bunu belki isteyerek yapıyor olsalar da, kulaklarını dik tutmaktansa geriye doğru yatırıp bastırmanın (veya kuyruklarını gergin ve dik tutmaktansa indirip sallamanın vb), karşıt ve vahşi bir zihin durumunda yapılanlara tümüyle karşıt düşen hareketler olduğunu bilmeleri ve bu hareketleri tasarlayarak yapmaları akla mantığa sığmaz.

Bir kedi veya daha doğrusu bu türün eski bir atası şefkat hissettiğinde önce sırtını hafifçe kamburlaştırmış, kuyruğunu dikey konumda kaldırmış ve kulaklarını dikleştirmişse, onun bunu bilinçli olarak yaptığına ve mevcut zihnin durumunun, dövüşmeye veya avına atılmaya hazırlanırken çömelme pozisyonu aldığı, kuyruğunu bir yandan öbür yana doğru kıvrıdığı ve kulaklarını bastırdığı zamankinin tam tersi olduğunu bize göstermeye çalıştığına inanılabilir mi? Köpeğimin, önceki neşeli davranışı ve beden diliyle bariz bir karşıtlık sergileyen “*sera suratını*” ve hüznü tavrını istemli olarak takındığına inanmam daha da zor. İfadesini anlayacağımı bilmesi ve gönlümü çelip beni seraya gitmekten vazgeçirebileceğini düşünmesi olası değildir.

Dolayısıyla bu başlıkta ele alınan hareketlerin gelişiminde, iradeden ve bilinçten ayrı bir ilke devreye girmiş olmasıdır. Öyle görünüyor ki bu ilkeye göre, yaşamımız boyunca kendi irademizle yaptığımız her hareket belirli kasların çalıştırılmasını gerektirmiş ve tam tersi bir hareket yaptı-

ğımızda alışkanlık gereği tam tersi bir kas grubu devreye girmiştir; sağa veya sola dönerken, bir cismi iterken veya çekerken, bir yükü indirirken veya kaldırırken olduğu gibi. Niyetlerimizle hareketlerimiz öylesine iç içe geçmiştir ki bir cismin belirli bir yönde hareket etmesini çok istediğimizde, hiçbir etkisi olmayacağını bildiğimiz halde gövdemizi o yöne doğru yatırmaktan kendimizi alamayız. Kitabın Giriş bölümünde bu olgunun güzel bir örneğini vermiş; genç ve azimli bir bilardo-oyuncusunun topun seyrini izlerken yaptığı gülünç hareketlere değinmiştim. Tepesi atan ve karşısındakine yüksek sesle defolup gitmesini söyleyen birçok yetişkin veya çocuk, hitap ettiği kişi uzakta olsa ve vücut diliyle yapılan bir anlatıma ihtiyaç duymasa bile onu kollarıyla itiyormuş gibi yapar. Öte yandan birinin yanımıza gelmesini çok istediğimizde onu kendimize doğru çeker gibi yaparız. Böyle örneklerin sayısı artırılabilir.

Birbirine karşıt türden sıradan hareketlerin karşıt iradi güdüler altında gerçekleştirilmesi bizde ve düşük hayvanlarda alışkanlığa dönüşmüştür; dolayısıyla belirli türden eylemler herhangi bir duyum veya duyguyla sıkıca ilişkili hale gelmişse, tam tersi bir duyum veya duygunun varlığında tam tersi türden eylemlerin, hiçbir işe yaramıyor olsalar da, alışkanlık ve ilişkilendirme yoluyla bilinçsizce gerçekleştirilmesi doğal görünmektedir. Karşıtlık kapsamına giren mimik ve ifadelerin kökenini ancak bu ilke üzerinden anlayabilirim. Bunlar, anlaşılmaz çılgınlıkları veya konuşmayı daha anlaşılır kılarak insanın veya başka bir hayvanın gerçekten işine yarıyorsa istemli olarak gerçekleştirilecek ve mevcut alışkanlık böylelikle güçlenecektir. Ama yararlı bir iletişim aracı olsun veya olmasın, karşıt duyum veya duygular altında karşıt hareketler yapma eğilimi, benzeşimden anlayabildiğimiz kadarıyla uzun süreli deneyimle kalıtsal hale gelecektir; karşıtlık ilkesine dayanan pek çok ifadeli hareketin de kalıtsal olduğuna hiç kuşku yoktur.

III. BÖLÜM

İFADENİN GENEL İLKELERİ - (Sonuç)

Uyarılmış sinir sisteminin, iradeden ve kısmen alışkanlıktan bağımsız olarak vücudu doğrudan etkilemesi ilkesi-Kıllarda renk değişimi-Kasların titremesi-Değişikliğe uğramış salgılar-Terleme-Şiddetli ağrı ifadesi-Öfke, büyük sevinç ve dehşet ifadeleri-İfadeli hareketlere yol açan ve açmayan duygular arasındaki karşıtlık-Uyarıcı ve baskılayıcı zihin durumları-Özet.

Üçüncü İlkemize gelmiş bulunuyoruz; buna göre, belirli zihin durumlarını anlatan belirli eylemler doğrudan sinir sisteminin bileşiminden ileri gelir ve baştan itibaren iradeden bağımsız olan bu eylemler, alışkanlıktan da büyük ölçüde bağımsızdır. Duyusal merkez güçlü biçimde uyarıldığında gereğinden fazla üretilen sinir-kuvveti, sinir-hücrelerinin bağlantılarına ve söz konusu kas sistemi olduğunda da alışkanlık gereği yapılan hareketlerin niteliğine göre belirlenen muayyen yönlerde iletilir. Öyle görünüyor ki sinir-kuvveti kaynağı kesintiye de uğrayabilmektedir. Elbette yaptığımız her hareket sinir sisteminin bileşimine bağlıdır; ama iradenin güdümünde olan ya da alışkanlık veya karşıtlık ilkesine göre gerçekleştirilen eylemler, burada olabildiğince hariç tutulmuştur. Mevcut konumuz hayli karışık, ama bir o kadar da önemli olduğundan uzun uzadıya ele alınmalı; bilgilerimizin ne kadar sınırlı olduğu da her daim göz önünde bulundurulmalıdır.

Güçlü biçimde uyarılmış sinir sisteminin vücut üzerinde gösterdiği doğrudan etkiye kanıt teşkil edebilecek en çarpıcı olgu, nadir ve olağandışı olmakla birlikte, aşırı dehşet veya

keder sonrasında kıllarda gözlemlenen renk kaybıdır. Hindistan'da belgelenen güvenilir bir olguya göre, idam edilmek üzere getirilen bir adamın kılları gözle görülür bir hızla renk değiştirmiştir.¹

Bunun güzel bir örneği de, insanda ve düşük hayvanların pek çoğunda veya büyük bir kısmında meydana gelen kas titremesidir. Titreme yararlı değildir, hatta çoğu zaman zararlıdır ve ilkin iradeyle kazanılıp daha sonra herhangi bir duyguyla ilişkili olarak alışkanlığa dönüşmüş olması mümkün değildir. Yetkin bir uzmandan aldığım bilgiye göre küçük çocuklar titremez, ama yetişkinlerde aşırı titremeye yol açan koşullar altında havale* geçirirler. Titreme, farklı bireylerde çok farklı düzeylerde ve çok çeşitli etkenlerle tetiklenir –ateş-nöbetlerinden önce vücut sıcaklığı normal değerlerin üzerinde olmasına rağmen yüzeye soğuk uygulanması; sepsisemi [kan zehirlenmesi], delirium tremens ve başka hastalıklar; yaşlılığa bağlı genel güç kaybı; aşırı yorgunluk sonrası tükenmişlik; ciddi yaralanmaların, örneğin yanıkların yol açtığı bölgesel faktörler; sonda uygulamalarından kaynaklanan özel koşullar gibi. Bilindiği kadarıyla, titremeye yol açma ihtimali en yüksek olan duygu korkudur; ama aşırı öfke ve neşe de zaman zaman zaman titremeye neden olabilir. Bir su çulluğunu havada ilk kez vurduğu için elleri sevinçten tir

¹ Bkz. M. G. Pouchet'nin derlediği ilginç olgular, *Revue des Deux Mondes*, 1 Ocak 1872, s. 79. Birkaç yıl önce Belfast İngiliz Kültür Derneğinde de başka bir olgu gündeme getirilmiştir.

[Mantegazza'dan alıntı yapan Lange (*Über Gemüthsbewegungen*, Dancadan çev. Kuralla, Leipzig, 1887, s. 85), bir aslan-terbiyecisinden söz eder; aslanın kafesinde ölüm kalım mücadelesi veren adam, ertesi sabah uyandığında saçlarının döküldüğünü fark etmiştir. Alıntı yapılan başka bir olgu da, bir binanın çökmesiyle dehşete kapılan ve olaydan birkaç gün sonra kirpikleri dahil bütün kıllarını kaybeden bir kızla ilgilidir.]

* Havale ya da konvülsiyon (*convulsion*), çeşitli sebeplerle ortaya çıkan, aniden başlayan ve birkaç saniyeden 1-2 dakikaya kadar sürebilen; şuur kaybı, nefes darlığı, kasılma ve çarpınma nöbetleriyle seyreden bir durumdur –çn.

tir titreyen bir oğlanın, silahını doldurmakta geciktiğini hatırlıyorum;² eline ilk defa silah alan bir Avustralya yerlisinin de aynı şekilde davrandığı bilgisini aldım. Kaliteli müzik, uyandırdığı karmaşık duygulardan ötürü bazı insanlarda ürperti yaratır. Yukarıda sayılan fiziksel etkenler ve duygular, titremenin nedenini açıklamaya yetecek kadar ortak noktada barındırmıyor gibi görünmektedir; yukarıdaki yorumların pek çoğunu borçlu olduğum Sir J. Paget de, bunun son derece muğlak bir konu olduğunu belirtiyor. Titreme kimi zaman öfkeden kaynaklanır ve tükenmişlik hissinden çok daha önce ortaya çıkar, kimi zaman da büyük sevince eşlik eder; dolayısıyla öyle görünüyor ki sinir sisteminin güçlü biçimde uyarılması, kaslara düzenli olarak iletilen sinir-kuvveti akımını her zaman kesintiye uğratmaktadır.³

Sindirim kanalına ve belirli bezlere –örneğin karaciğere, böbreklere veya meme bezlerine– ait salgıların güçlü duygulardan etkilenme biçimi, duyuusal merkezin iradeden veya işe yarayan herhangi bir ilişkili alışkanlıktan bağımsız olarak bu organlar üzerinde gösterdiği doğrudan etkinin başka bir güzel örneğidir. Bu şekilde etkilenen parçalar ve bu parçaların etkilenme düzeyi, insandan insana çok büyük farklılık gösterir.

Gece gündüz durmaksızın atan kalp hayret verici bir organdır ve dış uyaranlara karşı son derece duyarlıdır. Seçkin fizyolog Claude Bernard,⁴ bir duyu sinirinde meydana gelen çok hafif bir uyarılmanın kalpte nasıl tepki oluşturduğunu göstermiştir; bir sinire hafifçe dokunulması, deney hayvanında en ufak bir acı uyandırmasa bile kalbin tepki vermesine yeter. Dolayısıyla zihnin güçlü biçimde uyarılmasının,

² [Burada söz edilen çocuk, yazarın kendisidir. Bkz. *Life and Letters of Charles Darwin*, 1. cilt, s. 34.]

³ Müller'in dediğine göre (*Elements of Physiology*, İng. çev., 2. cilt, s. 934), hisler çok yoğun olduğunda, "bütün spinal sinirler etkilenir ve kısmi felç veya tüm vücutta titreme meydana gelir."

⁴ *Leçons sur les Prop. Des Tissus Vivants*, 1866, sayfa 457-466.

kalbi hemen ve doğrudan etkilemesini bekleyebiliriz; tümel olarak kabul edilen ve geçerli olduğu düşünölen göröş budur. Claude Bernard'ın üzerinde durduğı ve özellikle dikkat çekmek istediğim bir diğör nokta da, etkilenen kalbin beyinde tepki oluşturmaları ve beynin bundan sonraki durumunun da, pnömo-gastrik sinir [vagus siniri] aracılığıyla kalbi etkilemesidir; böylece herhangi bir uyarılma olması halinde vücudun en önemli iki organı arasında güçlü bir etki ve tepki meydana gelmiş olur.⁵

Duyusal merkez, küçük atardamarların çapını ayarlayan vazomotor sistem üzerinde doğrudan etki gösterir; utançtan yüzü kızaran bir insanda böyle olduğunu gözlemleyebiliriz; ama bu durumda sinir-kuvvetinin yüz damarlarına iletiminde meydana gelen yavaşlamayı, alışkanlık ilkesi üzerinden kısmen ve ilginç bir şekilde açıklayabileceğimize inanıyorum. Ayrıca kılların dehşet ve öfke duyguları altında istemsizce dikleşmesini de bir parça aydınlatabileceğimiz kanısındaayım. Gözyaşı salgılanması hiç kuşkusuz belirli sinir-hücrelerinin bağlantılarına tabidir; ama burada da, sinir-kuvvetinin ilgili kanallardan akışını belirli duygular altında alışkanlığa dönüştüren adımlardan birkaçını keşfedebiliriz.

⁵ [Duyguların beyin dolaşımı üzerindeki etkisi üzerine bkz. Mosso, *La Peur*, s. 46. Mosso, kafatası yaralanmalarında beyin atımlarının gözlemlenebildiğı olgulara ilişkin ilginç açıklamalar sunar. Aynı çalışmada, duyguların dolaşım üzerindeki etkisine ilişkin ilginç gözlemlere de yer verilmiştir. Mosso, duyguların kol vb yapıların hacminde azalmaya yol açtığını pletismografi yöntemiyle ortaya koymuş; denge yöntemleriyle de, çok küçük uyarılar altında –örneğin hastanın uyuduğı odada onu uyandırmayacak kadar hafif bir ses çıkarıldığında– beyne giden kan akışını göstermiştir. Mosso, duyguların vazomotor sistem üzerindeki etkisinin uyarlanımsal olduğı kanısındaadır. Kalbin dehşet anındaki zorlu çalışmasının, vücudu genellikle yoğun bir çabaya hazırladığı varsayılır. Mosso, dehşetin yarattığı solgunluğu da benzer şekilde açıklar (*Age.*, s. 73):–“Bir tehlikeyle karşılaştığımızda, bir korku, bir duygu hissettiğimizde ve vücudun güç toplaması gerektiğinde kan damarları otomatik olarak kasılır ve bu kasılma, sinir merkezlerine daha etkili bir kan akışı olmasını sağlar.”]

Daha güçlü duyum ve duygulardan bazılarının dış göstergelerine kısaca değinmek, uyarılmış sinir sisteminin vücut üzerinde gösterdiği doğrudan etki ilkesinin, alışkanlık yoluyla ilişkilendirilmiş yararlı hareketler ilkesiyle ne kadar karmaşık bir birliktelik gösterdiğini az da olsa anlamamıza yardımcı olacaktır.

Büyük ıstırap çeken hayvanlar genellikle şekilden şekle girerek kıvrılır; sesini kullanma alışkanlığı olanlarsa tiz bir sesle çığlık atar veya inler. Vücudun neredeyse bütün kaslarında güçlü bir etkinlik başlar. İnsanda ağız sıkıca kapatılabilir, dudaklar çoğu zaman geriye çekilir ve dişler sıkılır veya birbirine sürtülür. Cehennemde "dişlerin gıcırdatılacağı" söylenir; şiddetli bir bağırsak yangısı çeken bir ineğin de, azı dişlerini birbirine sürttüğünü bizzat işittim. Hayvanat Bahçesindeki su aygırı, doğum yaparken çok acı çekiyor; çenesini açıp kapatarak ve dişlerini takırdatarak volta atıyor veya yan yatıp sağa sola yuvarlanıyordu.⁶ Acı çeken bir insanın gözleri, tıpkı dehşet afallamasında olduğu gibi fıldır fıldır bakar veya kaşları belirgin biçimde kasılır. Vücudu terden sırlıslıklam olur ve yüzünden ter damlalarını dökülür. Dolaşım⁷ ve solunum⁸ çok etkilenir. Dolayısıyla burun delikleri genellikle genişler ve sık sık titrer; veya nefesin tutulmasıyla kan akışı yavaşlar ve yüz mosmor olur. Acı şiddetliyse ve uzun süre dinmiyorsa bu belirtilerin hepsi

⁶ Bay Bartlett, *Notes on the Birth of a Hippopotamus* [Bir Su Aygırının Doğumu Üzerine Notlar], *Proc. Zoolog. Soc.* 1871, s. 255.

⁷ [Mantegazza (*Azione del Dolore sulla Calorificazione*, Milan, 1866), tavşanlarda hafif ve geçici ağrıların kalp atım-hızını artırdığını belirtir; ancak bu durumun, ağrının kendisinden ziyade ağrıya eşlik eden kasılmadan ileri geldiği kanısındadır. Şiddetli ve uzun süreli ağrılar, kalp atım hızında ciddi bir azalmaya neden olur ve bu yavaşlama uzunca bir süre devam eder.]

⁸ [Mantegazza'ya göre ağrı, yüksek hayvanlarda solunumun hızlı ve düzensiz hale gelmesine yol açar, sonra da yavaşlamasına neden olabilir. Bkz. onun bu konudaki makalesi, *Gazetta medica Italiana Lombardia*, 5. cilt, Milan, 1866.]

değişir; en sonunda bayılma veya havalenin eşlik ettiği aşırı bitkinlik meydana gelir.

İrite olan bir duyuşal sinir, üzerinde oluşan etkinin bir kısmını köken aldığı sinir-hücrelerine iletir; o da kendi üzerinde oluşan etkiyi, uyarılmanın gücüne göre değişen düzeylerde önce vücudun karşıt tarafındaki ilgili sinir-hücrelerine, sonra beyin-omurilik hattı boyunca yukarıdaki ve aşağıdaki diğer sinir-hücrelerine iletir; bu sürecin sonunda bütün sinir sisteminin etkilenmesi mümkündür.⁹ Sinir-kuvvetinin bu istemsiz iletimi, bilinçli veya bilinçsiz olarak gerçekleşebilir. Bir sinir-hücrelerinin iritasyonunun neden sinir-kuvveti ürettiği veya açığa çıkardığı bilinmemektedir; ama Müller, Virchow, Bernard gibi bütün seçkin fizyologlar böyle olduğuna kanaat getirmiştir.¹⁰ Bay Herbert Spencer, "herhangi bir anda açığa çıkan ve bizim his dediğimiz esrarengiz durumu yaratan sinir-kuvvetinin, mevcut niceliğini belirli bir yönde tüketmek -başka bir yerde eşdeğer bir kuvvet üretmek- zorunda olduğunu mutlak bir gerçek" sayabileceğimizi belirtir; böylece beyin-omurilik sistemi güçlü biçimde uyarıldığında aşırı düzeyde üretilen sinir-kuvveti yoğun duyumlara, etkin düşünmeye, sert hareketlere veya bezlerde etkinlik artışına harcanabilir.¹¹ Bay Spencer sözlerini şöyle sürdürür: "Herhangi bir güdünün yönlendirmesi altında bulunmayan sinir-kuvveti akını, öncelikle en alışıldık rotaları tutacak; bunlar yeterli gelmediği takdirde daha az tutulan rotalara

⁹ Bu konu üzerine bkz. Claude Bernard, *Tissus Vivants*, 1866, sayfa 316, 337, 358. "Ueber das Rückenmark" isimli makalesinde (*Sammlung wissenschaft. Vorträge*, 1871, s. 28) Virchow da hemen hemen aynı görüşü savunur.

¹⁰ Müller, sinirlere değindiği bölümde (*Elements of Physiology*, İng. çev., 2. cilt, s. 932), "aniden meydana gelen her durum değişimi, sinir kaynağını harekete geçirir" diye belirtir. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Virchow'un ve Bernard'ın bir önceki dipnotta anılan çalışmaları.

¹¹ H. Spencer, *Essays, Scientific, Political vb*, İkinci Seri, 1863, sayfa 109, 111.

taşacaktır." Böylece ilk harekete geçenler, en çok kullanılan yüz ve solunum kasları olacak; onları sırasıyla üst ve alt ekstremitelerin kasları izleyecek¹² ve sonunda vücudun bütün kasları etkin hale gelecektir.¹³

Bir duygu çok güçlü olabilir, ama dindirilmesi veya doyurulması istemli bir eyleme yol açmadıkça herhangi bir hareketi tetikleme eğilimi düşüktür; tetiklenen hareketin niteliği de, o duygunun varlığında nihai bir hedef doğrultusunda sık ve istemli olarak gerçekleştirilen hareketlere bağlıdır. Şiddetli ağrı bütün hayvanları zorlar ve acı kaynağından kurtulmak isteyenleri nesiller boyunca en zorlu ve çeşitlenmiş çabaları sarf etmeye zorlamıştır. İncinen bölge vücudun kol veya bacak gibi bağımsız bir parçası bile olsa onu çoğu zaman sallama eğilimi doğar, oysa can yakıcı etkeni bu yolla silkip atmak her zaman mümkün olmayabilir. Böylece ne zaman büyük bir ıstırap hissedilse bütün kasları üst düzeyde çalıştırmaya yönelik bir alışkanlık gelişecektir. Göğüs ve ses organı kasları düzenli olarak kullanıldıkları için etkilenmeye özellikle yatkın olacak, bu da yüksek sesle atılan tiz çığlıklara veya haykırıslara sebep olacaktır. Ama burada haykırışların sağladığı üstünlük de muhtemelen önemli bir rol oynamıştır; nitekim rahatsız veya tehlikede olan çoğu hayvan yavrusu ebeveynlerini, aynı topluluğun üyeleri de birbirlerini yüksek sesle yardıma çağırır.

İstırap verici koşullar altında şiddetle kasılma eğilimini tali düzeyde olmakla birlikte güçlendiren başka bir ilke de, sinir sisteminin güç veya kapasite bakımından sınırlı olduğuna dair içsel bilinçtir. Bir insan düşünceye daldığında kaslarını üst düzeyde çalıştıramaz. Hipokrat'ın uzun zaman

¹² [Bu konuda Henle de nispeten benzer bir görüş sunar: *Anthropologische Vorträge*, 1876, 1. cilt, s. 66.]

¹³ *Kurtlanma* diye tabir edilen ilginç bedensel durumdan söz eden Sir H. Holland (*Medical Notes and Reflexions*, 1839, s. 328), bu durumun, "ancak kas etkinliğiyle yatışan rahatsız edici bir etkenin bir kiminden" kaynaklanabileceğini belirtir.

önce fark ettiği gibi, aynı anda hissedilen iki ağrıdan daha şiddetli olan diğerini bastırır. Şehitler, dini coşkularının esrikliğiyle, en korkunç işkencelere görünürde hissiz kalmıştır. Kırbaç cezasına çarptırılan denizciler, ağızlarına aldıkları bir kurşun parçasını sıkıca ısırarak acıya göğüs germeye çalışırlar. Doğum sancısı çeken kadınlar, acılarını dindirmek üzere kaslarını üst düzeyde çalıştırmaya hazırlanırlar.

O halde ıstırap verici koşullar altında havaleyi andıran şiddetli hareketlere yönelik bir eğilimin oluşmasında, hem ilk etkilenen sinir-hücrelerinden yayılan güdümsüz sinir-kuvveti-acı kaynağından kurtulmak için gösterilen çabadan doğan uzun-süreli alışkanlık- hem de istemli kas hareketlerinin ağrıyı dindireceğini bilmek etkili olmuştur; dolayısıyla ses organlarının hareketi dahil tüm bu hareketler, bu durumun en belirgin ve tümel ifadesi olarak tanınır.

Bir duyu sinirine hafifçe dokunulması bile kalpte doğrudan tepki yarattığına göre, şiddetli ağrı da benzer, ama çok daha enerjik bir tepki yaratıyor olmalıdır. Ne var ki bu olguda bile, öfke ifadelerini incelerken göreceğimiz gibi, alışkanlığın kalp üzerinde gösterdiği dolaylı etkileri göz ardı edemeyiz.

İstırap çeken bir insanın yüzünden sık sık ter damlaları dökülür. Görüştüğüm bir hayvan cerrahı, acı çeken atların karınlarından ve uyluklarının iç kısımlarından ter damladığını, sığırların da ter içinde kaldığını defalarca görmüştür. Üstelik bunun, terlemeyi açıklayabilecek herhangi bir çaba sarf edilmediği halde gerçekleştiğini gözlemlemiştir. Daha önce bahsi geçen dişi su aygırının vücudu, doğum sırasında kırmızı ter damlalarıyla kaplanmıştı. Aşırı korkuda da böyle olur; aynı veteriner, korkan atların sık sık terlediğini fark etmiş, Bay Bartlett de aynı olguyu gergedanlarda gözlemlemiştir; bu, insanda da iyi-bilinen bir belirtidir. Bu olgularda ter boşanmasının nedeni açık değildir; ama bazı fizyologlar bunun kılcıl dolaşımın zayıflamasıyla bağlantılı olduğunu düşünmektedir; kılcıl dolaşımı düzenleyen vazomotor sis-

temin de zihinden ne kadar çok etkilendiğini biliyoruz. İstirabın ve başka duyguların etkisiyle belirli yüz kaslarında meydana gelen hareketleri, insanın ve düşük hayvanların özel ifadelerini inceleyeceğimiz bölüme bırakmak en doğrusu olacak.

Gelelim Öfkenin karakteristik belirtilerine. Bu güçlü duygu, kalbin ya çok daha hızlı¹⁴ ya da çok daha düzensiz çalışmasına neden olur. Yüz kızarır, kanın dönüşü gecikirse morarır veya kireç gibi olur. Nefes almak zorlaşır, göğüs inip kalkar ve genişleyen burun delikleri titremeye başlar. Genellikle bütün vücudu bir titreme alır. Ses etkilenir. Dişler sıkılır veya birbirine sürtülür ve kas sisteminde çoğu zaman şiddetli, âdeta hummalı bir etkinlik başlar. Ama bir insanın bu durumda sergilediği mimikler, büyük ıstırap çeken birinin amaçsız kıvranmalarından ve çabalarından büyük ölçüde farklılık gösterir; çünkü bunlar daha ziyade düşmana saldırmayı veya onunla dövüşmeyi simgeleyen hareketlerdir.

Bu öfke işaretlerinin hepsi büyük ölçüde ve öyle görünüyormuş ki bazıları da tümüyle, uyarılmış olan duyuşsal merkezin gösterdiği doğrudan etkiye dayanır. Ama bir düşman tarafından saldırıya uğrayan veya tehdit edilen bütün hayvan çeşitleri ve onların geçmişte yaşamış ataları, dövüşmek ve kendilerini savunmak için yetilerini üst düzeyde kullanmışlardır. Bu şekilde davranmayan ya da düşmanına saldırma niyeti veya en azından isteği taşımayan bir hayvanın öfkeli olduğu söylenemez. Böylece öfkeyle ilişkili olarak, kasları çalıştırmaya yönelik kalıtsal bir alışkanlık kazanılacak; bu da çeşitli organlar üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak, bedensel acının yarattığına çok benzer bir etki oluşturacaktır.

¹⁴ M. Lorain'in nabızla ilgili çalışmasından beni haberdar eden Bay A. H. Garrod'a büyük teşekkür borçluyum. Bu çalışmada, öfkeye kapılan bir kadının sfigmogramı [nabız eğrisi] sunulmuştur; buradaki değerlerin, kalp atım hızı ve başka özellikler bakımından aynı kadının normal şartlar altında sergilediği değerlerden çok farklı olduğu görülmektedir.

Elbette kalp de benzer şekilde doğrudan etkilenecektir; ama kalbin alışkanlıktan da etkilenmesi mümkündür ve iradeden bağımsız çalışıyor olması bu olasılığı güçlendirir. İstemli olarak sarf ettiğimiz her yoğun çabanın, burada değinmemizi gerektirmeyen mekanik ve başka ilkeler yoluyla kalbi etkilediğini biliyoruz; sinir-kuvvetinin, düzenli olarak kullanılan kanallardan –istemli veya istemsiz hareket ve duyumla ilişkili sinirlerden– kolayca aktığını da birinci bölümde görmüştük. Dolayısıyla orta düzeyde bir çaba bile kalbi etkileyebilir; o halde çok sayıda örneğini gördüğümüz ilişkilendirme ilkesi uyarınca, düzenli olarak yoğun bir kas etkinliğine yol açan şiddetli ağrı veya öfke gibi her duyumun veya duygunun, o anda herhangi bir kas etkinliği olmasa bile sinir-kuvvetinin hızla kalbe iletilmesini sağlayacağına az çok kesin gözüyle bakabiliriz.

İradenin kontrolü altında bulunmayan kalp, biraz önce belirttiğim gibi, alışkanlığa dayanan ilişkilendirmelerden çok daha kolay etkilenecektir. Orta düzeyde sinirlenen, hatta çileden çıkan bir insan bile hareketlerini kontrol edebilir, ama kalbinin hızla atmasına engel olamaz. Göğsü belki birkaç kez inip kalkar ve burun delikleri titrer, çünkü solunum hareketleri yalnızca kısmen istemlidir. Benzer şekilde iradeden en bağımsız olan yüz kasları da kimi zaman hafif ve anlık bir duyguyu ele verebilir. Bezler de iradeden tümüyle bağımsızdır; kederli bir insan, yüz hatlarını kontrol edebilse bile gözlerinin yaşarmasına her zaman engel olamaz. Aç olan ve önüne cezbedici yiyecekler konulan bir insan, açlığını vücut diliyle göstermeyebilir, ama tükürük salgısını kontrol edemez.

Coşkun Sevinç veya güçlü Haz, amaçsız hareketlerin yapılmasına ve çeşitli seslerin çıkarılmasına yönelik güçlü bir eğilim yaratır. Küçük çocuklarımızın kahkaha atması, el çırpması ve neşeyle hoplayıp zıplaması; sahibiyile yürüyüşe çıkan bir köpeğin sağa sola seğirtip havlaması; geniş bir arazide otlamaya çıkarılan bir atın keyifle koşturması bunun örnekleri-

dir.¹⁵ Neşe, dolaşımı hızlandırır, bu durum beyni harekete geçirir ve beyin de tüm vücudu etkiler. Bu amaçsız hareketlerin ve kalp-etkinliğindeki artışın başlıca nedeni, duyuusal merkezin uyarılmış durumu¹⁶ ve Bay Herbert Spencer'ın vurguladığı gibi, onun sonucu olan güdümsüz sinir-kuvveti akını olabilir. Amaçsız ve ölçüsüz hareketlere ve çeşitli seslere yol açan etkenin, hazzın kendisinden ziyade yarattığı beklenti olması dikkate değerdir. Bunu, büyük bir haz veya ödül beklentisi içinde olan çocuklarımızda veya bir kap yiyecek gördüğünde hoplayıp zıplayan, ama ona kavuşunca en ufak bir mutluluk belirtisi sergilemeyen, hatta kuyruğunu bile sallamayan köpeklerde görüyoruz. Her hayvan çeşidi, ısınma ve dinlenmeyle ilgili olanların dışındaki hemen hemen bütün hazlarını, avlanırken veya yiyecek ararken ve kur yaparken gerçekleştirilen etkin hareketlerle ilişkili olarak kazanmış ve uzun zamandır da böyle kazanmaktadır. Dahası hem kendi hislerimizden bildiğimiz hem de oynayan hayvan yavrularında gözlemlediğimiz üzere, uzun süreli dinlenme veya esaret sonrasında kasların çalıştırılması bile başlı başına bir hazdır. Dolayısıyla bu ikinci ilke çerçevesinde, gerçek hazzın kas hareketleri üzerinde ters etki göstermesini bekleyebiliriz.

¹⁵ [Bay Bain, bu pasajı eleştirir: *Review of Darwin on Expression: being a Postscript to the Senses and the Intellect*, 1873, s. 699.]

¹⁶ Büyük sevincin beyni ne kadar güçlü bir biçimde uyardığı ve beynin vücutta nasıl tepki yarattığı, seyrek rastlanan Zihinsel Sarhoşluk olgularında açıkça görülebilir. Dr. J. Crichton Browne (*Medical Mirror*, 1865), son derece asabi mizaçlı bir delikanlıya ilişkin bir olgu kaydetmiştir. Telgraf yoluyla büyük bir mirasa konduğunu öğrenen bu genç adam önce solgunlaşmış, sonra neşelenmiş ve bir süre sonra iyice keyiflenmiş, ama kıpkırmızı olmuş ve yerinde duramayacak hale gelmiş. Sakinleşmek için bir arkadaşıyla yürüyüşe çıkmış, ama döndüğünde sendeleyerek yürüyor, gürültülü bir şekilde kahkaha atıyor, ha bire konuşuyor ve sokaklarda yüksek sesle şarkı söylüyormuş. Bir damla bile alkol almadığı halde herkes onun sarhoş olduğunu sanmış. Bir süre sonra kusmaya başlamış ve incelenen yarı-sindirilmiş mide içeriğinde en ufak bir alkol kokusu tespit edilmemiş. Ardından deliksiz bir uyku çeken delikanlı uyandığında baş ağrısı, bulantı ve bitkinlik dışında gayet iyi olduğunu bildirmiş.

Dehşet bütün veya hemen hemen bütün hayvanlarda, hatta kuşlarda bile titremeye yol açar. Derinin rengi solgunlaşır ve her yanından ter boşanır, kıllar dikleşir. Sindirim kanalının ve böbreklerin salgıları artar ve sfinkter [büzgen] kaslarının gevşemesiyle¹⁷ içerikleri istemsiz olarak boşalır; insanda böyle olduğu bilinmektedir ve kendi gözlemlerime göre sığırılarda, köpeklerde, kedilerde ve maymunlarda da durum aynıdır. Solunum hızlanır. Kalp hızla, çılgınca ve şiddetle atar; ama kanı vücuda daha etkili biçimde pompalayıp pompalamadığı kuşkuludur, çünkü yüzeyle kansız görünür ve kasların gücü kısa sürede tükenir. Örneğin ürkmüş bir atın kalp atışlarını, aramızdaki eyere rağmen sayabilecek kadar net bir şekilde hissetmiştim. Zihinsel yetiler allak bullak olur. Bir süre sonra bitkinlik çöker, hatta baygınlık meydana gelebilir. Dehşete kapılmış bir kanaryanın gaga tabanının ağardığı ve hayvanın titremekle kalmayıp aynı zamanda bayıldığı görülmüştür.¹⁸ Vaktiyle odaya giren bir kızılgerdan yakalamış ve kendinden geçen hayvanın bir an için öldüğünü sanmıştım.

Muhtemelen bu belirtilerin çoğu, duyuusal merkezde alışkanlıktan bağımsız olarak meydana gelen düzensizliğin doğrudan sonucudur; ama onların tek açıklaması bu olmayabilir. Endişeye kapılan bir hayvan duyularını çalıştırmak, tehlikenin kaynağını belirlemek ve bazen de gizlenmek için bir süre hareketsiz kalır. Ama panikleyip kaçması uzun sürmez ve gücünü dövüşürken yaptığı gibi idareli kullanamaz;

¹⁷ [Kopenhag Üniversitesi Tıp Fakültesi Profesörü Dr. Lange, bu olayın sfinkterlerin gevşemesinden değil iç organların kasılmasından ileri geldiği kanısındadır. Bu konuyu ele aldığı daha eski yazılarının kaynaklarını kitabında sunmuştur; bkz. *Gemüthsbewegungen*, Almanca çev. Kuralla, Leipzig, 1887, s. 85. Mosso da onunla aynı fikirdedir; bkz. *La Peur*, s. 137. Mosso bu kitabında, Pellacani'yle birlikte yazdığı *Sur les Fonctions de la Vessie* (*Archives Italiennes de Biologie*, 1882) başlıklı makaleye atıfta bulunur. Ayrıca bkz. Tuke, *Influence of the Mind on the Body*, s. 273.]

¹⁸ Dr. Darwin, *Zoonomia*, 1794, 1. cilt, s. 148.

tehlike var olduğu sürece kaçmaya devam eder, solunumu ve dolaşımı sekteye uğrar, bütün kasları titrer, aşırı terler ve en sonunda kaçamayacak kadar bitkin düşer. Dolayısıyla ilişkili alışkanlık ilkesinin, aşırı dehşetin yukarıda sayılan bazı karakteristik belirtilerine katkıda bulunmuş veya en azından onları pekiştirmiş olması olanaksız görünmemektedir.

İlişkili alışkanlık ilkesinin, yukarıda sayılan bazı güçlü duyguları ve duyumları ifade eden hareketlerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı sonucuna iki yoldan varabiliriz. Bunlardan birincisi, dindirilmeleri veya doyurulmaları istemli bir hareket gerektirmeyen başka güçlü duyguları incelemek; ikincisi de, uyarıcı ve baskılayıcı diye isimlendirilen zihin durumlarının karşıt niteliklerini incelemektir. Anne sevgisinden daha güçlü bir duygu yoktur; ama bir anne, savunmasız yavrusuna en derin sevgiyi duysa bile bunu vücut diliyle belli etmeyebilir veya yalnızca hafif dokunuşlar, sevecen bir tebessüm ve sevgi dolu bakışlarla gösterebilir. Oysa birisi yavrusuna bilinçli olarak zarar verdiğinde işin rengi nasıl da değişir! Tehditkâr bir tavırla yerinden fırlar, gözleri çakmak çakmak olur, yüzü kızarır, göğsü inip kalkar, burun delikleri genişler ve kalp atışları hızlanır; çünkü bu durumda onu harekete geçiren duygu, anne sevgisi değil öfkedir. Karşı cinsiyetler arasındaki sevgi, anne sevgisinden çok farklıdır; bildiğimiz gibi, birbirine kavuşan âşıkların kalbi küt küt atar, solunumları hızlanır ve yüzleri kızarır; çünkü bu sevgi, bir annenin yavrusuna beslediği sevginin aksine eylemsiz değildir.

Bir insanın zihni derin bir nefret veya şüpheyle dolmuş ya da haset ve kıskançlıkla yıpranmış olabilir, ama bu duygular o anda eyleme yol açmadığı ve genellikle bir süre devam ettiği için vücut diline yansımaz; ne var ki böyle bir insanın neşeli veya yumuşak başlı görünmeyeceği de açıktır. Bu duygular aleni eylemlere yol açarsa onların yerini öfke alır ve o da açıkça ifade edilir. Ressamlar şüphe, kıskançlık, haset vb duyguları ancak öykü anlatımına yardımcı olan öğelerden

yararlanarak betimleyebilir; şairler, “yeşil-gözlü kıskançlık” gibi üstü kapalı ve süslü ifadeler kullanır. Spenser, şüpheyi şöyle betimler: “Sevimsiz, çirkin ve suratsız bir ifadeyle, kaşlarının altından yan gözle bakmaya devam ediyordu.” Shakespeare, “iğrenç mağarasında oturan uzun-yüzlü” hasetten söz etmiş; başka bir pasajda, “mezarımı kara haset kazmayacak” demiş; başka bir yerde de, “soluk benizli hasedin tehditkâr menzilinden uzakta” ifadesini kullanmıştır.

Duygu ve duyumlar genellikle uyarıcı veya baskılayıcı diye isimlendirilen iki sınıfa ayrılmıştır. Tüm bedensel ve zihinsel organlar –istemli ve istemsiz hareketten, algıdan, duyumdan, düşünceden vb sorumlu olanlar– işlevlerini her zamankinden daha enerjik ve hızlı biçimde yerine getirdiğinde o insanın veya hayvanın uyarılmış olduğu, bunun tam tersi bir durumda da baskılanmış olduğu söylenebilir. Öfke ve sevinç baştan itibaren uyarıcı duygulardır; bu iki duygudan özellikle öfkenin doğal olarak yol açtığı enerjik hareketler kalbin tepki vermesine neden olur ve o da beyinde tepki yaratır. Bir zamanlar görüştüğüm bir tıp doktoru, öfkenin uyarıcı niteliğine kanıt olarak, insanın bazen aşırı bitkin olduğunda hayali sorunlar ürettiğini ve canlanıp harekete geçmek için farkında olmadan kendi kendine hırslandığını söylemişti; bunun çok isabetli bir gözlem olduğuna zaman içinde ikna oldum.

Bazı zihin durumları başlangıçta uyarıcı görünse de sonradan aşırı baskılayıcı hale gelebilir. Çocuğunu ansızın kaybeden bir anne bazen kederden çılgına döner ve böyle zamanlarda gerçekten uyarılmış durumdadır; çılgınca volta atarak saçını başını yolar, giysilerini yırtar ve ellerini ovuşturur. Ellerin ovuşturulması karşıtlık ilkesine dayanan, içten içe hissedilen çaresizliği ve elden hiçbir şey gelmediğini açığa vuran bir eylem olabilir. Diğer hiddetli ve sert hareketler, kısmen kasların çalıştırılmasıyla deneyimlenen rahatlama ve kısmen de uyarılmış duyusal merkezden gelen güdüm-süz sinir-kuvveti akınına dayandırılabilir. Ama çok sevilen

bir insanın beklenmedik kaybında ilk ve en sık akla gelen düşüncelerden biri, o kişiyi kaybetmemek için daha fazlasının yapılmış olabileceğidir. Harika bir gözlemci,¹⁹ babasını ansızın kaybeden bir kızın davranışını şöyle betimlemiştir: "Evin içinde ellerini ovuşturarak²⁰ ve 'Bu benim hatam; Onu asla yalnız bırakmamalıydım; Sabaha kadar başında beklesem böyle olmazdı' vs diyerek, aklını yitirmişçesine volta atıyordu." Böyle fikirlerin zihinde canlı tutulması hâlinde ilişkili alışkanlık ilkesi devreye girecek ve enerjik bir eyleme yönelik son derece güçlü bir eğilim ortaya çıkacaktır.

Acı çeken kişi yapabileceği hiçbir şey kalmadığının tam anlamıyla bilincine vardığında, o çıldırtıcı kederin yerini umutsuzluk veya derin bir hüznün alır. Böyle biri hareket etmeden oturur veya yavaşça ileri geri sallanır; dolaşımı yavaşlar; nefes almayı âdeta unuttur²¹ ve derin derin iç çeker. Tüm bunlar beynin tepki vermesine yol açar ve bir süre sonra çöken bitkinlikle birlikte kas felci ve bakışlarda donuk-

¹⁹ Bayan Oliphant'ın *Miss Majoribanks* isimli romanı, s. 362.

²⁰ [Bir tanıdığı, Darwin'e şöyle yazmıştır: "Sık kullanılan bu ifade ne anlama geliyor? Dün üç kişiye sordum. A kişisi, sağ eliyle sol elini kavrayarak sağdakini diğerinin etrafında döndürdü. B kişisi, ellerini kavuşturup parmaklarını kenetledi ve onları sıktı. C kişisi, bunun ne anlama geldiğini bilmediğini söyledi. Onlara, bu hareketin ellerin bileklerden hızla sallanması anlamına geldiğini düşündüğümü, ama bunu yapan birine hiç rastlamadığımı söyledim; bunun üzerine B kişisi, bu hareketi birkaç kez yapan bir hanımefendi gördüğünü bildirdi."]

²¹ [Henle, *Anthropologische Vorträge*, 1876, 1. cilt, s. 43'te "İç Çekmenin Doğa Tarihi" üzerine yazmıştır. O, duyguları baskılayıcı ve uyarıcı olarak ikiye ayırır. Tikinti, korku veya gurur gibi baskılayıcı duygular çizgisiz kasların kasılmasına neden olur; neşe veya öfke gibi uyarıcı duygularsa bu kasları felce uğratar. Dolayısıyla endişe veya asabiyet gibi baskılayıcı zihin durumları, küçük bronşlarda kasılmaya yol açarak göğüste rahatsız edici bir his uyandırır, sanki nefes almayı zorlaştıran bir engel varmış gibi hissettirir. Diyafram nefesinin yetersiz olması, bizi bu soruna odaklanmaya zorlar ve istemli kasları harekete geçirerek derin bir nefes almamızı veya iç çekmemizi sağlar.]

laşma meydana gelir. İlişkili alışkanlık acı çeken kişiyi artık eyleme teşvik etmediği için arkadaşları onu harekete geçmeye zorlar ve sessiz, durgun bir kedere kapılmaması yönünde telkinde bulunur. Çaba sarf etmek kalp etkinliğini artırır ve bu da beynin tepki vermesini sağlayarak zihnin bu ağır yükü taşımasına yardımcı olur.

Ağrı, şiddetli olması hâlinde, ağır çöküntü²² veya bitkinlik yaratır; ama başlangıçta uyarıcıdır ve kamçılanan atlarda gördüğümüz gibi eyleme teşvik eder, ayrıca yabancı ülkelerde korkunç işkencelere maruz bırakılan gücü tükenmiş koşum-öküzlerinde olduğu gibi, vücudu tekrar harekete geçmeye zorlar. Korku en baskılayıcı duygudur ve bir süre sonra bitap düşüren bir halsizlik yaratır; sanki tehlikeden kurtulmak için uzun süre yoğun bir çaba harcanmış ve bundan dolayı veya bununla ilişkili olarak halsizlik ortaya çıkmıştır, gerçekte böyle bir çaba harcanmamış olsa da. Bununla birlikte aşırı korku bile başlangıçta güçlü bir uyaran işlevi görebilir. Dehşetten umutsuzluğa kapılan bir insan veya hayvan muazzam bir güce kavuşur ve bu, onun en tehlikeli olduğu zamandır.

Her şey hesaba katıldığında, sinir sisteminin bileşimin-den ileri gelen ve baştan itibaren iradede bağımsız olan, duyuşsal merkezin vücut üzerinde gösterdiği doğrudan etki ilkesinin, birçok ifadenin oluşmasında son derece etkili olduğu sonucuna varabiliriz. Belirli duygular ve duyumlar altında kasların titremesi, derinin terlemesi, sindirim kanalı ile bezlerin salgılarının değişikliğe uğraması bu ilkenin güzel örnekleridir. Ama bu tür eylemler çoğu zaman birinci ilkemizden ileri gelen –belirli zihin durumlarında dolaylı veya dolaysız olarak sıkça kullanılmış ve belirli duyumları, arzuları vb doyurmaya veya dindirmeye yaramış olan ve

²² [Mantegazza, ağrının vücut sıcaklığında “uzun süreli ve ciddi” bir düşüş yarattığını göstermiştir: *Azione del Dolore sulla Calorificazione*, *Gazetta medica Italiana Lombardia*, 5. cilt, Milan, 1866. Bazı hayvanlarda korkunun da benzer sonuçlara yol açıyor olması ilginçtir.]

artık hiçbir işe yaramadıkları halde benzer koşullar altında alışkanlık gereği sürdürülen- başka eylemlerle birlikte ger- çekleştirilir. Öfkenin yarattığı telaşlı mimikler ve şiddetli ağ- rıdan kaynaklanan kıvranmalar, bu şekilde birliktelik göste- ren eylemlerin kısmi bir örneğidir; böyle eylemlerin bir diğer örneği de, kalpte ve solunum organlarında meydana gelen etkinlik artışı olabilir. Bu ve başka duygular veya duyular çok hafif düzeyde hissedilse bile uzun-sürelili alışkanlıktan dolayı benzer eylemlere yönelik bir eğilim olacak; istemden en bağımsız olan eylemler de genellikle diğerlerinden daha uzun süre korunacaktır. Bu süreçte ikinci ilkemiz olan kar- şıtlık da zaman zaman devreye girmiştir.

O halde ifadeli hareketlerin pek çoğu burada tartışılan üç ilke üzerinden açıklanabildiğine göre, ki bunun sonraki bölümlerde açıkça anlaşılacağına inanıyorum, diğerlerinin de bu veya benzer ilkeler üzerinden açıklanmasını bekleye- biliriz. Ancak belirli bir olguda söz konusu ilkelerden hangi- sinin daha etkili olduğuna karar vermek pek çok halde müm- kün olmayabilir ve İfade kuramına ilişkin birçok noktanın açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

IV. BÖLÜM

HAYVANLARIN İFADE YÖNTEMLERİ

Seslerin çıkarılması–Gırtlak sesleri–Başka yollarla üretilen sesler–Kızgınlık ve dehşet duyguları altında deri uzantılarının, kıl-ların, tüylerin vb dikleşmesi–Bir dövüşme hazırlığı ve kızgınlık ifadesi olarak kulakların yatırılması–Kulakların dikleştirilmesi ve kafanın kaldırılması, bir dikkat göstergesi.

Bu ve sonraki bölümde, iyi-bilinen birkaç hayvanın farklı zihin durumlarında sergilediği ifadeli hareketleri, yalnızca konumuzu örneklendirmeye yetecek düzeyde ayrıntı sunarak betimleyeceğim. Ama onları sırayla değerlendirmeye başla-madan önce çoğunda ortak olan belirli ifade yöntemleri üze-rinde durmak, bizi gereksiz tekrarlardan kurtaracaktır.

Seslerin çıkarılması. –İnsan dahil birçok hayvan çeşidinde, ses organları son derece etkili bir ifade aracıdır. Geçtiği-miz bölümde görmüş olduğumuz gibi, duyuşsal merkez güç-lü biçimde uyarıldığında beden kasları genellikle şiddetle kasılmaya başlar; dolayısıyla hayvan genellikle sessiz olsa veya sesler hiçbir işe yaramasa bile yüksek sesler çıkarır. Bildiğim kadarıyla kır tavşanları¹ ve tavşanlar ses organ-larını yalnızca çok acı çekiyorken kullanırlar; bir avcı tara-fından vurulan yaralı bir kır tavşanında veya bir kakımın pençesine düşen bir tavşan yavrusunda olduğu gibi. Sığırlar

¹ [Bay J. Brander Dunbar, Charles Darwin'e yazdığı bir mektupta, kır tavşanlarının yavrularına seslendiklerini ve bu sesi duymak için bir yavruyu annesinin bıraktığı yerden almanın yeterli olduğunu belir-tir. Bu sesin, yaralı kır tavşanlarının çıkardığı sestten çok farklı ol-duğu söylenir.]

ve atlar büyük acılara sessizce katlanır; ama acı dayanılmaz hale geldiği ve özellikle dehşet duygusuyla birleştiği zaman korku dolu sesler çıkarırlar. Pampas'ta^{*} gezinirken, arka diz kırışleri kementle sakatlanan sığırların o acı ölüm-böğürtülerini biraz öteden duyardım. Kurtların saldırısına uğrayan atların da korkudan yüksek sesle çığlık attıkları söylenir.²

Göğüs ve glottis[†] kaslarının yukarıda anlatıldığı şekilde uyarılmasıyla meydana gelen istemsiz ve amaçsız kasılmalar, gırtlak seslerinin çıkarılmasına öncülük etmiş olabilir. Ama günümüzde birçok hayvan, sesini farklı farklı amaçlarla kullanmaktadır ve öyle görünüyor ki alışkanlık, sesin başka koşullar altında kullanılmasında önemli bir rol oynamıştır. Doğa bilginlerinin kanısına göre, sosyal hayvanlar ses organlarını birbirleriyle iletişim kurarken düzenli olarak kullandıkları için bu organları başka zamanlarda diğer hayvanlardan çok daha rahat kullanırlar; ben de onlarla aynı kanıdayım. Ama bu kuralın, tavşanlar gibi belirgin istisnaları vardır. Ayrıca etki alanı çok geniş olan ilişkilendirme ilkesinin de katkısı olmuştur. Dolayısıyla belirli koşullarda hazzı, ağrıyı, öfkeyi vb tetikleyen faydalı bir araç olarak kullanılmış olan ses, aynı duygu veya duyumlar çok farklı koşullarda veya çok hafif düzeyde hissedildiği zaman da yaygın olarak kullanılmıştır. Birçok hayvanın erkeği ile dişisi üreme-mevsimi boyunca birbirine seslenir; pek çok olguda da erkek, dişiye cezbetmek veya kızıştırmak için sesini kullanır. *İnsanın Türeyişi* adlı kitabımda da göstermeye çalıştığım gibi, sesin özgün işlevi ve gelişme biçimi muhtemelen budur. Böylelikle ses organlarının kullanılması, hayvanların hissedebileceği

* Güney Amerika'da geniş otlaklarla kaplı, ılıman düzlüklere verilen isim; Keçuva Kızılderili dilinde *düzlükler* anlamına gelir -çn.

² [Yazarla iletişime geçen bir kadın, çığlık atan bir atı şöyle betimler: "Londra'da bir koşum atı, kalabalığın ortasında yere yığılıp tekerin altında kaldı; hayvanın çığlığı günlerce kulaklarımızda çınladı, bu güne kadar ondan daha hazin bir ıstırap sesi duymamıştık."

[†] Nefes borusunun ağzı; ses tellerinin bulunduğu yer -çn.

en güçlü haz beklentisiyle ilişkili hale gelmiş olmalıdır. Topluluk hâlinde yaşayan hayvanlar soydaşlarından ayrı kaldıklarında onlara sık sık seslenir ve onlara kavuşmaktan büyük sevinç duyarlar; örneğin kişneyerek eşini arayan bir at, ona kavuşunca sevinç gösterisinde bulunur. Yavrularını kaybeden bir anne onlara ısrarla seslenir; bir inek kendi buzağısına, birçok hayvan yavrusu da kendi annesine böyle seslenir. Dağılan bir koyun sürüsündeki erişkin dişiler meleyerek kuzularını ararlar ve birbirlerine kavuşmaktan mutlu olduklarını açıkça belli ederler. Daha iri ve yırtıcı dört-ellilerin yavrularını rahatsız eden biri, onların korkudan çığlık attığını duyan ebeveynlerinden sakınmalıdır. Öfke, sesle ilişkili olanlar dahil bütün kasların güçlü biçimde çalıştırılmasına yol açar. Bazı hayvanlar öfkelenedikleri zaman düşmanlarını dehşete düşürmek için seslerinin gücünü ve şiddetini kullanır; aslanlar bunu kükreyerek, köpeklerse hırlayarak yapar. Bunu dehşet salmak için yaptıklarına inanıyorum, çünkü kükreyen bir aslan yelesindeki kılları ve hırlayan bir köpek de sırtındakileri dikleştirerek mümkün olduğunca iri ve ür-kütücü görünmeye çalışır. Rakip erkekler birbirlerine sesleriyle üstünlük kurarak meydan okumaya çalışır ve bunun sonucunda ölümcül çekişmeler yaşanır. Böylece sesin kullanılması, öfke uyandıran etken ne olursa olsun, bu duyguyla ilişkili hale gelecektir. Şiddetli ağrının tıpkı öfke gibi acı fer-yatlara yol açtığını ve çığlık atma çabasının bile rahatlatıcı olduğunu görmüştük; böylelikle sesin kullanılması her çeşit acıyla ilişkili hale gelmiş olmalıdır.

Farklı duygu ve duyumlarda neden çok farklı seslerin çıkarıldığını anlamak zordur. Kaldı ki her zaman belirgin bir fark da bulunmayabilir. Örneğin bir köpeğin öfke ve mutluluk havlamaları, birbirinden ayırt edilebilir olmakla birlikte çok farklı değildir. Farklı zihin durumlarında her sesi ortaya çıkaran etkeni veya kaynağı belirlemek asla mümkün olmayabilir. Bazı hayvanların evcilleştikten sonra kendi doğalarına ait olmayan sesleri çıkarma alışkanlığı edindiğini

biliyoruz.³ Örneğin evcil köpekler, hatta eğitilmiş çakallar bile havlamayı öğrenmiştir; oysa havladığı söylenen Kuzey Amerika'ya özgü *Canis latrans* (kır kurdu) dışında bu cinsin hiçbir türü, doğal ortamında böyle bir ses çıkarmamaktadır. Bazı evcil güvercin ırkları da yeni ve bambaşka bir kuğurma biçimi öğrenmiştir.

Bay Herbert Spencer⁴ Müzikle ilgili ilginç makalesinde, insan sesinin çeşitli duygular altındaki karakterini irdelemiştir. Spencer, sesin farklı koşullar altında yükseklik ve nitelik, diğer bir deyişle yankılaşım ve *tını*, perde ve aralıklar bakımından büyük ölçüde farklılık gösterdiğini açıkça ortaya koymuştur. Dilbaz bir konuşmacının veya vaizin ya da karşısındakine öfkeyle seslenen veya afallayan birinin sesini duyup da Bay Spencer'a hak vermemek elde değil. Sesin çok erken bir yaşta değişerek ifadeli hale geliyor olması dikkat çekicidir. Çocuklarımdan birinin çıkardığı kabullenme sesinin, iki yaşından önce hafif bir değişiklik geçirip son derece vurgulu hale geldiğini; reddetme sesinin de özgün bir mızıltı kazanıp kararlılık ifade etmeye başladığını gözlemledim. Bay Spencer, dokunaklı konuşmanın yukarıda anılan bütün özellikler bakımından sesli müzikle ve dolayısıyla enstrümantal müzikle yakından bağlantılı olduğunu göstermiş; ayrıca ikisinin karakteristik niteliklerini fizyolojik ilkeler üzerinden, başka bir deyişle "duygunun kasları harekete geçiren bir uyarın olmasına ilişkin genel yasa" üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Sesin bu yasadan etkilendiği kabul edilebilir; ama bana kalırsa bu açıklama, günlük konuşma ile dokunaklı konuşma veya şarkı söyleme arasındaki yükseklik dışındaki farklara ışık tutamayacak kadar genel ve muğlaktır.

³ Bu konuda derlediğim kanıtları görmek için bkz. *Variation of Animals and Plants under Domestication*, 1. cilt, s. 27. Güvercinlerin kuğurması üzerine bkz. 1. cilt, sayfa 154, 155.

⁴ *Essays, Scientific, Political, and Speculative*, 1858. *The Origin and Function of Music* [Müziğin Kökeni ve İşlevi], s. 359.

Sesin çeşitli niteliklerinin, güçlü duygulara kapılarak konuşmaktan köken aldığına ve sonradan sesli müziğe dönüştüğüne de inansak; benim savunduğum gibi, ezgili sesler çıkarma alışkanlığının insanın eski ataları tarafından başlangıçta bir kur yapma yöntemi olarak kullanıldığına ve böylelikle onların hissetmiş olabileceği –tutkulu aşk, rekabet ve kıvanç gibi– en güçlü duygularla ilişkili hale geldiğine de inansak, yukarıdaki yorum geçerlidir. Kuşların şakıması duyan herkesin bildiği gibi, hayvanlar müzik notalarını seslendirebilmektedir. Bir kuyruksuz maymunun, Gibonlardan birinin, gam çıkışlarında ve inişlerinde yarım-perdelik aralıklarla tam tamına bir oktavlık müzik notaları üretiyor olması daha da hayret vericidir; öyle ki bu maymun, "memeliler arasında şarkı söylediğini kabul edebileceğimiz tek hayvandır."⁵ Bu olgudan ve başka hayvanların benzeşiminden yola çıkarak, insanın atalarının anlaşılır konuşma yetisine kavuşmadan önce müzik notalarını seslendirmiş olabileceği; böylece güçlü bir duygu altında kullanılan sesin, ilişkilendirme ilkesine bağlı olarak ezgili bir karakter geliştirebileceği sonucuna varıyorum. Bazı düşük hayvanlarda erkeklerin dişileri hoşnut etmek için seslerini kullandıklarını ve bu seslerden kendilerinin de zevk aldıklarını açıkça görebiliriz; ama belirli seslerin neden çıkarıldığını ve haz verdiğini şimdilik açıklayamıyoruz.

Sesin perdesinin* belirli his durumlarıyla bir şekilde bağlantılı olduğu çok açıktır. Gördüğü kötü muameleden

⁵ *The Descent of Man* [İnsanın Türeyişi, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, 2019], 1870, 2. cilt, s. 332. Burada Profesör Owen'dan alıntı yapılmıştır. Son dönemde, maymunlardan daha düşük sayılan bazı dört-ellilerin, örneğin Kemirgenlerin, müzik notalarını doğru bir şekilde seslendirebildiği anlaşılmıştır: Şarkı söyleyen bir *Hesperomys* üzerine bkz. Gç. S. Lockwood'un makalesi, *American Naturalist*, 5. cilt, Aralık 1871, s. 761. (*Hesperomys*: Güncel taksonomide *Calomys*; *Vesper* fareleri –çn.)

* Bir sesin frekansı arttıkça perdesi yükselir (tizleşir); frekansı azaldıkça perdesi düşer (pesleşir) –çn.

kibarca yakınan veya usul usul acı çeken biri, çoğu zaman yüksek-perdeli [tiz] bir sesle konuşur. Köpekler biraz sabırsızlanınca burunlarından, bize ağlamaklı⁶ gelen tiz bir ıslık sesi çıkarırlar; ama bu sesin gerçekten ağlamaklı mı olduğunu, yoksa bu özel durumda ne ifade ettiğini deneyim yoluyla öğrendiğimiz için bize mi öyle geldiğini anlamak hiç de kolay değildir! Rengger, Paraguay'da beslediği maymunların (*Cebus azarae*) ıslık ve hırlama karışımı bir ses çıkararak afallamayı; *hu hu* sesini daha derin bir homurtuyla tekrarlayarak öfkeyi veya sabırsızlığı; acı acı cıgılık atarak da korkuyu veya ağrıyı ifade ettiklerini belirtir.⁷ Öte yandan insanda derin inilti de, kulak tırmalayıcı tiz cıgılıklar da çekilen ıstırabı ifade eder. Gülme sesi yüksek veya alçak olabilir; Haller'in uzun zaman önce belirttiği gibi,⁸ erişkin erkeklerin sesi *O* ve *A* ünlülerinin (Almancadaki telaffuzlarına göre) karakterini taşır; oysa çocukların ve kadınların sesi daha ziyade *E* ve *İ* ünlülerinin karakterini taşır ve Helmholtz'un ortaya koyduğu gibi, ikinci ünlü-sesler doğal olarak birincilerden daha yüksek perdelidir; buna rağmen her iki gülme tınısı da keyfi veya neşeyi ifade eder.

Duyguların sesle ifade ediliş biçimini değerlendirirken, doğal olarak müzikte "ifade" denilen şeyin nasıl ortaya çıktığını sorgularız. Müzik konusuyla uzun zamandır ilgilenen Bay Litchfield, bana şu bilgileri aktarma nezaketini gösterdi:—"Müzikal 'ifadenin' özünün ne olduğu sorusu, bildiğim kadarıyla henüz aydınlatılmamış bazı gizemli noktalar barındırır. Bununla birlikte duyguların basit seslerle ifade edilmesine ilişkin her yasa, daha gelişmiş bir ifade biçimi olan ve bütün müziklerin temel ögesi sayabileceğimiz ezgi açısından da nispeten geçerli olmalıdır. Bir ezginin yarattığı duygusal etki büyük ölçüde, sesleri üreten eylemin karakte-

⁶ Bay Tylor, bu konuyu ele aldığı bölümde (*Primitive Culture*, 1871, 1. cilt, s. 166) köpek iniltisine değinir.

⁷ *Naturgeschichte der Saugethiere von Paraguay*, 1830, s. 46.

⁸ Gratiolet, ondan alıntı yapar, *De la Physionomie*, 1865. s. 115.

rine bağlıdır. Örneğin coşkun bir tutkuyu anlatan şarkıların etkisi, genellikle birkaç karakteristik pasajın yüksek ses gücü gerektiren bir vurguyla seslendirilmesine bağlıdır; karakteristik pasajları vurgulayacak güçte ve aralıkta olmayan bir sesle söylenen bu tür şarkıların çoğu zaman istenen etkiyi yaratmadığını fark ederiz. Bir şarkının farklı bir perdeden söylendiği takdirde etkisini kaybetmesinin sırrı da kuşkusuz budur. Dolayısıyla etki yalnızca seslere değil, öyle görünüyor ki onları üreten eylemin niteliğine de bağlıdır. Bir şarkının 'ifadesinin,' onun hızlı veya yavaş okunmasından, akıcılığından, ses yüksekliğinden vb ileri geldiğini hissetmemizin nedeni, sesi üreten kas hareketlerini tıpkı sıradan kas hareketlerini yorumladığımız gibi yorumluyor olmamızdır. Ama bu, şarkının *müzikal* ifadesi diye tabir ettiğimiz daha zarif ve özgün etkisini –ezginin veya ezgiyi oluşturan seslerin yarattığı hazzı– açıklamaz. Bu, kelimelerle tanımlanabilecek bir etki değildir; bildiğim kadarıyla onu analiz edebilen çıkmamıştır ve Bay Herbert Spencer'ın müziğin kökenine ilişkin ustalıklı spekülasyonu da yeterli bir açıklama sunmamaktadır. Nitekim bir ses dizisinin yarattığı *ezgisel* etki, bu seslerin ne yüksekliğine veya alçaklığına ne de *gerçek* perdesine bağlıdır. Bir tını yüksek veya alçak sesle de söylene, bir çocuk veya erişkin tarafından da seslendirilse, flütle veya trombonla da çalınsa her zaman aynıdır. Herhangi bir sesin gerçek müzikal etkisi, teknik olarak onun 'gamdaki' yerine bağlıdır; aynı ses, birlikte duyulduğu ses dizisiyle bağlantılı olarak kulakta farklı farklı etkiler yaratır.

'Müzikal ifade' terimiyle özetlenen temel karakteristik etkilerin hepsi, seslerin bu *görelî* birlikteliğine dayanmaktadır. Ama belirli ses birlikteliklerinin neden şu veya bu etkiyi yarattığı sorusu şimdilik yanıtsızdır. Bu etkiler, bir müzik gamını oluşturan seslerin titreşim hızları arasındaki iyi-bilinen aritmetik ilişkilerle bir şekilde bağlantılı olmalıdır. İnsan gırtlığındaki titreşim donanımının bir titreşim durumundan diğerine mekanik geçiş kolaylığı veya zorluğu,

farklı ses dizilerinin daha çok veya daha az haz vermesinin başlıca nedenlerinden biri olabilir; ama bu yalnızca bir var-sayımdır.”

Ama bu karmaşık soruları bir yana bırakır ve daha basit seslere odaklanırsak, belirli türden seslerin neden belirli zihin durumlarıyla ilişkilendirildiğini az da olsa anlayabiliriz. Örneğin bir hayvan yavrusunun veya sürü üyelerinden birinin yardım çağlığı uzak mesafelere taşınabilmeli, bunun için de doğal olarak yüksek, uzun ve tiz olmalıdır. Nitekim Helmholtz'un göstermiş olduğu gibi,⁹ insan kulağının iç boşluğunun biçimi ve bundan kaynaklanan yankılaşım yetisi, tiz seslerin özellikle güçlü bir uyarı üretmesine neden olur. Erkek hayvanların dişileri memnun etmek için çıkardığı sesler, doğal olarak o türün kulağına hoş gelenlerdir; üstelik öyle görünüyor ki birbirinden çok farklı hayvanlar, sinir sistemlerinin benzerliğinden ötürü aynı sesleri beğenmektedir, örneğin kuşların şakıması ve belirli ağaç-kurbağalarının cıvıltısı bize de haz verir. Buna karşılık bir düşmanı dehşete düşürmek için üretilen seslerin de doğal olarak kulak tırma-layıcı veya nahoş olması gerekir.

Karşıtlık ilkesinin, beklenebileceği gibi sesler üzerinde etkili olup olmadığı kuşkuludur. İnsanın ve çeşitli maymun-ların mutluyken çıkardığı aralıklı gülme veya kıkırtı sesleri, bu hayvanların korkudan attığı uzun çığlıklardan son derece farklıdır. Bir domuzun yiyeceğinden hoşnutken çıkardığı memnuniyet homurtusu, ağrı veya dehşet kaynaklı acı çığlık-tan çok farklıdır. Oysa güncel kaynaklara göre, bir köpeğin öfke ve sevinç havlamaları birbirlerine hiç de karşıt düşen sesler değildir; bunun başka örnekleri de vardır.

Açıklama bekleyen bir diğer nokta da şudur: Ağız boşluğunun şeklini farklı zihin durumlarında üretilen sesler mi belirler, yoksa bunu belirleyen ve böylelikle sesi değiştiren

⁹ *Théorie Physiologique de la Musique*, Paris, 1868, s. 146. Helmholtz, bu kapsamlı çalışmasında, ağız boşluğunun şekli ünlü-seslerin üretilmesi arasındaki ilişkiyi de ayrıntılı olarak irdelemiştir.

bağımsız etkenler mi vardır? Bebekler ağlarken ağızlarını genişçe açarlar ve ses seviyesinin yüksek olması için bu hareketin yapılması şarttır; ama ağız böyle zamanlarda bambaşka bir etkenden dolayı neredeyse dört köşeli bir şekil alır. Birazdan açıklayacağım gibi bunun nedeni, göz kapaklarının sıkıca kapatılması ve üst dudakın yukarı çekilmesidir. Ağzın bu kareyi andıran şeklinin, inleme veya ağlama sesini ne düzeyde değiştirdiğini söyleyebilecek durumda değilim; ama Helmholtz'un ve başkalarının araştırmalarından, ağız boşluğu ve dudak şeklinin ünlü-seslerin niteliğini ve perdesini belirlediğini biliyoruz.

Ayrıca sonraki bölümlerden birinde göreceğimiz gibi, horgörü veya tiksinti uyandıran koşullarda anlaşılır nedenlerden ötürü ağızdan veya burun deliklerinden hava üfleme eğilimi olur ve bu da *puh*, *piş* gibi seslere yol açar. İrkilen veya ansızın afallayan bir insan, yine anlaşılır bir nedenle (uzun sürecek bir çabaya hazırlanmak amacıyla), hızlı ve derin bir soluk alabilmek için ağzını genişçe açar. Hemen ardından verilen tam-solukta ağız hafifçe kapatılır ve aşağıda değineceğimiz nedenlerden ötürü dudaklar biraz öne uzatılır; ağız bu şekli aldığı anda sesin kullanılması, Helmholtz'un dediğine göre *O* ünlüsünü üretir. Afallatıcı bir olaya şahit olan bir grup insanın uzun ve derin bir *Oh!* çektiği duyulabilir. Şaşkınlıkla birlikte ağır da hissediliyorsa, yüz dahil vücuttaki bütün kaslar kasılma eğilimi gösterir ve dudaklar geri çekilir; sesin daha yüksek hale gelerek *Ah!* veya *Agh!* karakterine bürünmesi böyle açıklanabilir. Korku vücuttaki bütün kasların titremesine neden olduğundan, doğal olarak sesin de titremesine, ayrıca tükürük bezlerinin çalışmayı bırakmasıyla oluşan ağız kuruluşuna bağlı olarak kısılmasına yol açar. İnsan kahkahasının ve maymun kıkırtısının neden hızlı hızlı tekrarlanan bir ses olduğu açıklanamamaktadır. Bu sesler çıkarılırken ağız, köşelerin geriye ve yukarıya doğru çekilmesiyle enlemesine uzar; gelecek bölümlerden birinde, bu olguya ilişkin bir açıklama sunulmaya çalışılacaktır.

Ama farklı zihin durumlarında farklı seslerin üretilmesi öyle çapraşık bir konu ki, onu aydınlatmakta başarılı olduğum söylenemez ve yaptığım yorumlar da pek değer taşımıyor.

Buraya kadar irdelediğimiz sesler solunum organlarıyla bağlantılıydı; ama bambaşka yollardan üretilen ve aynı şekilde ifadeli olan sesler de vardır. Tavşanlar arkadaşlarını uyarmak için ayaklarını sertçe yere vururlar; bu sesi çıkarmayı bilen bir insan, sessiz bir gecede çevredeki bütün tavşanların kendisine yanıt verdiğini duyabilir. Bu ve bazı diğer hayvanlar kızdırıldıkları zaman da tepinirler. Oklu kirpi* sinirlenince dikenlerini tıngırdatır ve kuyruğunu titretir; bulunduğu bölmeye canlı bir yılan yerleştirilen bir oklu kirpinin de böyle davrandığı görülmüştür. Bu hayvanın kuyruğundaki dikenler vücudundaki diğer dikenlerden çok farklıdır: Bunlar kaz-tüyü gibi kısa, oyuk ve incedir, enlemesine kesik olan uçları açıktır; ayrıca uzun, ince ve esnek sapslarla desteklenmişlerdir. Hayvan kuyruğunu hızla salladığında birbirine çarpan bu oyuk dikenler, Bay Bartlett'le birlikte şahit olduğumuz üzere, özgün ve kesintisiz bir ses çıkarır. Öyle sanıyorum ki oklu kirpilerin, koruyucu dikenlerinde meydana gelen bir değişiklik sonucu gelişen bu özel ses-üretme donanımına neden sahip olduklarını anlayabiliriz. Bunlar gececil hayvanlardır ve ortalıkta sinsice gezen bir yırtıcının kokusunu alan veya sesini duyan bir oklu kirpi, düşmanını tehlikeli dikenlerle donanmış bir hayvan olduğu konusunda uyararak karanlıkta büyük bir üstünlük elde edecektir. Böylece saldırıya uğramadan kaçıp kurtulabilir. Ayrıca eklemek isterim ki bu hayvanlar ne kadar güçlü bir silaha sahip olduklarının da bilincindedir, nitekim öfkelendiklerinde dikenlerini kaldırıp arkaya doğru yatırarak geri sin geri hamle yaparlar.

* Dikenli görüntülerinden dolayı Türkçede benzer isimlere sahip olsalar da, Kirpiler (İng. *hedgehog*) ve Oklu kirpiler (İng. *porcupine*) apayrı takımlara ait hayvanlardır. Oklu kirpiler *Rodentia* (Kemirgenler) takımındadır ve otçuldur; kirpilerse *Eulipotyphla* takımındadır ve hepçildir -çn.

Şekil 11.
Oklu kirpinin
kuyruğundaki ses-
üretme dikenleri.

Kur yapma döneminde birçok kuş, özel olarak uyarlanmış tüyleriyle türlü çeşitli sesler çıkarır. Leylekler heycanlandıkları zaman gagalarını takırdatarak gürültü yaparlar. Bazı yılanlar gıcirtı veya çingirtı sesi çıkarır. Birçok böcek, sert kabuğunun özel olarak değişikliğe uğramış parçalarını birbirine sürterek cırıldar. Bu cırıltı genellikle cinsel bir cazibe veya çağrı işlevi görür; ama farklı duyguların ifade edilmesinde de kullanılır.¹⁰ Arılarla ilgilenmiş olan herkesin bildiği gibi, bu hayvanların vızıltıları sinirlendikleri zaman değişir ve sokulma tehlikesi olduğunu bildiren bir uyarı işlevi görür. Bu açıklamaları yaptım, çünkü kimi yazarlar ses ve solunum organlarının yalnızca ifade için uyarlanmış olduğunu öyle çok vurguladı ki, başka yollarla üretilen seslerin de ifade açısından en az onlar

kadar etkili olduğunu göstermek istedim.

Deri uzantılarının dikleşmesi. –Kılların, tüylerin ve başka deri uzantılarının istemsiz olarak dikleşmesi, ifadeli hareketlerin muhtemelen en yaygın olanıdır; nitekim omurgalıları kapsayan üç büyük sınıfta da bu harekete sık rastlanır.¹¹ Bu uzantılar, öfke veya dehşet uyandıran koşullarda;

¹⁰ Bu konuya ilişkin ayrıntıları *Descent of Man* [İnsanın Türeyişi, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, 2019], 2. basım, sayfa 434, 468'de vermiştim.

¹¹ [Gç. S. J. Whitmee (*Proc. Zool. Soc.* 1878, i. bölüm, s. 132), balıkların sırt ve anal yüzgeçlerinin öfke ve korku altında nasıl dikleştiğini betimler. Dikenlerin dikleşmesinin etçil balıklara karşı koruyuculuk sağlıyor olabileceğini ve bu doğruysa, böyle hareketlerin bu duygularla ilişkilendirilmesinin anlaşılır olduğunu belirtir. Bay F. Day (*Proc. Zool. Soc.* 1878, i. bölüm, s. 219), onun vardığı sonuçları eleştirir, ama Bay Whitmee'nin betimlediği gibi dikenli bir balığın

özellikle de iki duygu birlikte veya peş peşe hissedildiğinde dikleşir. Bu eylem, hayvanın düşmanlarına veya rakiplerine daha iri veya ürkütücü görünmesini sağlar ve genellikle yine aynı amaç için uyarlanmış istemli hareketlerin ve vahşi seslerin eşliğinde gerçekleşir. Her çeşit hayvan hakkında engin deneyim sahibi olan Bay Bartlett de aynı kanıdadır; ama dikleşme yetisinin ilkin bu amaçla kazanılıp kazanılmadığı, ayrı bir sorudur.

Önce bu hareketin memelilerde, kuşlarda ve sürüngenlerde ne kadar yaygın olduğunu gösteren çok sayıda olgu sunacak; insanla ilgili söyleyeceklerimi gelecek bir bölüme saklayacağım. Hayvanat Bahçesindeki zeki bekçi Bay Sutton, benim için Şempanzeyi ve Orangutanı dikkatle gözlemledi ve bu hayvanların gök gürültüsünden korktukları veya kendileriyle dalga geçildiği için öfkelenedikleri zaman kıllarını dikleştirdiklerini ilettili. Siyahı bir kömür işçisiyle karşılaşınca endişeye kapılan bir şempanzenin bütün kıllarının havaya kalktığını görmüştüm; işçiye saldırma niyeti olmadığı halde ufak adımlarla ileri doğru atılan hayvan, bekçinin anlattığına göre, onu bu şekilde korkutmayı ummuştu. Bay Ford'un yaptığı betime göre,¹² öfkeli bir Gorilin kafasındaki kıl şeridi "dikleşir ve öne doğru fırlar, burun delikleri genişler, alt dudağı sarkar; hayvan bu esnada, düşmanlarını dehşete düşürmek için tasarlandığını düşündüren o karakteristik çılgınlığı atar." Sinirlenen bir Anubis babununun sırt kıllarının, boyundan kuyruk sokumuna kadar diken diken olduğunu, ama sağrısında ve vücudunun diğer kısımlarında herhangi bir değişiklik olmadığını gözlemledim. Doldurulmuş bir yılanı maymun-evine yerleştirdiğimde, bazı türlerin kılları hemen dikildi; dikleşmenin kuyruk kıllarında ve *Cercopithecus nictitans*'ta [nokta burunlu maymun] özellikle belirgin olması

kendisinden daha iri bir balığın boğazına yapışarak dışarı atılması, dikenlerin faydalı olduğunu kanıtlıyor gibi görünmektedir.]

¹² Huxley ondan alıntı yapar, *Evidence as to Man's Place in Nature* [İnsanın Doğadaki Yeriine İlişkin Kanıt], 1863, s. 52.

dikkatimi çekti. Brehm, *Midas oedipus*'un (Amerikan şube-sine ait bir maymun) heyecanlanınca yelesini kaldırdığını ve bunu, olabildiğince ürkütücü görünmek için yaptığını belirtmiştir.¹³

Öyle görünüyor ki kılların dikleşmesi, Carnivora [Etçiller] açısından neredeyse tümel bir eylemdir ve buna çoğu zaman tehditkâr hareketler, dişlerin gösterilmesi ve vahşi hırıltılar da eşlik eder. Herpestes'te [Kuyruksürengiller] kuyruk dahil neredeyse bütün kılların diken diken olduğunu; Sırtlangillerde ve yer kurdunda sırt şeridinin çarpıcı biçimde dikleştiğini gördüm. Öfkeli bir aslan, yelesini kaldırır. Herkesin bildiği gibi köpeklerin boyun ve sırt kılları, kedilerinse kuyruk başta olmak üzere bütün kılları diken diken olur. Bu eylem kedilerde yalnızca korkudan; köpeklerdeyse öfke ve korkudan dolayı gerçekleşir; ama gözlemlediğim kadarıyla çaresizlik içeren korkuda, örneğin öfkeli bir av korucusundan dayak yiyeceğini anlayan bir köpekte böyle olmaz. Ama köpek kimi zaman olduğu gibi direnç gösterip dövüşmeye niyetlenirse kılları bir anda havaya kalkar. Bir köpek hem kızmış hem de korkmuşsa, örneğin akşam karanlığında hayal meyal seçebildiği bir nesneyle karşılaşmışsa kıllarının çok daha kolay dikleştiğini fark ettim.

Görüştüğüm bir hayvan cerrahı, daha önce ameliyat ettiği ve yeniden edeceği atlarda ve sığırlarda kılların dikleştiğine sıkça şahit olduğunu bildirdi. Bir Pekariye' doldurulmuş bir yılan gösterdiğimde hayvanın sırt kıllarında çarpıcı bir dikleşme olmuştu; aynı durum, öfkelenen yaban domuzlarında da gözlemlenir. ABD'de bir adamı boynuzlayarak öldüren bir Kanada geyiğinin, önce öfkeyle cıyaklayıp tepinerek boynuzlarını savurduğu; "belirli bir mesafeden bakılınca kıllarının diken diken olduğu" ve sonra ileri atılarak saldırıya geçtiği

¹³ *Illust. Thierleben*, 1864, 1. cilt, s. 130.

* Pekarigiller (*Tayassuidae*) familyasına ait olan, Domuzgiller ve Su aygırgillerle akraba sayılan çift toynaklı bir memeli -çn.

gözlemlenmiştir.¹⁴ Keçilerin ve Bay Blyth'ten öğrendiğime göre bazı Hint antiloplarının da kılları dikleşir. Büyük Karıncayiye, Aguti ve bir Kemirgen türü, kıllarının dikleştiğine şahit olduğum başka hayvanlar. Esaret altında yavru-larını büyüten bir dişi Yarasa,¹⁵ birisi ne zaman kafesten içeri baksa, "sırtındaki kılları dikleştiriyor ve içeri uzanan parmakları hissimla ısıırıyordu."

Ana Takımlara ait olan bütün kuşlar, öfke veya korku duyduklarında tüylerini kabartırlar. İki horoz yavrusunun dövüşmeye hazırlanırken boyun-tüylerini kabarttığına herkes şahit olmuştur; bu tüylerin dik durumdayken bir savunma aracı olarak kullanılması söz konusu değildir, nitekim horoz-dövüştürücülerini onları kırpmanın faydalı olduğunu deneyim yoluyla öğrenmiştir. Dövüşken kuşun (*Machetes pugnax*) erkeği de, dövüşürken boyun kuşağındaki tüyleri dikleştirir. Cıvcıvleriyle gezen bir tavuk, yanlarına yaklaşan bir köpek gördüğünde kanatlarını açar, kuyruğunu kaldırır, bütün tüylerini kabartır ve olabildiğince vahşi bir görüntü sergileyerek davetsiz misafire saldırır. Kuyruk her zaman aynı pozisyonda tutulmaz; hatta bazen o kadar çok kaldırılır ki orta-telekler, resimde görüldüğü gibi hayvanın neredeyse sırtına değer. Kuğular da sinirlendikleri zaman kanatlarını ve kuyruklarını kaldırıp tüylerini dikleştirir. Kıyıya fazla yaklaşan birini gördüklerinde, gagalarını açıp ayaklarını suda oynatarak ileri doğru ufak hamleler yaparlar. Yuvalarında rahatsız edilen tropik kuşların uçup gitmedikleri, aksine "tüylerini kabartıp çılgık attıkları" söylenir.¹⁶ Peçeli baykuş, kendisine yaklaşan birini gördüğü anda "tüylerini kabartır, kuyruğuyla kanatlarını açar ve çene kemiklerini

¹⁴ Hon. J. Caton, *Ottawa Acad. of Nat. Sciences*, Mayıs 1868, sayfa 36, 40. Capra Aegagrus üzerine bkz. *Land and Water*, 1867, s. 37.

¹⁵ *Land and Water*, 20 Temmuz 1867, s. 659.

¹⁶ *Phaeton rubricauda: Ibis* [Uluslararası Kuş Bilimi Dergisi], 3. cilt, 1861, s. 180.

hızlı hızlı takırdatarak tıslar.”¹⁷ Başka baykuş çeşitleri de aynı davranışı sergiler. Bay Jenner Weir’dan aldığım bilgiye göre atmacalar, tüylerini kabartıp kanatlarını ve kuyruklarını açarlar. Bazı papağan çeşitleri tüylerini dikleştirir; bir Karıncayıyenle karşılaşınca sinirlenen bir Tepeli devekuşunun da böyle davrandığını görmüştüm. Yuvadaki yavru guguk kuşları, tüylerini kaldırıp ağızlarını genişçe açarak kendilerini olabildiğince korkunç göstermeye çalışırlar.

Şekil 12. Bir köpeği kovalayarak civcivlerinden uzaklaştırmaya çalışan tavuk. Bay Wood’un canlı bir örneğe bakarak yaptığı çizim.

Bay Weir’dan aldığım bilgiye göre ispinoz, kirazkuşu ve ötlege gibi ufak kuşlar da sinirlendikleri zaman ya bütün tüylerini ya da yalnızca boyun tüylerini kabartır yahut da kanatlarını ve kuyruk-teleklerini açarlar. Tüyleri bu durumdayken gagalarını açıp, tehditkâr hareketler yaparak birbirlerine saldırırlar. Bay Weir, engin deneyimlerine dayanarak, tüylerin

¹⁷ *Strix flammea* üzerine bkz. Audubon, *Ornithological Biography*, 1864, 2. cilt, s. 407. Hayvanat Bahçesinde başka olgular da gözlemledim.

Şekil 13. Davetsiz bir misafiri uzaklaştırmaya çalışan kuğu. Bay Wood'un canlı bir örneğe bakarak yaptığı çizim.

dikleştirilmesinin korkudan ziyade öfkeden kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Bu bağlamda, çok çabuk öfkelenen ve kendisine yaklaşan bir hizmetliyi gördüğü anda kabarık bir tüy yumağına dönüşen melez bir saka kuşunu örnek verir. Bay Weir, kuşların korktukları zaman genel bir kural olarak bütün tüylerini birbirine yaklaştırıp sıkıştırdıkları kanısındadır ve onların böyle zamanlarda ne kadar küçülebildiklerini görmek oldukça şaşırtıcıdır. Korkuları veya şaşkınlıkları geçer geçmez ilk yaptıkları iş, tüylerini silkelemektir. Bay Weir'ın gözlemlediği kadarıyla, korkudan tüyleri birbirine yaklaştırıp sıkıştırarak vücudu olduğundan daha küçük göstermenin en iyi örneğine bıldırcınlarda ve muhabbet kuşlarında rastlanır.¹⁸ Bu kuşların tehlike altında göze çarpmamak için yere çöelmeye veya kondukları bir dalda hareketsizce durmaya alışkın olmaları, bu tüy sıkıştırma

¹⁸ *Melopsittacus undulatus*. Bu kuşun alışkanlıkları üzerine bkz. *Handbook of Birds of Australia*, 1865, 2. cilt, s. 82.

alışkanlığını anlaşılr kılar. Kuşlarda tüylerin dikleşmesinin başlıca ve en yaygın nedeni öfke olabilir, bununla birlikte izlendiklerini bilen guguk kuşu yavrularının ve civcivleriyle gezerken bir köpeğin kendilerine yaklaştığını gören bir tavuğun biraz dehşet duyması da olasıdır. Bay Tegetmeier'dan aldığım bilgiye göre, dövüş-alanında bazı dövüş-horozlarının kafa tüylerinde meydana gelen dikleşme, uzun zamandır bir ödlelik işareti olarak kabul edilmektedir.

Bazı sürüngenlerin erkekleri, birbirleriyle dövüşerek dişilere kur yaparken boğaz keselerini veya boyun fırfırlarını açar ve sırt şeritlerini dikleştirirler.¹⁹ Ama Dr. Günther, onların dikenlerini veya pullarını ayrı ayrı dikleştirebildiklerine inanmamaktadır.

Görmüş olduğumuz gibi deri uzantılarının öfke ve korku altında dikleştirilmesi, iki yüksek omurgalı sınıfında ve bazı sürüngenlerde oldukça yaygındır. Kölliker'in ilginç keşfi sayesinde, bu hareketin genellikle *arrectores pili* diye isimlendirilen ve kılların, tüylerin vb kapsüllerine ayrı ayrı bağlanan ufak, çizgisiz, istemsiz kasların kasılması yoluyla sağlandığını biliyoruz.²⁰ Bu kasların kasılması, bir köpekte gördüğümüz gibi kılların aniden dikleşmesini sağlar ve bu esnada yuvalarından biraz dışarı çıkan kıllar, daha sonra hemen yatırılır. Kılılı bir dört-ayaklının tüm vücudunu döşeyen bu minik kasların sayısı muazzamdır. Ancak bazı olgularda, örneğin bir insanın kafasında, alttaki çizgili ve istemli *panniculus carnosus* kasları da kılların dikleşmesine yardımcı olur. Kirpilerin dikenlerini kaldıran kaslar bunlardır. Ayrıca Leydig²¹ ve başka kimselerin araştırmalarına bakılırsa, pan-

¹⁹ Örneğin bkz. Anolis ve Draco hakkında verdiğim bilgiler, *Descent of Man*, 2. cilt, s. 32.

²⁰ Bu kaslar, onun iyi-bilinen çalışmalarında betimlenmiştir. Mektubunda beni konu hakkında bilgilendiren bu seçkin gözlemciye büyük teşekkür borçluyum.

²¹ *Lehrbuch der Histologie des Menschen*, 1857, s. 82. Bu kitabın özeti-ni bana iletme nezaketini gösteren Prof. W. Turner'a müteşekkirim.

niculus'tan çıkan çizgili lifler daha iri kıllara, örneğin belirli dört-ayaklıların yanak-bıyıklarına kadar uzanmaktadır. *Arrectores pili* yalnızca yukarıdaki duyguların etkisiyle değil, yüzeye soğuk uygulandığı zaman da kasılır. Güneydeki daha ılıman topraklardan getirilen katırlarımın ve köpeklerimin, soğuk ve kasvetli Cordillera'da bir gece geçirdikten sonra dehşete kapılmış gibi göründüklerini ve bütün kıllarının diken diken olduğunu hatırlıyorum. Bir ateş-nöbetinden önceki ürperti sırasında *kıllarımızın diken diken olması* da aynı kasların etkinliğinden ileri gelmektedir. Ayrıca Bay Lister, vücudun bir parçası gıdıklandığında komşu bölgedeki kılların da dikleşip havaya kalktığını keşfetmiştir.²²

Bu olgular açıkça gösteriyor ki, deri uzantılarının dikleşmesi iradeden bağımsız gerçekleşen refleks bir eylemdir ve tetikleyici etken öfke veya korku olduğunda, yarar sağladığı için kazanılmış bir yeti olarak değil, büyük ölçüde duyu-sal merkezin etkilenmesine dayanan rastlantısal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Rastlantısal olması hâlinde bu sonuç, ıstırabın veya dehşetin yol açtığı aşırı terlemeyle karşılaştırılabilir. Ne var ki çok hafif bir uyarının bile kılları dikleştirebiliyor olması dikkate değerdir; oyun gereği dövüşen iki köpekte olduğu gibi. Ayrıca gördük ki çok farklı sınıflara ait pek çok hayvanda, kılların veya tüylerin dikleşmesine neredeyse her zaman eşlik eden ve istemli olarak gerçekleştirilen çeşitli hareketler vardır; tehditkâr mimikler, ağzın açılması, dişlerin gösterilmesi, kuşlarda kanatlar ile kuyruğun açılması, tiz seslerin çıkarılması gibi; bu istemli hareketlerin hangi amaçla yapıldığı da gün gibi açıktır. Dolayısıyla deri uzantılarında meydana gelen ve hayvanın düşmanlarına ya da rakiplerine daha iri ve ürkütücü görünmesini sağlayan eşgüdümlü dikleşmenin, duyu-sal merkezde oluşan düzensizliğin yol açtığı tümüyle rastlantısal ve amaçsız bir sonuç olması akla yatkın değildir. Bu, kirpinin

²² *Quarterly Journal of Microscopical Science*, 1853, 1. cilt, s. 262.

veya oklu kirpinin dikenlerini kaldırmasının ya da pek çok kuşun kur yaparken süs tüylerini dikleştirmesinin amaçsız bir eylem olması kadar mantıksız görünmektedir.

Burada büyük bir sıkıntıyla karşılaşırız. Çizgisiz ve istemsiz *arrectores pili* kaslarının kasılması, aynı özel amaca hizmet eden istemli kasların kasılmasıyla nasıl eşgüdümlü hale gelmiş olabilir? Arrectores'in başlangıçta istemli olarak kasıldığına ve sonradan çizgilerini kaybedip istemsiz bir kasa dönüştüğüne inanabilirsek sıkıntı nispeten azalır. Ancak bu görüşü destekleyen herhangi bir kanıt rastlamadım; bununla birlikte geçişin tersine gerçekleşmiş olması da büyük bir sıkıntı yaratmazdı, nitekim istemli kaslar yüksek hayvanların embriyolarında ve bazı kabukluların larvalarında çizgisizdir. Dahası Leydig'in verdiği bilgiye göre, erişkin kuşların derin deri tabakalarında bulunan kas ağı geçiş durumundadır;²³ lifler, yatay çizgilenmenin sadece izlerini taşır.

Bunun başka bir açıklaması daha olabilir. Öfke ve dehşet duyguları altında sinir sisteminde meydana gelen düzensizliğin, *arrectores pili*'yi başlangıçta hafif düzeyde ve doğrudan etkilemiş olduğunu kabul edebiliriz; bir ateş-nöbetinden önce *kıllarımızın diken diken* olması kuşkusuz bundandır. Hayvanlar öfke ve dehşet duygularıyla nesiller boyunca tekrar tekrar uyarılmıştır; böylelikle sinir sisteminde meydana gelen düzensizliğin deri uzantıları üzerinde gösterdiği doğrudan etki, alışkanlık yoluyla ve sinir-kuvvetinin alışıldık kanallardan kolayca ilerleme eğilimiyle artırılmış olmalıdır. Sonraki bölümlerden birinde, akıl hastalarında sık tekrarlanan hiddet ve dehşet nöbetlerinin kıllarda sıra dışı bir etki yarattığını öğrenecek, böylece alışkanlığın gücüne işaret eden bu görüşün çarpıcı biçimde doğrulandığını göreceğiz. Dikleşme yetisi bu yolla güçlendiği veya arttığı zaman, hayvanlar öfkelenen erkek rakiplerinde kılların veya tüylerin dikleştiğini ve vücut boyutunun arttığını fark etmiş olma-

²³ *Lehrbuch der Histologie*, 1857, s. 82.

lıdır. Bu durumda düşmanlarına daha iri ve ürkütücü görünmek istediklerinde kendi iradeleriyle tehditkâr bir tavır takınmış ve tiz çılgınlık atmış olabilirler; bu tür davranışlar ve sesler, bir süre sonra alışkanlık yoluyla içgüdüsel hale gelecektir. Böylece istemli kasların kasılmasıyla gerçekleştirilen eylemler, istemsiz kasların eylemleriyle aynı özel amaca hizmet edecek şekilde birleşmiş olabilir. Hatta heyecanlanan ve kıllarındaki değişikliğin az çok farkına varan hayvanlar, dikkat ve irade yetilerini çalıştırarak çalıştırarak kıllarını bilinçli olarak oynatmayı bile başarabilir; nitekim iradenin bazı çizgisiz veya istemsiz kasların çalışmasını, örneğin peristaltik bağırsak hareketlerini* ve mesanenin kasılmasını ilginç bir şekilde etkileyebildiğine inanmak için neden vardır. Ayrıca bu olgularda çeşitlenmenin ve doğal seçilimin de payı olabileceği göz ardı edilmemelidir; çünkü ezici bir güce sahip olmadıkları halde rakiplerine veya düşmanlarına daha ürkütücü görünmeyi başaran erkeklerin kendi karakteristik niteliklerini aktaracakları ortalama yavru sayısı diğer erkeklerle kıyasla daha yüksek olacaktır, bu nitelikler ne olursa olsun ve ilkin nasıl kazanılmış olursa olsun.²⁴

Vücudun şişirilmesi ve düşmanı korkutmanın diğer yolları. –Dikleştirilebilir dikenlere ya da bu dikenleri dikleştirecek kaslara sahip olmayan belirli Amfibiler ve Sürüngenler, endişe veya öfke duyduklarında daha iri görünmek için akciğerlerine hava çekerler. Kara kurbağalarının ve kurbağaların böyle yaptığı iyi bilinmektedir. 'Öküz ile Kurbağa' adlı Ezop masalında, vücudunu kibir ve hasetle şişiren kurbağa sonunda patlar. Bu eylem çok eski çağlarda gözlemlenmiş

* Özellikle sindirim kanalında ve boru şeklindeki diğer anatomik yapılarında içeriğin ilerlemesini sağlayan istemsiz hareketler –çn.

²⁴ [Dr. T. Clay Shawe (*Journal of Mental Science*, Nisan, 1873), kılların diken diken olmasının *arrectores*'ten ziyade *panniculus carnosus*'tan ileri geldiği kanısındadır. Ama bir kedinin kuyruğu öfke veya korku nedeniyle diken diken olur ve Profesör Macalister'dan öğrendiğime göre söz konusu etki *arrectores*'ten kaynaklanıyor olmalıdır, çünkü burada *panniculus* yoktur.]

olmalıdır; çünkü Hensleigh Wedgwood'a göre *kurbağa* kelimesi, bütün Avrupa dillerinde vücudu şişirme alışkanlığını ifade eder.²⁵ Hayvanat Bahçesindeki bazı egzotik türlerde gözlemlenen bu alışkanlık, Dr. Günther'e göre tüm grupta yaygınlık göstermektedir. Benzeşimden anlaşıldığı kadarıyla buradaki birincil amaç, vücudun düşmanlara olabildiğince iri ve ürkütücü görünmesini sağlamaktır; ama bunun ikincil ve belki çok daha önemli bir faydası olmuştur. Kurbağalar, baş düşmanları olan yılanlara yakalandıklarında şaşırtıcı bir boyuta ulaşırlar; dolayısıyla yılan küçükse, Dr. Günt-her'den aldığım bilgiye göre kurbağayı yutamaz ve hayvan kurtulur.

Bukalemunlar ve bazı diğer sürüngenler sinirlendikleri zaman vücutlarını havayla şişirirler. Örneğin Oregon'da yaşayan bir tür olan *Tapaya Douglasii*, saldırgan bir görüntüye sahip olmasına rağmen yavaş hareket eder ve ısırılmaz; "tedirgin olduğunda, kendisine doğrultulan herhangi bir cisme son derece tehditkâr bir biçimde saldırır, ağzını genişçe açıp duyulur bir sesle tısladıktan sonra vücudunu şişirir ve öfkenin diğer belirtilerini sergiler."²⁶

Tedirgin olunca vücudunu havayla şişiren yılan çeşitleri de vardır. Şişen-engerek (*Clotho arietans*) bu açıdan dikkat çekicidir; ama dikkatle yaptığım gözlemlerden sonra, onların bunu daha iri görünmek için değil, yalnızca akciğerlerine bol miktarda hava çekerek o olağanüstü yüksek, tiz ve uzun tıslama sesini çıkarabilmek için yaptıkları sonucuna vardım. Cobras-de-capello* [Bayağı kobra], tedirgin olunca vücudunu şişirip kısık bir sesle tıslar; ama aynı zamanda kafasını kaldırır ve boynunun her iki yanında bulunan –ve başlık diye isimlendirilen– deriyi, uzamış ön kaburgalarının yardımıyla şişirerek geniş ve yassı bir diske dönüştürür.

²⁵ *Dictionary of English Etymology* [İngiliz Etimoloji Sözlüğü] s. 403.

²⁶ Bu hayvanın alışkanlıklarıyla ilgili olarak bkz. Dr. Cooper'dan yapılan alıntı, *Nature*, 27 Nisan 1871, s. 512.

* Portekizcede "başlıklı kobra" anlamına gelir –çn.

Böyle zamanlarda ağzını genişçe açan bu yılan dehşet verici bir görüntüye sahiptir. Öyle anlaşıyor ki bunun sunduğu fayda, vücudunu şişirdiği zaman düşmanına veya avına saldırma hızında meydana gelen azalmayı (ki bu yine de yüksek bir hızdır) telafi edecek düzeydedir; ne de olsa ufak ve yuvarlak kesitli bir sopayı savurmak, geniş ve ince bir tahta parçasını savurmaktan daha kolaydır. Hindistan'da yaşayan zararsız yılanlardan biri olan *Tropidonotus macrophthalmus* da tedirgin olduğunda boynunu şişirir; hemşerisi olan ölümcül Kobrayla sık sık karıştırılmasına²⁷ yol açan bu benzerlik, *Tropidonotus*'a koruyuculuk sağlıyor olabilir. Zararsız türlerden bir diğeri olan Güney Afrika'ya özgü *Dasypeltis*, vücudunu ve boynunu şişirip tıslayarak davetsiz misafirlere ok gibi atılır.²⁸ Benzer koşullar altında tıslayan başka yılanlar da vardır. Ayrıca dillerini uzatıp hızla titretirler ve bu, onların dehşet verici görüntüsüne katkıda bulunuyor olabilir.

Yılanlar tıslamak dışında başka yöntemlerle de ses üretirler. Yıllar önce Güney Amerika'da, zehirli bir *Trigonocephalus*'un rahatsız olduğunda kuyruğunun ucunu hızla titrettiğine, böylece kuru otlara ve ince dallara çarpan kuyruğuyla iki metre öteden rahatlıkla duyulabilen bir çingırtı sesi çıkardığına şahit olmuşum.²⁹ Hindistan'a özgü ölümcül ve saldırgan *Echis carinata* [Testere pullu engerek] çok farklı bir yöntemle, diğer bir deyişle "vücudundaki katlantıların kenarlarını birbirine" sürterek, "uzun ve tıslamayı andıran ilginç bir ses" çıkarır ve bu esnada kafası hemen hemen aynı pozisyonda kalır. Vücudunun yan taraflarında, diğer bölgelerin aksine belirgin karinalı pullar vardır ve karinalar tıpkı bir testere gibi dişlidir; çöreklenmiş halde duran hayvan, vücudunun yan taraflarını birbirine sürttüğünde bu dişler

²⁷ Dr. Günther, *Reptiles of British India*, s. 262.

²⁸ Bay J. Mansel Weale, *Nature*, 27 Nisan 1871, s. 508.

²⁹ *Journal of Researches during the Voyage of the "Beagle,"* 1845, s. 96'da, bu yöntemle üretilen çingırtı sesini çingıraklı-yılanın sesiyle karşılaştırmıştım.

birbirine sürtünür.³⁰ Son olarak, iyi-bilinen Çıngıraklı-yılan örneğine değinebiliriz. Ölü bir yılanın sadece çıngırağını sallayarak canlı bir hayvanda sesin nasıl üretildiğini anlamak imkânsızdır. Profesör Shaler'a göre bu ses, aynı bölgede yaşayan iri bir Ağustos böceğinin (bir Eşkanatlı böcek) erkeğinin çıkardığı sestten farksızdır.³¹ Hayvanat Bahçesinde aynı etkenle güçlü biçimde uyarılan çıngıraklı-yılanların ve şişen-engereklerin çıkardıkları sesler şaşırtıcı bir benzerlik gösteriyordu; öyle ki, çıngıraklı-yılanın sesi şişen-engereğin tıslamasından çok daha yüksek ve tiz olduğu halde, ikisini birkaç metre öteden güçlkle ayırt edebildim. Sesin, türlerden birinde hangi amaçla üretilmişse diğerinde de aynı amaca hizmet ettiğinden kuşku duyamam; dolayısıyla birçok yılanın aynı koşullar altında yaptığı tehditkâr mimiklere baktığımda, tüm bu hareketlerin -tıslama, çıngıraklı-yılanın ve Trionocephalus'un kuyruğunu tıngırdatması, Echis'in pullarını birbirine sürtmesi ve Kobra'nın başlığını şişirmesi- aynı amaca hizmet ettiğine, başka bir deyişle onları düşmanlarının gözünde ürkütücü kılmaya yaradığına kanaat getiriyorum.³²

³⁰ Bkz. Dr. Anderson'ın açıklaması, *Proc. Zool. Soc.* 1871, s. 196.

³¹ *The American Naturalist*, Ocak 1872, s. 32. Çıngırağın, kuşları yanıltıp cezbeden sesleri üretmek ve yılanlara av olmalarını sağlamak amacıyla doğal seçim sürecinde gelişmiş olduğuna inanan Profesör Shaler'a ne yazık ki bu konuda katılamıyorum. Bununla birlikte seslerin kimi zaman bu amaca hizmet edebileceğini de kabul ediyorum. Ama çıngırtının olası-avcılara karşı bir uyarı işlevi görmesi, farklı olgu sınıflarını birbirine bağlayan çok daha olası bir sonuç gibi görünüyor. Bu yılan, çıngırağını ve tıngırdatma alışkanlığını avlarını cezbetmek için kazanmış olsaydı, onu her öfkelenildiğinde veya rahatsız olduğunda kullanıyor olmazdı. Profesör Shaler'ın çıngırağın gelişim biçimine bakış açısı benimkiyle aşağı yukarı aynıdır; Trionocephalus'u Güney Amerika'da gözlemlediğim günden beri bu konudaki fikrim değişmedi.

³² Güney Afrika yılanlarının alışkanlıkları üzerine son dönemde derlenen ve *The Journal of the Linnean Society*'de Bayan Barber tarafından aktarılan verilere; ayrıca Kuzey Amerika'daki çıngıraklı-yılanlarla ilgili Lawson'ın ve başka yazarların yayımladığı açıklamalara

İlk bakışta zehirli yılanların, örneğin yukarıda sayılan türlerin, zehir-dişleriyle zaten çok iyi korundukları için herhangi bir düşmanın saldırısına uğramayacakları; dolayısıyla daha fazla dehşet uyandırmak zorunda olmadıkları sanılabilir. Oysa durum hiç de böyle değildir, çünkü yılanlar dünyanın her yerinde birçok hayvana av olur. ABD’de çingıraklı-yılanların istilasına uğrayan bölgeleri temizlemek için bu işi son derece etkili bir biçimde yapan domuzların kullanıldığı bilinmektedir.³³ İngiltere’de kirpiller engereklere saldırıp onları yerler. Dr. Jerdon’dan aldığım bilgiye göre, Hindistan’da kobraları ve başka zehirli türleri öldüren birkaç atmaca çeşidi ve en az bir memeli (Herpestes) vardır;³⁴ Güney Afrika’da da durum böyledir. Dolayısıyla bir yılanın tehlikeli olduğunu bir çırpıda ele veren herhangi bir ses veya mimik, düşmanına gerçek anlamda zarar veremeyen zehirsiz türlere kıyasla zehirli türler için çok daha yararlı olabilir.

Yılanlar üzerinde bu kadar durmuşken, çingıraklı-yılanın çingırağının nasıl gelişmiş olabileceği konusunda da birkaç görüş sunmak isterim. Bazı sürüngenlerin ve başka hayvanların heyecanlandıkları zaman kuyruklarını kıvırdıkları ya da titrettikleri bilinmektedir. Bunu yapan pek çok yılan çeşidi vardır.³⁵ Hayvanat Bahçesindeki zehirsiz türlerden biri olan

bakılırsa, yılanların dehşet verici görüntüleri ve sesleri küçük hayvanları felç ederek veya kimi zaman tabir edildiği gibi büyüleyerek avlanmalarını kolaylaştırıyor olabilir.

³³ Bkz. Dr. R. Brown’ın açıklaması, *Proc. Zool. Soc.* 1871, s. 39. Dr. Brown, bir domuzun bir yılanı görür görmez ona doğru koştuğunu; bir yılanın da bir domuzu görür görmez kaçtığını belirtir.

³⁴ Dr. Günther (*Reptiles of British India*, s. 340), kobraların ichneumon veya herpestes tarafından yok edildiğini ve yavrularının da orman-tavuğuna yem olduğunu belirtir. Ayrıca tavuskuşunun da yılanları öldürmekten çekinmediği bilinmektedir.

³⁵ Prof. Cope, *The American Phil. Soc.’nin önünde okunan Method of Creation of Organic Types* isimli kitabında (15 Aralık, 1871, s. 20), bu yılan çeşitlerini sıralamıştır. Prof. Cope, yılanların yaptığı hareketlerin ve çıkardığı seslerin işlevi konusunda benimle aynı görüştedir. Kitabım *Origin of Species*’in [Türlerin Kökeni, çev. Bahar Kılıç, Alfa

Coronella Sayi kuyruğunu öyle hızlı titretir ki, kuyruk âdeta görünmez hale gelir. Daha önce değinilen *Trigonocephalus* da aynı alışkanlığa sahiptir; bu yılanın kuyruk ucunda hafif bir şişkinlik veya boncuk bulunur. Çıngıraklı-yılanla çok yakın ilişkili olduğu için Linnaeus'un aynı cinse dahil ettiği *Lache-sis*'in kuyruğu, büyük ve neşter-biçimli tek bir uç veya pulla sonlanır. Profesör Shaler'ın verdiği bilgiye göre bazı yılanlar-da, "vücudun diğer kısımlarına nazaran kuyruk bölgesinde daha düzensiz bir deri değişimi gerçekleşir." Geçmişte ya-şamış çok eski bir Amerikan türünün vücuduna oranla daha geniş olan kuyruk ucunun tek bir büyük pulla kaplanmış olduğunu varsayarsak, bu pulun ardışık deri değişimlerinde atılmış olması pek olası değildir. Bu durumda kuyruk ucun-daki pul kalıcı olarak korunacak; yılan her büyüme dönemin-de biraz daha irileştikçe eskisinden daha iri olan yeni bir pul öncekinin üzerine eklenecek ve o da aynı şekilde korunacak-tır. Böylece bir çıngırak gelişiminin temeli atılacak ve bu tür her tedirgin olduğunda başka pek çokları gibi kuyruğunu tit-retmişse çıngırak düzenli olarak kullanılacaktır. Çıngırağın o zamandan beri gelişerek etkili bir ses-üretme aracına dö-nüşmüş olduğundan kuşku duymak zordur: Öyle ki, kuyruk ucunda bulunan omurların şekil ve bağlantıları bile değiş-miştir. Ama çıngıraklı-yılanın çıngırağı, *Echis*'in yan pulları, Kobranın boynuyla birlikte kaburgaları ve şişen-engereğin vücudu gibi yapıların düşmanı uyarmaya ve korkutmaya uyarlanmış olması, Sekreter kuşu (*Gypogeranus*) gibi muhte-şem bir kuşun tüm çatısının yılanları çekinmeden öldürmeye uyarlanmış olmasından daha az olası değildir. Buraya kadar sunulan olgular, bu kuşun bir yılanla her saldırdığında tüyle-rini kabartmasını son derece olası kılar; *Herpestes*'in de bir yılanla her saldırdığında bütün kıllarını dikleştirdiği ve özel-

Yayınları, 2017] son basımında bu konuya kısaca değinmiştim. Yukarıdaki pasajlar yayımlandıktan sonra, çıngırağın işlevinin "karşıdan gelecek bir saldırıyı önlemek" olduğunu düşünen Bay Henderson'ın da benzer bir bakış açısına sahip olduğunu öğrenmek beni mutlu etti.

likle kuyruğunu kabarttığı bilinmektedir.³⁶ Bir yılanla karşılaşınca öfkeye veya endişeye kapılan bazı oklu kirpilerin de kuyruklarını hızla titrettiklerini ve oyuk dikenlerin birbirine çarpmasıyla özgün bir ses çıkardıklarını daha önce görmüştük. Görüldüğü gibi burada hem saldıran hem de saldırıya uğrayan taraf mümkün olduğunca ürkütücü görünmeye çalışmaktadır; her ikisi de bu amaca hizmet eden özel yöntemlere sahiptir, üstelik bu olguların bir kısmında söz konusu yöntemler neredeyse özdeştir. O halde düşmanlarını korkutup kaçırmayı en iyi başaran yılanlar avcılara yem olmaktan kurtulmuş; zehirli yılanları öldürüp yemek gibi tehlikeli bir işin üstesinden gelmeye en uygun avcılar da çoğunlukla sağ kalmayı başarmışsa; söz konusu karakterlerin çeşitlenmesi hâlinde, faydalı çeşitliliklerin bu olgulardan birinde olduğu gibi diğerinde de en uyumlu olanın hayatta kalması yoluyla korunduğu sonucuna varabiliriz.

Kulakların yatırılması ve bu hareketin Kafaya uyguladığı basınç. –Kulaklar, hareketlerinden ötürü birçok hayvanda son derece ifadelidir; ama bazı hayvanlarda, örneğin insanda, yüksek kuyruksuz maymunlarda ve gevişgetirenlerin pek çoğunda böyle bir işleve sahip değildir. Köpeklerde sık sık gördüğümüz gibi, kulakların pozisyonunda meydana gelen ufacık bir değişiklik zihin durumundaki değişimi ele verir; ama bizim burada ilgilendiğimiz konu, kulakların iyice geriye yatırılıp kafaya bastırılmasıdır. Vahşi bir zihin durumuna işaret eden bu hareket, dövüşürken dişlerini kullanan hayvanlara özgüdür; kulaklarını düşmanlarından korumak için gösterdikleri özen de bu pozisyonu anlaşılır kılar. Dolayısıyla bu hayvanlar ne zaman biraz vahşileşse veya oyun gereği vahşileşmiş gibi yapsa alışkanlıktan ve ilişkilendirmeden dolayı kulaklarını yatırmaktadır. Pek çok hayvanın dövüşme biçimi ile kulaklarını yatırması arasında bir ilişki olması, bu açıklamayı doğrular.

³⁶ Bay des. Voeux, *Proc. Zool. Soc.* 1871, s. 3.

Bütün Etçiller köpek dişleriyle dövüşür ve gözlemleyebildiğimiz kadarıyla vahşileşince kulaklarını yatırır. Bu hareketi, birbirleriyle kıyasıya dövüşen köpeklerde ve oyun gereği dövüşen köpek yavrularında her zaman görebiliriz. Bu, sahibi tarafından okşanmaktan keyif alan bir köpeğin kulaklarını indirip hafifçe yatırmasından farklı bir harekettir. Birbirleriyle oynasırken dövüşür gibi yapan kedi yavrularının ve gerçekten vahşileşen tam-yetişkin kedilerin de (Şekil 9) kulaklarını yatırdıkları görülebilir. Kulaklar böylelikle büyük ölçüde korunuyor olsa da, yaşlı erkek kedilerin kulakları dövüşürken sık sık yırtılır. Bu hareket, menajerilerde hırlayarak yemeklerini yiyen kaplanlarda, leoparlarda ve benzerlerinde son derece çarpıcıdır. Vaşakların çok uzun kulakları vardır; kafesine yaklaştığınızda kulaklarını belirgin biçimde yatıran bu hayvan, böylelikle vahşi mizacını dışa vurur. Deniz aslanıgillerden biri olan *Otaria pusilla* çok küçük kulaklara sahiptir ve bakıcısının bacaklarına hışımla saldırırken onları yatırır.

Atlar birbirleriyle dövüşürken kesici dişlerini ısırarak için kullanır ve arka-bacaklarıyla çifte atmaktansa ön-bacaklarıyla saldırmayı tercih ederler. Ahırlarından kaçıp kendi aralarında kavgaya tutuşan aygırların böyle davrandıkları gözlemlenmiştir ve vücutlarında açılan yaralar da bunun kanıtıdır. Kulakları yatırmanın atlara hırçın bir görüntü kattığını herkes fark etmiştir. Bu, arkadan gelen bir sesi dinlerken yapılan hareketten oldukça farklıdır. Bölmesinde çifte atmaya hazırlanan huysuz bir at, ısırma ne niyeti ne de gücü olduğu halde kulaklarını alışkanlık gereği yatırır. Ama oyun sırasında, tıpkı açık alana çıkarken veya bir kırbaç darbesi aldığı anda yaptığı gibi her iki arka-bacağını da kaldıran bir at, o anda hırçın olmadığı için kulaklarını yatırmaz. Guanakolar dişlerini kullanarak vahşice dövüşür; üstelik Patagonya'da avladığım guanakoların postlarındaki derin çentiklere bakılırsa bunu çok da sık yaparlar. Develer de böyledir ve vahşileşince her iki hayvan da kulaklarını iyi-

ce geriye yatırır. Isırmaya niyeti olmayan ve yalnızca davetsiz bir misafire uzaktan tükürmeye hazırlanan guanakoların kulaklarını yatırdıklarını fark ettim. Koca ağzını genişçe açarak soydaşlarından birini tehdit eden bir su aygırı bile minik kulaklarını tıpkı bir at gibi yatırır.

Yukarıdaki hayvanlarla, dövüşürken dişlerini asla kullanmayan ve sinirlenince kulaklarını asla yatırmayan sığırlar, koyunlar veya keçiler arasında ne büyük bir karşıtlık vardır!³⁷ Koyunlar ve keçiler son derece uysal görünmelerine rağmen rakip erkekler çoğu zaman kıyasıya çekişir. Geyikler yakın akrabalarıyla birlikte yaşarlar. Onların dişleriyle dövüştüklerini bilmediğimden, Binbaşı Ross King'in Kanada'daki Sığın-geyikleri üzerine anlattıklarına çok şaşırılmıştım. Dediğine göre, "şans eseri karşılaşan iki erkek, kulaklarını yatırıp dişlerini gıcırdatarak birbirine doğru müthiş bir hiddetle atılır."³⁸ Ama Bay Bartlett, bazı geyik türlerinin dişlerini kullanarak vahşice dövüştüklerini söylüyor, dolayısıyla sığınin kulaklarını yatırıyor olması kuralımızla bağdaşır. Hayvanat Bahçesindeki birçok kanguru çeşidi, dövüşürken ön-ayaklarıyla tırmalayıp arka-ayaklarıyla tekmeler; ama bu hayvanlar birbirlerini asla ısırılmazlar ve bakıcılar, onların sinirlendikleri zaman kulaklarını yatırdıklarını hiç görmemiştir. Tavşanlar dövüşürken tekmelemeyi ve tırmalamayı tercih eder, ama ara sıra birbirlerini ısırıkları da olur; hatta birinin, rakibinin kuyruğunun yarısını ısırarak kopardığına şahit olmuştum. Dövüşmeye başlarken kulaklarını yatırır, ama sonrasında birbirlerini hırpalayıp tekmelerken onları dik tutar veya sürekli oynatırlar.

³⁷ [Aşağıdaki not, Charles Darwin'in el yazmalarından alınmıştır ve görünüşe bakılırsa daha eski bir not defterine aittir:—

"Zürafa, ön bacaklarıyla tekmelemesine ve kafasının arkasıyla vuruş yapmasına rağmen kulaklarını asla yatırmaz. Atlarla karşılaş-tırmak faydalı olur."]

³⁸ *The Sportsman and Naturalist in Canada*, 1866, s. 53.

Bay Bartlett, bir erkek yaban domuzunu dişisiyle vahşice dövüşürken izlemiş ve her ikisinin de ağızlarını açıp kulaklarını yatırdıklarını gözlemlemiştir.³⁹ Ama bu, evcil domuzlarda sık rastlanan bir davranış değildir. Erkek domuzlar dövüşürken köpek dişleriyle* yukarı doğru hamle yapar ve Bay Bartlett, onların o sırada kulaklarını yatırdıklarından kuşkuludur. Aynı şekilde filler de ön dişleriyle dövüşür ve birbirlerine veya düşmanlarına saldırırken kulaklarını yatırmaz, aksine kaldırır.

Hayvanat Bahçesindeki gergedanlar nazal [burun] bounuzlarıyla dövüşürler ve birbirlerini oyun dışında ısırmaya çalıştıkları görülmemiştir; bakıcılar, bu hayvanların vahşileşince atların ve köpeklerin aksine kulaklarını yatırmadıklarına emindir. Dolayısıyla Sir S. Baker'ın Kuzey Afrika'da vurduğu bir gergedanla ilgili açıklaması anlaşılır değil: Bu hayvanın "kulakları yoktu; dövüştüğü bir türdeşi tarafından kafa hizasından ısırılıp koparılmıştı ve bu, hiç de seyrek rastlanan bir sakatlama yöntemi değildi."⁴⁰

Son olarak maymunlara gelirsek, kulaklarını oynatabilen ve dişleriyle dövüşen bazı çeşitler –örneğin *Cercopithecus ruber*– tedirgin olduklarında, tıpkı köpeklerin yaptığı gibi kulaklarını yatırır; bu, onlara son derece kindar bir ifade katar. Oysa *Inuus ecavdatus* gibi başka çeşitler bu davranışı sergilemez. Bazı çeşitlerse okşanmaktan keyif aldıklarını kulaklarını yatırarak, dişlerini göstererek ve mırıldanarak ifade ederler; bunlar, başka pek çok hayvanda rastlanmayan alışılmadık davranışlardır. Bunu, iki veya üç Makak türünde ve *Cynopithecus niger*'de [Sorguçlu kara şebek] gözlemledim.

³⁹ [Bay H. Keeks de (8 Mart 1873 tarihli mektup) benzer bir gözlemde bulunmuştur.]

Belirli memelilerin öne doğru uzanan dişleri (İng. *tusks*) vardır. Bunlar domuzgillerde, morslarda, denizgergedanlarında, maymunlarda ve benzerlerinde köpek dişleridir; oysa fillerde ve dugonlarda bu işi ön dişler üstlenmiştir –çn.

⁴⁰ *The Nile Tributaries of Abyssinia*, 1867, s. 443.

Maymunlarla vakit geçirmemiş biri, köpeklere olan aşinalığımızdan dolayı bunun bir neşe veya haz ifadesi olduğunu anlayamaz.

Kulakların dikleştirilmesi. –Bu hareket üzerine söylenecek pek bir şey kalmadı. Kulaklarını özgürce oynatma yetisi ne sahip olan bütün hayvanlar, irkilirken veya herhangi bir nesneyi dikkatle izlerken, kulaklarını baktıkları yöne doğru çevirir ve oradan gelebilecek sesleri duymaya çalışırlar. Böyle zamanlarda bütün duyu organlarının bulunduğu kafalarını da genellikle kaldırır; bazı küçük hayvanlarsa arka bacaklarının üstünde doğrulur. Tehlikeden sakınmak için yere çömelen veya bir çırpıda kaçıp uzaklaşan hayvanlar bile, tehlikenin kaynağını ve niteliğini anlamak için çoğu zaman böyle davranır. Kafanın kaldırılmasıyla birlikte kulakların dikleşmesi ve gözlerin ileri bakması, her hayvana bariz bir dikkat ifadesi katar.

V. BÖLÜM

HAYVANLARIN ÖZEL İFADELERİ

Köpek, ifadeli hareketleri–Kediler–Atlar–Gevişgetirenler–Maymunlar, sevinç ve şefkat ifadeleri–Ağrı ifadeleri–Kızgınlık–Afallama ve Dehşet.

Köpek. –Başka bir köpeğe düşmanca yaklaşan bir köpeğin nasıl görüldüğünü daha önce betimlemiş (Şekil 5 ve 7); kulakların dikildiğini, gözlerin dikkatle ileri baktığını, boyun ve sırt kıllarının diken diken olduğunu, hayvanın kuyruğunu gergin ve dik tutarak kasıla kasıla yürüdüğünü belirtmiştim. Bu görüntü bize öyle tanıdık gelir ki, sinirli bir insanın bazen “öfkeden kudurmuş olduğu” söylenir. Yukarıda anılan hareketlerden yalnızca kasılarak yürüme ve kuyruğu dik tutma üzerinde dursak yeter. Sir C. Bell’in anlattığına göre, bakıcısından dayak yediğinde birdenbire vahşileşen bir kaplanın veya kurdun, “bütün kasları gergin ve zorla kasılmış olan bacakları da sıçramaya hazır durumdadır.”¹ Kaslardaki bu gerginlik ve onun sonucu olan kasılarak yürüme, ilişkili alışkanlık ilkesi üzerinden açıklanabilir; nitekim öfke her zaman amansız mücadelelere ve bütün kasların kuvvetle kasılmasına yol açmıştır. Ayrıca kas sisteminin güçlü bir etkinlikten önce kısa bir hazırlık sürecine veya biraz inervasyona ihtiyaç duyduğunu düşündüren nedenler vardır. Kendi duyumlarımdan bu sonuca varıyorum; ama gördüğüm kadarıyla fizyologlar benimle aynı fikirde değil. Bununla birlikte Sir J. Paget’den aldığım bilgiye göre, kaslar herhan-

¹ *The Anatomy of Expression*, 1844, s. 190.

gi bir hazırlık süreci olmaksızın büyük bir kuvvetle aniden kasıldığında, örneğin ayağımız ansızın kaydığında kolayca yırtılabilir; oysa tasarlanarak gerçekleştirilen bir eylem ne kadar şiddetli olursa olsun, bu eylem sırasında kasların yırtılma olasılığı düşüktür.

Gelelim kuyruğun dik tutulmasına. Bu hareket, kaldırıcı kasların indirici kaslardan daha güçlü olmasına dayanıyor gibi görünmektedir (ama gerçekten böyle olup olmadığını bilmiyorum); böylece vücudun arka tarafındaki bütün kaslar gergin olduğunda kuyruk havaya kalkacaktır. Sahibinin önünde geniş ve esnek adımlarla koşturan neşeli bir köpek, kuyruğunu öfkeli olduğu zamanki kadar gergin tutmamakla birlikte genellikle yukarı kaldırır. Açık bir arazide ilk kez otlamaya çıkarılan bir atın, kafasını ve kuyruğunu havaya kaldırarak geniş ve esnek adımlarla koşturduğu görülebilir. Keyifle oynayan inekler bile kuyruklarını gülünç bir şekilde yukarı kaldırır. Hayvanat Bahçesindeki başka hayvanlarda da durum böyledir. Ancak belirli olgularda kuyruğun konumunu belirleyen özel koşullar vardır; örneğin son hızla dörtünle koşmaya başlayan bir at, hava direncini mümkün olduğunca azaltmak için kuyruğunu her zaman indirir.²

Düşmanına saldırmaya hazırlanan bir köpek vahşi bir hırıltı çıkarır; kulaklarını kafasına sıkıca bastırır ve alt dudağını geriye doğru çekerek (Şekil 14) dişlerini, özellikle de köpek dişlerini gösterir. Bu hareketler, oynayan köpeklerde ve köpek yavrularında gözlemlenebilir. Ama oyun sırasında gerçekten vahşileşen bir köpeğin ifadesi bir anda değişir. Ne var ki bunun tek nedeni, dudakların ve kulakların çok daha enerjik bir biçimde geri çekiliyor olmasıdır. Bir köpek başka bir köpeğe yalnızca hırslıysa genellikle dudağının bir kenarını, diğer bir deyişle düşmanına bakan kenarını geriye doğru çeker.

² [Bay Wallace (*Quarterly Journal of Science*, Ocak 1873, s. 116), daha farklı bir açıklama önermektedir: "Var olan sinirsel enerjinin tamamı hareket yetisine harcanacağından, hareketle ilgili olmayan tüm özel kasılmalar durur."]

Şekil 14. Hırlayan bir köpeğin kafası. Bay Wood'un canlı bir örneğe bakarak yaptığı çizim.

Sahibine şefkat gösteren bir köpeğin hareketleri İkinci Bölümde (Şekil 6 ve 8) betimlenmişti. Bu durumdaki bir köpek kafasını eğip bedenini indirir, hareketleri daha esnek hale gelir ve kuyruğunu uzatıp sağa sola sallar. Kulaklar aşağı sarkar ve biraz geriye yatırılır, bu da göz kapaklarının uzamasına ve bütün yüz ifadesinin değişmesine yol açar. Dudaklar gevşek bir biçimde sarkar ve kıllar pürüzsüz kalır. Kanımca bu eylemlerin veya mimiklerin hepsi açıklanabilir; nitekim bunlar vahşi bir köpeğin tam tersi bir zihin durumunda doğal olarak sergilediği hareketlerin tam karşıtıdır. Sahibinin kendisiyle konuştuğunu veya yalnızca kendisini fark ettiğini anlayan bir köpeğin, başka hiçbir yerini oynatmadan, hatta kulaklarını bile yatırmadan hafifçe kuyruk sallaması, bu hareketlerin son kalıntısıdır. Köpeklerin sahiplerine sürtünme ve sahipleri tarafından okşanma veya sevilme isteği duyması da şefkat göstergesidir.

Gratiolet, şefkati anlatan bu mimikleri kendince açıklar: bunun tatminkâr bir açıklama olup olmadığına her okur

kendisi karar verebilir. Köpekler dahil genel anlamda bütün hayvanlar için şöyle der:³ "Okşanmasını istedikleri veya başkasını okşarken kullandıkları parçalar vücutlarının en hassas yerleridir. Böğürleri ve gövdesi boydan boya hassas olan bir hayvan, okşandığı zaman yılan gibi kıvrılır ve ürperir; bu hareketle oluşan kırıksıklıklar, katmanlara ait benzer kaslar üzerinden omuriliğin uçlarına doğru yayıldıkça kuyruk kıvrılır ve sallanır." Dahası köpeklerin şefkat duyduklarında başka sesleri iştmemek için kulaklarını yatırdıklarını, böylece bütün dikkatlerini kendilerini okşayan sahiplerine verdiklerini ekler!

Köpeklerin şefkat gösterirken yaptığı başka bir ilginç hareket de, sahiplerinin ellerini veya yüzlerini yalamaktır. Bazen başka köpekleri de yalar ve bunu her zaman keyifle yaparlar. Köpeklerin dost oldukları kedileri de yaladıklarına şahit oldum. Bu alışkanlık, büyük olasılıkla dişilerin yavrularını –sevgilerinin biricik nesnesini– özenle yalayarak temizleme davranışından köken almıştır. Dişiler kısa bir ayrılıktan sonra, yine şefkatten olsa gerek, yavrularını birkaç kez gelişigüzel yalarlar. Böylece gelecekte sevgi uyandıran etken ne olursa olsun, bu alışkanlık sevgi duygusuyla ilişkilendirilmiş olur. Artık her iki cinsiyete de eşit düzeyde aktarılacak kadar kalıtsal veya doğuştandır. Geçenlerde dişi teriyerlerimden biri yavrularını kaybetti ve her zaman seven bir hayvan olmasına rağmen, bu olaydan sonra içgüdüsel anne şefkatini bana yönelterek tatmin etmeye çalışması şaşırtıcıydı; öyle ki, ellerimi yalama isteği âdeta doyumsuz bir tutkuya dönüştü.⁴

Köpeklerin şefkat duyduklarında sahiplerine sürtünmekten ve sahipleri tarafından okşanmaktan veya sıvazlanmaktan neden hoşlandıklarını da muhtemelen aynı ilke

³ *De la Physionomie*, 1865, sayfa 187, 218.

⁴ [Mektubunda Rāmāyana'daki bir pasajdan alıntı yapan M. Baudry, oğlunun cansız bedenini bulan bir annenin, "çocuğun yüzünü yalayıp tıpkı buzağısını kaybeden bir inek gibi inlediğini" söyler.]

üzerinden açıklayabiliriz; çünkü sevgi duyulan bir nesneye dokunmak, yavrularını emziren bu hayvanların zihinlerinde sevgi duygusuyla sıkıca ilişkili hale gelmiştir.

Bir köpeğin sahibine duyduğu şefkat, güçlü bir teslimiyet hissini beraberinde getirir ve teslimiyet de korkunun kuzenidir. Dolayısıyla köpekler sahiplerine yaklaşırken sadece vücutlarını eğip hafifçe çömelmekle kalmaz, kimi zaman da kendilerini sırtüstü yere atarlar. Bunlar, direnmeyi ifade eden mimiklerin tam tersidir. Vaktiyle başka köpeklerle dövüşmekten çekinmeyen iri bir köpeğim vardı; ama mahalledeki kurt görünümlü bir çoban-köpeği, onun kadar saldırgan ve güçlü olmadığı halde onu tuhaf bir şekilde etkilerdi. Yolda karşılaştıkları zaman benimki kuyruğunu bacaklarının arasına alıp hafifçe kıstırır ve kıllarını yatırıp ona doğru koşar; sonra kendini sırtüstü yere atardı. Böylece, sanki kelimelerle ifade edilemeyecek kadar açık bir biçimde, "Bak, ben senin kölenim" diyor gibiydi.

Bazı köpekler, şefkatle ilişkili olan keyifli ve heyecanlı bir zihin durumunu, sırtıtmak gibi çok ilginç bir yöntemle ifade eder.⁵ Bunu uzun zaman önce gözlemleyen Somerville şöyle demiştir:

Ve dalkavukça sırtarak yaltaklanan köpek
Sizi çömelerek selamlar, burun delikleri açılır
Vücudu yukarı kıvrılır
Çakal eriğine benzeyen iri ve siyah gözleri
Tatlı iltifatlar eşliğinde
Mütevazı bir neşeyle eriyip gider.

The Chase, 1. kitap.

⁵ [E. I. Gov. Telegraph Department'tan yazarla iletişime geçen biri (14 Şubat 1875 tarihli mektup), sığırlarda dişlerin gösterilmesinin cinsel içgüdüyle bağlantılı olduğunu belirtir: "Satın almak istediğim bir boğanın dişlerini incelemek istedim, ama satıcı buna kesinlikle izin vermedi; bunun üzerine yerlilerin önerisiyle ortama bir inek getirildi ve ineği görür görmez boynunu uzatan boğa, dudaklarını açıp dişlerini gösterdi." Mektubu yazan kişinin dediğine göre, bir boğanın dişlerini göstermesini sağlamak için yanına bir inek getirilmesi Hindistan'da sıkça uygulanan bir yöntemdir.]

Sir W. Scott'ın Maida isimli ünlü İskoç greyhound tazısında görülen bu alışkanlığa teriyerlerde de sık rastlanır. Aynı alışkanlığa bir Spitz'de ve bir çoban-köpeğinde de şahit olmuştum. Bay Riviere, özel olarak incelediği bu ifadenin nadiren kusursuz olarak sergilendiğini, ama daha hafif türevlerinin son derece yaygın olduğunu söylüyor. Sırtma eylemi sırasında üst dudak, tıpkı hırlama sırasında olduğu gibi köpek dişlerini açığa çıkaracak şekilde geriye çekilir ve kulaklar yatırılır; ama hayvanın genel görüntüsünde öfkeden eser yoktur. Sir C. Bell'in dediğine göre, "Köpekler hoşnut olduklarında dudaklarını dışa doğru hafifçe çevirir ve bir yandan hoplayıp zıplarken, bir yandan da gülmeyi andıran bir ifadeyle sırtıp etrafı koklarlar."⁶ Kimileri, sırtmanın bir tebessüm olduğu kanısındadır; ama bu gerçek bir tebessüm olsaydı, köpeklerin sevinç havlamasında da, çok daha belirgin olmakla birlikte benzer bir dudak ve kulak hareketi gözlemlerdik; oysa sırtma eylemini çoğu zaman bir sevinç havlaması izliyor olsa da durum böyle değildir. Öte yandan köpekler oyun sırasında genellikle başka köpekleri veya sahiplerini ısırıyormuş gibi yapar; dudaklarını hafifçe geriye çekip kulaklarını yatırır. Dolayısıyla bazı köpeklerin şefkatle iç içe geçmiş yoğun bir haz duyarken, örneğin birbirlerini veya sahiplerinin ellerini şakadan ısırırken, aynı kasları alışkanlık ve ilişkilendirme yoluyla çalıştırmaya meyilli olabileceklerini düşünüyorum.

İkinci bölümde neşeli bir köpeğin yürüyüşünü ve görüntüsünü betimlemiş; buna karşılık hüznü ve keyifsiz olduğunda kafası, kulakları, gövdesi, kuyruğu, dudakları sarkan ve bakışları donuklaşan bir köpeğin belirgin bir karşıtlık sergilediğine dikkat çekmiştim. Büyük bir haz beklentisi içinde olan köpekler sağa sola koşturur, deli gibi hoplayıp zıplar ve neşeyle havlar. Böyle bir zihin durumunda havlama eğilimi kalıtsal veya ırka özgüdür: Greyhound tazıları nadiren havlar, oysa sahibiyle yürüyüşe çıkmaya hazırlanan bir Spitz-köpeği, insanı usandıracak kadar çok havlar.

⁶ *The Anatomy of Expression*, 1844, s. 140.

Köpekler acı çektiklerini diğer hayvanlarla hemen hemen aynı biçimde –uluyarak, kıvranarak ve şekilden şekle girerek– ifade ederler.

Kafanın kaldırılması, kulakların dikleştirilmesi ve gözlerin odaklanılan nesneye veya yöne doğru çevrilmesi, dikkati ifade eden hareketlerdir. Odak noktası bir sesse ve sesin kaynağı bilinmiyorsa, kafasını dikkat çekici bir tarzda eğip sağa sola çeviren hayvan, sesin tam olarak nereden geldiğini anlamaya çalışır. Ama hayatında ilk defa duyduğu bir sestten dolayı afallayan bir köpeğin, sesin nereden geldiğini açıkça algıladığı halde alışkanlık gereği kafasını yana doğru çevirdiğini görmüştüm. Daha önce de belirtildiği gibi, herhangi bir nesneyi dikkatle izleyen veya herhangi bir sese kulak veren bir köpek, patilerinden birini yukarı kaldırıp (Şekil 4) kıvrarak söz konusu nesneye yavaşça ve sinsice yaklaşmaya hazırlanır. Dehşete kapılan bir köpek kendisini yere atar, ulur ve salyalarını akıtır; ama öyle sanıyorum ki öfkelenmediği sürece kıllarını dikleştirmez. Sokaktan geçen bir müzik grubunun sesinden dehşete kapılan bir köpeğin tıpkı dehşete kapılmış bir insan gibi tir tir titrediğini, kalbinin küt küt attığını ve ağzını genişçe açıp nefes nefese kaldığını görmüştüm. Oysa bu köpek kendini yormamıştı; sadece odanın içinde yavaşça ve huzursuzca gezinmişti, üstelik hava da soğuktu.

Çok hafif bir korku bile kuyruğun, bacakların arasına kısırılmasıyla⁷ ifade edilir.⁸ Bu kuyruk kısırtma hareketine

⁷ [Öyle görünüyor ki kuyruğun kısırılması, onu korumaktan ziyade açıkta kalan yüzeyi mümkün olduğunca azaltmaya yönelik genel bir girişimin parçası olarak değerlendirilebilir (sırtlanların bir sonraki sayfada betimlenen çömelme biçimiyle karşılaştırınız). Darwin'e yazan bir tanıdığı, bu hareketi bir fives oyuncusunun, takım arkadaşları karşı takımın "zorbasını" markaja alırken boşa kalıp çömelmesine benzetir. (*Fives*, İngilizlere özgü bir top oyunudur –çn.) M. Baudry'e göre omuz silkmek, kafayı omuzların arasına alma çabasıyla ilişkilidir (*bkz.* XI. Bölüm, dipnot 28); bu doğruysa, kuyruğun kısırılması omuz silkmeye benzetilebilir.]

⁸ [Tufanı anlatan yaklaşık 5000 yıllık bir çivi yazıtında, tanrıların fırtına sırasında yaşadığı dehşet şöyle betimlenmiştir: "Tanrılar,

kulakların yatırılması da eşlik eder; ama böyle zamanlarda kulaklar hırlama sırasında olduğu gibi kafaya sıkıca bastırılmaz ve keyifli veya sevecen bir köpekte olduğu gibi indirilmez. İki köpek yavrusu oyun sırasında birbirini kovalarken, kaçan köpek kuyruğunu daima kısıtılmış halde tutar. Sahibinin etrafında daireler veya sekizler çizerek çılgınca koşturan çok keyifli bir köpek de aynı hareketi yapar. Böyle zamanlarda başka bir köpek tarafından kovalanıyormuş gibi davranır. Köpeklerle ilgilenmiş olan herkese tanıdık geleceğine inandığım bu ilginç oyun tarzına, hayvan biraz irkildiğinde veya korktuğunda, örneğin sahibi akşam karanlığında ansızın önüne atladığında daha sık rastlanır. Gerek bu örnekte, gerekse birbirlerini kovalayarak oynayan iki köpek yavrusu örneğinde, kaçan köpek diğerinin onu kuyruğundan yakalamasından korkuyor gibidir; ne var ki keşfedebildiğim kadarıyla köpeklerin birbirlerini bu yöntemle yakaladıkları çok enderdir. Hayatı boyunca tilki-tazısı beslemiş bir beyefendiye, tazıların tilkileri böyle yakaladıklarına şahit olup olmadığını sordum ve o da aynı soruyu, tanıdığı deneyimli avcılara yöneltti; ama böyle bir yönteme şahit olan çıkmadı. Öyle görünüyor ki kovalanan ya da arkadan gelecek bir hamleden veya üzerine bir şeyin düşmesinden korkan bir köpek, böyle zamanlarda vücudunun arka-kısımlarını mümkün olduğunca hızlı bir şekilde geri çekmeye çalışır ve kaslar arasındaki bir etkileşimden veya bağlantıdan dolayı kuyruk içe doğru kısıtılır.

Sırtlanlarda da, vücudun arka-kısımları ile kuyruğun hareketi arasında benzer bir ilişki gözlemlenebilir. Bay Bartlett'ten aldığım bilgiye göre, birbiriyle dövüşen iki sırtlan da diğerinin çenesinin fevkalade gücünün farkındadır ve son derece temkinli davranır. Bacaklarından birini kaptırdıkları anda kemiğin tuzla buz olacağını çok iyi bilirler; bu neden-

kuyruklarını gizleyen köpekler gibi yere çömeldiler." Bu not, Charles Darwin'in muhafaza ettiği tarihsiz ve başlıksız bir gazete kupüründen alınmıştır.]

le birbirlerine çömelerek yaklaşır, saldırıya açık bir nokta bırakmamak için bacaklarını mümkün olduğunca içe doğru kıvrır ve vücutlarını kamburlaştırırlar; kuyruk bu sırada bacakların arasına sıkıca kısıtılmış durumdadır. Böylece birbirlerine yandan, hatta kısmen arkadan yaklaşmış olurlar. Saldırırken ve dövüşürken kuyruğunu kısıtiran birçok geyik türü de vardır. Tarlada oynayan iki attan biri diğerinin arka-kısımlarını ısırmağa çalıştığında veya hırçın bir oğlan bir eşeğe arkadan vurduğunda, hayvan vücudunun arka-kısımlarını ve kuyruğunu içeri çeker, ama öyle görünüyor ki bu hareketin tek amacı kuyruğu korumak değildir. Bu hareketlerin aksini de görmüştük; örneğin geniş ve esnek adımlarla koşturan bir hayvan, kuyruğunu neredeyse her zaman havada tutar.

Daha önce belirttiğim gibi, kovalandığında kaçan bir köpek kulaklarını arkaya doğru çevirir, ama yine de açık tutar; bunu, kovalayanın ayak seslerini duyabilmek için yaptığı açıktır. Tehlikenin ön tarafta olduğu belliyse, kulaklar alışkanlık gereği yine bu pozisyonda tutulur ve kuyruk kısıtılır. Beslediğim ürkek bir teriyezin, önünde duran bir nesneden korktuğu zaman onu gayet iyi tanıdığı ve inceleme ihtiyacı duymadığı halde kulaklarını ve kuyruğunu uzun süre bu pozisyonda tuttuğunu ve rahatsız olduğunu fark ettim. Korku yaratmayan rahatsızlık da benzer şekilde ifade edilir: Bir gün, aynı köpeğin mama saati olarak bildiği bir vakitte dışarı çıktım. Onu çağırmadığım halde bana eşlik etmek için can atıyor, bir yandan da mamasına kavuşmak istiyordu; kuyruğunu kısıtıp kulaklarını yatırarak orada öylece duran ve kafasını bir o yana, bir bu yana çeviren bu hayvanın, kafa karışıklığından doğan bir rahatsızlık duyduğu her hâlden belliydi.

Neşeyle sırtıtmak dışında, buraya kadar betimlenen ifade-li hareketlerin hepsi doğuştan veya kalıtsaldır, çünkü bunlar bütün ırklarda ve genç, yaşlı bütün bireylerde ortaktır. Bu hareketlerin çoğu, köpeğin atasal ebevenyeleri olan kurtta ve

çakalda da görülür; üstelik bazılarına aynı grubun başka türlerinde de rastlanır.⁹ Evcil kurtlar ve çakallar, sahipleri tarafından okşandıkları zaman neşeyle koşturur, kuyruk sallar, kulaklarını indirir, sahiplerinin ellerini yalar, çömelir, hatta kendilerini sırtüstü yere atarlar.¹⁰ Gabon'dan getirilen ve tilkiyi andıran bir Afrika çakalının okşanınca kulaklarını yatırdığına şahit olmuştum. Kurtların ve çakalların korktukları zaman kuyruklarını kıstırdıkları bilinmektedir; evcil bir çakalın tıpkı bir köpek gibi kuyruğunu kıstırıp, sahibinin etrafında daireler ve sekizler çizerek döndüğü kaydedilmiştir.

Tilkilerin, ne kadar evcil olurlarsa olsunlar, yukarıdaki ifadeli hareketleri asla sergilemedikleri öne sürülmüştür;¹¹ ama bu her zaman geçerli değildir. Yıllar önce Hayvanat Bahçesinde gözlemlediğim son derece evcil bir İngiliz tilkisinin, bakıcısı tarafından okşandığı zaman kuyruğunu sallayıp kulaklarını yatırdığını ve kendisini sırtüstü yere attığını not etmiştim. Kuzey Amerika'ya özgü bir kara tilki de kulaklarını hafifçe yatırmıştı. Ama bildiğim kadarıyla tilkiler sahiplerinin ellerini asla yalamaz;¹² güvenilir kaynaklardan edindiğim bilgiye göre korktukları zaman da kuyruklarını kıstırmazlar. Köpeklerin şefkat ifadesiyle ilgili yaptığım açıklama doğruysa, öyle görünüyor ki hiç evcilleştirilmemiş hayvanlar

⁹ [*The Country*'de (31 Aralık, 1874, s. 588) yazan Bay Arthur Nicols, safkan (ve yabancı kardeşleriyle aynı yuvada yetiştirilmiş) bir Dingoyla yaklaşık iki yıldır "yakından ilgilendiğini" ve onun, yabancı bir köpeğe yaklaşırken kuyruğunu salladığını veya kaldırdığını hiç görmediğini belirtir.]

¹⁰ Gueldenstädt, *Nov. Comm. Acad. Sc. Imp. Petrop.* 1775, 20. cilt, s. 449'da, çakallar hakkında ilginç ayrıntılar sunar. Bu hayvanın alışkanlıklarına ve oyun tarzına ilişkin çok güzel açıklamalar içeren başka bir kaynak da şudur: *Land and Water*, Ekim, 1869. Lieut. Annesley, R. A. da bana, çakallara ilişkin bazı ayrıntılar ilettiler. Ayrıca Hayvanat Bahçesindeki kurtlar ve çakallar hakkında çok sayıda araştırma yaptım ve onları bizzat gözlemledim.

¹¹ *Land and Water*, 6 Kasım, 1869.

¹² [Birminghamlı Bay E. M. Lloyd (14 Haziran 1881 tarihli mektup), sahibinin ellerini ve yüzünü yalayan evcil bir tilkiyi betimlemiştir.]

–kurtlar, çakallar, hatta tilkiler– bile birtakım ifadeli hareketleri karşıtlık ilkesi üzerinden edinmeyi başarmıştır; çünkü kafeste yaşayan bu hayvanların söz konusu hareketleri köpekleri taklit ederek öğrenmiş olmaları olası değildir.

Kediler. –Dehşete kapılmadan vahşileşen bir kedinin hareketlerini daha önce (Şekil 9) betimlemiştim. Bu durumdaki bir kedi çömelleme pozisyonu alır ve pençelerini çıkarıp ön-patilerini ara sıra savurarak saldırmaya hazırlanır. Kuyruğunu uzatıp kıvrır veya bir yandan öbür yana doğru savurur. Kılları yatık durumdadır; en azından benim gözlemlediğim birkaç olguda böyleydi. Kulaklarını iyice geriye yatırıp dişlerini gösterir. Alçak bir sesle vahşi hırıltılar çıkarır. Başka bir kediyle dövüşmeye hazırlanan veya herhangi bir sebeple çok tedirgin olan bir kedinin davranışının, bir köpeğin başka bir köpeğe düşmanca yaklaşırken sergilediği davranıştan neden bu kadar farklı olduğunu anlayabiliriz; çünkü kediler saldırmak için ön-patilerini kullanırlar ve bu, çömelleme pozisyonunu elverişli veya zorunlu kılar. Ayrıca kediler yatarak pusu kurmaya ve avlarının üstüne atılmaya köpeklerden çok daha alışkındır. Kuyruğun neden iki yana doğru savrulduğu veya kıvrıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu alışkanlık, başka hayvanlarda –örneğin saldırmaya hazırlanan bir pumada– da görülür;¹³ ama Bay St. John’ın bir kır tavşanına saldırmak için pusuda bekleyen bir tilkiyle ilgili yaptığı açıklamaya bakılırsa köpeklerde ve tilkilerde yoktur. Bazı sürüngen çeşitlerinin ve bazı yılanların da heyecanlanınca kuyruk uçlarını hızla titrettiklerini daha önce görmüştük. Sanki güçlü bir uyarının etkisiyle duyuşal merkezden açığa çıkan sinir-kuvveti, dizginlenemez bir hareket etme isteği yaratıyor; serbest kalan ve hareketiyle vücudun genel pozisyonunu bozmayan kuyruk da böylelikle kıvrılıyor veya savruluyor gibidir.

¹³ Azara, *Quadrupedes du Paraguay*, 1801, 1. cilt, s. 136.

Bir kedinin sevecen durumdayken sergilediği hareketler biraz önce betimlenenlerin tam karşıtıdır. Böyle zamanlarda dik durur, sırtını hafifçe kamburlaştırır, kuyruğunu dikey olarak kaldırır ve kulaklarını dikleştirir; sonra yanaklarını ve vücudunun yan taraflarını sahibine veya sahibesine sürter. Bu zihin durumu kedilerde öyle güçlü bir sürtünme isteği yaratır ki, onların sık sık sandalyelerin veya masaların ayaklarına ya da kapı kenarlarına süttündüklerini görürüz. Şefkatin bu şekilde ifade edilmesi, köpeklerde olduğu gibi muhtemelen kedilerde de ilişkilendirme yoluyla gelişmiş ve annenin yavrularını emzirip okşamasından köken almıştır; yavruların birbirini sevmesi ve birbiriyle oynaması da bunda etkili olmuş olabilir. Önceki bölümlerde, hazzı ifade eden çok farklı ve ilginç bir hareketten daha söz etmiş; gerek kedi yavrularının gerek yaşlı kedilerin hoşnut olduklarında parmaklarını ayırıp ön-patilerini sırayla öne doğru uzattıklarını, böylece annelerinin memelerine bastırarak onu emiyormuş gibi yaptıklarını görmüştük. Bu alışkanlık bir şeye sürtünme hareketine o kadar çok benzer ki, muhtemelen her ikisi de emzirme döneminde yapılan hareketlerden türemiştir. Sahiplerine dokunmaktan keyif alan köpeklerle kıyaslandığında kedilerin şefkat gösterirken neden daha fazla süttündüğünü ve köpekler dostlarının ellerini her zaman yaladığı halde kedilerin bunu neden ara sıra yaptığını bilmiyorum. Kendi kollarını yalayarak temizlenmek, köpeklere nazaran kedilerin çok daha sık yaptığı bir harekettir. Oysa köpeklerin daha uzun ve esnek olan dilleri bu iş için çok daha uygun görünmektedir.

Dehşete kapılan bir kedi dimdik durur ve herkesin bildiği o gülünç hareketle sırtını kamburlaştırır. Tükürür, tıslar veya hırlar. Kuyruk başta olmak üzere vücudundaki bütün kıllar diken diken olur. Benim gözlemlediğim olgularda, kuyruğun taban kısmı dik tutulurken uç kısmı yana doğru alınmıştı; ama bazen kuyruk (bkz. Şekil 15) yalnızca biraz kaldırılır ve neredeyse tabandan itibaren yana doğru kıvrılır. Kulaklar geriye yatırılır ve dişler gösterilir. İki kedi yavrusu oyun sı-

rasında birbirini bu şekilde korkutmaya çalışır. Sırtın abartılı biçimde kamburlaştırılması dışında bu ifadelerin hepsi, önceki bölümlerde sunulan bilgilerin ışığında anlaşılırdır. Kuşlar nasıl tüylerini kabartıp kuyruklarını ve kanatlarını açarak kendilerini olabildiğince iri göstermeye çalışıyorlarsa, kedilerin de dimdik durarak, sırtlarını kamburlaştırarak, kuyruklarının taban kısmını sık sık kaldırarak ve kıllarını dikleştirerek olabildiğince iri görünmeye çalıştıklarına inanıyorum. Saldırıya uğrayan bir vaşağın sırtını kamburlaştırdığı söylenir ve Brehm, bu hareketi yapan bir vaşağın resmini çizmiştir. Ama Hayvanat Bahçesindeki bakıcılar kaplan, aslan vb daha büyük kedilerde böyle bir eğilime rastlamamıştır; bu kedilerin başka hayvanlardan korkması için de pek bir neden yoktur.

Şekil 15. Köpek görünce dehşete kapılan kedi. Bay Wood'un canlı bir örneğe bakarak yaptığı çizim.

Kediler, sesi bir ifade aracı olarak kullanır ve çeşitli duyguları veya arzuları en az altı ila sekiz farklı sesle anlatır. Bunlardan en ilginç olanı, hem nefes alırken hem de verirken çıkarılan mutluluk mırılamasıdır. Puma, çita ve oselo da mırlar; ama keyfi yerinde olan bir kaplan, “genzinden kısa ve özgün bir hırıltı çıkarıp göz kapaklarını indirir.”¹⁴ Aslanın, jaguarın ve leoparın mırlamadığı söylenir.

Atlar. –Atlar vahşileşince kulaklarını geriye doğru yatırır, kafalarını öne doğru uzatır ve kesici dişlerini hafifçe göstererek ısırma hazırlanırlar. Çifte atmaya niyetlenen bir at, kulaklarını alışkanlık gereği yatırır ve gözlerini belertip bakişlarını geriye çevirir.¹⁵ Keyiflendiğinde, örneğin kendisine çok sevdiği bir yiyecek ikram edildiğinde kafasını kaldırıp indirir, kulaklarını diker ve dostuna dikkatle bakarak sık sık kişner. Zemini eşelemek, sabırsızlığı ifade eden bir harekettir.

İrkilmiş bir atın hareketleri son derece ifadelidir. Bir gün kendi atım, geniş bir tarlada branda beziyle kaplanmış bir delme makinesinin sesinden çok korktu. Kafasını öyle bir kaldırdı ki, boynu neredeyse dikey konuma geldi: Ve bunu alışkanlık gereği yaptı, çünkü makine aşağıdaki yamacın dibindeydi ve kafasını kaldırarak onu daha iyi görmesi veya makineden çıkan herhangi bir sesi daha iyi duyması söz konusu değildi. Gözleri ve kulakları dikkatle ileri bakıyordu ve kalp atışlarını eyerin altından hissedebiliyordum. Kızarmış ve genişlemiş burun deliklerinden hışımla soluyor ve daireler çizerek koşturuyordu; o anda onu dizginlememiş olsaydım, son sürat kaçıp uzaklaşacaktı. Burun deliklerindeki genişlemenin sebebi, tehlikeyi koklayarak tespit etmek istemesi değildir; çünkü herhangi bir nesneyi dikkatle koklayan ve o anda endişeli olmayan bir atın burun delikleri genişlemez. Atların boğazında bir kapakçık bulunur; bu

¹⁴ *Land and Water*, 1867, s. 657. Ayrıca Puma üzerine bkz. Azara, *Age*.

¹⁵ Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, 3. basım, s. 123. Atların ağızdan nefes alamaması ve genişlemiş burun delikleri arasındaki ilişki üzerine bkz. s. 126.

nedenle nefes nefese kalan bir at, açık olan ağzından değil burun deliklerinden solur; atların burun delikleri böylelikle muazzam bir genişleme yetisi kazanmıştır. Burun delikleri- nin genişlemesi, burundan ses çıkarmak ve kalp çarpıntıları, uzun nesiller boyunca dehşet duygusuyla sıkıca ilişkili hale gelmiş eylemlerdir; çünkü dehşete kapılan bir at, tehlikeden son sürat uzaklaşırken yoğun bir çaba sarf etmeye alışmıştır.

Gevişgetirenler. –Sığırlar ve koyunlar, şiddetli ağrı dışındaki duygularını veya duyumlarını çok fazla belli etmeyen ilginç hayvanlardır. Bir boğa, öfkesini yalnızca burun deliklerini genişletip başını öne eğerek ve böğürerek gösterir. Ayrıca sık sık zemini eşeler; ama bu, sabırsız bir atın eşelenmesinden tamamen farklıdır, çünkü toprak gevşekse boğanın eşelediği yerden toz bulutları yükselir. Boğaların bu hareketi rahatsız edici sinekleri kovalamak için yaptığına inanıyorum. Yabani koyun ırkları ve çengel-boynuzlu dağ keçileri, irkildikleri zaman ayaklarını yere vurup burunlarından bir ıslık sesi çıkarırlar; bu, soydaşlarına gönderilen bir tehlike-işaretidir. Arktik bölgelerde yaşayan Misk-öküzü de böyle zamanlarda ayaklarını yere vurur.¹⁶ Bu tepinme hareketinin nasıl ortaya çıktığını kestiremiyorum; nitekim yaptığım araştırmalara göre bu hayvanlardan hiçbiri ön-bacaklarıyla dövüşmemektedir.¹⁷

Bazı geyik türleri vahşileşince sığırlardan, koyunlardan veya keçilerden çok daha fazla ifade sergiler; daha önce de belirtildiği gibi kulaklarını yatırır, dişlerini birbirine sürter, kıllarını dikleştirir, ciyaklar, tepinir ve boynuzlarını savururlar. Bir gün Hayvanat Bahçesindeki bir Vietnam sika ge-

¹⁶ *Land and Water*, 1869, s. 152.

¹⁷ [Hall Green'den yazan G. Hookham, koyunların "ufak bir köpeği ön-ayaklarıyla vahşice tekmelediklerini" görmüştür. Ancak Bay Hookham'ın da dediği gibi, öfkeli bir koyunun tepinme davranışının bu eylemden türeyip türemediği kuşkuludur.

Tepinmek, irkilmiş bir koyunun kaçarken çıkardığı ayak seslerine benzediği için yalnızca bir işaret olarak kullanılıyor ve algılanıyor olabilir mi?]

yiği (*Cervus pseudaxis*)* ilginç bir tavırla yanıma yaklaştı; burnunu yukarı kaldırdığı için boynuzları boynuna değiyor, kafasını oldukça eğik konumda tutuyordu. Gözlerindeki bakıştan saldırmak üzere olduğunu anladım; yavaş yavaş yaklaştı ve demir parmaklıkların dibine gelir gelmez, bana tos vurmak üzere kafasını indireceği yerde içe doğru kıvırdı ve boynuzlarıyla parmaklıklara sağlam bir darbe indirdi. Bay Bartlett'ten, başka geyik türlerinin de öfkelenedikleri zaman aynı davranışı sergiledikleri bilgisini aldım.

Maymunlar. –Farklı maymun türleri ve cinsleri, duygularını farklı yöntemlerle ifade eder; bu ilginç bir bulgudur, çünkü insanın sözde-ırklarının ayrı türler veya varyeteler olarak sınıflanıp sınıflanamayacağı sorusuyla kısmen ilişkilidir; nitekim sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, farklı insan ırklarının duygularını ve duyumlarını ifade etme biçimleri dünyanın her yerinde şaşırtıcı bir tekbiçimlilik sergiler. Maymunların bazı ifadeli eylemleri insanınkilerle yakın bir benzeşim sergiler ve bu, onları daha da ilginç kılar. Grubun belirli bir türünü her koşulda gözlemleme fırsatım olmadı, dolayısıyla yaptığım muhtelif gözlemleri farklı zihin durumlarına göre sıralamak en doğrusu olacak.

*Haz, sevinç, şefkat.*¹⁸ –Maymunlarda haz veya sevinç ifadesini şefkat ifadesinden ayırmak, benden çok daha deneyimli kimselerin harcıdır. Şempanze yavruları, bağlandıkları bir insanın dönüşüne sevindikleri zaman havlamayı andıran bir ses çıkarırlar. Bakıcıların kahkaha diye nitelendirdiği bu sesi çıkarmak için dudaklarını uzatırlar; ama dudakların uzatılmasına yol açan başka duygular da vardır. Bununla birlikte dudakların hoşnutken aldığı şeklin öfkeliyken aldığı şekilden az da olsa farklılık gösterdiğini söyleyebilirim. Bir şempanze yavrusunu gıdıkladığınızda –onlar da bizim

* Güncel taksonomide *Cervus nippon pseudaxis* –çn.

¹⁸ Bu konuyla ilgili olarak bkz. *Descent of Man* [İnsanın Türeyişi], Tamamlayıcı Not, *Nature*, 2 Kasım 1876, s. 18'den alınıp yeniden basılmıştır.

çocuklarımız gibi koltuk altlarından kolayca gıdıklanır- çıkan kıkırdama veya gülme sesi biraz daha belirgindir: Kimi zaman da sessizce güler. Böyle zamanlarda ağız köşeleri geriye çekilir ve bu hareket, alt göz kapaklarının hafifçe kırışmasına yol açabilir. Ama kendi gülüşümüzün karakteristik özelliği olan bu kırışma, bazı diğer maymunlarda çok daha belirgindir. Sesli olarak gülen bir şempanze, bizden farklı olarak, üst çenesindeki dişleri göstermez. Ama bu hayvanların ifadelerini özel olarak inceleyen Bay W. L. Martin'in belirttiği gibi, gülen bir şempanzenin gözleri ışıldar ve daha parlak hale gelir.¹⁹

Gıdıklanan Orangutan yavruları da sırtır ve kıkırdar; ayrıca Bay Martin'in verdiği bilgiye göre, gözleri daha parlak hale gelir. Gülmeyi bıraktıkları anda yüzlerinde, Bay Wallace'ın tebessüm diye adlandırabileceğimizi söylediği bir ifade belirir. Benzer bir ifadeyi şempanzelerde de gözlemledim. Dr. Duchenne -ki bu konuda ondan daha yetkin bir uzman olmadığı kanısındayım- çok evcil bir maymunu kendi evinde bir yıl kadar beslemişti. Bu maymuna yemek-saatlerinde seçkin lezzetler sunan Dr. Duchenne, hayvanın ağız köşelerinin biraz yukarı kalktığını; böylece yüzünde tebessüm başlangıcını andıran ve insanda da sık rastlanan bir memnuniyet ifadesi belirdiğini açıkça görmüştür.

*Cebus azarae*²⁰ [Azara kapuçini], sevdiği bir insanı yenisinden gördüğüne çok mutlu olduğunda kendine özgü bir kıkırdama (*kichernden*) sesi çıkarır. Ayrıca ağız köşelerini sessizce geri çekerek memnuniyetini ifade eder. Rengger bu hareketin bir kahkaha olduğu kanısındadır, ama onu bir tebessüm olarak değerlendirmek daha doğru olur. Ağrı veya dehşet ifadesinde daha farklı bir şekil alan ağzından tiz çığlıklar çıkar. Hayvanat Bahçesindeki başka bir *Cebus* türü (*C. hypoleucus*) hoşnut olduğunda cırtlak bir sesle belirli bir

¹⁹ *Natural History of Mammalia*, 1841, 1. cilt, s. 383, 410.

²⁰ Rengger (*Säugethiere von Paraguay*, 1830, s. 46), bu maymunları ana vatanları olan Paraguay'da yedi yıl kafeste besledi.

notayı tekrarlar ve bizimle aynı kasları kullanarak ağız köşelerini geri çeker. Aynı hareketin abartılı hâli Berberi şebesinde* de (*Inuus ecaudatus*) görülür; bu maymunun alt göz kapaklarını örten derinin kırış kırış olduğunu gözlemledim. Aynı zamanda alt çenesini veya dudaklarını spazmodik bir biçimde hızlı hızlı oynatarak dişlerini de gösterdi; ama çıkan ses, kimi zaman sessiz kakhaha dediğimiz sestten daha yüksek değildi. Bu alçak sesin hayvanın gülüşü olduğunu iddia eden iki bakıcı, yorumlarını kuşkuyla karşıladığımı görünce (o zamanlar oldukça deneyimsizdim), onu kendisiyle aynı bölmeyi paylaşan ve nefret ettiği bir Entellus maymununa saldırmaya, daha doğrusu onu tehdit etmeye teşvik etti. Bunun üzerine Inuus'un yüzündeki ifade bir anda değişti; ağzını çok daha geniş açtı, köpek dişlerini iyice açığa çıkardı ve havlamayı andıran çatlak bir ses çıkardı.

Bakıcısı tarafından önce azarlanan ve kolayca tepesi atan bir Anubis babunu (*Cynocephalus anubis*), daha sonra onunla el sıkışıp barıştı. Barışma sağlanırken babun mutlu görünüyor, çenesini ve dudaklarını hızlı hızlı indirip kaldırıyor. Katıla katıla gülerken bizim çenelerimizde de benzer bir hareket veya titreşim olduğu gözlemlenebilir; ama insanda özellikle göğüs kasları etkilenirken, bu babunda ve bazı diğer maymunlarda spazmodik olarak etkilenenler çene ve dudak kaslarıdır. Daha önce dikkat çektiğim gibi, iki ya da üç *Macacus* türü ve *Cynopithecus niger* [Sorguçlu kara şebek], okşanmaktan hoşnut olduklarında kulaklarını ilginç bir şekilde yatırıp hafifçe mırıldanırlar. *Cynopithecus*'un (Şekil 17) ağız köşeleri, dişlerini açığa çıkaracak biçimde geriye ve yukarıya doğru çekilir. Dolayısıyla bu ifadeyi gören bir yabancının, hayvanın hoşnut olduğu fikrine kapılması söz konusu değildir. Alındaki uzun kılların oluşturduğu şerit yatırılır ve tüm kafa derisi geriye doğru çekilmiş gibi görünür. Böylece kaşlar biraz kalkar ve gözlerde sabit bir bakış oluşur. Ayrıca

* Güncel taksonomide *Macaca sylvanus* -çn.

alt göz kapakları hafifçe kırışır; ama yüzdeki yatay çizgilerin kalıcı olması nedeniyle bu kırışma dikkat çekici değildir.

Acı verici duygular ve duyumlar. –Maymunlarda hafif ağrının veya keder, gücenme, kıskançlık gibi acı verici duyguların ifadesi, ılımlı bir öfke ifadesinden kolay kolay ayırt edilemez; üstelik bu zihin durumları kolayca ve hızla birbirine dönüşür. Ancak bazı türlerde gözyaşı dökmek her zaman kederi ifade eder. Bir kadın, Hayvanat Bahçesine sattığı ve Borneo'dan geldiğine inandığı bir maymunun (*Macacus maurus* veya Gray'in tanımladığı *M. inornatus*) sık sık ağladığını belirtti; ayrıca hem Bay Bartlett hem de bakıcısı Bay Sutton, bu maymunun hüznü veya çok acılı olduğunda sık sık gözyaşına boğulduğunu ve yaşların yanaklarından aşağı süzülüğünü gözlemledi. Ancak bu olguda bir tuhaflık vardır, çünkü Hayvanat Bahçesine daha sonra getirilen ve onunla aynı türden olduklarına inanılan iki maymunu, bakıcıları da ben de dikkatle gözlemledik; ama çok rahatsız olduklarında yüksek sesle çığlık atan bu hayvanların bir kez bile gözyaşı döktüklerini görmedik. Rengger'in dediğine göre,²¹ arzuladığı bir nesneye erişimi engellenen veya çok korkan bir *Cebus azarae*'nin gözleri yaşarır, ama yaşlar yanaklarından aşağı süzülmez. Humboldt'un verdiği bilgiye göre *Callithrix sciureus*, "korkuya kapılınca gözleri hemen yaşarır;" oysa Hayvanat Bahçesindeki bu küçük ve sevimli maymun, yüksek sesle çığlık atacak kadar tedirgin edildiği halde böyle davranmadı. Ancak Humboldt'un açıklamasına zerre kadar kuşku düşürmek istemem.

Sağlığı bozulan orangutan ve şempanze yavrularının hazine görüntüsü, kendi çocuklarımızınki kadar yalın ve en az onlarınki kadar dokunaklıdır. Keyifsiz hareketleri, asık suratları, donuk bakışları ve yüzlerinin rengi bu zihin ve beden durumunu ele verir.

²¹ Rengger, *Age*, s. 46. Humboldt, *Personal Narrative*, İng. çev., 4. cilt, s. 527.

Şekil 16. *Cynopithecus niger* [Sorguçlu kara şebek], uysal durumdayken. Bay Wolf'un canlı bir örneğe bakarak yaptığı çizim.

Şekil 17. Aynı hayvan, okşanmaktan hoşnutken.

Kızgınlık. –Birçok maymun çeşidinin sık sık sergilediği bu duygu, Bay Martin'in belirttiği gibi çok farklı biçimlerde ifade edilir.²² "Bazı türler tedirgin olduklarında dudaklarını büzer, düşmanlarını sabit ve vahşi bakışlarla süzer ve bir yandan boğuk gırtlak sesleri çıkarırken, bir yandan da ileri atılmaya hazırlanır gibi kısa ve ani hamleler yaparlar. Pek

²² *Nat. Hist. of Mammalia*. 1841, s. 351.

çok maymun öfkелendiğinde aniden ileri atılır, ağzını genişçe açıp dudaklarını büzerek dişlerini açığa çıkarır ve vahşi bakışlarını meydan okurcasına düşmanına diker. Bazıları, özellikle uzun-kuyruklu maymunlar veya Genonlar, dişlerini gösterip düşmanca sırtarak keskin, ani ve tekrarlı bir çığlık atar." Bay Sutton, bazı türlerin öfkeyle dişlerini gösterdiklerini, bazılarının da dudaklarını öne doğru uzatarak dişlerini gizlediklerini doğrulamıştır; bazı çeşitler de kulaklarını yatırır. Daha önce çizimleri verilen *Cynopithecus niger* bunlardan biridir; bu hayvan bir yandan alındaki kıl şeridini indirirken, bir yandan da dişlerini gösterir; dolayısıyla öfkeden ve hazdan kaynaklanan yüz hareketleri neredeyse özdeştir ve bu iki ifadeyi ancak bu hayvanı tanıyanlar ayırt edebilir.

Babunların öfkelerini belli etme ve düşmanlarını tehdit etme biçimleri son derece tuhaftır; bunun için ağızlarını, esnerken yaptıkları gibi genişçe açarlar. Bay Bartlett, aynı bölmeye yerleştirilen iki babunun önce karşılıklı köşelere oturduklarına ve sırayla ağızlarını açtıklarına birçok kez şahit olmuştur; bu eylem çoğu zaman gerçek bir esnemeyle sonlanıyor gibidir. Bay Bartlett'in kanısına göre, iki hayvan da etkili dişlere sahip olduğunu diğerine göstermek istemiştir, ki buna hiç kuşku yoktur.²³ Bu esneme mimiğini zihnimde canlandıramadığımı gören Bay Bartlett, yaşlı bir babuna kasıtlı olarak sataştı ve tepesi atan hayvan aynı mimiğini hemen tekrarlardı. Bazı *Macacus* ve *Cercopithecus*²⁴ türleri de böyle davranır. Brehm'in Habeşistan'da beslediği babunlarda gözlemlediği gibi, babun da öfkesini ifade eder ve "tıpkı masaya yumruğunu vuran sinirli bir insan gibi" bir eliyle yeri yum-

²³ ["Babunların ağızlarını açarak düşmanlarını tehdit etmeleri bilinçli bir davranışa benziyor., nitekim Bay Bartlett, köpek dişleri kesilmiş olan babunların asla böyle davranmadıklarını; güçsüz olduklarını karşı tarafa göstermediklerini gözlemlemiştir."—*C. Darwin'in Notu*, 14 Kasım 1873.]

²⁴ Brehm, *Thierleben*, 1. cilt, s. 84. Babunların yerleri yumruklaması üzerine bkz. s. 61.

ruklar. Hayvanat Bahçesindeki babunların böyle yaptığına şahit oldum; ama bazı durumlarda bu eylem, saman yığınlarının arasında bir taş veya cisim bulmaya çalışırken yaptıkları harekete daha çok benzer.

Bay Sutton, *Macacus rhesus*'un [Hint şebeği] çok öfkelenildiğinde yüzünün kızardığını sık sık gözlemlemiştir. Tam da bu gözlemini bana anlatırken, başka bir maymun bir şebeğe saldırdı ve şebeğin yüzünün tıpkı hiddetli bir insanınki gibi kızardığını gördüm. Savaş sona erdikten birkaç dakika sonra maymunun yüzü doğal rengine döndü. Yüzü kızarınca, vücudunun çıplak ve her zaman kırmızı olan arka kısmı da biraz daha kızarmış gibiydi; ama bundan emin değilim. Mandril herhangi bir nedenle heyecanlandığında, derisinin parlak renkli çıplak kısımlarının daha da çarpıcı renklere büründüğü söylenir.

Birçok babun türünde, alın kemeri gözlerden çok daha öndedir ve bizim kaşlarımıza karşılık gelen birkaç uzun kılla döşelidir. Bu hayvanlar çevrelerini devamlı kolaçan eder ve yukarı bakabilmek için de kaşlarını kaldırmaları gerekir. Kaşlarını sık sık oynatma alışkanlığını bu şekilde edinmiş olabilirler. Ama bu alışkanlık nasıl kazanılmış olursa olsun, birçok maymun çeşidi ve özellikle babunlar öfkeli veya herhangi bir nedenle heyecanlı olduklarında hem kaşlarını hem de alınlarındaki kıllı deriyi hızlı hızlı indirip kaldırır.²⁵ İnsanda kaşların indirilip kaldırılmasını belirli zihin durumlarıyla ilişkilendirdiğimiz için, maymunların kaşlarını oynatıp durması bize anlamsız gelir. Bir zamanlar kaşlarını indirip kaldıran bir adam görmüştüm ve herhangi bir duyguya karşılık gelmeyen bu hareket, ona budala bir ifade katmıştı; neşeli veya hoşnut olmadıkları halde ağız köşelerini, sanki gülümseyecekmiş gibi biraz geride ve yukarıda tutan insanlar da böyle görünür.

²⁵ Brehm (*Thierleben*, s. 68), *Inuus ecaudatus*'un öfkelenildiği zaman kaşlarını sık sık indirip kaldırdığını belirtir.

Başka bir maymunla ilgilenen bakıcısını kıskanan bir orangutan yavrusu, hafifçe dişlerini gösterdi ve *tiş-şist* diye hırçın bir ses çıkararak ona sırtını döndü. Orangutanlar ve şempanzeler biraz daha öfkeli olduklarında, dudaklarını iyice öne uzatıp çatlak bir havlama sesi çıkarırlar. Tepesi atan bir dişi şempanze yavrusu, aynı durumdaki bir çocuğa ilginç bir benzerlik gösteriyordu. Ağzını genişçe açıp dudaklarını geriye doğru çekerek bütün dişlerini sergiliyor ve yüksek sesle çığlık atıyor; çılginca savurduğu kollarını ara sıra kafasının üzerinde kenetliyordu. Bir sırtının, bir karnının üstünde yuvarlanarak önüne çıkan her şeyi ısıırıyordu. Öfkeli bir gibbon yavrusunun da (*Hylobates syndactylus*) hemen hemen aynı davranışı sergilediği kaydedilmiştir.²⁶

Orangutan ve şempanze yavruları, dudaklarını farklı koşullarda ve kimi zaman abartılı bir şekilde öne uzatırlar. Bunu yalnızca biraz öfkeli, somurtkan veya kırgın olduklarında değil, herhangi bir nedenle endişeli –örneğin bir kaplumbağayla karşılaştıklarında–²⁷ ve mutlu olduklarında da yaparlar. Ama öyle sanıyorum ki dudağın çıkıklık düzeyi de, ağzın şekli de her olguda farklıdır; böyle zamanlarda çıkarılan sesler de farklılık gösterir. İlişikteki şekilde, kendisine sunulan bir portakalı almasına izin verilmediği için somurtan bir şempanze görülmektedir. Benzer bir dudak uzatma veya büzme hareketini, bunun kadar belirgin olmamakla birlikte, somurtan çocuklarda da görebiliriz.

Yıllar önce Hayvanat Bahçesinde, bilindiği kadarıyla hayatında hiç ayna görmemiş iki orangutan yavrusunun önüne bir ayna yerleştirdim. Önce büyük bir şaşkınlıkla kendi görüntülerine dik dik baktılar ve görüş açılarını sık sık değiştirdiler. Ardından aynaya yaklaşıp, tıpkı birkaç gün önce aynı odaya ilk yerleştirildiklerinde birbirlerine yaptıkları gibi, dudaklarını uzatarak görüntüyü öpmeye çalıştılar.

²⁶ G. Bennett, *Wanderings in New South Wales*, vb, 2. cilt, s. 153.

²⁷ W. L. Martin, *Nat. Hist. of Mamm. Animals*, 1841, s. 405.

Sonra aynanın önünde yüzlerini ekşiterek değişik tavırlar takındılar; yüzeye elleriyle basınç uygulayıp ovaladılar; ellerini aynanın arkasına yerleştirip ileri geri hareket ettirdiler; aynanın arka tarafına baktılar; sonunda korkuya kapılmış gibi hafifçe irkildiler, canları sıkıldı ve aynaya daha fazla bakmayı reddettiler.

Şekil 18. Kırgın ve somurtkan bir şempanze. Bay Wood'un canlı bir örneğe bakarak yaptığı çizim.

İğneye iplik geçirmek gibi zor veya hassasiyet gerektiren basit bir eylemi gerçekleştirmeye çalışırken, muhtemelen solunum hareketlerinin işimize engel olmaması için dudaklarımızı sıkıca kapatırız; aynı davranışı bir orangutan yavrusunda da gözlemledim. Zavallı ufaklık hastaydı ve parmak eklemleriyle pencerenin camındaki sinekleri öldürerek kendini avutuyordu; vızıldayarak uçuşan sinekleri yakalamak zordu ve her denemede, dudaklarını sıkıca bastırıp öne doğru hafifçe uzatıyordu.

Orangutanların ve şempanzelerin çehreleri ve özellikle mimikleri belirli açılardan son derece ifadelidir, ancak bunların genel anlamda bazı diğer maymunlarınkı kadar ifadeli olduğundan kuşkuluyum. Bunun bir nedeni kulaklarının hareket etmemesi; bir diğer nedeni de kaşlarının kılsız olması, dolayısıyla kaş hareketlerinin fazla dikkat çekmemesi olabilir. Bununla birlikte kaşlarını kaldırdıkları zaman alınları tıpkı bizimki gibi enlemesine kırışır. İnsan yüzüyle kıyaslandığında yüzleri ifadesizdir ve bunun başlıca nedeni –en azından bu noktayı dikkatle gözlemleyerek vardığım sonuca göre– kaşlarını zihinsel bir duygudan dolayı çatmıyor olmalarıdır. Kaşların çatılması, insanın en önemli ifadelerinden biridir ve kaşları indirip birbirine yaklaştıran corrugator kasların, alında dikey çizgiler oluşturacak şekilde kasılmasıyla sağlanır. Bu kasın hem orangutanda hem de şempanzede bulunduğu söylenir,²⁸ ama öyle görünüyor ki dikkat çekecek düzeyde çalıştırıldığı enderdir. Ellerimi bir kafes gibi bitiştirip, avcuma yerleştirdiğim iştah açıcı bir meyveyi birer orangutan ve şempanze yavrusuna ikram ettim ve onu oradan çıkarmak için ellerinden geleni yapmalarına izin verdim; ama bu duruma canları sıkıldığı halde kaşlarında en ufak bir çatılma olmadı. Bunu, çileden çıkınca da yapmadılar. İki şempanzeyi, bizim kaşlarımızı çatacağımız kadar aydınlık bir günde, oldukça karanlık olan odalarından iki kere dışarı çıkardım; gözlerini kırıştırıp durdular, ama kaşlarında çok hafif bir çatılma olduğunu yalnızca bir kez gördüm. Bir gün de başka bir şempanzenin burnunu bir kamışla gıdıkladım ve yüzünü buruşturan hayvanın iki kaşının ortasında ince, dikey çizgiler belirdi. Bir orangutanın kaşlarını çatıldığını hiç görmedim.

²⁸ Orangutan üzerine bkz. Profesör Owen, *Proc. Zool. Soc.* 1830, s. 28. Şempanze üzerine bkz. Profesör Macalister, *Annals and Mag. of Nat. Hist.* 7. cilt, 1871, s. 342. Prof. Macalister, *corrugator supercilii*'yi *orbicularis palpebrarum*'dan ayırmanın mümkün olmadığını belirtir.

Yapılan betimlemelere göre, çileden çıkan bir goril kafasındaki kıl şeridini dikleştirir, alt dudaklarını sarkıtır, burun deliklerini genişletir ve dehşet verici çığlıklar atar. Bay Savage ve Bay Wyman, kafa derisinin öne ve arkaya doğru rahatlıkla oynatılabildiğini ve hayvan çok heyecanlandığında güçlü biçimde kasıldığını belirtiyor;²⁹ ama sanıyorum ikinci açıklamada kafa derisinin indirilmesi kastediliyor; nitekim şempanze yavrularının da çığlık atarken “kaşlarını güçlü biçimde kastıkları” belirtilmiş. Gorilin, birçok babunun ve başka maymunların kafa derilerindeki güçlü hareket kabiliyeti, pek az insanın ya ataya dönme ya da kalımlılık yoluyla sahip olduğu kafa derisini istemli olarak oynatma yetisiyle bağlantılı olması bakımından dikkate değerdir.³⁰

Afallama, Dehşet. –Hayvanat Bahçesinde benim isteğimle maymunlarla aynı bölmeye yerleştirilen canlı bir tatlı-su kaplumbağası, maymunlarda olağanüstü bir afallamayla birlikte biraz da korku yarattı. Bunu, hareketsiz kalmalarından ve gözlerini fal taşı gibi açıp kaşlarını indirip kaldırarak kaplumbağayı dikkatle süzmelerinden anlamak mümkündü. Yüzleri biraz uzamış gibiydi. Ara sıra arka-bacaklarının üstünde doğrularak daha iyi bir görüş açısı yakalamaya çalışıyorlardı. Sık sık birkaç adım geriye çekiliyor, sonra kafalarını omuz hizasından çevirip kaplumbağayı süzmeye devam ediyorlardı. Geçmişte bölmelerine yerleştirdiğim canlı bir yılanın onları daha çok korkutmuş olması ilginçti;³¹ nitekim birkaç dakika sonra bazı maymunlar kaplumbağaya yaklaşıp dokunmaya cesaret etti. Öte yandan daha iri olan babunlardan bazıları dehşete kapıldı ve çığlık atmanın eşiğine gelmiş gibi sırttı. *Cynopithecus niger*'e süslü bir oyuncak bebek gösterdiğimde hayvan önce hareketsiz kaldı, gözlerini

²⁹ *Boston Journal of Nat. Hist.* 1845-47, 5. cilt, s. 423. Şempanze üzerine bkz. *Age.*, 1843-44, 4. cilt, s. 365.

³⁰ Bu konuyla ilgili olarak bkz. *Descent of Man* [İnsanın Türeyişi], 2. basım, 1. cilt, s. 18.

³¹ *Descent of Man*, 2. basım, 1. cilt, s. 108.

fal taşı gibi açıp bebeği süzdü ve kulaklarını öne doğru hafifçe yatırdı. Ama bulunduğu bölmeye kaplumbağayı yerleştirdiğimde, dudaklarını tuhaf ve hızlı bir şekilde oynatarak mırıldanmaya başladı; bakıcısı, onun bu hareketi kaplumbağayı yatıştırmak veya mutlu etmek için yaptığını söyledi.

Maymunların afalladıkları zaman kaşlarını sık sık indirip kaldırdıklarını gözlemledim, ama kalkık durumda tuttuklarını hiç görmedim. Afallamadan önce oluşan dikkat, insanda kaşların hafifçe kaldırılması yoluyla ifade edilir; Dr. Duchenne daha önce anılan maymuna yepyeni bir yiyecek maddesi ikram ettiğinde, kaşlarını hafifçe kaldıran hayvanın yüzünde keskin bir dikkat ifadesi belirdiğini görmüş. Sonra yiyeceği parmaklarının arasına alan hayvan, kaşlarını indirerek veya düzleştirerek yiyeceği tırmalamış, koklamış ve incelemiş; böylece bir derin düşünme ifadesi sergilemiş. Kafasını arada sırada hafifçe geriye atmış, sonra kaşlarını aniden kaldırıp yiyeceği tekrar incelemiş ve en sonunda tatmış.

Afallayınca ağzını açık tutan bir maymuna rastlamadım. Bay Sutton, birer orangutan ve şempanze yavrusunu benim için uzun süre gözlemledi; ama bu hayvanlar ne kadar afallasalar veya garip bir sese ne kadar dikkatle kulak verseler de ağızlarını açık tutmadılar. Bu ilginç bir olgudur, çünkü afallayınca ağız genişçe açmak, insanın en yaygın ifadelelerinden biridir. Gözlemleyebildiğim kadarıyla maymunlar bize kıyasla burun deliklerinden daha rahat nefes alırlar; bu, afalladıkları zaman ağızlarını neden açmadıklarını açıklayabilir; çünkü gelecek bölümlerden birinde göreceğimiz gibi, irkilen bir insan bu hareketi önce derin bir soluk almak, sonra da mümkün olduğunca sessiz bir şekilde solumak için yapar.

Birçok maymun çeşidi dehşete düştüğünde tiz bir sesle çığlık atar ve dudakların geriye doğru çekilmesiyle dişler açığa çıkar. Kıllar, özellikle öfkenin eşlik ettiği olgularda dikleşir. Bay Sutton, bir *Macacus rhesus*'un [Hint şebeği] yüzünün korkudan kireç gibi olduğunu açıkça görmüştür.

Maymunlar korkudan titrer; hatta kimi zaman dışkılar. Yalandığı için dehşete kapılan ve bayılmanın eşiğine gelen bir maymun görmüştüm.

Buraya kadar çeşitli hayvanların ifadeleri üzerine yeterince olgu sunduk. Dolayısıyla, "hayvanların yüzleri daha ziyade öfke ve korku ifade etmeye yarıyor gibidir"³² ve "hemen hemen bütün ifadelerini istemli eylemlere veya zorunlu içgüdülere yormak mümkündür" diyen Sir C. Bell'e bu konuda katılmak mümkün değil. Başka bir köpeğe veya insana saldırmaya hazırlanan bir köpeği bir de sahibine sevgi gösterirken izleyen; veya bakıcısından kötü muamele gören bir maymunun çehresini bir de bakıcısı tarafından okşanırken inceleyen biri, bu hayvanların yüz ve vücut hatlarında meydana gelen hareketlerin neredeyse insandaki kadar ifadeli olduğu gerçeğini yadsıyamaz. Düşük hayvanların bazı ifadelerine hiçbir açıklama getiremiyor olsak da, birinci bölümün başında verilen üç ilke çerçevesinde açıklanabilir olanların sayısı çok daha yüksektir.

³² *Anatomy of Expression*, 3. basım, 1844, sayfa 138, 121.

VI. BÖLÜM

İNSANIN ÖZEL İFADELERİ: ACI ÇEKMEK VE GÖZYAŞI DÖKMEK

Bebeklerin çığlık atması ve gözyaşı dökmesi–Yüz hatlarının biçimi–Gözyaşı dökmeye başlama yaşı–Alışkanlığa bağlı kısıtlamanın, gözyaşı dökmeye etkisi–Hıçkırmak–Gözü çevreleyen kasların çığlık atarken kasılmasının nedeni–Gözyaşı salgılanmasının nedeni.

Bu ve sonraki bölümlerde, İnsanın farklı zihin durumlarında sergilediği ifadeleri elimden geldiğince betimlemeye ve açıklamaya çalışacağım. Gözlemlerimi kendimce en kullanışlı bulduğum sıraya göre aktaracağım; dolayısıyla karışık duygular ve duyular genellikle birbirini izleyecek.

Bedensel ve zihinsel acı: Gözyaşı dökmek. –Çığlık veya iniltieler yoluyla ifade edilen ve tüm vücudun kıvranmasına, dişlerin sıkılmasına veya birbirine sürtülmesine neden olan şiddetli ağrıyı üçüncü bölümde ayrıntılı olarak betimlemiştim. Bu belirtilerle birlikte veya onlardan sonra çoğu zaman aşırı terleme, solgunluk, bitkinlik veya baygınlık da meydana gelir. Acıların en büyüğü aşırı korkunun veya dehşetin yarattığıdır, ama burada bambaşka ve daha sonra değineceğimiz bir duygu devreye girmektedir. Uzun süren, özellikle de zihinsel olan acı zamanla keyifsizliğe, kedere, hüzne ve umutsuzluğa dönüşür; bunlar bir sonraki bölümün konuları. Burada daha ziyade gözyaşı dökme veya ağlama eylemlerini, özellikle çocuklar açısından ele alacağım.

Hafif bir ağrı, biraz açlık veya basit bir rahatsızlık bile bebeklerin uzun süre yüksek sesle çığlık atmasına neden

olur. Çığlık atarken gözlerini sıkıca kapatırlar, böylece göz çevresindeki deri kırışır ve alnın kasılmasıyla kaşlar çatılır. Ağız genişçe açılırken dudaklar özgün bir hareketle geriye doğru çekilir ve bu, ağzın kareye benzer bir şekil almasına yol açar: Böylece diş etleri veya dişler büyük ölçüde açığa çıkar. Soluk almak neredeyse spazmodik hale gelir. Bebekleri çığlık atarlarken gözlemlemek kolaydır; ama anladım ki en iyi gözlem yöntemi, üzerinde daha fazla düşünme imkânı sunan anlık fotoğrafları incelemektir. Çoğu benim isteğimle çekilen on iki fotoğraf derledim ve bunların hepsi aynı genel nitelikleri sergiliyor. Onun için bu fotoğraflardan altısını¹ (I. Resim), ışıklı baskı işlemiyle çoğalttım.

I. Resim

Göz kapaklarının sıkıca kapatılması ve bu hareketin göz küresini sıkıştırması (çeşitli ifadelerin oluşmasında son derece önemli bir etken), birazdan ayrıntılı olarak açıklayacağım üzere, gözlerin aşırı kanlanması önlemeye yarar. Gözleri sıkıştıran kasların hangi sırayla kasıldığı konusundaki göz-

¹ Koleksiyonumdaki en iyi fotoğraflar Victoria Street, Londra'dan Bay Rejlander'e (Şekil 1, 3, 4 ve 6) ve Hamburg'tan Bay Kindermann'a (Şekil 2 ve 5) aittir. Şekil 6'da, usul usul ağlayan daha büyük bir çocuğun görüntüsü verilmiştir.

lemelerini benimle paylaşan Southamptonlı Dr. Langstaff'a minnettarım; sonradan ben de benzer gözlemlerde bulundum. Kasların hangi sırayla kasıldığını tespit etmenin en iyi yolu, bir insana önce kaşlarını kaldırmasını (böylece alnında enine kırışıklıklar oluşur); sonra gözlerini çevreleyen bütün kasları var gücüyle yavaş yavaş kasmaını söylemektir. Yüz anatomisine aşına olmayan okurlar, Şekil 1 ve 2'nin olduğu sayfalar-daki 1 ve 3 numaralı ağaç baskıları incelemek isteyebilir. Öyle görünüyor ki ilk kasılanlar, kaş çatma kaslarıdır (*corrugator supercilii*); bunlar, kaşları burun tabanı hizasından aşağı ve içe doğru çekerek iki kaşın arasında dikey çizgilerin oluş-masına, diğer bir deyişle kaşların çatılmasına yol açar; aynı zamanda alındaki yatay kırışıklıkların kaybolmasını sağlar. Orbiküler kaslar corrugator kaslarla hemen hemen aynı anda kasılır ve tüm göz çevresini kırıştırır; ama öyle görünüyor ki corrugator kasların sunduğu destek, bu kasların kasılma kuvvetini artırmaktadır. Son olarak piramidal burun kasları kasılır; bunlar kaşları ve alın derisini daha da aşağı çeker, böylece burun tabanı boyunca uzanan kısa, yatay kırışıklık-lar oluşur.² Kolaylık olsun diye bunlara genellikle orbiküler veya gözü çevreleyen kaslar diyeceğiz.

Bunlar güçlü biçimde kasıldığında, üst dudağa uzanan kaslar³ da kasılır ve dudağı yukarı çeker. Bu, içlerinden hiç değilse birinin –*malaris*– orbiküler kaslarla bağlanma bi-

² Henle (*Handbuch d. Syst. Anat.* 1858, 1. cilt, s. 139), bu olayın *pyramidalis nasi*'nin kasılmasıyla gerçekleştiği konusunda Duchenne'le hemfikiridir.

³ Bunlar *levator labii superioris*, *alaeque nasi*, *levator labii proprius*, *malaris* ve *zygomaticus minor* veya küçük *zygomatic* kaslardır. Son kas, *zygomatic major*'ün üstünde ona paralel uzanır ve üst dudağın dış kısmına bağlanır. Şekil 2'de gösterilen bu kas, 1. ve 3. Şekil-de yoktur. Dr. Duchenne (*Mécanisme de la Physionomie Humaine*, Album, 1862, s. 39), bu kasın kasılmasının, yüz hatlarının ağırlarken aldığı şeklin oluşmasında ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Henle'ye göre, yukarıda adı geçen kaslar (*malaris* hariç) *quadratus labii superioris*'in alt-birimleridir.

çimine istinaden beklenebilecek bir durumdur. Gözlerini çevreleyen kasları yavaş yavaş kasan biri, kuvveti artırdıkça üst dudağının ve burun kanatlarının (ki bunlar da kısmen aynı kasların etkisi altındadır) hafifçe yukarı çekildiğini hissedebilir. Gözlerini çevreleyen kasları sıkarken ağzını sıkıca kapatan ve dudaklarını aniden serbest bırakan biri, gözlerindeki basıncın derhal arttığını hissedecektir. Güneşin pırlıl pırlıl parladığı aydınlık bir günde uzaktaki bir nesneye bakmak isteyen, ama göz kapaklarını biraz kısmak zorunda kalan biri, üst dudağının çoğu zaman biraz yukarı kalktığını fark edecektir. Gözlerini sürekli kısmak zorunda kalan ileri düzeyde uzak-görmez insanların sırtıkan bir ifadeye sahip olmaları bundandır.

Üst dudağın kaldırılması yanağın üst kısımlarındaki deriyi yukarı çeker, böylece her iki yanakta da, burun kanatlarının dibinden başlayıp ağız köşelerinin altına kadar uzanan çok belirgin bir katlantı (naso-labial katlantı) oluşur. Bu katlantı veya çizgi bütün fotoğraflarda görülebilir ve ağlayan bir çocuğun çok karakteristik bir ifadesidir; bununla birlikte gülme veya gülümseme eylemi sırasında da benzer bir katlantı oluşur.⁴

⁴ Dr. Duchenne, ağlama eylemi sırasında farklı kasların nasıl kasıldığını ve yüzdeki çizgilerin nasıl oluştuğunu dikkatle incelemiştir, ancak yine de bu açıklamada bir eksiklik olduğu kanısındayım; ama bunun ne olduğunu bilmiyorum. Kitabında, ilgili kasların galvanize edilmesiyle bir yarısı gülümserken diğer yarısı ağlayacak gibi duran bir yüz ifadesi (*Album*, resim 48) verilmiştir. Gülümseyen yarıyı gösterdiğim deneklerin çoğu (yirmi bir kişiden on dokuzu) bu ifadeyi hemen tanıdı; ama diğer yarının ifadesi, bu yirmi bir kişiden yalnızca altısına tanıdık geldi ("keder", "ıstırap", "rahatsızlık" gibi yanıtları doğru sayarsak); geriye kalan on beş kişinin verdiği yanıtlar gülünç denecek kadar hatalıydı; öyle ki bazıları "neşe", "tatmin", "kurnazlık", "tikinti" gibi yanıtlar verdi. Bu verilerin ışığında, söz konusu ifadenin bir şekilde hatalı olduğuna kanaat getirebiliriz. Ancak bu on beş denekten birkaçı, yaşlı bir adamın ağlamasını beklemediği ve yüzünde gözyaşı görmediği için yanıltmış da olabilir. Dr. Duchenne'in sunduğu başka bir fotoğraf (resim 49), ağlamak üzere olan bir adamı temsil etmektedir. Bu resimde yüzün bir yarısındaki kaslar galvanize edilmiş ve o

Çığlık atarken üst dudak biraz önce anlatıldığı gibi yukarı çekildiğinden, ağız köşelerindeki depressor kaslar (1 ve 2 numaralı ağaç baskılarda K harfiyle gösterilmiştir) ağız açık tutmak için kuvvetle kasılır; böylece yüksek bir ses seviyesi elde edilir. Bu kasların yukarı ve aşağı yöndeki karşıt faaliyeti, ilişikteki fotoğraflarda görüldüğü gibi, ağzın kareyi andıran oval bir çerçeve kazanmasına yol açar. Yetkin bir gözlemci,⁵ beslenirken ağlayan bir bebeği şöyle betimler: "Ağzına karemsi bir şekil verdi ve yulaf lapasının dört köşeden akmasına izin verdi." Ağız köşelerindeki depressor kasların komşu kaslara nazaran iradeden daha bağımsız çalıştığına inanıyorum; dolayısıyla yalnızca ağlama ihtimali bulunan küçük bir çocukta ilk kasılan ve kasılmayı en son bırakan kas genellikle budur; ama sonraki bölümlerden birinde bu noktaya döneceğiz. Daha büyük çocuklar ağlamaya başladığında genellikle ilk kasılanlar üst dudağa uzanan kaslardır; bu, daha büyük çocuklarda yüksek sesle çığlık atma ve genişçe açılan ağız açık tutma eğiliminin çok güçlü olmamasından kaynaklanıyor olabilir; böylece yukarıda anılan depressor kaslar nispeten daha az kasılmış olur.

Sekiz günlük olan çocuklarımdan birinde, adım adım yaklaşan bir çığlık-nöbetinin ilk belirtisinin, corrugator kasların kasılmasıyla oluşan hafif bir kaş çatılması olduğunu; ayrıca kılsız olan kafa ve yüz bölgesindeki kılcal damarların kanlanıp kızardığını gözlemledim. Çığlık-nöbeti başladığı anda gözü çevreleyen bütün kaslar kuvvetle kasıldı ve ağız, yukarıda betimlendiği gibi genişçe açıldı; böylece yüz hatları daha ileri yaşlarda alacağı şekli bu erken dönemde almış oldu.

yarıda bulunan kaş eğilmiştir; kaşın bu şekilde eğilmesi, deneklerin çoğuna tanıdık gelen ve ıstırap duygusuyla ortaya çıkan ayırt edici bir ifadedir. Yirmi üç kişiden on dördü bu ifadeyi doğru yorumlayarak "hüzünlü", "sıkıntılı", "ağlamak üzere", "ağrıya katlanıyor" vb. yanıtlar verdi. Öte yandan dokuz kişi ya kararsız kaldı ya da "kurnazca sırtıyor", "neşeli", "parlak bir işiğe bakıyor", "uzaktaki bir nesneye bakıyor" gibi tümüyle yanlış yanıtlar verdi.

⁵ Bayan Gaskell, *Mary Barton*, yeni basım, s. 84.

Dr. Piderit,⁶ burnu aşağı çekip burun deliklerini daraltan belirli kasların kasılmasının, ağlamaklı bir ifade açısından son derece karakteristik olduğunu önemle vurgular. Biraz önce gördüğümüz gibi *depressores anguli oris* genellikle eşzamanlı kasılır ve Dr. Duchenne, bu kasların genellikle burunda da dolaylı olarak aynı tarzda etki gösterdiği kanısındadır. Ağır bir soğuk algınlığı geçiren çocukların burunları da bu şekilde sanki kısıtılmış gibi görünür; Dr. Langstaff'tan öğrendiğime göre bu görüntünün oluşmasında, çocukların burunlarını sürekli çekmesinden kaynaklanan ve her iki yandan etkiyen atmosfer basıncının payı vardır. Ağır bir soğuk algınlığı geçiren veya ağlayan çocukların burun deliklerinde meydana gelen bu daralma, mukus ile gözyaşının aşağı akmasını ve bu salgıların üst dudaga yayılmasını önüyor gibi görünmektedir.

Uzun ve yorucu bir çılgılık-nöbetinden sonra, şiddetli soluk verme çabaları yüzünden kanın kafa bölgesinden dönüşü geciktiği için kafa derisi, yüz ve gözler kızarır; ama uyarılmış olan gözlerdeki kızarıklığın asıl nedeni, gözlerden çokça yaş gelmesidir. Kuvvetle kasılmış olan yüz kasları hafifçe seğirmeye devam ederken, üst dudak hâlâ biraz yukarı çekilmiş veya tersyüz olmuş,⁷ ağız köşeleri de hafifçe geriye çekilmiş durumdadır. Gözyaşlarıma hâkim olmakta zorlandığım durumlarda, örneğin acıklı bir öykü okurken, çılgılık-nöbeti geçiren çocuklarda kuvvetle kasılan kasların hafifçe seğirmesine veya titremesine engel olamadığımı fark ettim ve bunu başka yetişkinlerde de gözlemledim.

Hemşirelerin ve doktorların çok iyi bildiği gibi, çok küçük bebekler gözyaşı dökmez⁸ veya ağlamaz. Bunun tek ne-

⁶ *Mimik und Physiognomik*, 1867, s. 102. Duchenne, *Mécanisme de la Phys. Humaine*, Album, s. 34.

⁷ Dr. Duchenne'in yorumu, *Age.*, s. 39.

⁸ [Maffei ve Rösch, Kretinizm hastalarının asla gözyaşı dökmediklerini, ama başka insanları doğal olarak ağlatan koşullarda tiz bir sesle uluyarak çılgılık attıklarını belirtir; *Untersuchungen über die Cre-*

deni, lakrimal bezlerin* henüz gözyaşı salgılayamıyor olması değildir. Bu olguyu ilk olarak kendi çocuğumda fark ettim: Paltomun eteği, henüz yetmiş günlük olan çocuğumun yanlışlıkla gözüne süründü ve bu göz hemen yaşardı; bunun üzerine çığlık çığlığa bağırarak çocuğun diğer gözü kuru kaldı veya yalnızca yaşardı. Bundan on gün önceki bir çığlık-nöbeti sırasında da, her iki gözün benzer şekilde yaşardığını fark etmiştim. Çocuğum 122 günlük olduğunda, gözyaşları çığlık atarken göz kapaklarından taşmıyor ve yanaklarından aşağı süzülüyordu. Bu olay ilk defa 17 gün sonra, çocuğum 139 günlükken gerçekleşti. Benim için başka çocukları da gözlemleyenler oldu ve veriler, engelsizce gözyaşı dökme döneminin çok değişken olduğuna işaret ediyor. Bir bebeğin gözleri henüz 20 günlükken hafifçe yaşarmış; bu olay başka bir bebekte 62. günde meydana gelmiştir. 84 ve 100 günlük olan iki bebekte gözyaşının yanaklardan aşağı süzülmediği; ama 104 günlük olan üçüncü bir bebekte süzüldüğü kaydedilmiştir. Güvenilir bir kaynaktan aldığım bilgiye göre, bir bebeğin gözyaşı alışılmadık düzeyde erken bir yaşta, çocuk henüz 42 günlükken yanaklarından süzülmüştür.⁹ Karşılıklı uyum gerektiren çeşitli kalıtsal hareketlerin ve beğenilerin kökleşmesi ve kusursuzlaştırılması nasıl alıştırmaya gerektiriyorsa, öyle görünüyor ki lakrimal bezlerin kolayca çalıştırılması da bireyden yana biraz deneyim gerektirir. Bu, gözyaşı dökmek gibi bir alışkanlık için daha da olasıdır, çünkü insan bu alışkanlığı, Homo cinsiyle gözyaşı dökmeyen insan-biçimli kuyruksuz maymunların ortak atasından ayrıldıktan sonra kazanmış olmalıdır.

Çok küçük bebeklerin ağrıdan veya herhangi bir zihinsel duygudan ötürü gözyaşı dökmemesi dikkat çekicidir, çünkü

tinismus, Erlangen, 1844, 2. cilt, s. 110, F. W. Hagen onlardan alıntı yapar, *Psychologische Untersuchungen*, Brunswick, 1847, s. 16.]

* Gözyaşı bezleri -çn.

⁹ [Bir yazar (*Lancet*, 14 Aralık 1872, s. 852), daha 1. ayını doldurmamış bir bebekte gözyaşının yanaklardan aşağı süzüldüğünü görmüştür.]

yaşamın sonraki dönemlerinde ağlamaktan daha genel ve çarpıcı bir ifade yoktur. Bu alışkanlığı bir kez edinen bir bebek sonrasında her çeşit bedensel ve zihinsel acıyı, korku veya öfke gibi başka duyguların eşliğinde de olsa son derece açık bir biçimde ifade eder. Buna karşılık ağlamanın niteliği, kendi çocuklarımda gözlemlediğim kadarıyla çok erken bir yaşta değişir; örneğin öfkeden ağlamak ile kederden ağlamak arasında fark vardır. Bir kadın, dokuz aylık bebeğinin hiddetlenince yüksek sesle çığlık attığını, ama ağlamadığını; oysa sandalyesinin sırtı masaya doğru çevrildiğinde cezalandırıldığını anlayan çocuğun gözyaşı döktüğünü söylüyor. Bu fark, birazdan göreceğimiz gibi, gözyaşı dökmenin daha ileri yaşlarda kedere yol açan koşullar dışında çoğunlukla bastırılıyor olmasına; bu bastırmanın yarattığı sonucun da, ilk görüldüğü yaştan daha erken bir döneme iletiliyor olmasına yorulabilir.

Yetişkinler, özellikle de erkekler, yaşları ilerledikçe bedensel acıdan dolayı gözyaşı dökmeyi veya acıyı gözyaşı dökerek ifade etmeyi bırakır. Erkeklerin hem uygar hem de yabanıl ırklarda, bedensel acıyı vücut diliyle ifade etmeyi erkekliğe yakışmayan bir zayıflık olarak değerlendirmesi bu durumu açıklayabilir. Bu istisna dışında, yabanıl toplumlarda çok basit nedenlerden ötürü hüngür hüngür ağlayan erkekler vardır ve Sir J. Lubbock¹⁰ bu konuda çeşitli olgular derlemiştir. Örneğin Yeni Zelandalı bir kabile şefi, "denizciler en sevdiği pelerini una bulayıp kirlettiği için çocuk gibi ağlamıştı." Ağabeyini yeni kaybetmiş bir Ateş Toprakları yerlisinin önce histerik bir şekilde gözyaşına boğulduğunu, sonra kendisini eğlendiren her şeye katıla katıla güldüğünü görmüştüm. Uygar Avrupa uluslarında gözyaşı dökme sıklığı da büyük ölçüde değişkenlik gösterir. İngiliz erkeklerinin derin bir kedere kapılmadıkça ağladıkları enderdir; oysa Avrupa kıtasının bazı kesimlerinde erkekler çok daha kolay ve sık gözyaşı döker.

¹⁰ *The Origin of Civilization* [Uygarlığın Kökeni], 1870, s. 355.

Bilindiği gibi akıl hastaları, duygularını bastırmadan dışa vurur ya da çok az bastırır; ayrıca Dr. J. Crichton Browne'dan aldığım bilgiye göre, çok basit nedenlerle veya yok yere ağlama eğilimi erkeklerde bile hafif melankolinin en karakteristik özelliğidir. Kederlenmelerine yol açan gerçek bir neden olduğunda da abartılı biçimde gözyaşı dökerler. Bazı hastaların ağlama süresi de, döktüğü gözyaşı miktarı da şaşırtıcıdır. Tam bir gün boyunca ağlayan melankolik bir kız sonradan Dr. Browne'a, bir zamanlar kaşlarını daha hızlı uzasınlar diye tıraş ettiğini hatırladığı için ağladığını itiraf etmiştir. Akıl hastanesindeki pek çok hasta, oturduğu yerde uzun süre ileri geri sallanır "ve kendisine hitap edilirse sallanmayı bırakır, gözlerini kısar, ağız köşelerini indirir ve hüngür hüngür ağlamaya başlar." Hitap edilmek veya kibarca selamlanmak, bu hastalardan bir kısmını hayali ve üzücü düşüncelere sürüklüyor gibidir; ama başka olgularda her çeşit çaba, üzücü bir düşünceden bağımsız olarak gözyaşı salgılatır. Akut mani hastaları da, sayıklamalarının ortasında şiddetli ağlama veya zırlama nöbetlerine tutulur. Ancak akıl hastalarının sık sık gözyaşı dökmesinin tek nedeni, kendilerini dizginleyemiyor olmaları değildir; nitekim kısmi felç, beyin-hasarı ve bunama gibi belirli beyin-hastalıkları da gözyaşı salgısını artırma eğilimindedir. Gözyaşı dökmek akıl hastalarında, hatta zekâ geriliği had safhaya varmış ve konuşma yetisini tümüyle kaybetmiş olanlarda bile sık rastlanan bir durumdur. Doğuştan zihinsel engelli bireyler de gözyaşı döker;¹¹ ama bunun kretinizm hastaları için geçerli olmadığı söyleniyor [bkz. VI. Bölüm, sekizinci dipnot].

Görünüşe bakılırsa gözyaşı dökmek, çocuklarda gözlemlediğimiz gibi, her çeşit acının birincil ve doğal ifadesidir; bu ister fazlaca ıstırap yaratmayan bedensel bir acı olsun, ister zihinsel. Ama burada sunulan olgular ve ortak deneyim

¹¹ Örneğin bkz. Bay Marshall'ın bir zihinsel engelliye ilişkin açıklaması; *Philosoph. Transact*, 1864. s. 526. Kretinizm hastalarıyla ilgili olarak bkz. Dr. Piderit, *Mimik und Physiognomik*, 1867, s. 61.

bize gösteriyor ki, gözyaşına hâkim olma çabasının sıkça tekrarlanması, belirli zihin durumlarının katkısıyla bu alışkanlığın bastırılmasında oldukça etkilidir. Öte yandan gözyaşı dökmek, alışkanlık yoluyla güçlendirilebilen bir yetiye benziyor; örneğin Yeni Zelanda'da uzun süre yaşamış olan Gç. R. Taylor,¹² oradaki kadınların kendi istekleriyle gözyaşı dökemediklerini; ölülerinin yasını tutmak üzere bir araya gelen bu kadınların ortamın "en etkileyici" ağlayan kadını olmaktan övünç duyduklarını belirtiyor.

Lakrimal bezleri baskılamak için harcanan tek bir çabanın etkisi azdır ve görünüşe bakılırsa çoğu zaman aksi yönde sonuç vermektedir. Yaşlı ve deneyimli bir doktordan edindiğim bilgiye göre, zaman zaman hüzünlenip ağlayan ve bu huylarından vazgeçmek isteyen kadın hastalara yardım etmenin tek yolu, onlara gözyaşlarını tutmaya çalışmamalarını öğütlemek ve uzun süre bol bol ağlamaktan daha rahatlatıcı bir şey olmadığı konusunda güvence vermektir.

Bebeklerin çığlığı, verilen uzun soluklardan, alınan kısa, hızlı ve neredeyse spazmodik soluklardan ve yaş ilerledikçe eklenen hıçkırıklardan meydana gelir. Gratiolet'e göre, hıçkırma eyleminden en çok glottis [nefes borusunun ağzı] etkilendirir.¹³ Hıçkırık sesi, "alınan soluğun glottis direncini kırdığı ve göğsün havayla dolduğu anda" duyulur. Ama solunum başlı başına spazmodik ve şiddetli bir eylemdir. Solunumu kolaylaştırmak için genellikle aynı anda omuzlar da kaldırılır. Çocuklarımdan biri 77 günlükken öyle hızlı ve derin soluk alıyordu ki hıçkırdığını sanırdınız; gerçek anlamda hıçkırdığını ilk fark ettiğimde 138 günlüktü ve o günden itibaren her ağlama-krizinden sonra hıçkırdı. Solunum hareketleri yarı istemli, yarı istemsizdir ve görebildiğim kadarıyla hıçkırma eyleminin gelişmesinde, şu etkenin hiç değilse payı olmuştur: Çocuklar, bebekliğin ilk dönemlerinden sonra

¹² *New Zealand and its Inhabitants*, 1855, s. 175.

¹³ *De la Physionomie*, 1865, s. 126.

ses organlarını kontrol edebilir ve çığlıklarını bastırabilir, ama solunum kaslarını daha az kontrol edebildikleri için, bu kaslar şiddetle kasıldıktan sonra bir süre daha istemsiz veya spazmodik olarak çalışmaya devam eder. Öyle görünüyor ki hıçkırmak, bizim türümüze özgü bir eylemdir; çünkü Hayvanat Bahçesinde görüştüğüm deneyimli bakıcılar, bugüne kadar hiçbir maymun çeşidinin hıçkırdığını duymamıştır; oysa maymunlar kovalanırken veya yakalandıkları zaman sık sık yüksek sesle çığlık atar ve sonrasında uzun süre nefessiz kalır. Böylelikle hıçkırmak ve bol gözyaşı dökmek arasında sıkı bir benzeşim bulunduğunu görüyoruz; şöyle ki hıçkırma bekleliğin ilk dönemlerinde başlamaz, aksine oldukça ani bir şekilde sonradan gelişir ve ondan sonraki her ağlama-krizine eşlik eder, ta ki bu alışkanlık ilerleyen yaşlarda kontrol altına alınıncaya dek.

Gözü çevreleyen kasların çığlık atarken kasılmasının nedeni üzerine. –Bebeklerin ve küçük çocukların çığlık atarken gözlerini daima sıkıca kapattıklarını, bu sırada gözü çevreleyen kasların kasıldığını ve göz çevresindeki derinin kırıştığını söyledik. Bu kasların, kendilerini dizginlemeden hüngür hüngür ağlayan daha büyük çocuklarda, hatta yetişkinlerde bile kasılma eğiliminde olduğu gözlemlenebilir; ancak bu eğilim, görmeyi engelleyebileceği için çoğu zaman bastırılır.

Sir C. Bell,¹⁴ söz konusu eylemi şöyle açıklar:–“Katıla katıla gülmek, ağlamak, öksürmek veya hışırılmak gibi şiddetli soluk vermeyi gerektiren her eylem sırasında orbiküler kasların lifleri göz küresine yoğun bir baskı uygular; bu, o anda toplardamarlardaki kana iletilen bir geri tepkiye karşı göz-içi damar sistemini desteklemeye ve korumaya yönelik bir hazırlıktır. Göğsümüzü sıkıştırıp havayı dışarı verdiğimizde, boyun ve kafa toplardamarlarındaki kan akışı yavaş-

¹⁴ *The Anatomy of Expression*, 1844, s. 106. Ayrıca bkz. *Philosophical Transactions*'ta yayımlanan makalesi, 1822, s. 284, vb, 1823, s. 166 ve 289. Ayrıca bkz. *The Nervous System of the Human Body*, 3. baskım, 1836, s. 175.

lar; ama daha güçlü soluk vermeyi gerektiren eylemlerde kan yalnızca damarları genişletmekle kalmaz, ince kılcallara da geri dolar. Böyle zamanlarda göz gereğince sıkıştırılmaz ve şoka direnemezse, içerideki hassas dokularda telafisi olmayan hasarlar meydana gelebilir.” Sözlerine şöyle devam eder: “Ağlayan ve öfkeyle çırpınan bir çocuğun gözünü incelemek için göz kapaklarını aralayarak, gözün damar sistemini bu esnada meydana gelen ani kan akınından koruyan doğal desteği ortadan kaldırırsak, konjonktiva’ aniden kanlanır ve göz kapakları tersyüz olur.”

Göz çevresindeki kasların Sir C. Bell’in belirttiği gibi yalnızca çılgılık atma, yüksek sesle gülme, öksürme ve hapşırma sırasında değil, başka pek çok benzer eylemde de güçlü biçimde kasıldığına sık sık şahit oldum. Sertçe sümküren bir insanda bu kaslar harekete geçer. Bir gün oğullarımdan birine avazı çıktığı kadar bağırmasını söyledim ve bağırma-ya başladığı anda orbiküler kaslarını sıkıca kastığını fark ettim; aynı hareketi tekrarladığını görünce, ona gözlerini neden her seferinde sıkıca kapattığını sordum ve bana, bu hareketi farkında olmadan yaptığını söyledi: Bunu, içgüdüsel veya bilinçsiz olarak yapıyordu.¹⁵

Bu kasların kasılması için göğüsten hava çıkışı olması şart değildir; göğüs ve karın kaslarının kuvvetle kasılmış ve glottisin kapanmasıyla hava kaçışının engellenmiş olması yeterlidir. Şiddetli kusma veya öğürme sırasında göğsün havayla dolması, diyaframı aşağı doğru çeker; glottisin kapanması ve “kendi liflerinin kasılması” da onu bu pozisyonda

* Göz kapaklarının iç kısmını ve göz akını (sklera) kaplayan ince ve şeffaf zar –çn.

¹⁵ [Chaucer, bir horozun sesini şöyle betimler: –

“Chauncleer isimli bu horoz,
Parmak uçlarında yükseldi,
Boynunu uzatıp gözlerini kapattı,
Ve tiz sesi dört bir yanda çınladı.”

The Nonnes Priestes Tale (Rahibenin Papazının Hikâyesi)

Yazarın bu pasaja dikkatini çeken kişi Sir W. Gull’dır.]

tutar.¹⁶ Karın kaslarının kasılması mideye güçlü bir basınç uygular, midenin kendi kasları da kasılır ve mide içeriği böylelikle dışarı atılır. Her kusma girişiminde "kafada yoğun bir kanlanma olur, bu nedenle yüz hatları kırmızı ve şişkin, yüz ve şakaklardaki büyük toplardamarlar da genişlemiş durumdadır." Böyle zamanlarda göz çevresindeki kasların da güçlü biçimde kasıldığını gözlemlerden biliyorum. Bağırsak kanalındaki içeriği boşaltmak üzere *olağandışı* bir kuvvetle aşağı doğru hareket eden karın kaslarında da durum böyledir.

Vücut kaslarının aşırı zorlanması, göğüs kasları akciğerlerdeki havayı boşaltmak veya sıkıştırmak üzere güçlü biçimde çalıştırılmadığı sürece göz çevresindeki kasların kasılmasına yol açmaz. Oğullarımın jimnastik egzersizleri sırasında yoğun bir güç harcadıklarını, örneğin yalnızca kollarını kullanarak kendilerini yukarı çektiklerini ve yerdeki ağır nesneleri kaldırdıklarını, ama böyle zamanlarda gözlerini çevreleyen kaslarda hemen hemen hiç kasılma olmadığını gözlemledim.

Bu kasların şiddetli soluk verirken gözleri korumak üzere kasılması, bundan sonra göreceğimiz gibi, dolaylı olarak en önemli ifadelerimizden bazılarının temel ögesi olduğundan, Sir C. Bell'in görüşünün nereye kadar doğrulanabileceğini çok merak ediyordum. Görme duyusu ve gözün yapısı konusunda Avrupa'nın en yetkin uzmanlarından biri olarak tanınan Utrechtli Profesör Donders,¹⁷ modern bilimin sunduğu çok sayıda hünerli mekanizmadan yararlanarak benim için bu araştırmayı yürütme nezaketini gösterdi ve ulaştığı sonuçları yayımladı.¹⁸ Profesör Donders, şiddetli soluk verme

¹⁶ Bkz. Dr. Brinton'ın kusma eylemine ilişkin açıklaması, *Todd's Cyclop. of Anatomy and Physiology*, 1859, 5. cilt, *Supplement*, s. 318.

¹⁷ Beni Prof. Donders'le tanıştıran ve konuyu araştırması için bu büyük fizyoloğu ikna etmeme yardımcı olan Bay Bowman'a müteşekkirim. Beni birçok konuda aydınlatma nezaketini gösterdiği için de kendisine ayrıca teşekkür ederim.

¹⁸ Bu anı yazısı ilk olarak şu kaynaktan yayımlanmıştır: *Nederlandsch Archief voor Genees en Natuurkunde*, Deel 5, 1870. "On the Action of the

sırasında gözün dış, intra-oküler ve retro-oküler damarlarının iki yoldan, birincisi atardamarlardaki kan basıncının artmasından ve ikincisi toplardamarlara kan dönüşünün gecikmesinden etkilendiğini gösterir. Dolayısıyla şiddetli soluk verme sırasında gözün hem atardamarlarında hem de toplardamarlarında az çok genişleme olduğu kesindir. Bu konuyla ilgili ayrıntılı kanıtlar Profesör Donders'in değerli anı yazısında sunulmuştur. Kafadaki toplardamarların etkilendiğini, bu damarların şişkinliğinden ve nefesi kesilince şiddetle öksüren birinin yüzündeki morarmadan anlayabiliriz. Verilen her şiddetli solukta gözün biraz öne fırladığını da yine aynı uzmanın çalışması sayesinde biliyoruz. Bunun nedeni retro-oküler damarların genişlemesidir ve göz ile beyin arasındaki yakın ilişkiden beklenebilecek bir durumdur; nitekim kafatasının bir bölümü uzaklaştırılmış olan deneklerde beyin her solukta yükselip alçaldığı kaydedilmiştir; bebeklerin kafatasındaki kapanmamış sütürlerde de aynı olguyu gözlemlemek mümkündür. Boğulan bir insanın gözlerinin yuvalarından fırlamış gibi görünmesinin nedeni de öyle tahmin ediyorum ki budur.¹⁹

Şiddetli soluk verme çabaları sırasında gözün korunmasına gelince; Prof. Donders yaptığı çok sayıda gözlemden sonra, bu hareketin damarların genişlemesini sınırladığına

Eyelids in determination of Blood from expiratory effort" başlığıyla Dr. W. D. Moore tarafından yapılan çevirisi de şu kaynakta yayımlanmıştır: *Archives of Medicine*, edit. Dr. L. S. Beale, 1870, 5. cilt, s. 20.

* Kafatasını meydana getiren kemiklerin birleşim yerleri -çn.

¹⁹ [Philadelphia'dan yazan Dr. Keen (*tarihsiz mektup*), bu konuyla ilgili makalesine dikkat çeker: *Med. and Surg. History of the War of the Rebellion (Surgical Part)*, 1. cilt, s. 206-7. Bu olguda, bir kurşun yaralanması sonucu kafatasının bir kısmını kaybeden bir hastanın kafasında bir çukurluk oluşmuş ve kafa derisi bu çukurluğun 2,5 cm içinde kalmıştır. Olağan solunumun çukurluğa herhangi bir etkisi olmamış, ama hafif bir öksürük yüzeyde ufak ve konik bir çıkıntı oluşmasına yol açmış, şiddetli bir öksürükse bu çukurluğu bir bombeye dönüştürmüştür.]

veya tamamen engellediğine kanaat getirmiştir.²⁰ Ayrıca böyle zamanlarda elin, göz küresini destekleyip korumak ister gibi sık sık göz kapaklarına götürüldüğünü ekler.

Bununla birlikte gözün şiddetli soluk verme sırasında yeterince desteklenmediği takdirde gerçekten zarar gördüğüne işaret eden kanıtlar şimdilik sınırlı; ama yok da değil. “Şiddetli öksürme, kusma ve özellikle hapsirme sırasında sarf edilen güçlü soluk verme çabalarının, gözün küçük (dış) damarlarında zaman zaman yırtılmaya yol açtığı”²¹ bir gerçektir. İç damarlara gelince, Dr. Gunning yakınlarda boğmaca sonucu gelişen bir eksoftalmus [göz çıkıklığı] vakası kaydetmiş ve bu olguyu, daha derindeki damarların yırtılmasına bağlamıştır; bunun gibi bir olgu daha kaydedilmiştir. Ama muhtemelen basit bir rahatsızlık bile, göz küresini korumak üzere komşu kasların kasılmasını sağlayan ilişkili bir alışkanlığı tetiklemeye yeter. Hatta gözün çok yakınında hareket eden bir cisim göz kapaklarının istemsizce kapanmasına yol açtığına göre, yaralanma beklentisi veya olasılığı bile bu alışkanlığı tetiklemeye yetiyor olmalıdır. Dolayısıyla Sir C. Bell’in gözlemlerine ve özellikle Prof. Donders’in titiz araştırmalarına dayanarak, çocukların çılgık atarken göz kapaklarını sıkıca kapatmasının son derece anlamlı ve faydalı bir eylem olduğu sonucuna varabiliriz.

²⁰ Prof. Donders şöyle belirtir (vb, s. 28): “Göz yaralanmalarında, ameliyat sonrasında ve iç dokularda meydana gelen bazı yangılarda, göz kapaklarının kapalı olmasının sağladığı sabit destek son derece önemlidir ve pek çok olguda bandaj uygulayarak bu desteği artırmaya çalışırız. Her iki durumda da soluk verirken oluşan ve zararlı olduğu bilinen yüksek basıncı önlemeye özen gösteririz.” Bay Bowman’dan aldığım bilgiye göre, çocuklarda scrofulous ophtalmia denilen göz hastalığına eşlik eden aşırı fotofobide [ışığa duyarlılık], ışığın yarattığı şiddetli ağrıyı önlemek için haftalar veya aylar boyunca zorla kapatılan göz kapakları, açıldıktan sonra çarpıcı bir solgunluk sergiler; bu olağandışı bir durum değildir, sadece yüzeyde oluşan bir yangıdan sonra göz kapaklarında görmeyi beklediğimiz kızarıklık oluşmamıştır. Bay Bowman, bu solgunluğun göz kapaklarının zorla kapatılmasından ileri geliyor olabileceği kanısındadır.

²¹ Donders, vb, s. 36.

Orbiküler kasların kasılmasıyla üst dudağın yukarı çekildiğini, dolayısıyla bu esnada ağız genişçe açık tutulursa depressor kasların kasılmasıyla da ağız köşelerinin aşağı çekildiğini görmüştük. Benzer şekilde yanaklardaki naso-labial katlantı da üst dudağın yukarı çekilmesiyle oluşur. O halde ağlama sırasında yüze ifade katan temel hareketlerin hepsi, gözü çevreleyen kasların kasılmasından ileri gelir. Ayrıca birazdan göreceğimiz gibi, gözyaşı dökmek de aynı kaslarda meydana gelen kasılmadan ileri gelir veya onunla bir şekilde bağlantılıdır.

Orbiküler kasların kasılması yukarıdaki olguların bir kısmında, özellikle hapşırma ve öksürme sırasında, gözleri şiddetli bir sarsıntıdan veya titreşimden korumaya yarıyor da olabilir. Böyle düşünüyorum, çünkü köpekler ve kediler sert kemikleri dişleriyle kırarken her zaman, hapşırırken de ara sıra gözlerini kapatır; ne var ki köpekler bu hareketi yüksek sesle havlarken yapmaz. Birer orangutan ve şempanze yavrusunu benim için dikkatle gözlemleyen Bay Sutton, ikisinin de hapşırırken ve öksürürken gözlerini kapattığını, ama çığlık çığlığa bağırırken bunu yapmadığını keşfetti. Amerikan şubesine ait maymunlardan birine, bir Cebus'a [Kapuçin maymunları], bir tutam enfiye verdim ve onun hapşırırken gözlerini kapattığını; ama yüksek sesle çığlık atarken bunu yapmadığını gözlemledim.

*Gözyaşı salgılanmasının nedeni.*²² –Göz çevresindeki

²² [Henle, *Anthropologische Vorträge*, 1876, 1. cilt, s. 66'da, duyguların belirli mimikler üzerindeki etkisini irdeler ve kas kasılmalarına, vasküler değişimlere veya bezlerin salgılarına baktığımızda, duygusal durumu ele veren belirtilerin kafa bölgesinden başlayıp aşağı doğru yayılma eğiliminde olduğunu belirtir. Bu yasanın salgılar üzerindeki etkisini gösteren bir örnek olarak, dehşet hissinde terlemenin alında başladığına dikkat çeker. Güçlü duygular altında önce gözyaşı ve sonra tükürük salgılandığını, daha güçlü zihinsel durumlardaysa karaciğerin ve karın bölgesindeki diğer iç organların etkilendiğini söyler. Henle'nin anatomiye güveni tamdır ve şöyle der: "Tükürük bezini uyaran sinirin kökü, bir talihsizlik sonucu be-

kaslar, kan-damarlarını sıkıştırarak gözleri korumak üzere ne zaman kuvvetle ve istemsizce kasılsa gözyaşı salgılanır, hatta yaş miktarı genellikle yanaklardan süzülecek kadar çoktur; bu, zihinsel etkenler nedeniyle gözyaşı salgılanmasına ilişkin her kuramda dikkate alınması gereken önemli bir bulgudur. Birbirine en karşıt duygularda gerçekleşen bu olay, hiçbir duygu olmaksızın da gerçekleşebilir. Bu kaslarda meydana gelen istemsiz ve güçlü kasılma ile gözyaşı salgılanması arasında bir ilişki olmasına istisna teşkil eden tek olgu, ki o da yalnızca kısmi bir istisnadır, çığlık çığlığa bağırırken göz kapaklarını sıkıca kapatan küçük bebeklerin genellikle iki ila üç veya dört aylık oluncaya kadar gözyaşı dökmüyor olmasıdır. Ama gözlerin yaşarması çok daha erken bir yaşta başlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, lakrimal bezler yaşamın çok erken dönemlerinde alıştırma eksikliğinden veya başka bir nedenden ötürü tam anlamıyla işlevsel etkinliğe ulaşmıyor gibi görünmektedir. Yaşı biraz daha büyük olan çocuklar herhangi bir sıkıntıdan ötürü çığlık atarken veya inerken genellikle gözyaşı da döktüğünden, bu yaş grubunda gözyaşı dökmek ve ağlamak aynı anlama gelir.²³

Aşırı gülmeye neden olmadıkça büyük sevinç veya neşe gibi tam tersi bir duyguda, göz çevresindeki kaslar yok denecek kadar az kasılır ve dolayısıyla kaşlar çatılmaz; ama verilen hızlı, güçlü ve spazmodik soluklar eşliğinde yüksek sesle kahkaha atarken gözyaşı yanaklardan aşağı süzülür. Şiddetli bir gülme krizinden sonra birçok insanda orbiküler ve üst dudağa uzanan kasların kısmen kasılı durumda kaldığını gözlemledim; bunun gözyaşına-bulanmış yanaklarla

yin yarı kürelerine gözyaşı sinirlerinden daha yakın olsaydı, şairler dökülen gözyaşına değil salgılanan tükürüğe methiyeler düzerdi." Böyle genellemeler, farklı duyguların *özgül* eylemini açıklamazsınız bırakır; örneğin neden kederden değil de korkudan terleriz?]

²³ Bay Hensleigh Wedgwood (*Dict. of English Etymology*, 1859, 1. cilt, s. 410) şöyle belirtir: "Gözyaşı dökmek [İng. *weep*], Anglo-Sakson dilindeki *wop* kelimesinden türemiştir ve asıl anlamı 'çığlık'tır."

birlikte yüzün üst yarısına kattığı ifade, üzüntüden ağlayan bir çocuğunkinden farksızdır. Katıla katıla gülerken gözyaşının yanaklardan aşağı süzülmesine, sonraki bölümlerden birinde göreceğimiz gibi bütün insan ırklarında rastlanır.

Şiddetle öksüren, özellikle nefesi kesilen insanların yüzü morarır, toplardamarları genişler, orbiküler kasları kuvvetle kasılır ve gözyaşları yanaklarından aşağı süzülür. Çoğu insan, sıradan bir öksürük krizinden sonra bile gözlerini silme ihtiyacı duyar. Gerek kendimde gerek başka insanlarda şiddetli kusma veya öğürme sırasında orbiküler kasların kuvvetle kasıldığını ve gözyaşının kimi zaman yanaklardan aşağı süzüldüğünü gözlemledim. Bunun, burun deliklerine kaçan tahriş edici maddenin refleks bir eylemle gözyaşı salgılatmasından ileri gelebileceğini söyleyenler oldu. Bu konuyla ilgili olarak fikrine danıştığım bir cerrahı, mide içeriğinin çıkarılmadığı durumlarda öğürmenin nasıl bir etki yarattığını incelemesini rica ettim; ne ilginçtir ki ertesi gün kendisi de öğürme nöbetine tutuldu ve ondan üç gün sonra benzer bir nöbete tutulan bir kadını gözlemeleme fırsatı buldu. Cerrah, her iki durumda da mideden en ufak bir kırıntı çıkmadığına emindi; buna rağmen orbiküler kaslar kuvvetle kasılmış ve bol miktarda gözyaşı salgılanmıştı. Karın kasları bağırsak kanalını olağandışı bir kuvvetle aşağı yönde hareket ettirdiğinde gözü çevreleyen bu kasların enerjik biçimde kasıldığı ve bunun sonucunda gözyaşı salgılandığı da bilinmektedir.

Esnerken önce derin bir soluk alınır, sonra uzun ve kuvvetli bir soluk verilir ve bu esnada gözü çevreleyenler dahil vücudun neredeyse bütün kasları güçlü biçimde kasılır. Bu eylem sırasında sık sık gözyaşı salgılanır ve yaşlar kimi zaman yanaklardan aşağı süzülür.

İnsanların aşırı gıdıklanan bir noktayı kaşırken gözlerini sıkıca kapattıklarına çok kez şahit oldum; ama böyle zamanlarda önce derin bir soluk alıp sonra kuvvetle soluk verdiklerini sanmıyorum; gözlerin yaşardığını da hiç görmedim;

fakat bunun asla gerçekleşmediğini iddia edemem. Göz kapaklarının sıkıca kapatılması, belki de vücudun hemen hemen bütün kaslarının eşzamanlı kasılmasına yol açan genel eylemin yalnızca bir parçasıdır. Bu, gözlerin yavaşça kapatılmasından oldukça farklıdır; nitekim Gratiolet'in belirttiği gibi²⁴ gözlerin yavaşça kapatılması, çoğu zaman iştah açıcı bir kokunun veya lezzetli bir tadın algılanmasıyla ortaya çıkan ve muhtemelen rahatsız edici bir manzarayı görmeme isteğinden doğan bir harekettir.

Profesör Donders, bana yazdığı mektupta şöyle diyor: "Bazı olgularda çok ilginç bir etkilenme durumu olduğunu, öyle ki herhangi bir yaraya veya çizige yol açmayan hafif bir temastan (*attouchement*), örneğin bir paltonun kenarının hafifçe sürtünmesinden sonra orbiküler kasların kasılmaya başladığını ve yaklaşık bir saat boyunca gözyaşı salgılandığını gözlemledim. Bunu izleyen süreçte, kimi zaman yedi haftalık bir zaman diliminden sonra aynı kaslarda yine şiddetli kasılmalar meydana geldi, gözyaşı salgılandı ve gözlerde birinci veya ikinci derece kızarıklık ortaya çıktı." Bay Bowman da çok benzer olgularla karşılaştığını ve bunlardan bir kısmında, gözlerde herhangi bir kızarıklık veya yangı meydana gelmediğini bildirdi.

Orbiküler kasların şiddetli soluk verme sırasında kasılması ile gözyaşı salgılanması arasındaki ilişkinin düşük hayvanlarda da var olup olmadığını çok merak ediyordum; ama bu kasları uzun süre çalıştıran veya gözyaşı döken hayvanların sayısı çok azdır. Geçmişte sık sık gözyaşı döktüğü bilinen Hayvanat Bahçesindeki *Macacus maurus*, gözlem açısından çok uygun bir denek olurdu; ama bugün orada yaşayan ve aynı türe ait oldukları düşünülen iki maymunun da gözyaşı döktüğü görülmemiştir. Buna rağmen Bay Bartlett'le birlikte dikkatle gözlemlediğimiz bu maymunlar, yüksek sesle çığlık atarken orbiküler kaslarını çalıştırıyor gibiydi;

²⁴ *De la Physionomie*, 1865, s. 217.

ama kafeslerinde öyle hızlı hareket ediyorlardı ki gözlemlerimizin doğruluğundan emin olamadık. Tespit edebildiğim kadarıyla onun dışında, çılgık atarken orbiküler kaslarını çalıştıran bir maymun yoktur.

Hint filinin zaman zaman gözyaşı döktüğü bilinmektedir. Seylan'da bu hayvanları yakalanıp zincirlenmiş halde gören Sir E. Tennent, gözlemlerini şöyle aktarır: Bazıları, "hareket etmeden yerde yatıyordu ve acı çektiklerine dair tek belirti, gözlerine dolan ve durmaksızın akan yaşlardı." Başka bir filden de şöyle söz eder: "Zorla zincire vurulan hayvanın kederli hâli son derece dokunaklıydı; saldırganlığı bir anda bitkinliğe dönüşmüş, gözyaşları yanaklarından aşağı süzülürken yattığı yerden kısık sesle inliyordu."²⁵ Hayvanat Bahçesindeki Hint fillerinin bakıcısı da, yavrusu elinden alınan mutsuz ve yaşlı bir dişinin gözyaşı döktüğüne ve yaşların

²⁵ *Ceylon*, 3. basım, 1859, 2. cilt, s. 364, 376. Fillerin gözyaşı dökmesi konusunda daha fazla bilgi edinmek için Seylan'da bulunan Bay Thwaites'e danıştım ve cevaben Gç. Bay Glenie'den bir mektup aldım. Hem o hem de başka kimseler, yeni yakalanmış bir fil sürüsünü benim için gözlemlene nezaketini gösterdi. Bu filler tedirgin olunca vahşice çılgık atıyordu; ama bunu yaparken göz çevresindeki kasları bir kez bile kasmamış olmaları ilginçti. Filler gözyaşı da dökmemişti ve yerli avcılar, onların ağladığına hiç şahit olmamıştı. Ama fillerin gözyaşı dökmesi konusunda Sir E. Tennent'in sunduğu ve Hayvanat Bahçesindeki bakıcının da doğruladığı somut ayrıntılardan kuşku duymak için herhangi bir neden göremiyorum. Hayvanat Bahçesindeki iki filin, hortumlarını her öttürdüklerinde orbiküler kaslarını çalıştırdıkları bilinmektedir. Tüm bu çelişkili açıklamaları bağdaştırmanın tek yolu, Seylan'daki yeni yakalanmış fillerin öfkeye veya korkuya kapıldıkları için zorbalarını gözlemlenmek istediklerini, görüş açılarını bozmamak için de orbiküler kaslarını çalıştırmadıklarını varsaymaktır. Oysa Sir E. Tennent'in ağlarken gördüğü filer bitkin düşmüş, çaresizce savaşmayı bırakmıştı. Tek bir emirle hortumlarını öttürmeye başlayan Hayvanat Bahçesindeki fillerse ne korkmuş ne de sinirlenmişti.

[Gordon Cumming (*The Lion Hunter of South Africa*, 1856, s. 227), tüfek mermisiyle ağır biçimde yaralanmış bir Afrika filini şöyle betimler: "Yavaşça açıp kapattığı gözlerinden oluk oluk gözyaşı akıyordu." Yazarın bu olguya dikkatini çeken Bay W. G. Walker olmuştur.]

yanaklarından aşağı süzöldüğüne birkaç kez şahit olduğunu söylüyor. Dolayısıyla insanda orbiköler kasların kasılması ile gözyaşı dökmek arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için, fillerin yüksek sesle çığlık atarken veya hortumlarını öttürürken bu kasları çalıştırıp çalıştırmadıklarını öğrenmeliydim. Bakıcıları, Bay Bartlett'in ricasıyla, biri yaşlı ve diğeri genç olan iki file hortumlarını öttürmelerini emretti; bunun üzerine orbiköler kasların, özellikle alttakilerin, hortumunu öttürmeye başlayan her iki hayvanda da belirgin biçimde kasıldığını gördük. İlerleyen günlerde bakıcısı yaşlı filden hortumunu daha yüksek sesle öttürmesini istedi; bu sefer hem üst hem de alt orbiköler kasların kasıldığını ve kasılma düzeylerinin eşit olduğunu gözlemledik. Hint türünden çok farklı olan, hatta bazı doğa bilginleri tarafından ayrı bir alt-cinse dahil edilen Afrika filinin, hortumunu yüksek sesle öttürme komutunu aldığı her iki deneyde de orbiköler kaslarını kullanmamış olması tekil bir bulgudur.

Kanımca yukarıda İnsan üzerine sunulan olgular kuş-kuya yer bırakmayacak şekilde gösteriyor ki, şiddetli soluk verme sırasında veya göğsün genişlemişken zorla sıkıştırıldığı durumlarda göz çevresindeki kasların kasılması, gözyaşı salgılanmasıyla bir şekilde ve çok yakından ilişkilidir. Birbirinden çok farklı duygular altında geçerli olan bu durum, herhangi bir duygudan bağımsızdır. Elbette bu, gözyaşı salgılanabilmesi için söz konusu kasların mutlaka kasılması gerektiği anlamına gelmez; nitekim herkesin bildiği gibi, göz kapaklarını kapatmadan ve alnını kırıştırmadan gözyaşı döken pek çok insan vardır. Kasılma, bir boğulma nöbetindeki gibi istemsiz ve uzun süreli veya bir hapsiriktaki gibi enerjik olmalıdır. Gözleri istemsizce kırpmak sık tekrarlanan bir eylem olmasına rağmen gözleri yaşartmaya yetmez. Diğer komşu kasların uzun süre istemli olarak kasılması da öyle. Çocuklarda lakrimal bezlerin kolayca uyarıldığını bildiğim için, farklı yaşlardaki çocuklarımı ve başka çocukları, bu kasları var güçleriyle tekrar tekrar kasmaya ve bu

işi dayanabildikleri kadar yapmaya ikna ettim: Ama bunun neredeyse hiç etkisi olmadı. Gözlerde zaman zaman hafif bir yaşarma meydana geldi; ama bu, bezlerin içindeki mevcut gözyaşının dışarı sızmasıyla açıklanabilecek bir durumdu.

Gözü çevreleyen kaslarda meydana gelen istemsiz ve enerjik kasılma ile gözyaşı salgılanması arasında tam olarak nasıl bir ilişki bulunduğu anlaşılamamıştır, ama bu konuda olası bir görüş öne sürülebilir. Gözyaşı salgısının birincil işlevi, mukusun yardımıyla göz yüzeyini nemlendirmektir; kimilerine göre ikincil işlevi de burun deliklerini nemli tutmak, böylece hem solunan havayı nemlendirmek²⁶ hem de koku duyusunu güçlendirmektir. Ama gözyaşının en az bunlar kadar önemli olan bir diğer işlevi de, gözlere kaçabilecek toz parçacıklarını veya başka ufak nesneleri yıkayıp uzaklaştırmaktır. Bunun ne kadar önemli olduğunu, gözün ve göz kapaklarının hareket etmediği, dolayısıyla toz parçacıklarının uzaklaştırılamadığı ve bundan dolayı gelişen yangı sebebiyle korneanın opak hale geldiği olgularda açıkça görebiliriz.²⁷ Gözlerin yabancı bir cisimden dolayı tahriş olup yaşarması refleks bir eylemdir; bu durumda göze kaçan cisim bir periferik siniri irite eder ve o da belirli duyuşal sinir-hücrelerine bir uyarı gönderir; bunlar diğer hücreleri ve onlar da lakrimal bezleri uyarır. Bu bezlere iletilen uyarının, daha küçük atardamarların kas çeperlerini genişlettiğini gösteren kanıtlar vardır; böylece bez dokusuna nüfuz eden kan hacmi artar ve bu da gözyaşı salgılanmasını kolaylaştırır. Retinadakiler dahil yüzdeki bütün ufak atardamarlar çok farklı koşullar altında gevşediğinde, örneğin yüzde yoğun bir kızarma meydana geldiğinde, kimi zaman lakrimal bezler yine benzer bir şekilde etkilenir, çünkü böyle zamanlarda gözler yaşarır.

²⁶ Bergeon, *Journal of Anatomy and Physiology*, Kasım 1871, s. 235.

²⁷ Örneğin bkz. Sir Charles Bell'in sunduğu olgu, *Philosophical Transactions*, 1823, s. 177.

Bugüne kadar ortaya çıkmış refleks eylemlerin sayısını kestirmek zordur, ama lakrimal bezlerin göz yüzeyindeki tahrişten etkilenmesiyle bağlantılı olması bakımından şu noktayı belirtmekte fayda var: Yarı-karasal alışkanlıklar edindikçe gözlerine toz parçacıkları kaçan ilkel bir canlıda, yıkanarak uzaklaştırılamayan parçacıklar göz yüzeyini ciddi anlamda tahriş edecek; böylece sinir-kuvvetinin komşu sinir-hücrelerine yayılması ilkesi çerçevesinde, lakrimal bezler salgı üretmek üzere harekete geçecektir. Bu olay sık sık tekrarlanacağı ve sinir-kuvveti alışıldık kanallardan kolayca ilerlemeye devam edeceği için bir süre sonra hafif bir tahriş bile gözyaşı salgılatmaya yetecektir.

Bu nitelikteki bir refleks eylem, bu veya başka bir süreç yoluyla yerleşik ve kolayca gerçekleştirilebilir duruma geldiğinde, göz yüzeyini etkileyen –soğuk bir esinti, yavaş gelişen yangı veya göz kapaklarına yönelen bir darbe gibi– başka uyaranlar da bol miktarda gözyaşı salgılayacaktır, ki günümüzde durum böyledir. Komşu parçaların tahriş olması bezleri harekete geçiren başka bir etkidir. Örneğin keskin kokulu dumanlar burun deliklerini tahriş ettiğinde, göz kapakları sıkıca kapatılsa bile çok fazla gözyaşı salgılanır; burna gelen bir darbe, örneğin bir boks eldiveninin darbesi de aynı sonuca yol açar. Yüze yenen sert bir tokadın da aynı etkiyi yarattığını gördüm. Bu olgularda gözyaşı salgılanması rastlantısal bir sonuçtur ve doğrudan bir işlevi yoktur. Lakrimal bezler dahil yüzün tüm bu bölgelerine aynı –beşinci–sinirin dalları ulaştığına göre, bu dallardan herhangi birinin uyarılmasıyla oluşan etkinin diğer dalların sinir-hücrelerine veya köklerine de yayılması nispeten anlaşılır bir durumdur.

Benzer şekilde gözün iç parçaları da, belirli koşullar altında lakrimal bezler üzerinde refleks bir etki gösterir. Aşağıdaki açıklamaları Bay Bowman'a borçluyum; ama gözün bütün parçalarının birbiriyle yakından bağlantılı ve çeşitli uyaranlara bu denli duyarlı olması, konuyu son derece karmaşık hale getiriyor. Normal şartlar altında retinaya gelen

güçlü bir ışığın lakrimasyona [gözyaşı salgılanması] yol açma eğilimi düşüktür; ama kornealarında uzun süredir geçmeyen ufak ülserler bulunan sağlıklı çocuklarda retina ışığa öyle duyarlı hale gelir ki, normal gün ışığı bile gözlerin zorla ve uzun süre kapatılmasına ve oluk oluk gözyaşı akmasına neden olur. Yakınsak gözlük kullanmaya başlaması gereken kişiler gözlerini kısmak için akomodasyon^{*} yetilerini alışkanlık gereği zorladığında, çoğu zaman haddinden fazla gözyaşı salgılanır ve retina ışığa aşırı duyarlı hale gelebilir. Göz yüzeyini ve akomodasyondan sorumlu siliyer yapıları etkileyen hastalıklarda genellikle aşırı düzeyde gözyaşı salgılanır. Yangıya yol açmayan, ama intra-oküler damarlardan çıkan sıvı ile bu damarlara giren sıvı arasındaki dengenin bozulduğuna işaret eden göz küresi sertleşmesinde genellikle herhangi bir lakrimasyon olmaz. Dengenin diğer tarafa kaymasıyla gözün aşırı yumuşak hale geldiği olgularda lakrimasyon eğilimi daha yüksektir. Son olarak gözyaşının az salgılandığı veya hiç salgılanmadığı bazı göz hastalıkları ve yapısal değişimler, hatta ciddi yangılar bile vardır.

Gözün ve komşu parçaların, lakrimal bezleri ilgilendirenler dışında olağanüstü sayıda refleksle, ilişkili harekete, duyma ve eyleme maruz kalıyor olması, konumuzla dolaylı yoldan bağlantılı olan başka bir dikkate değer noktadır. Yalnızca bir gözün retinasına parlak bir ışık düştüğünde iris kasılır, ama diğer gözün irisi belirli bir zaman aralığından sonra hareket eder. İris, yakın veya uzak görüşe akomodasyon ve iki gözün yakınsaması sırasında da hareket eder.²⁸ Aşırı parlak ışık altında kaşların aşağı doğru çekilmesine karşı koymanın ne kadar zor olduğunu herkes bilir. Gözlere yaklaştırılan bir cisim veya aniden duyulan bir ses de göz kapaklarının istemsiz olarak kırılmasına yol açar. Parlak ışığın bazı insanları

* Gözün farklı uzaklıklardaki nesneleri net olarak görmek için uyum yapması –çn.

²⁸ Bu konularla ilgili olarak bkz. Profesör Donders, *On the Anomalies of Accommodation and Refraction of the Eye*, 1864, s. 573.

hapşırtması daha da ilginçtir; bu durumda retinayla bağlantılı belirli sinir-hücrelerinden çıkan sinir-kuvveti, burundaki duyuşal sinir-hücrelerine yayılarak burnun gıdıklanmasına neden olur; bu hücrelerden de, havanın yalnızca burun deliklerinden verilmesini sağlayan çeşitli solunum kaslarını (orbiküler kaslar dahil) yöneten hücrelere iletilir.

Konumuza geri dönersek: Bir çılgılık-nöbeti sırasında veya şiddetli soluk vermeyi gerektiren başka koşullarda neden gözyaşı salgılanır? Göz kapaklarına gelen hafif bir darbe bol miktarda gözyaşı salgılatığına göre, göz küresine kuvvetle bastırılmasıyla göz kapaklarında oluşan spazmodik kasılmanın da biraz gözyaşı salgılatması mümkündür. Bu, olanaklı görünmektedir, her ne kadar aynı kasların istemli olarak kasılması böyle bir etki yaratmasa da. Bir insanın kendi iradesiyle, istemsiz olarak yaptığı kadar kuvvetli bir şekilde hapşıramayacağını veya öksüremeyeceğini biliyoruz; bu, orbiküler kasların kasılması için de geçerlidir: Bu kaslar üzerinde deneyler yürüten Sir C. Bell, göz kapaklarının karanlıkta aniden ve zorla kapatılmasının, tıpkı göz kapaklarına hafifçe vurulduğu zaman olduğu gibi ışık çakmalarına yol açtığını; "ama hapşıрма sırasında oluşan baskının çok daha hızlı ve kuvvetli, çakan ışıkların da çok daha parlak olduğunu" keşfetmiştir. Bu ışık çakmalarının göz kapaklarındaki kasılmadan ileri geldiği açıktır, çünkü göz kapakları "hapşıрма eylemi sırasında açık tutulursa herhangi bir ışık duyumsanmaz." Profesör Donders ve Bay Bowman tarafından sunulan ilginç olgularda, gözde meydana gelen çok hafif bir yaralanmadan birkaç hafta sonra göz kapaklarında spazmodik kasılmaların başladığını ve oluk oluk gözyaşı aktığını görmüştük. Öyle anlaşıyor ki esneme sırasında gözyaşı salgılanmasının tek nedeni, gözü çevreleyen kaslarda meydana gelen spazmodik kasılmadır. Bu son olgulara rağmen, göz kapaklarının göz yüzeyine uyguladığı baskı her ne kadar spazmodik olarak sağlansa ve istemli olarak sağlanabilenden çok daha güçlü olsa da, bu baskının şiddetli soluk verme

sırasında refleks eylem yoluyla gözyaşı salgılabilecek güçte olması inandırıcı görünmüyor.

Burada devreye giren başka bir etken daha olabilir. Gözün iç kısımlarının belirli koşullar altında lakrimal bezler üzerinde refleks bir etki gösterdiğini öğrenmiştik. Şiddetli soluk verme çabaları sırasında gözdeki atardamar basıncının arttığını ve toplardamar kanının dönüşünün geciktiğini de biliyoruz. Dolayısıyla oküler damarlarda meydana gelen böyle bir genişlemenin lakrimal bezlere yansımaları ihtimal dışı değildir; göz kapaklarının göz yüzeyine uyguladığı spazmodik basıncın etkisi böylelikle artacaktır.

Bu görüşü hangi ölçüde olası sayabileceğimize karar verirken, unutmamak gerekir ki bebeklerin gözleri sayısız nesil boyunca atılan her çılgılıkta bu çifte etkiye maruz kalmış; böylece sinir-kuvvetinin alışıldık kanallardan kolayca ilerlemesi ilkesi gereğince, göz kürelerine uygulanan orta düzeyde bir baskı ve oküler damarlarda meydana gelen orta düzeyde bir genişleme bile bezleri alışkanlık yoluyla etkileyebilir duruma gelmiştir. Bu olgunun bir benzeri de, damarlarda genişlemeye ve gözlerde rahatsızlığa yol açmayacak kadar hafif bir ağlama-krizinde bile orbiküler kasların belli belirsiz kasılıyor olmasıdır.

Dahası uzun süre birlikte gerçekleştirilmiş karmaşık eylemler veya hareketler herhangi bir nedenle önce istemli olarak, sonra alışkanlık yoluyla kısıtlanmışsa, uygun uyarıcı koşulların ortaya çıkması hâlinde söz konusu eylemin veya hareketin istemden en bağımsız olan kısmı çoğu zaman yine istemsiz olarak gerçekleştirilecektir. Bir bezin salgı üretmesi iradeden büyük ölçüde bağımsızdır; dolayısıyla bireyin yaşı veya ırkın kültürel seviyesi arttıkça haykırma veya çılgılık atma alışkanlığı bastırılrsa ve buna bağlı olarak göz damarlarında genişleme olmasa bile gözyaşı salgılanabilecektir. Daha önce belirtildiği gibi, acıklı bir öykü okuyan bir insanın gözlerini çevreleyen kaslar belli belirsiz seğirir veya titrer. Bu durumda çılgılık atılmamış ve kan-damarlarında

genişleme olmamış, buna rağmen belirli sinir-hücreleri göz çevresindeki kasları yöneten hücrelere alışkanlık yoluyla eser miktarda sinir-kuvveti göndermiş; onlar da bunun bir kısmını lakrimal bezleri yöneten hücrelere iletmiştir, çünkü bu esnada gözler genellikle yalnızca yaşarır. Gözü çevreleyen kasların seğirmesi ve gözyaşı salgılanması tamamen engellense bile sinir-kuvveti yine aynı doğrultuda iletilme eğilimi gösterecek; bu durumda lakrimal bezler iradeden büyük ölçüde bağımsız olduğundan çalışmayı sürdürecektir ve vücut dilinde başka bir değişiklik olmadığı halde akıldan geçen acıklı düşünceleri ele verecektir.

Burada öne sürülen görüşü destekleyen başka bir olguya daha değinmek istiyorum. Bebeklerimiz her çeşit alışkanlığın kolayca edinildiği erken bir dönemde hoşnutken yüksek sesle kahkaha atmaya (ki bu sırada göz damarları genişler) alışmış ve bunu da rahatsız olduklarında çılgılık-nöbetlerine tutuldukları kadar sık ve kesintisiz olarak yapmış olsalardı, yaşamın sonraki dönemlerinde her iki zihin durumunda da aynı miktarda ve sıklıkta gözyaşı salgılanıyor olabilirdi. Bu durumda hafif bir gülüş, bir tebessüm veya hoş bir düşünce bile gözyaşı salgılatmaya yeterdi. Sevecen duyguları ele alacağımız gelecek bir bölümde, gerçekten bu yönde bir eğilim olduğunu göreceğiz. Freycinet'in verdiği bilgiye göre,²⁹ Sandwich Adalılar gözyaşı dökmeyi bir mutluluk göstergesi sayar; ama bu konuyla ilgili, göçmen bir gezginin söylediklerinden daha sağlam kanıtlara ihtiyacımız var. Bebeklerimiz nesiller boyunca, her bebek de yıllar boyunca göz damarlarını genişleten ve bol miktarda gözyaşı salgılatan uzun-süreli boğulma-krizlerine neredeyse her gün tutulmuş olsaydı, ilişkili alışkanlığın gücü sayesinde, yaşamın sonraki dönemlerinde boğulmanın yalnızca düşüncesi bile zihinsel bir acı olmaksızın gözleri yaşartmaya yetebilirdi.

²⁹ Sir J. Lubbock, *Prehistoric Times*, 1865, s. 458'de ondan alıntı yapar.

Bu bölümde anlatılanları toparlayacak olursak, ağlama eylemi muhtemelen şöyle bir olaylar zincirinin sonucudur: Çocuklar acıktıkları veya başka bir nedenle acı çektikleri zaman tıpkı başka hayvanların yavruları gibi, hem ebeveynlerini yardıma çağırmak için hem de sarf edilen her yoğun çaba rahatlatıcı olduğu için yüksek sesle çığlık atarlar. Uzun süre çığlık atmak, gözün kan-damarlarında kaçınılmaz olarak dolgunluk yaratır; bu, gözü çevreleyen kasların gözleri korumak amacıyla önce bilinçli olarak ve sonra alışkanlık yoluyla kasılmasına yol açmış olmalıdır. Ayrıca göz yüzeyine uygulanan spazmodik basınç ve gözün iç damarlarında meydana gelen genişleme de, bilinçli bir duyum gerektirmeksizin refleks eylem yoluyla lakrimal bezleri etkilemiş olmalıdır. Böylelikle acı çekmek, üç ilke çerçevesinde –sinir-kuvvetinin alışıldık kanallardan kolayca ilerlemesi– son derece kapsamlı bir etki alanına sahip olan ilişkilendirme –ve belirli eylemlerin iradeye daha bağımlı olması– başka herhangi bir eylem gerektirmeksizin kolayca gözyaşı salgılatır duruma gelmiştir.

Bu bakış açısıyla gözyaşı dökme eylemi, göze dışarıdan gelen bir darbenin gözyaşı salgılatması veya retinanın parlak ışıktan etkilenip bir hapşırığa yol açması kadar amaçsız ve rastlantısal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir, ne var ki bu değerlendirme gözyaşı salgılanmasının acıyı nasıl hafiflettiğini anlamamıza engel değildir. Acı çekerken şekilden şekle girerek kıvranmak, diş gıcırdatmak ve kulak tırmalayıcı çığlıklar atmak insanı nasıl rahatlatıyorsa, gözyaşı dökme eylemi de ne kadar şiddetli ve histerik olursa insanı o kadar rahatlatacaktır.

VII. BÖLÜM

KEYİFSİZLİK, KAYGI, KEDER, HÜZÜN, UMUTSUZLUK

Kederin sistem üzerindeki genel etkisi-Acı çekerken kaşların eğilmesi-Kaşların eğilme nedeni üzerine-Ağız köşelerinin indirilmesi üzerine.

Şiddetli bir keder nöbetinden sonra zihnimizi rahatsız eden etken hâlâ devam ediyorsa keyfimiz kaçır; bazen de moralimiz bozulur ve hüzünleniriz. Uzun süren bedensel acı da büyük bir ıstırap yaratmadıkça genellikle aynı zihin durumuna yol açar. Acı çekmeyi bekliyorsak kaygılanır; acımızı dindirme şansımız yoksa umutsuzluğa kapılırız.

Geçmiş bölümlerden birinde gördüğümüz gibi, aşırı kederlenen insanlar çoğu zaman rahatlamak için saldırgan hareketler yapar ve çıldırmış gibi davranır; ama acı biraz hafiflemekle birlikte devam ediyorsa hareket etme isteklerini kaybeder, hareketsiz kalıp durgunlaşır veya ileri geri sallanırlar. Kan dolaşımı yavaşlar; yüz solgunlaşır; kaslar gevşer; göz kapakları düşer; kafa, sıkıştırılmış olan göğse doğru sarkar; dudaklar, yanaklar ve alt çene kendi ağırlıklarıyla çöker. Böylece bütün yüz hatları uzar; birisi kötü bir haber aldığı anda, o kişinin yüzünün düştüğü söylenir. Ateş Topraklarında karşılaştığımız bir grup yerli, bir fok gemisinde kaptanlık yapan arkadaşlarının keyifsiz olduğunu bize anlatmak için yanaklarını her iki elleriyle aşağı çekip yüzlerini olabildiğince uzatmaya çalışmıştı. Bay Bunnet, Avustralyalı aborjinlerin keyifsizken kederli bir ifade sergi-

lediklerini söylemişti. Uzun süre acı çekenlerin gözleri çoğu zaman hafifçe yaşarır, bakışları donuk ve ifadesiz hale gelir. İç bakan uçların yukarı kalkmasıyla kaşlar kimi zaman eğilir. Bu, alında özgün-biçimli kırışıklıkların oluşmasına yol açar ve bunlar basit bir kaş çatılmasında oluşanlardan çok farklıdır; ancak bazı olgularda yalnızca bir kaş çatılması meydana gelir. Ağız köşeleri aşağı sarkar ve bu, neredeyse herkesin tanıdığı tümel bir keyifsizlik ifadesidir.

Yavaşlayan ve zayıflayan solunum, derin iç çekişlerle sık sık kesintiye uğrar. Gratiolet'in belirttiği gibi, belirli bir konuya uzun süre odaklandığımızda soluk almayı unuttur ve sonra derin bir nefes çekerek kendimizi rahatlatırız;¹ ama üzgün bir insanın iç çekişleri, solunumun ve kan dolaşımının yavaşlaması sebebiyle son derece karakteristiktir.² Bu durumdaki bir insanın kederi zaman zaman depreşir ve bir krize dönüşecek kadar şiddetlendiğinde, kasılmalar solunum kaslarını etkiler ve boğazda *globus hystericus* denilen bir düğümlenme hissi meydana gelir. Bu spazmodik hareketler çocukların hıçkırmasıyla kuşkusuz ilişkilidir ve kederden boğulduğu söylenen insanlarda meydana gelen daha ciddi kasılmaların kalıntılarıdır.³

Kaşların eğilmesi. –Yukarıda yapılan betimde aydınlatılması gereken iki nokta daha var: Kaşların iç uçlarının kaldırılması ve ağız köşelerinin indirilmesi. Önce kaşları ele alalım. Derin bir hüzne veya kaygıya kapılan insanlarda

¹ [Profesör Victor Carus, Nasse'nin yazdığı bir makaleye (Meckel, *Deutsches Archiv für Physiologie*, 2. cilt, 1816, s. 1) yazarın dikkatini çekmiştir. Makalede, bu karakteristik iç çekme biçimi betimlenmiştir.]

² Yukarıdaki betimsel açıklamaların bir kısmı kendi gözlemlerime, çoğu da bu konuyla yakından ilgilenmiş olan Gratiolet'in gözlemlerine (*De la Physionomie*, s. 53, 337; İç çekme üzerine, s. 232) dayanmaktadır. Ayrıca bkz. Huschke, *Mimices et Physiognomices, Fragmentum Physiologicum*, 1821, s. 21. Bakışların donukluğu üzerine Dr. Piderit, *Mimik und Physiognomik*, 1867, s. 65.

³ Kederin solunum organları üzerindeki etkisi konusunda özellikle bkz. Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, 3. basım, 1844, s. 151.

kaşların bazen eğik bir pozisyon aldığı görülebilir; örneğin hasta olan oğlundan bahseden bir annenin kaşlarında bu hareketi gözlemlemiştim; önemsiz veya anlık etkenlere dayanan gerçek veya sahte sıkıntılar da aynı harekete yol açabilir. Kaşların bu pozisyonu almasının nedeni, belirli kasların kasılmasının (üçü aynı anda kasıldığında kaşları indiren ve büzen orbiküler, corrugator ve piramidal burun kasları), daha güçlü olan frontal kasın orta fasyaları tarafından kısmen engelleniyor olmasıdır. Bu fasyaların kasılması kaşların yalnızca içe bakan uçlarını kaldırır; bu esnada corrugator kaslar da iki kaşı birbirine yaklaştırdığından, kaşların iç uçları büzüşerek bir katlantıya veya yumruya dönüşür. Bu katlantı, II. Resimdeki Şekil 2 ve 5'te görüldüğü gibi, eğik kaşların görüntüsü açısından çok karakteristik bir noktadır. Kaşlar böyle zamanlarda kılların dikleşmesiyle biraz da sertleşir. Ayrıca Dr. J. Crichton Browne, kaşlarını sürekli eğik pozisyonda tutan birçok melankoli hastasının, "üst göz kapağında keskin bir kavis" oluştuğunu fark etmiştir. Fotoğraftaki genç adam iki kaşını eşit düzeyde oynatamıyordu, dolayısıyla onun sağ ve sol göz kapaklarını karşılaştırarak bu kavisin izini seçebiliriz (II. Resim, Şekil 2). Bunu, alnının her iki yanında oluşan çizgilerin eşitsizliğinden de anlayabiliriz. Öyle sanıyorum ki göz kapaklarında meydana gelen keskin kavis, kaşların yalnızca iç uçlarının kaldırılıyor olmasından ileri gelmektedir; çünkü kaşın tamamı kaldırılır ve kavisli hale gelirse üst göz kapağı da hafifçe aynı hareketi yapar.

Fakat yukarıda anılan kasların karşıt yönde kasılmasının en çarpıcı sonucu, alında oluşan özgün çizgilerdir. Bu kaslar birlikte, ama birbirine karşıt çalıştığında onlara kısaca keder-kasları diyebiliriz. Frontal kasının tamamını kasarak kaşlarını kaldıran bir insanın alını, yatay çizgiler hâlinde boydan boya kırışır; ama mevcut olguda yalnızca orta fasyalar kasılmış, böylece yatay çizgiler alnın yalnızca orta

II. Resim

kısımında oluşmuştur. Orbiküler kasların dış bölümlerinin kasılması, iki kaşın dışa bakan kısımlarını örten deriyi aynı anda hem aşağı çeker hem de düzleştirir. Benzer şekilde kaşların birleşmesi de corrugator kasların eşzamanlı kasılmasına bağlıdır;⁴ bu hareket, alın derisinin inik olan dış

⁴ Kaşların nasıl eğildiğini açıklarken, anılan kasların etkinliği konusunda çalışmalarına başvurduğum veya iletişim kurduğum bütün anatomi uzmanlarının ortak görünen kanısını temel aldım. Dolayısıyla bu kitapta *corrugator supercilii*, *orbicularis*, *pyramidalis nasi* ve *frontalis* kaslarının etkinliği konusunda da benzer bir bakış açısı güdeceğim. Ancak Dr. Duchenne, kaşların iç köşesini kaldıran ve hem orbiküler kasın üst ve iç parçasına hem de *pyramidalis nasi*'ye karşıt çalışan kasın, *sourcilier* diye isimlendirdiği corrugator kas olduğu kanısındadır (bkz. *Mécanisme de la Phys. Humaine*, 1862, folio, 5. makale, metin ve resim 19-29: octavo, 1862, s. 43, metin) ve onun vardığı her sonucu ciddiye almak gerekir. Bununla birlikte Dr. Duchenne, corrugator kasın kaşları birbirine yaklaştırarak burun tabanında dikey çizgiler oluşturduğunu veya kaşların çatılmasına yol açtığını kabul eder. Ayrıca kaşın dışa bakan üçte ikilik parçasında, corrugator kasın üst orbiküler kasla birlikte hareket ettiği kanısındadır: Burada her ikisi de frontal kasa karşıt çalışır. Henle'nin çizimlerine baktığımda (ağaç baskı, resim 3), corrugator kasın nasıl olup da Duchenne'in betimlediği gibi çalıştığını anlayamadım. Bu

parçasıyla kalkık olan orta parçasını birbirinden ayıran dikey çizgiler oluşturur. Bunların ortadaki yatay çizgilerle birleşmesi (bkz. Şekil 2 ve 3), alında at nalına benzetilen bir iz yaratır; ama çizgilerin oluşturduğu şekil bir dörtgenin üç yüzüne daha çok benzer. Bu çizgiler, kaşlarını eğen erişkin veya erişkinliğe yakın bireylerin alnında açıkça görülebilir; ama çocukların derisi kolay kolay kırışmadığından bu çizgilere küçük çocuklarda ender rastlanır veya yalnızca izleri seçilebilir.

Bu özgün çizgiler, ilgili kasları çalıştırmak konusunda alışılmadık bir yetiye sahip olan genç bir kızın alnında (II. Resim, Şekil 3) açıkça görülmektedir. Fotoğrafı çekilirken kendini rolüne kaptıran genç kızın yüzünde hiç de kederli bir ifade yoktur; bu yüzden sadece alın bölgesinin çizimini verdim. Dr. Duchenne'in çalışmasından küçültülerek kopyalanan⁵ aynı Resimdeki 1. Şekil, genç ve başarılı bir aktörün doğal yüz ifadesini yansıtmaktadır. Şekil 2'de aynı adamın rol gereği kederli bir ifade takındığı, ama daha önce belirttiğim gibi, iki kaşını eşit düzeyde oynatmadığı görülmektedir. Söz konusu ifadenin gerçek olduğunu şuradan anlayabiliriz: Öncesinde konu hakkında hiçbir ipucu verilmeyen on beş denekten on dördü, orijinal fotoğrafı görür görmez, "kahredici hüznü", "katlanılan acı", "melankoli" gibi yanıtlar verdi. Şekil 5'in oldukça ilginç bir öyküsü var: Bu fotoğrafı bir dükkânın vitrininde gördüm ve fotoğrafçının kim olduğunu öğrenmek

konuyla ilgili ayrıca bkz. Profesör Donders'in açıklamaları, *Archives of Medicine*, 1870, 5. cilt, s. 34. İnsan vücudundaki kaslar üzerine yürüttüğü titiz çalışmalarla tanınan Bay J. Wood, corrugator kasın çalışma biçimiyle ilgili yaptığım açıklamanın doğru olduğunu bildirdi. Ama bu, ne kaşların eğilmesiyle ortaya çıkan ifade açısından ne de onun kökenine ilişkin kuram açısından önemli.

⁵ Kitabında yer alan folio formatındaki bu iki fotoğrafı (Şekil 1 ve 2) ışıklı-baskı işlemiyle çoğaltmama izin veren Dr. Duchenne'e minnettarım. Kaşların eğilmesi sonucu deride oluşan çizgilerle ilgili yukarıda yapılan açıklamaların çoğu, onun bu konu üzerine sunduğu değerli tartışmadan alınmıştır.

için Bay Rejlander'e götürdüm. Fotoğraftaki çocuğun ifadesini çok dokunaklı bulduğumu söylediğimde Bay Rejlander bana şöyle yanıt verdi: "Fotoğrafı ben çektim ve görenlerin onu dokunaklı bulacağını tahmin etmiştim, çünkü oğlan birkaç dakika sonra hüngür hüngür ağlamaya başladı." Sonra bana aynı çocuğun sakın durumdayken çekilmiş bir fotoğrafını gösterdi ve onu da çoğalttırdım (Şekil 4). Şekil 6'da, kaşlarda hafif bir eğilme olduğu görülmektedir; ancak bu ve 7. Şekil, ağız köşelerinin sarktığını göstermek amacıyla verilmiştir ve şimdi ele alacağımız konu da budur.

Biraz deneyim kazanmadıkça keder-kaslarını kendi iradesiyle oynatabilen çok az insan vardır; ama pek çoğu bu işi birkaç denemeden sonra yapabilirken kimileri asla yapamaz. Kaşlar ister bilinçli ister bilinçsiz olarak eğiliyor olsun, eğilme düzeyi insandan insana büyük farklılık gösterir. Piramidal kasları alışılmadık derecede güçlü olan bazı bireylerde frontal kasın orta fasyalarında meydana gelen kasılma, alındaki dörtgen biçimli çizgilere bakılırsa enerjik olmasına rağmen kaşların içe bakan uçlarını kaldırmaya yetmez, yalnızca daha aşağı sarkmalarını önler. Gözlemleyebildiğim kadarıyla çocuklar ve kadınlar keder-kaslarını erkeklerden daha fazla kullanmaktadır. Neredeyse yalnızca zihinsel acıyla harekete geçen bu kaslar, en azından yetişkin bireylerde bedensel acıdan seyrek olarak etkilenir. Biraz alıştırma yaptıktan sonra keder-kaslarını kontrol etmeyi başaran iki denek, kaşlarını eğdikleri zaman farkında olmadan ağız köşelerini de indirdiklerini aynaya bakarak anlamıştı, ki ifadenin doğal olması hâlinde durum genellikle böyledir.

Öyle görünüyor ki keder-kaslarını kolayca oynatma yetisi, insanın hemen hemen bütün diğer yetileri gibi kalıtsaldır. Çok sayıda aktör ve aktris yetiştirmiş bir aileden gelen ve bu ifadeyi "tek bir hareketle" takınabilen bir kadın, ailesindeki herkesin bu yetiyi üst düzeyde sergilediğini Dr. Crichton Browne'a söylemiştir. Dr. Browne'dan aldığım bilgiye göre, aynı kalıtsal yatkınlık bu ailenin son torununda da vardır

ve kendisi Sir Walter Scott'ın *Red Gauntlet* adlı romanının ilham kaynağıdır; ama romanda anlatılan karakter, güçlü duygulara kapıldığında alnını kasar ve alnında at nalı şeklinde bir iz oluşur. Bir zamanlar gördüğüm genç bir kadının alnı da âdeta alışkanlık gereği, o anda hissedilen herhangi bir duygudan bağımsız olarak kasılmış gibiydi.

Keder-kasları çok sık devreye girmez ve eylem çoğu zaman anlık olduğundan kolayca gözden kaçır. Ortaya çıkan ifadeyi gözlemlene şansı bulan herkes, onu ilk bakışta keder veya kaygı ifadesi olarak tanımlar, oysa acı çekenin yüzünde meydana gelen değişimi, konuyla yakından ilgilenmemiş olan bin kişiden biri bile açıkça tanımlayamayacaktır. Bildiğim kadarıyla *Red Gauntlet* ve başka bir roman dışında bu ifadeye hiçbir kurgu eserde değinilmemiş olmasının nedeni bu olsa gerek; öğrendiğime göre ikinci romanın yazarı olan kadın, aktörlerin bulunduğu o meşhur aileden gelir; dolayısıyla bu konu onun özellikle dikkatini çekmiş olabilir.

Antik Yunan heykeltıraşları, Laocoon ve Arrotino heykellerine bakılırsa bu ifadeye aşinaydı; ama Duchenne, yatay çizgileri alnın tamamına yaygın bu heykeltıraşların büyük bir anatomik hata yaptıkları kanısındadır: Aynı hataya bazı modern heykellerde de rastlanır. Ancak son derece keskin gözlemciler olan bu insanların, güzelliği gerçekliğe tercih etmiş olmaları hata yapmış olmalarından çok daha olasıdır; nitekim alındaki dörtgen biçimli çizgiler mermer üzerinde pek de ihtişamlı durmayacaktır. Keşfedebildiğim kadarıyla bu ifadenin tüm hatlarıyla şekillenmiş hâline, büyük ustaların resimlerinde de kuşkusuz aynı nedenle seyrek rastlanır; ama söz konusu ifade, onu çok iyi tanıyan bir kadından aldığım bilgiye göre Fra Angelico'nun Floransa'daki *Descent from the Cross*' adlı tablosunun sağ tarafındaki figürde açıkça görülmektedir.

* 15. yüzyıl Rönesans ressamı Fra Angelico'nun, İsa'nın çarmıhtan indirilişini anlatan tablosu; *Deposition of Christ* —çn.

Dr. Crichton Browne'dan, West Riding Akıl Hastanesinde gözetimi altında bulunan hastalarda bu ifadeyi incelemesini rica ettim. Keder-kaslarının hareketini gösteren Duchenne'in fotoğraflarından da haberdar olan Dr. Browne, melankolik ve özellikle hipokondriyak hastalarda bu kasların her zaman enerjik bir biçimde kasıldığını; düzenli kasılmadan ileri gelen derin kırışıklıkların veya çizgilerin de, bu iki sınıfa giren akıl hastalarının fizyonomisi açısından karakteristik olduğunu bildirdi. Dr. Browne, keder-kaslarını sürekli kasılı halde tutan üç hipokondriyağı benim için uzun süre dikkatle gözlemledi. Deneklerden biri olan 51 yaşındaki dul bir kadın, bütün iç organlarını kaybettiğine ve tüm vücudunun boş kaldığına inanıyordu. Yüzünden derin bir sıkıntı okunan kadın, yarı-kapalı olan ellerini çırparak saatlerce tempo tuttu. Keder-kasları kasılı durumda kalmış ve üst göz kapakları kavislenmişti. Bu durum aylarca sürdü; kadın sonradan iyileşti ve yüzü doğal ifadesini geri kazandı. Hemen hemen aynı özgün hareketleri sergileyen ikinci bir hastada, bunlara ek olarak ağız köşeleri de aşağı sarkmıştı.

Bay Patrick Nicol da Sussex Akıl Hastanesindeki hastaları inceledi ve üç olguya ilişkin gözlemlerini bana tüm ayrıntılarıyla aktardı; ama bunların hepsine tek tek değinmemize gerek yok. Yaptığı gözlemlerden sonra Bay Nicol, melankolik hastalarda kasların içe bakan uçlarının neredeyse her zaman biraz kalkık, alındaki kırışıklıkların da hayli belirgin olduğu sonucuna vardı. Genç kadınlardan birinde bu kırışıklıklar devamlı hareket ediyor veya devinim gösteriyordu. Bazı olgularda ağız köşeleri çok hafif de olsa indirilir. Melankolik hastaların ifadeleri arasında neredeyse her zaman biraz fark olduğu gözlenebilir. Göz kapakları genellikle sarkar ve dış köşelerinin yakınındaki ve altındaki deri kırışır. Burun kanatlarından ağız köşelerine uzanan ve ağlayan çocuklarda çok belirgin olan naso-labial katlantı, bu hastalarda çoğu zaman dikkat çekicidir.

Keder-kasları akıl hastalarında genellikle kalımlı bir etki gösterir; oysa sıradan olgularda kimi zaman gülünç denecek kadar basit nedenlerle bilinçsizce çalıştırılır. Bir beyefendinin genç bir kadına saçma bir hediye verdiğini gördüm; bunun üzerine gücenmiş gibi yapıp adamı azarlamaya başlayan kadın, kaşlarını abartılı biçimde eğdi ve alnında özgün kırışıklıklar meydana geldi. Başka bir kadının da karşısındaki delikanlıyla hararetle bir sohbe daldığını gördüm; her ikisinin de keyfi yerindeydi ve birbirleriyle hızlı hızlı konuşuyorlardı; sohbetin hızına yetişemediğinde genç kadının kaşları yukarı doğru eğiliyor ve alnında dörtgen biçimli çizgiler beliriyordu. Sıkıntısını her seferinde böyle ifade eden kadın, bu hareketi birkaç dakika içinde en az altı kez yaptı. O anda herhangi bir yorum yapmadım, ama ilerleyen günlerde ondan keder-kaslarını çalıştırmasını rica ettim; aynı ortamda bulunan ve bu hareketi kendi iradesiyle yapabilen başka bir kız, ona ne yapması gerektiğini gösterdi. Ama kadın bunu defalarca denemesine rağmen yapamadı; oysa daha önce yeterince hızlı konuşamamak gibi basit bir sıkıntı, bu kasların enerjik bir şekilde arka arkaya kasılmasına yetmişti.

Keder-kaslarının kasılmasıyla oluşan keder ifadesi Avrupalılara özgü değildir; aksine bütün insan ırklarında görülür. Güvenilir kaynaklardan aldığım bilgiye göre, bu ifade en azından Hindularda, Dangarlarda (Hindistan'daki tepe-kabilelerinden biri, dolayısıyla Hindulardan oldukça farklı bir ırk), Malezyalılarda, Siyahilerde ve Avustralyalılarda vardır. İki gözlemci, Avustralyalılar açısından ilgili soruya müspet yanıt verdi, ancak ayrıntıya girmede. Bay Taplin benim yazdığım betimsel açıklamalara, "tam olarak böyle" ifadesini ekledi. Siyahilere gelince, bana Fra Angelico'nun tablosundan bahseden kadın, Nil nehrinde teknesini çekerken bir engele takılan siyahî bir adamın keder-kaslarının kuvvetle kasıldığını ve alın çatının kırış kırış olduğunu görmüştü. Bay Geach'ın Malakka'da izlediği Malezyalı bir erkeğin ağız köşeleri belirgin biçimde sarkmış, kaşları eğilmiş ve alnında derin, kısa çizgiler oluş-

muştı. Bay Geach, çok kısa süren bu ifadeyi şöyle betimliyor: Bu, "tuhaf bir ifadeydi ve yaşadığı büyük bir kayıptan dolayı ağlamanın eşliğine gelmiş bir insaninkine çok benziyordu."

Bay H. Erskine, Hindistan'daki yerlilerin bu ifadeyi tanıdığını keşfetti; Kalküta Botanik Bahçesinde görev yapan Bay J. Scott da, gözlemlediği iki olguya ilişkin eksiksiz betimleri bana iletme nezaketini gösterdi. Bay J. Scott, bahçıvanlardan birinin karısı olan Nagpur asıllı çok genç bir Dangar kadını bir süre gizli gizli izledi; ölmek üzere olan bebeğini emziren kadında kaşların iç köşeleri yükselmiş, göz kapakları sarkmış, alın çatında kırışıklıklar belirmiş, ağız hafifçe açılmış ve ağız köşeleri sarkmıştı. Bunun üzerine Bay J. Scott saklandığı bitkilerin arkasından çıkıp zavallı kadınla konuştu ve gözyaşına boğulan kadıncağız, bebeğini kurtarması için ona yalvardı. İkinci olgu, hastalık ve yoksulluk yüzünden en sevdiği keçisini satmak zorunda kalan bir Hint erkeği üzerine. Keçinin satışı tamamlandıktan sonra, onu geri alıp alamayacağını sorgularcasına bir elindeki paraya, bir keçisine bakan adam, bağlanıp götürülmeye hazırlanan keçiye doğru yürüdü ve bunu görünce şahlanan hayvan, adamın ellerini yaladı. Adamın gözleri bir yandan öbür yana doğru kaydı; "dudakları aralanmış ve ağız köşeleri belirgin biçimde sarkmıştı." Adamcağız en sonunda keçisiyle vedalaşmak zorunda olduğuna karar verdi ve o anda Bay Scott, adamın hafifçe eğilen kaşlarının iç uçlarında karakteristik bir büzüşme veya şişkinlik meydana geldiğini, ama alnında herhangi bir kırışıklık olmadığını gördü. Adam bir dakika boyunca bu durumda kaldı, sonra derin bir iç çekip hüngür hüngür ağlamaya başladı, ellerini havaya kaldırıp keçisini kutsadı ve ardına bakmadan dönüp gitti.

Kaşların acı çekerken eğilme nedeni üzerine. –Onca yıl boyunca burada ele alacağımız kadar kafa karıştırıcı bir ifadeye rastlamadım. Keder veya kaygı, gözü çevreleyen kaslarla birlikte frontal kasın neden yalnızca orta fasyalarının kasılmasına yol açar? Burada sadece kederi ifade et-

meye yarayan karmaşık bir hareketle karşı karşıyayız gibi görünüyor; oysa bu, diğerlerinden daha seyrek rastlanan ve çoğu zaman gözden kaçan bir ifadedir. Bu konuyu açıklığa kavuşturmanın ilk bakışta görüldüğü kadar zor olmayacağı kanısındayım. Dr. Duchenne, daha önce değinilen genç adamın bir fotoğrafını sunar; tepedeki iyi aydınlatılmış bir yüzeye bakan adamın keder-kaslarını istemsizce ve abartılı bir biçimde kastığı görülmektedir. Varlığını bile unutmuş olduğum bu fotoğrafı, çok aydınlık bir günde güneşi arkama almış, at sırtında giderken karşılaştığım bir kız sayesinde hatırladım; kafasını kaldırıp bana bakan kızın kaşları belirgin biçimde eğilmiş ve alnında özgün çizgiler belirmişti. Aynı hareketi benzer koşullar altında başka olgularda da gözlemledim. Eve dönünce çocuklarımdan üçüne amacım hakkında hiçbir ipucu vermeden, gökyüzünün aşırı parlak olduğu tarafta bulunan yüksek bir ağacın tepesine doğru dikkatle bakmalarını ve dayanabildikleri kadar bakmaya devam etmelerini söyledim. Üçünde de orbiküler, corrugator ve piramidal kaslar, gözleri parlak ışıktan korumak üzere, retinanın uyarılmasıyla oluşan refleks eylem yoluyla enerjik bir şekilde kasıldı. Ama çocuklar yukarı bakmak için ellerinden geleni yapıyorlardı; bu esnada, kaşları indirip göz kapaklarını kapatmaya yarayan kaslar ile frontal kasın tamamı veya yalnızca orta kısmı arasında, spazmodik seğirmelerin eşlik ettiği ilginç bir mücadele yaşandığını gördüm. Piramidal kasların istemsizce kasılması, burun tabanlarında yatay ve derin kırışıklıklar oluşturdu. Çocuklardan birinde frontal kas ile göz çevresindeki kasların sırayla kasılması, kaşların anlık olarak kaldırılıp indirilmesine ve alnın önce boydan boya kırışıp sonra düzleşmesine yol açtı. Diğer ikisinde yalnızca alın çatı kırıştı ve burada dörtgen biçimli çizgiler oluştu; kaşlar eğildi ve içe bakan uçları büzüşüp şişkinleşti;—çocuklardan birinde hafif olan bu şişkinlik diğerinde belirgindi. Kaşların eğilme biçimine ilişkin bu farkın, genel anlamda farklılık gösteren hareket kabiliyetlerinden ve pira-

midal kasların güç farkından ileri geldiği anlaşılyordu. Her iki olguda da kaşların ve alnın güçlü bir ışıktan etkilenme biçimi, tüm karakteristik ayrıntılar bakımından tıpkı keder veya kaygıda olduğu gibiydi.

Duchenne, piramidal burun kasının, gözü çevreleyen kaslara kıyasla iradeden daha bağımsız olduğu kanısındadır. Keder-kaslarını ve diğer yüz kaslarının çoğunu kolayca çalıştırabilen fotoğraftaki genç adamın, piramidal kaslarını kasamadığını belirtir.⁶ Ancak bu yeti hiç kuşkusuz insandan insana farklılık gösterir. Piramidal kas, alın çatındaki deriyi kaşların iç uçlarıyla birlikte aşağı çekmeye yarar. Frontal kasın orta fasyaları, piramidal kasa karşıt etki gösterir ve piramidal kasın çalışması engellendiği takdirde bu orta fasyalar kasılmak zorundadır. Dolayısıyla güçlü piramidal kaslara sahip olan kimselerde, parlak ışık altında kaşların indirilmesini engelleyen bilinçsiz bir istek olması hâlinde frontal kasın orta fasyalarının devreye sokulması gerekir; piramidal kasları bastıracak güçteyse bu fasyaların kasılması da, corrugator ve orbiküler kasların yardımıyla kaşları ve alnı tıpkı yukarıda betimlendiği şekilde etkileyecektir.⁷

Bildiğimiz kadarıyla çocuklar çığlık atarken veya haykırırken orbiküler, corrugator ve piramidal kaslarını iki nedenle kasar; birincisi gözlerini sıkarak onları aşırı kanlanmaktan korumak, ikincisi de alışkanlıktır. Dolayısıyla ağlama-krizine girmemek için çabalayan veya ağlamasını durdurmaya çalışan çocukların, tıpkı tepedeki parlak bir ışığa bakarken yaptıkları gibi bu kasların kasılmasını engellemeye çalışacağını; böylece frontal kasın orta fasyalarının

⁶ *Mécanisme de la Phys. Humaine*, Album, s. 15.

⁷ [Dr. Keen, asılarak idam edilen bir suçlunun kaslarını indüklenmiş elektrik akımıyla uyarmayı başarmıştır. Onun deneyleri, *pyramidalis nasi*'nin "occipito-frontal kasın orta parçasının doğrudan karşıt olduğu ve bunun tam tersinin de geçerli olduğu" sonucunu doğrular. Bkz. W. W. Keen, *Transactions of the College of Physicians of Philadelphia*, 1875, s. 104.]

sık sık devreye gireceğini tahmin ediyordum. Bu düşünceden hareketle çocukları böyle zamanlarda gözlemlemeye başladım ve içlerinden bazıları sağlıkçı olan başka kimselerden de bu noktayı incelemelerini rica ettim. Gözlemciler bu konuda dikkatli olmalıdır, çünkü çocukların alınları erişkinlerinki kadar kolay kırışmadığı için bu kaslara özgü karşıt etkinlik çocuklarda çok daha zor seçilir. Ama bu konuda biraz gözlem yaptıktan sonra, keder-kaslarının böyle zamanlarda çok sık kasıldığını gördüm. Gözlemlenen olguların hepsine değinmemiz zaman kaybı olur; dolayısıyla bu konuyla ilgili yalnızca birkaç örnek vereceğim. Başka çocuklar tarafından tiye alınan iki buçuk yaşındaki bir kız çocuğu, gözyaşına boğulmadan önce kaşlarını belirgin biçimde eğdi. Ondan daha büyük olan başka bir kız çocuğunun da aynı hareketi yaptığı; kaşların iç uçlarında belirgin bir büzüşme olduğu ve ağız köşelerinin aşağı sarktığı kaydedildi. Çocuk ağlamaya başlayınca bütün yüz hatları bir anda değişti ve bu özgün ifade kayboldu. Aşı yapılırken çığlık çığlığa ağlayan küçük bir erkek çocuğu da, cerrahın kendisini sakinleştirmek için verdiği portakalı görünce ağlamayı bıraktı ve alın çatındaki dörtgen biçimli kırışıklıklar dahil bütün karakteristik ifadeleri sergiledi. Vereceğim son örnek, yolda karşılaştığım üç ya da dört yaşındaki bir kız çocuğuyla ilgili. Bu çocuk bir köpekten korkmuştu, ona canını sıkan şeyin ne olduğunu sorduğumda hıçkırmayı bıraktı ve kaşları bir anda sıra dışı bir eğim kazandı.

O halde kederin etkisiyle frontal kasın orta fasyalarının ve göz çevreleyen kasların neden karşıt yönde kasıldığı probleminin anahtarı, hiç kuşkusuz burada yatmaktadır; kasılma ister melankolik akıl hastalarında olduğu gibi uzun sürsün, ister basit bir rahatsızlıktan dolayı anlık olsun. Hepimiz bebeklik çağında çığlık atarken gözlerimizi korumak için orbiküler, corrugator ve piramidal kaslarımızı bol bol kasardık; atalarımız da nesiller boyunca aynı şeyi yapmıştır; dolayısıyla rahatsız olunca atılan çığlıklara yaşımız iler-

ledikçe kolayca engel olabildiğimiz halde, yukarıda-anılan kasların hafifçe kasılmasına uzun süreli alışkanlıktan dolayı her zaman engel olamayız; onların ne kasıldığını fark eder ne de hafifçe kasılmalarına engel olmaya çalışırız. Ama öyle görünüyor ki piramidal kaslar diğerlerine kıyasla iradeden daha bağımsızdır; bu kaslar iyi gelişmişse, kasılmaları ancak frontal kasın orta fasyalarının karşıt yönlü kasılmasıyla engellenebilir. Bu fasyaların enerjik biçimde kasılmasının kaçınılmaz sonucu kasların yukarı doğru eğilerek kalkması, iç uçlarının büzüşmesi ve alın çatında dörtgen biçimli çizgilerin oluşmasıdır. Çocuklar ve kadınlar erkeklerden çok daha kolay ağladığına, yetişkin erkek ve kadınlar da zihinsel acı dışında nadiren gözyaşı döktüğüne göre, keder-kaslarının çocuklarda ve kadınlarda neden daha faal görüldüğünü –ki ben öyle olduğuna inanıyorum– yetişkin erkek ve kadınlarda da neden yalnızca zihinsel acıyla harekete geçtiğini anlayabiliriz. Daha önce sunulan olguların bir kısmında, örneğin Dangar kadınında ve Hint erkeğinde, keder-kaslarının etkinliğini hüzün gözyaşları izlemişti. Beynimiz, yaşanan büyük veya küçük her sıkıntıda, sanki hâlâ çığlık atmaya hazırlanan birer bebekmişiz gibi, belirli kaslara kasılmalarını bildiren ve uzun süreli alışkanlığa dayanan bir komut gönderme eğilimindedir; ama iradenin şaşırtıcı gücü ve alışkanlık sayesinde bu komutu etkisiz hale getirebiliriz; bunu bilinçsizce yapıyor olsak da.

Ağız köşelerinin indirilmesi üzerine. –Bu hareket *depressores anguli oris* kasıyla (bkz. Şekil 1 ve 2, K) sağlanır. Bu kasın lifleri aşağı doğru birbirinden ayrılır; üstteki yakınsak uçlarsa ağız köşelerine ve onların hemen yanındaki alt dudığa yapışır.⁸ Öyle görünüyor ki bazı lifler büyük zygomatic kasla, bazıları da üst dudüğün dış kısmına uzanan kaslarla karşıt etkilidir. Bu kasın kasılması ağız köşelerini, üst du-

⁸ Henle, *Handbuch der Anat. des Menschen*, 1858, 1. cilt, s. 148, resim 68 ve 69.

dağın dış kısmını, hatta biraz da burun kanatlarını aşağı ve dışarı doğru çeker. Ağız kapalıyken bu kas etkin durumdaysa, commissure veya iki dudağın birleşim hattı aşağıdaki çukurlukla birlikte kavisli bir çizgi oluşturur⁹ ve dudaklar, özellikle de alt dudak genellikle biraz öne uzatılır. Bay Rejlander'ın fotoğraflarında (II. Resim, Şekil 6 ve 7), ağzın böyle zamanlarda nasıl bir şekil aldığı açıkça görülmektedir. Üstteki fotoğraf (Şekil 6), başka bir çocuktan tokat yediği için ağlayan bir çocuğa aittir; bu kareyi yakalamak için doğru zaman kollanmış ve çocuğun fotoğrafı ağlaması kesildikten hemen sonra çekilmiştir.

Bu kasın kasılmasıyla ortaya çıkan keyifsizlik, keder veya hüzün ifadeleri, konuyla ilgilenen her yazarın dikkatini çekmiştir. Bir insanın keyifsiz olduğunu anlatmak için "yüzünün düştüğü" söylenir. Melankolik akıl hastalarında ağız köşelerinin sık sık sarktığını, daha önce Dr. Crichton Browne ve Bay Nicol'ın uzmanlığına dayanarak belirtmiştik. Bu iki beyefendinin bana gönderdiği fotoğraflarda, ağız köşelerinin intihara meyilli hastalarda da belirgin biçimde sarktığı görülmektedir. Bu harekete farklı insan ırklarında, örneğin Hindularda, Hindistan'ın koyu tenli tepe-kabilelerinde, Malezyalılarda ve Gç. Bay Hagenauer'den aldığım bilgiye göre Avustralyalı aborjinlerde de rastlanmıştır.

Bebekler çığlık atarken gözlerini çevreleyen kasları sıkıca kasar ve bu hareket üst dudağı yukarı çeker; böyle zamanlarda genişçe açılan ağızlarını açık tutmaları gerektiğinden, köşelere uzanan depressor kaslarda da güçlü bir etkinlik başlar. Bu, her zaman değilse de genellikle alt dudağın her iki yanında, ağız köşelerinin yakınında hafif bir kıvrım oluşur. Üst ve alt dudağın bu şekilde etkilenmesi, ağzın kareye benzer bir çerçeveye kazanmasına yol açar. Depressor kasın kasılmasını görmenin en iyi yolu, o anda yüksek sesle çığlık

⁹ Bkz. Dr. Duchenne'in bu kasın çalışmasına ilişkin açıklaması, *Mécanisme de la Physionomie Humaine*, Album (1862), viii. s. 34.

atmayan, özellikle de çığlık atmaya hazırlanan veya yeni susmuş olan bebekleri izlemektir. Küçük yüzleri böyle zamanlarda son derece acıklı bir ifadeye bürünür; bunu, yaşları altı hafta ile iki veya üç ay arasında değişen kendi çocuklarımda sık sık gözlemledim. Kimi zaman bir ağlama-krizini bastırmak için mücadele ederlerken ağızları tıpkı bir at nalı gibi abartılı biçimde kıvrılır; ıstırap ifadesi böyle zamanlarda gülünç bir karikatüre dönüşürdü.

Bu kasın keyifsizlik veya hüzün sebebiyle kasılması, kaşların eğilmesiyle aynı genel ilkeler üzerinden açıklanabilir. Yıllar süren gözlemlerden sonra vardığı sonucu benimle paylaşan Dr. Duchenne, bu kasın iradeden en bağımsız çalışan yüz kaslarından biri olduğunu söylüyor. Ağlamaya hazırlanan veya ağlamayı bırakmaya çalışan bebeklerle ilgili biraz önce verilen bilgilerden gerçekten de bu sonuca varılabilir; nitekim bebekler böyle zamanlarda ağız köşelerindeki depressor kasları diğer yüz kaslarından çok daha zor kontrol ederler. Konuyla ilgili herhangi bir teorisi bulunmayan ve içlerinden biri cerrah olan iki yetkin gözlemci, gözyaşlarına hâkim olmaya çalıştıkça kendilerini tutamama noktasına adım adım yaklaşan daha büyük yaştaki çocukları ve kadınları benim için dikkatle izledi; sonunda her ikisi de depressor kasların diğerlerinden önce harekete geçtiğine kanaat getirdi. Depressor kaslar nesiller boyunca bebeklik çağında tekrar tekrar ve güçlü biçimde çalıştırılmış olduğundan, uzun süreli ilişkilendirmeye dayanan alışkanlık ilkesi uyarınca, sinir-kuvveti yaşamın sonraki dönemlerinde deneyimlenen en basit sıkıntıda bile bu ve başka yüz kaslarına akma eğilimi gösterecektir. Ama depressor kaslar diğer kasların çoğuna oranla iradeden daha bağımsız olduğundan, diğerleri pasif durumda kalırken bunların sık sık hafifçe kasılmasını bekleyebiliriz. Ağız köşelerinin biraz sarkması bile yüze keyifsiz veya hüzünlü bir ifade katar, dolayısıyla bu kasların çok hafifçe kasılması bu zihin durumunu ele vermeye yeter.

Burada mevcut konumuzu özetleyeceğini düşündüğüm basit bir gözleme değinmek istiyorum. Bir gün yolcu vagonunda giderken karşıma huzurlu, ama dalgın ifadeli yaşlı bir kadın oturdu. Onu izlerken, *depressor anguli oris* kaslarında hafif olmakla birlikte belirgin bir kasılma meydana geldiğini gördüm; ama o sakın yüz ifadesinde en ufak bir değişiklik olmayınca bu kasılmanın ne kadar anlamsız olduğunu ve onu gören birini kolayca yanıltabileceğini düşündüm. İçimden bunları geçirirken kadının gözleri bir anda ağlayacakmış gibi yaşardı ve bütün yüz ifadesi değişti. Muhtemelen o anda aklına üzücü bir olay gelmiş, belki de kaybettiği bir evladını hatırlamıştı. Kadının duyuşsal merkezi etkilendiği anda belirli sinir-hücreleri, uzun süreli alışkanlığın etkisiyle bütün solunum kaslarına ve ağız çevresindeki kaslara, yaklaşan bir ağlama krizine hazırlanmalarını bildiren bir komut ilettili. Ama bu komut iradeyle, daha doğrusu sonradan edinilmiş bir alışkanlıkla geçersiz kılındı ve hafifçe direnen *depressores anguli oris* dışındaki bütün kaslar bu komuta itaat etti. Ağız bile açılmadı; solunum hızlanmadı ve ağız köşelerini indirenlerden başka hiçbir kas etkilenmedi.

Bu hanımefendinin ağzı bir ağlama-krizine uygun şekli kendi iradesi ve bilinci dışında almaya başladığı anda, sinirsel-uyarının alışıldık kanallardan ilerleyerek çeşitli solunum kaslarına ve gözü çevreleyen kaslara, ayrıca lakrimal bezlere gönderilecek kan hacmini belirleyen vazomotor merkeze iletildiğini güvenle varsayabiliriz. Gözlerinin hafifçe yaşarmış olması, bu son olgunun açık bir kanıtıdır; lakrimal bezlerin yüz kaslarına nazaran iradeye daha az bağımlı olması da bunu anlaşılır kılar. Elbette aynı anda gözü çevreleyen kaslar da gözleri kanlanmaktan korumak üzere kasılma eğilimi göstermiş, ama bu kasılma tümüyle bastırılmış ve kadının alnında en ufak bir kırışıklık oluşmamıştır. Bu kadının piramidal, corrugator ve orbiküler kasları birçok insanınki kadar iradeden bağımsız olsa hafifçe kasılır; bunun üzerine frontal kasın orta fasyaları ona karşıt yönde kasılır, böylece

kaşlar eğilir ve alında dörtgen biçimli çizgiler meydana gelirdi. O zaman yüzünde beliren keyifsizlik veya keder ifadesi çok daha belirgin olurdu.

Bu tür adımları gözeterek, akla melankolik bir düşünce geldiğinde neden ağız köşelerinin belli belirsiz sarktığını ya da kaşların iç uçlarının hafifçe kalktığını veya iki hareketin aynı anda gerçekleştiğini ve hemen ardından gözlerin hafifçe yaşardığını anlayabiliriz. Sinir-kuvveti alışıldık kanallar üzerinden hızla iletilir ve iradenin, uzun süreli alışkanlık yoluyla yeterince müdahale şansı bulamadığı her noktada bir etki bırakır. Yukarıdaki eylemler, bebeklik çağında sık tekrarlanan ve uzun süren çılgılık-nöbetlerinin ilkel kalıntıları olarak değerlendirilebilir. Bu ve başka pek çok olguda insanın çeşitli yüz ifadelerini yaratan sebep-sonuç ilişkileri gerçekten hayret vericidir ve aklımızdan geçen anlık duyguların etkisiyle istemsiz ve bilinçsiz olarak gerçekleştirdiğimiz hareketleri anlamamızı sağlar.

VIII. BÖLÜM

SEVİNÇ, KEYİF, SEVGİ, SEVECEN DUYGULAR, BAĞLILIK

Gülmek başlıca sevinç ifadesidir-Gülünç fikirler-Gülme sırasında yüz hatlarının hareketleri-Üretilen sesin niteliği-Kahkaha atarken gözyaşı salgılanması-Kahkahadan hafif tebessüme doğru kademelenme-Keyif-Sevgi ifadesi-Sevecen duygular-Bağlılık.

Sevinç, aşırı olduğunda anlamsız hareketlere yol açar; ortaklık yerde dans etmek, el çırpma, tepinmek ve yüksek sesle kahkaha atmak gibi. Öyle görünüyor ki gülmek başlıca sevinç veya mutluluk ifadesidir. Oyun oynarken neredeyse durmaksızın gülen çocuklarda bunu açıkça görüyoruz. Ergenlik çağına girmiş gençler çok keyifli olduklarında sık sık anlamsızca gülerler. Homeros, tanrıların gülüşünü, "günlük ziyafetlerinden sonra kapıldıkları ilahi neşenin coşkusu" olarak tanımlamıştır. Bir adam sokakta eski bir dostuyla karşılaştığında, güzel bir parfüm kokusu almak gibi haz duymasına neden olan her basit olayda yaptığı gibi tebessüm eder; tebessüm de birazdan göreceğimiz gibi, kademe-li olarak kahkahaya dönüşür.¹ Görme ve işitme engelinden ötürü herhangi bir ifadeyi taklit yoluyla edinmesi mümkün olmayan Laura Bridgman, sevdiği bir arkadaşından gelen mektup kendisine işaret diliyle okununca, "gülerek ellerini çırpı ve yanaklarına renk geldi." Ayrıca başka sebeplerle sevinçten tepindiği de görülmüştür.²

¹ Herbert Spencer, *Essays Scientific*, vb, 1858, s. 360.

² L. Bridgman'ın çıkardığı sesler konusunda bkz. F. Lieber, *Smithsonian Contributions*, 1851, 2. cilt, s. 6.

Zihinsel engelliler ve zekâ geriliği olan bireyler de gülmenin veya gülümsemenin saf mutluluğu veya sevinci anlatan başlıca ifade olduğunun güzel bir kanıtıdır. Engin deneyimine dayanan çıkarımlarını başka olgularda olduğu gibi bu konuda da benimle paylaşan Dr. Crichton Browne, gülmenin zihinsel engellilerde en yaygın ve sık rastlanan duygusal ifade olduğunu söylüyor. Zihinsel engellilerin pek çoğu can sıkıcı durumlarda ya asık suratlı, hırslı ve tedirgin ya da tamamen vurdumduymaz olur ve asla gülmez. Bazıları sık sık yerli yersiz güler. Örneğin konuşma yetisi olmayan zihinsel engelli bir çocuk, gözüne yumruk atan başka bir çocuğu Dr. Browne'a işaret diliyle şikâyet ederken, "arka arkaya kahkahalar patlatıyor ve ağzı kulaklarına varıyordu." Her zaman neşeli ve iyi huylu olan, sürekli gülen veya gülümseyen zihinsel engellilerin sayısı da az değildir.³ Bu gruba giren hastaların yüzlerinde genellikle basmakalıp bir tebessüm olur; kendilerine yiyecek ikram edildiğinde, parlak renkler gösterildiğinde, müzik dinletildiğinde veya okşandıklarında neşeleri artar ve sırtmaya, kıs kıs gülmeye veya kıkırdamaya başlarlar. Bazıları volta atarken veya herhangi bir şekilde kaslarını çalıştırırken her zamankinden daha çok güler. Dr. Browne'ın düşüncesine göre, bu zihinsel engellilerin neşesi belirgin bir düşünceyle ilişkilendirilemez: Yalnızca keyif duyarlar ve bunu da gülererek veya gülümseyerek ifade ederler. Görünüşe bakılırsa, zekâ geriliği üst düzeyde olan hastalarda gülmeyi tetikleyen en yaygın etken kendini beğenmişliktir; davranışlarının onanmasından duydukları haz da ikinci sırada gelir.

Yetişkin bireylerde gülmeyi tetikleyen etkenler, çocukları güldürmeye yetenlerden oldukça farklıdır; ama bu, gülümseme eylemi için geçerli değildir. Bu açıdan bakıldığında gülmek yetişkinlerde büyük ölçüde zihinsel acıyla sınırlı olan, ama çocuklarda bedensel acıdan veya acı çekmekten ve

³ Ayrıca bkz. Bay Marshall, *Phil. Transact.* 1864, s. 526.

korkudan veya öfkeden kaynaklanan ağlama eylemiyle karşılaştırılabilir. Yetişkinleri güldüren etkenler üzerine birçok ilginç tartışma yayımlanmıştır. Konu son derece karmaşıktır. Gülen, dolayısıyla da mutlu bir zihin durumu sergileyen birinde şaşkınlık ve üstünlük hissi uyandıran saçma veya anlamsız bir şey, gülmeye yol açan en yaygın etken gibi görünmektedir.⁴ Koşullar çok önemli nitelikte olmamalıdır: Ansızın büyük bir mirasa konduğunu öğrenen yoksul bir adamın tepkisi gülmek veya gülümsemek olmayacaktır. Beyin haz verici hislerle güçlü biçimde uyarılmış durumdayken akla önemsiz bir olay veya düşünce geldiğinde, Bay Herbert Spencer'ın deyimiyle, "büyük bir sinirsel enerji, yeni oluşmaya başlayan eşdeğer miktarda düşünce ve duygu üretimine harcanacağı yerde aniden kesintiye uğrar." ... "Başka bir yonde boşaltılması gereken fazlalık, motor sinirler aracılığıyla çeşitli kas sınıflarına sızar ve gülme dediğimiz yarı-konvülsif eylemlere yol açar."⁵ Yakın zaman önce gerçekleşen Paris kuşatması sırasında orada bulunan bir tanıdığım, ciddi bir tehlikeye maruz kalan Alman askerlerinin yaşadıkları büyük heyecandan sonra en basit espriye bile katıla katıla gülme eğiliminde olduklarını gözlemlemiştir. Ağlamaya başlayan küçük çocukların beklenmedik bir olayla karşılaşp gülmeye başlaması da benzer bir olgudur; bu dönüşüm, ihtiyaç dışı sinirsel enerjinin tüketilmesini sağlar.⁶

Gülünç bir düşüncenin hayal gücünü gıdıkladığı söylenir; ne ilginçtir ki zihnin mecazi olarak gıdıklanması vücudun gıdıklanmasına çok benzer. Çocukların gıdıklanınca

⁴ Bay Bain (*The Emotions and the Will*, 1865, s. 247), Gülünçlük üzerine uzun ve ilginç bir tartışma sunmuştur. Tanrıların gülüşüyle ilgili yukarıdaki söz, bu çalışmadan alınmıştır. Ayrıca bkz. Mandeville, *The Fable of the Bees*, 2. cilt, s. 168.

⁵ *The Physiology of Laughter, Essays*, İkinci Seri, 1863, s. 114.

⁶ [San Francisco'dan yazan Bay C. Hinton, (15 Haziran 1873 tarihli mektup), Golden Gate civarındaki falezlerde tek başına gezerken büyük bir tehlikeyle karşılaştığını ve o anda hem yardım çığlıkları attığını hem de güldüğünü anlatır.]

nasıl ölçüsüzce güldüğünü ve havale geçirir gibi kasıldığını herkes bilir. Daha önce gördüğümüz gibi insansı kuyruksuz maymunlar da, özellikle koltuk altları gıdıklandığında bizim gülüşümüze karşılık gelen tekrarlı bir ses çıkarır. Henüz yedi günlük olan çocuklarımdan birinin ayak tabanına bir kağıt parçasıyla dokundum; bunun üzerine ayağını hemen çeken çocuk, parmaklarını daha büyük bir çocuğun yapacağı gibi kıvırdı. Bu tür hareketler, tıpkı gıdıklanınca gülmek gibi refleks eylemlerdir; böyle olduğunu, vücuttaki kılları ayrı ayrı dikleştirmeye yarayan ve gıdıklanan yüzeyin yakınında kasılan ince çizgisiz kasların hareketlerinden anlayabiliriz.⁷ Bununla birlikte aptalca bir fikre gülmek, istemsiz olmasına rağmen refleks bir eylem olarak tanımlanamaz. Bu olguda ve gıdıklanmaya bağlı gülmede, zihnin hoşnut bir durumda olması gerekir; yabancı biri tarafından gıdıklanan küçük bir çocuk korkudan çığlık atacaktır. Dokunuş yumuşak olmalı, bir fikrin veya olayın da gülünç sayılabilmesi için derin bir anlamı olmamalıdır. Koltuk altları ya da ayak parmaklarının arası gibi çok fazla dokunulmayan veya ayak tabanları gibi sürekli geniş bir yüzeye değen bölgeler, vücudun en kolay gıdıklanan yerleridir; ama üzerinde oturduğumuz yüzey bu kuralın belirgin bir istisnasıdır. Gratiolet'in düşüncesine göre, belirli sinirler gıdıklanmaya karşı çok daha duyarlıdır.⁸ Bir çocuğun kendini gıdıklayamıyor veya başka birinin gıdıklayacağı kadar iyi gıdıklayamıyor olması, tam olarak nereye dokunulacağını bilmemek gerektiğine işaret eder; dolayısıyla zihin açısından beklenmedik bir şey –alışıldık düşünce zincirini bozan yeni veya aykırı bir fikir– gülünçlüğü yaratan önemli bir unsur gibi görünmektedir.⁹

⁷ J. Lister, *Quarterly Journal of Microscopical Science*, 1853, 1. cilt, s. 266.

⁸ *De la Physionomie*, s. 186.

⁹ [L. Dumont (*Théorie Scientifique de la Sensibilité*, 2. basım, 1877, s. 202), gıdıklanmanın, temasın niteliğinde meydana gelen *beklenmedik* değişimlere bağlı olduğunu göstermeye çalışır; o da, gülmeyi tetikleyen ve gıdıklanmayı gülünçlikle ilişkili kılan etkenin bu bek-

Gülme sesi, alınan derin bir nefesin ardından göğüste ve özellikle diyaframda meydana gelen kısa, kesintili ve spazmodik kasılmalarla üretilir.¹⁰ “Çatlayıncaya kadar gülmek” sözü buradan gelir. Vücudun sarsılmasıyla kafa bir ileri, bir geri sallanır. Alt çene titreyerek inip kalkar; bu, bazı babunların da çok mutlu olduğunda yaptığı bir harekettir.

Gülerken ağız genişçe açılır, ağız köşeleri iyice geriye ve biraz da yukarıya doğru çekilir ve üst dudak hafifçe kalkar. Ağız köşelerinin geriye doğru çekilmesi en iyi, ölçülü bir gülüşte ve geniş bir tebessümde görülür –ikincide, ağzın nasıl açıldığını niteleyen bir sıfat kullanılmıştır. İlişikteki fotoğraflar (III. Resim, Şekil 1-3), ölçülü gülüşün ve gülümsemenin farklı düzeylerini göstermektedir. Şapkalı kız çocuğunun fotoğrafı Dr. Wallich’e aittir ve burada sergilenen ifade gerçektir; diğer ikisiyse Bay Rejlander’e aittir. Dr. Duchenne, ağız köşelerini geriye ve yukarıya doğru çeken büyük zygomatic kasların sevinç duygusunda ağzı etkileyen tek kas grubu olduğunu vurgular;¹¹ ama gülme veya geniş gülümseme sırasında üst dişlerin her zaman açığa çıkıyor olması ve kendi duyumlarım, bu esnada üst dudağa uzanan bazı kasların da kısmen devreye girdiği sonucuna varmamı sağlıyor. Böyle zamanlarda üst ve alt orbiküler kaslar da kasılır ve gözyaşı dökme eylemini ele aldığımız bölümde sunulan açıklamayı hatırlarsak, orbiküler kaslarla (özellikle alttakilerle) üst dudağa uzanan bazı kaslar arasında yakın bir ilişki vardır. Henle’nin dediğine göre, tek gözünü kapatan bir insan üst dudağının o taraftaki kenarının geriye doğru çekilmesine engel olamaz;¹² öte yandan parmağını alt göz ka-

lenmezlik olduğu kanısındadır. Hecker (*Physiologie und Psychologie des Lachens*, 1872), gülmeyi tetikleyen bir etken olarak gıdıklanmayı gülünçlüğe bağlar, ama konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşır.]

¹⁰ Sir C. Bell (*Anat. of Expression*, s. 147), diyaframın gülme eylemi sırasındaki hareketine ilişkin bazı açıklamalar sunar.

¹¹ *Mécanisme de la Physionomie Humaine*, Album, Légende vi.

¹² *Handbuch der System. Anat. des Menschen*, 1858, 1. cilt, s. 144. Kitabın başında verilen ağaç baskıya (Şekil 2, H) bkz.

pağına koyar ve üst kesici dişlerini iyice açığa çıkarırsa, üst dudağı sertçe yukarı çekilirken alt göz kapağındaki kasların kasıldığını hisseder. Henle'nin çiziminde (ağaç baskı, Şekil 2) üst dudağa uzanan *musculus malaris*'in (H), alt orbiküler kasın neredeyse ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir.

III. Resim

Dr. Duchenne, yaşlı bir adamın her zamanki pasif durumunu gösteren büyük bir fotoğrafını (III. Resimdeki Şekil 4'te küçültülmüştür) ve aynı adamın doğal bir şekilde gülümserken çekilmiş başka bir fotoğrafını (Şekil 5) sunar. İkinci fotoğrafı gören herkes, onu doğal olan aslına sadık bulmuştur. Dr. Duchenne, doğal olmayan veya sahte olan bir gülümsemeye örnek olarak, aynı yaşlı adamın başka bir fotoğrafını daha sunar (Şekil 6); bu resimde büyük zygomatic kaslar galvanize edilmiş, böylece ağız köşeleri belirgin biçimde geriye çekilmiştir. Bu ifadenin doğal olmadığı açıktır,

çünkü fotoğrafı gösterdiğim yirmi dört kişiden üçü ona hiç bir anlam veremedi ve onun bir gülümseme niteliği taşıdığını anlayan diğerleri de "kötü bir şaka," "gülümseme çalışıyor", "kıs kıs gülüyor", "yarı-şaşkın gülüyor" gibi yorumlar yaptı. Sevinç ifadesinin oluşmasında bu kasların kasılmasına haklı olarak büyük önem atfeden Dr. Duchenne, fotoğraftaki ifadenin sahteliğini alt göz kapaklarındaki orbiküler kasların yeterince kasılmamış olmasına dayandırır. Bu görüşün büyük ölçüde doğru olmakla birlikte biraz eksik olduğu kanısındayım. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, alt orbiküler kaslar kasıldığında üst dudak her zaman yukarı çekilir. Şekil 6'da üst dudak hafifçe etkilenmiş olsaydı daha yumuşak bir kavis çizer, naso-labial katlantı biraz daha farklı görünür ve öyle sanıyorum ki bütün ifade, alt göz kapaklarının daha güçlü kasılmasından doğan çarpıcı etkiden bağımsız olarak daha doğal olurdu. Dahası corrugator kas Şekil 6'da aşırı kasılmış ve kaşların çatılmasına yol açmıştır; oysa bu kas, gülüş belirgin veya coşkulu olmadıkça asla sevinçten kasılmaz.

Büyük zygomatic kasların kasılmasıyla ağız köşelerinin geriye ve yukarıya doğru çekilmesi ve üst dudağın kalkması yanakları da yukarı çeker. Böylece göz altlarında, yaşlı kimselerde gözün dış kenarlarına kadar uzanan kırışıklıklar oluşur; bunlar, gülmede veya gülümsemelerde son derece karakteristiktir. Hafif bir gülümseme daha belirgin bir gülümsemeye veya gülüşe dönüşürken, kendi duyumlarını inceleyen veya aynada kendi görüntüsüne bakan herkesin hissedebileceği ve görebileceği gibi, üst dudağın yukarı doğru çekilmesi ve alt orbiküler kasların kasılması alt göz kapaklarında ve göz altlarında bulunan kırışıklıkları artırır veya çok daha belirgin hale getirir. Böyle zamanlarda kaşların da hafifçe indirildiğini pek çok kez gördüm; bu, üst ve alt orbiküler kasların, duyumsayamıyor olsak da biraz kasıldığını gösterir. Yaşlı adamın her zamanki durgun yüz ifadesini içeren fotoğrafı (Şekil 4) doğal biçimde gülümsediği fotoğrafla (Şekil 5) karşılaştırsak, ikincide kaşların biraz daha

inik olduğunu görebiliriz. Öyle sanıyorum ki bunun nedeni üst orbiküler kasların, uzun süre-ilişkilendirilmiş alışkanlık sayesinde, üst dudağın yukarı çekilmesiyle kasılan alt orbiküler kaslarla birlikte hareket etmeye nispeten zorlanmış olmasıdır.

Zygomatik kasların haz verici duygularda kasılma eğiliminde olduğunu, Dr. Browne'ın *akıl hastalarında genel felç*¹³ vakalarıyla ilgili olarak bana aktardığı ilginç bir olgudan anlayabiliriz: "Bu hastaların çoğunda iyimserlik-zenginliğe, saygınlığa, soyluluğa ilişkin hayaller-aşırı sevinç, iyilikseverlik ve taşkınlık görülür, ama hastalığın ilk fiziksel belirtisi ağız köşelerinde ve gözün dış köşelerinde meydana gelen titremedir. Bu, iyi belgelenmiş bir olgudur. Inferior palpebral ve büyük zygomatik kasların aralıksız olarak uyarılması, genel felcin erken aşamalarının tanısız belirtisidir. Yüzde hoşnut ve mülayim bir ifade vardır. Hastalık ilerledikçe başka kaslar da etkilenir, ama mutlak zekâ geriliği oluşana dek yüze hafif bir iyilikseverlik ifadesi hâkimdir."

Gülme ve genişçe gülümseme sırasında yanaklarla üst dudak büyük ölçüde yukarı kalktığından burun kısalmış gibi görünür ve burun kemerinin üstündeki deride enine çizgilerden oluşan ince kırışıklıklar belirirken, yanlarda eğri ve dikey çizgiler oluşur. Üst ön dişler genellikle açığa çıkar. Her burun kanadından ağız köşesine uzanan belirgin bir naso-labial katlantı oluşur; yaşlı insanlarda bu katlantı sıklıkla çifttir.

Ağız köşelerinin ve üst dudağın geriye doğru çekilmesiyle oluşan kırışıklıklar gibi, parlak ve ışıldayan gözler de hoşnut veya neşeli bir zihin durumu açısından karakteristiktir. Konuşmayı öğrenemeyecek kadar düşkün durumda olan mikrosefal [küçük-kafalı] zihinsel engellilerin gözleri bile hoşnut olduklarında biraz ışıldar.¹⁴ Katıla katıla güler-

¹³ Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Dr. J. Crichton Browne, *Journal of Mental Science*, Nisan, 1871, s. 149.

¹⁴ C. Vogt, *Mémoire sur les Microcéphales*, 1867, s. 21.

ken gözler ışıldayamayacak kadar çok yaşarır; ama ölçülü gülme veya gülümseme sırasında bezlerden sızan nem, göz- lere biraz parlaklık kazandırabilir; ancak bu yalnızca tali bir önem taşıyor olsa gerek, çünkü keder duygusunda gözler donuklaştığı halde çoğu zaman nemlidir. Görünüşe bakılır- sa parlaklığın asıl nedeni, orbiküler kasların kasılmasından ve kalkık olan yanakların uyguladığı basınçtan ileri gelen gerginliktir.¹⁵ Ama bu konuyu başka yazarlardan çok daha kapsamlı biçimde irdelemiş olan Dr. Piderit'in düşüncesine göre¹⁶ gözlerdeki gerginliğin başlıca nedeni, haz uyandıran koşullarda dolaşımın hızlanması ve bunun sonucunda göz kürelerinin kan ve başka sıvılarla dolmasıdır. Dr. Piderit, dolaşımı hızlanmış olan ateşli bir hastanın gözlerinin, ne- redeyse bütün vücut sıvılarını kaybetmiş olan bir kolera hastasının gözlerinden ne kadar farklı görüldüğüne dikkat çeker. Dolaşımı yavaşlatan her şey gözlerin donuklaşmasına neden olur. Çok sıcak bir günde güç tüketen bir işle uzun süre uğraşmaktan bitkin düşen bir adam görmüştüm; onu gören başka biri, adamın gözlerini haşlanmış bir morina ba- lığının gözlerine benzetmişti.

Gelelim gülerken çıkarılan seslere. Çeşitli seslerin, doğal koşullarda hoşnut bir zihin durumuyla nasıl ilişkili hale gel- miş olabileceğini kısmen anlayabiliriz; çünkü sesli veya ens- trümantal sesler, hayvanlar âleminin büyük bir bölümünde karşıt cinsiyetin bireylerini ya çağırmaya ya da cezbetmeye yarar. Ayrıca ebeveynlerle yavruların ve aynı sosyal toplu- luğun birbirine bağlı üyelerinin kendi aralarında kullandığı neşeli bir buluşma aracıdır. Ama insanın hoşnutken çıkar- dığı seslerin neden gülmeye özgü olan tekrarlı bir karakter taşıdığını bilmiyoruz. Yine de bu seslerin endişe çığlıkların- dan veya feryatlarından alabildiğine farklı olacağı açıktır; ikinci sesin üretilmesi sırasında verilen soluklar uzun ve

¹⁵ Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, s. 133.

¹⁶ *Mimik und Physiognomik*, 1867, s. 63-67.

kesintisiz, alınan soluklarsa kısa ve aralıklı olduğundan, sevinç seslerinde verilen solukların kısa ve kesikli, alınan solukların da uzun olması beklenebilir ve durum gerçekten de böyledir.

Anlaşılması güç olan bir diğer nokta da, sıradan bir gülüşte neden ağız köşelerinin geriye doğru çekildiği ve üst dudağın kalktığıdır. Ağız sonuna kadar açılmamalıdır, nitekim şiddetli bir gülme krizi sırasında genişçe açıldığı takdirde neredeyse hiç ses çıkmaz; veya sesin tonu değişir ve boğazın derinliklerinden geliyormuş gibi olur. Aynı anda solunum kaslarında, hatta kol ve bacak kaslarında bile hızlı ve titrek hareketler başlar. Sıklıkla alt çeneye de yansıyan bu hareket, ağzın genişçe açılmasına engel olacaktır. Ama yüksek bir ses seviyesi için ağız genişçe açılmış olmalıdır; köşelerin geriye doğru çekilmesi ve üst dudağın kalkması belki de bu işe yarıyordur. Ne ağzın gülerken aldığı ve göz altlarının kırışmasına yol açan şekli, ne gülerken çıkarılan o özgün ve tekrarlı sesi, ne de çenelerin titremesini açıklayabiliyor olsak da, tüm bu sonuçların ortak bir etkenden kaynaklandığına kanaat getirebiliriz. Nitekim bunların hepsi, farklı maymun çeşitlerinde hoşnut bir zihin durumuna özgü ifadelerdir.

Şiddetli bir gülüşten ölçülü bir gülüşe, geniş bir gülümsemeye, hafif bir gülümsemeye ve basit bir neşe ifadesine uzanan kademelenmiş bir dizi izlenebilir. Genellikle katıla katıla gülerken tüm beden geriye yatar ve sallanır veya havale geçirircesine kasılır; solunum çok düzensiz hale gelir; kanın kafa ve yüz bölgesinde toplanması sonucu toplardamarlar genişler; orbiküler kaslar gözleri korumak üzere spazmodik olarak kasılır. Bol miktarda gözyaşı salgılanır. Dolayısıyla daha önce de belirtildiği gibi, bir insanın şiddetli bir gülme krizinden sonraki gözyaşına-bulanmış yüzünü, acı bir ağlama-krizinden sonraki yüzünden ayırt etmek son derece güçtür.¹⁷ Histerik hastaların önce gözyaşına boğu-

¹⁷ Sir J. Reynolds şöyle belirtir (*Discourses*, xii. s. 100): "Ne ilginçtir

lup sonra katıla katıla gülmesi ve küçük çocukların bir durumdan diğerine aniden geçiş yapması, birbirinden büyük ölçüde farklılık gösteren bu duyguların yol açtığı spazmodik hareketlerin benzerliğinden ileri geliyor olsa gerek. Bay Swinhoe, Çinlilerin aşırı kederli olduklarında histerik gülme-krizlerine tutulduklarını defalarca görmüştür.

Katıla katıla gülerken bol miktarda gözyaşı salgılanmasının insan ırklarında yaygınlık gösteren bir durum olup olmadığını merak ediyordum. Fikrine danıştığım kimselerden öğrendiğim kadarıyla durum böyledir. Bunun bir örneği Hindularda gözlemlenmiş, ayrıca bunu sık sık yaşadıklarını kendileri de dile getirmiştir. Aynısı Çinliler için de geçerlidir. Malakka yarımadasında yaşayan bir Malezya kabilesinde, kadınlar katıla katıla gülerken seyrek de olsa gözyaşı dökerler. Bu olaya Borneolu Dyaklarda, en azından kadınlarda sık rastlanıyor olmalıdır; nitekim Raca C. Brooke'tan aldığım bilgiye göre, "kahkahadan gözyaşı üretmek üzereydik" sözü, halk arasında sık kullanılan bir deyimdir. Avustralyalı aborjinler duygularını açıkça ifade eder ve iletişime geçtiğim gözlemciler, onların sevinçten hoplayıp zıplayarak ellerini çırpıklarını ve yüksek sesle kahkaha attıklarını anlatır. En az dört gözlemci, aborjinlerin gözlerinin böyle zamanlarda yaşardığını; hatta bir olguda yaşların yanaklardan aşağı süzldüğünü görmüştür. Victoria'nın ücra bir köşesinde misyonerlik yapan Bay Bulmer şöyle diyor: "Keskin bir alaycılık anlayışları var; taklit yeteneklerini çok iyi kullanıyorlar ve içlerinden biri, o anda yanlarında olmayan bir kabile üyesini başarılı bir şekilde taklit ettiğinde bütün kamp kahkahadan kırılıyor." Avrupalıları en çok güldüren şeylerden biri taklittir ve dünyanın en aykırı ırklarından biri olan Avustralyalı aborjinlerde de böyle olduğunu görmek ilginç.

ki karşıt tutkuların uç noktaları, çok küçük farklarla da olsa aynı eylemle ifade edilir." Bu bağlamda, bir Baküs rahibesinin çılgın nessesini ve Meccelli Meryem'in kederini örnek verir.

Güney Afrika'daki iki Kaffir kabilesinde özellikle kadınların gözleri gülerken sık sık yaşarır. Şef Sandilli'nin erkek kardeşi Gaika, bu konuyla ilgili soruma, "Evet, bu onların her zamanki hali" yanıtını vermiştir. Sir Andrew Smith, gülme-krizine tutulan bir Hottentot kadınının boyalı yüzünden oluk oluk gözyaşı aktığını görmüştür. Kuzey Afrika'daki Habeşlerde de benzer koşullar altında gözyaşı salgılanır. Aynı olgu son olarak da Kuzey Amerika'da, aşırı yabani ve yalıtılmış bir kabilenin özellikle kadınlarında gözlenmiş; başka bir kabileden yalnızca bir kez kaydedilmiştir.¹⁸

Aşırı gülme, daha önce belirtildiği gibi, kademeler hâlinde ölçülü gülmeye dönüşür. İkincide göz çevresindeki kaslar çok daha az kasılır ve kaş çatılması az veya hiç yoktur. Hafif bir gülüş ile geniş bir gülümseme arasındaki tek fark, gülümsemede tekrarlanan bir ses olmamasıdır; bununla birlikte gülümsemenin başında, tek seferde verilen güçlü bir soluk veya hafif bir ses –bir gülüş kalıntısı– duyulabilir. Ölçülü olarak gülümseyen bir çehrede üst orbiküler kasların kasıldığını, kaşların hafifçe indirilmesinden anlayabiliriz. Üst orbiküler ve palpebral kasların kasılması çok daha belirgindir; alt göz kapakları ve onların altındaki deri kırışır, üst dudak hafifçe kalkar. En geniş gülümsemeden en hafif olana doğru incecik bir kademelenme vardır. İkincide yüz hatları çok daha az ve yavaş hareket eder ve ağız kapalı tutulur. Ayrıca naso-labial oluğun eğimi de biraz farklılık gösterir. Dolayısıyla en şiddetli kahkaha ile çok hafif bir gülümseme arasında, yüz hatlarının hareketi bakımından keskin bir ayırım yapılamadığını görüyoruz.¹⁹

¹⁸ [Bay B. F. Hartshorne (*Fortnightly Review*, Mart, 1876, s. 410), Seylanlı Veddahların asla gülmediklerine emindir. Onları güldürmek için akla gelebilecek her şey denenmiş, ama sonuç alınamamıştır. Hiç gülüp gülmedikleri kendilerine sorulduğunda, "Hayır, gülecek ne var ki?" yanıtını vermişlerdir.]

¹⁹ Dr. Piderit de aynı sonuca ulaşmıştır, *Age.*, s. 99.

O halde bir tebessümün, bir gülüşün gelişimindeki ilk aşama olduğu söylenebilir. Ama başka ve daha muhtemel bir görüş de öne sürülebilir; şöyle ki, hoşnut olunca yüksek ve tekrarlı sesler çıkarma alışkanlığı önce ağız köşeleriyle üst dudağın geri çekilmesine ve orbiküler kasların kasılmasına yol açmış; böylece ilişkilendirmenin ve uzun-süreli alışkanlığın etkisinde kalan bu kaslar, daha güçlü olduğunda bizi güldürebilecek bir duygu uyandıran her koşulda hafifçe kasılır duruma gelmiş ve sonuç, bir gülümseme olmuştur.²⁰

Gülmeyi tamamlanmış bir gülümseme olarak da değerlendiresek; daha muhtemel bir görüş olarak, hafif bir gülümsemeyi nesiller içinde kökleşmiş bir alışkanlığın (her sevinç duyduğumuzda gülme alışkanlığının) son izi olarak da değerlendiresek, birinin diğerine kademeli olarak geçiş yaptığını görmek için bebekleri incelemek yeterlidir. Küçük bebeklerin bakımını üstlenmiş olanların çok iyi bildiği gibi, belirli ağız hareketlerinin ne zaman ifadeli olduğunu; diğer bir deyişle bebeklerin ne zaman gülümsediğini anlamak zordur. Bunun için kendi çocuklarımı dikkatle izledim. Biri henüz kırk beş günlükken mutlu bir zihin durumu sergileyerek gülümsedi; daha doğrusu ağız köşeleri geriye doğru çekilirken gözleri ıslıl ıslıl parladı. Aynı tepkiyi ertesi gün de gördüm; ama üçüncü gün biraz keyifsiz olan çocuğun yüzünde gülümsemeden eser yoktu ve bu, önceki gülümsemelerin gerçek olabileceğine işaret ediyordu. Ondan sonraki sekiz gün ve izleyen hafta boyunca her gülümsediğinde gözlerinin parlaması ve burnunun yatay olarak kırışması dikkatimi çekti. Buna, belki de bir gülüşü temsil eden hafif bir meleme sesi eklendi. 113 günlük olduğunda, her zaman soluk verirken çıkardığı bu hafif sesler biraz daha farklı bir karakter

²⁰ [Yazarın el yazısıyla aldığı notlara bakılırsa bu konuda vardığı nihai sonuç şudur: Hafif gülme ve gülümseme sırasında orbiküler kaslarda meydana gelen kasılma, yalnızca "kahkaha sırasında oluşan kasılmanın bir izi" olarak açıklanamaz, "çünkü bu, gülümseme sırasında ağırlıklı olarak alt orbikülerlerin kasılıyor olmasını açıklamaz."]

kazandı ve bir hıçkırıktaki olduğu gibi daha kesikli veya kesintili hale geldi; bunun bir gülme başlangıcı olduğu açıktı. O zamanlar bu tınısal değişimi, gülümseme genişledikçe ağzın yatay açıklığının artmasına bağlamıştım.

İkinci bebeğin ilk gerçek gülümsemesini hemen hemen aynı yaşta, kırk beş günlük olduğunda gözlemledim; üçüncü bebeğinse biraz daha erken bir yaşta gülümsemesine şahit oldum. İkinci bebeğin altmış beşinci gündeki gülümsemesi, ilkinin aynı yaştaki gülümsemesinden çok daha geniş ve belirgindi; üstelik bu erken yaşta gülmeyi andıran sesler çıkarıyordu. Bebeklerin gülme alışkanlığını bu şekilde kademeli olarak kazanması, kısmen ağlama alışkanlığında da gözlemlenen bir durumdur. Öyle sanıyorum ki gülmek ve ağlamak da tıpkı yürümek gibi deneyim gerektiren hareketlerdir. Öte yandan çılglık atma becerisi, bebeklere sunduğu faydadan ötürü yaşamın daha ilk günlerinde iyi gelişmiş durumdadır.

Keyif, neşe. –Keyifli bir insan gerçek anlamda gülümsemese bile, genellikle ağız köşelerini hafifçe geriye çeker. Haz verici koşullarda dolaşım hızlanır; gözler parıltır ve yüze renk gelir. Kan akımının artmasıyla beynin uyarılması, zihinsel yetileri etkiler; parlak fikirler daha çabuk akla gelir ve daha sıcak duygular uyandırır. Dört yaşından biraz daha küçük bir çocuğun, keyifli olmanın ne anlama geldiği sorusuna, "gülmek, konuşmak ve öpüşmek" diye yanıt verdiğini duymuştum. Bundan daha doğru ve gerçekçi bir tanım düşünemiyorum. Keyfi yerinde olan biri vücudunu dik tutar, başını kaldırır ve gözlerini açar. Yüz hatlarında en ufak bir sarkma olmaz ve kaşları kasılmaz. Öte yandan frontal kas [alın kası], Moreau'nun gözlemlediği gibi²¹ hafifçe kasılma eğilimindedir; bu kasılma alını düzleştirir, kaş çatılmasının bütün izlerini siler, kaşları biraz eğer ve göz kapaklarını kaldırır. Latince *exporrigere frontem* –alındaki kırışıklıkları

²¹ *La Physionomie*, G. Lavater, 1820 basımı, 4. cilt, s. 224. Ayrıca aşağıda verilen alıntı için bkz. Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, s. 172.

gidermek,– neşeli veya şen olmak anlamına gelir. Keyifli bir insanın ifadesi kederli bir insanınkinden tümüyle farklıdır ve onun tam karşıtıdır. Sir C. Bell şöyle belirtir: “İnsanı neşelendiren duyguların hepsinde kaşlar, göz kapakları, burun delikleri ve ağız köşeleri yukarı kalkar. Can sıkıcı duygular-daysa tam tersi olur.” İkinci durumda kaşlar çatılır, göz kapakları, yanaklar, ağız ve bütün kafa aşağı sarkar; bakışlar donuk, çehre solgun ve solunum yavaştır. Sevinç duygusunda genişleyen yüz, keder duygusunda uzar. Birbirine karşıt olan bu ifadelerin oluşmasında, daha önce tanımlanan ve yeterince açık olan doğrudan etkenlerin yanı sıra karşıtlık ilkesinin de rol oynayıp oynamadığını bildiğimi iddia edemem.

Öyle görünüyor ki keyif ifadesi bütün insan ırklarında aynıdır ve teşhis edilmesi kolaydır. Eski ve Yeni Dünyaların farklı bölgelerinden görüş bildiren gözlemciler, bu başlıkta-ki ilgili sorulara müspet yanıt verdi, ayrıca Hindular, Malezyalılar ve Yeni Zelandalılar hakkında bazı ayrıntılar sundu. Avustralyalılarda gözlerin parlaklığı, dört gözlemcinin dikkatini çekti; aynı olgu Hindularda, Yeni Zelandalılarda ve Borneolu Dyaklarda da kaydedildi.

Yabanıllar memnun olduklarını yalnızca gülümseyerek değil, yemek yeme keyfinden türeyen mimiklerle de ifade ederler. Petherick’in sözlerinden alıntı yapan Bay Wedgwood,²² Yukarı Nil boyunda yaşayan siyahilerin önlerine konulan boncukları görünce göbeklerini kaşımaya başladıklarını; Leichhardt da beslediği atları, öküzleri ve özellikle kanguru tazılarını gören Avustralyalıların ağızlarını şapırdatıp takırdattıklarını söyler. Grönlandlılar, “bir şeyi memnuniyetle kabul ettiklerinde derin bir soluk alır ve özel bir ses çıkarırlar;”²³ bu, iştah açıcı yiyecekleri yutma eyleminin bir taklidi olabilir.

Ağızdaki orbiküler kasların kuvvetle kasılması gülme-yi bastırır, böylece büyük zygomatic kasın ve diğer kasların

²² *Dictionary of English Etymology*, 2. basım, 1872, Giriş, s. xliv.

²³ Crantz, Tylor ondan alıntı yapar, *Primitive Culture*, 1871, 1. cilt, s. 169.

dudakları geriye ve yukarıya doğru çekmesi engellenmiş olur. Kimi zaman alt dudak da dişler tarafından tutulur ve bu hareket, görme-işitme engelli Laura Bridgman'da olduğu gibi, yüze muzip bir ifade katar.²⁴ Büyük zygomatic kasın rotası değişkenlik gösterebilir. Gülümsemesini bastırmaya çalışan genç bir kadında *depressores anguli oris* kaslarının kuvvetle kasıldığını da görmüştüm; ama bu hareket, gözlerin parlaklığından dolayı yüzüne hiç de melankolik bir ifade katmamıştı.

Zoraki bir gülüş çoğunlukla başka bir zihin durumunu, hatta kimi zaman öfkeyi gizlemek veya maskelemek için kullanılır. İnsanların utançlarını veya utangaçlıklarını gizlemek için güldüklerine sık sık şahit oluruz. Gülümseme ihtimaline karşı dudaklarını büzen biri, gülümsemesini tetikleyen veya engelleyen hiçbir etken olmadığı halde yapmacık, ciddi veya ukala bir ifade sergiler; ama böyle melez ifadeler üzerinde daha fazla durmamıza gerek yok. Alaycılık söz konusu olduğunda gerçek veya yapmacık bir gülümseme veya gülüş, horgörü ifadesiyle sık sık iç içe geçer; o da öfkeyle karışık horgörüye veya küçümsemeye dönüşebilir. Böyle zamanlarda gülmenin veya gülümsemenin amacı, rahatsız olunan kişiye yalnızca keyif uyandırdığını hissettirmektir.

Sevgi, sevecen duygular vb. –Sevgi duygusu, örneğin bir annenin bebeğine duyduğu sevgi, zihnin üretmeyi başardığı en güçlü duygulardan biri olmasına rağmen özgün veya dikkat çekici bir ifadeye sahip değildir; alışkanlığa dayanan özel bir eylem tarzına yol açmamış olması da bunu anlaşılır kılar. Şefkat hiç kuşkusuz haz verici bir duyum olduğundan, genellikle hafif bir gülümsemeye ve gözlerin biraz parlamasına neden olur. Çoğu zaman sevgi duyulan kişiye dokunmak için güçlü bir arzu hissedilir; bu, sevgiyi ifade etmenin en basit yoludur.²⁵ Sevdığımız birini şefkatle kucaklamak iste-

²⁴ F. Lieber, *Smithsonian Contributions*, 1851, 2. cilt, s. 7.

²⁵ Bay Bain (*Mental and Moral Science*, 1868, s. 239) şöyle der: "Şefkat, farklı yollarla uyarılan ve insanları kucaklaşmaya teşvik eden haz verici bir duygudur."

memizin nedeni budur. Bu istek, çocuklarımızı emzirip onlara bakmamızla ve âşıkların birbirine dokunmasıyla ilişkili olan kalıtsal bir alışkanlığa dayanıyor olmalı.

Dokunmanın sevgiyle ilişkili olarak haz vermesi, düşük hayvanlarda da karşımıza çıkan bir ilkedir. Köpekler ve kediler sahiplerine ve sahibelerine sürtünmekten ve onlar tarafından okşanıp sevimlenmekten haz duyar. Hayvanat Bahçesindeki bakıcılardan aldığım güvenilir bilgilere göre, birçok maymun çeşidi hem okşamaktan hem de türdeşleri ve bağlandıkları insanlar tarafından okşanmaktan keyif alır. Bay Bartlett, başka ülkelerden ithal edilen hayvanların çoğundan daha yaşlı olan iki şempanzenin, birbirleriyle ilk karşılaştıklarında nasıl davrandıklarını anlattı. Karşı karşıya oturup öne doğru uzattıkları dudaklarıyla birbirlerine dokunmaya başlamışlar ve biri, elini diğerinin omzuna koymuş. Ardından kollarını uzatıp birbirlerini kucaklamışlar. Sonra her ikisi de kolunu diğerinin omzuna dolayıp ayağa kalkmış, kafasını kaldırmış, ağzını açmış ve keyifle çığlık atmış.

Biz Avrupalılar şefkatimizi öpüşerek göstermeye alışkın olduğumuzdan, insanın bu alışkanlığa doğuştan sahip olduğu sanılabilir; oysa bu doğru değildir. "Yazarı doğaydı ve ilk flörtle başladı" diyen Steele yanıliyordu. Ateş Toprakları yerlisi Jemmy Button, kendi memleketinde böyle bir alışkanlık olmadığını söyledi. Aynı şekilde Yeni Zelandalılar, Tahitililer, Papualılar,²⁶ Avustralyalılar, Afrikalı Somaliler ve Eskimolar da böyle bir alışkanlığa sahip değildir.²⁷ Ama sevilen bir insana yakın olmanın verdiği hazza dayanması bakımından doğuştan veya doğal görünmektedir ve dünyanın farklı kesimle-

²⁶ [Mantegazza (*La Physionomie*, s. 198), Papualıların öpüştüğüne şahit olan Wyatt Gill'den alıntı yapar.]

²⁷ Sir J. Lubbock, *Prehistoric Times*, 2. basım, 1869, s. 552'de, bu açıklamaların bütün kaynaklarını verir. Steele'in sözlerinden yapılan alıntı bu çalışmadan alınmıştır.

[Bay Winwood Reade (*5 Kasım 1872 tarihli mektup*), öpüşmenin, "muhtemelen dünyanın en öpüşme-yoksunu bölgesi olan" Batı Afrika'da bilinmediğini söyler.]

rinde yerini başka hareketlere bırakmıştır; kolları, göğsü veya mideyi ovalamak ya da okşamak, başkasının elini ve ayağını kullanarak kendi yüzüne tokat atmak veya Yeni Zelandalıların ve Laponyalıların yaptığı gibi burun sürtüştürmek gibi. Bir şefkat göstergesi olarak vücudun çeşitli bölgelerine üfleme alışkanlığı da aynı ilkeye dayanıyor olabilir.²⁸

Sevecen diye nitelenen duyguları analiz etmek zordur; bunlar şefkat, neşe ve özellikle duygudaşlığın bir karışımı gibidir. Bu duygular, bir insanın veya hayvanın eziyet çektiğini bilmekten doğan derin acıma veya dehşet duygusu haricinde haz vericidir. Gözyaşı salgısını bu denli kolay uyarıyor olmaları, bu bakış açısıyla dikkat çekicidir. Birbirlerine uzun bir ayrılıktan sonra kavuşan nice baba ve oğul, özellikle beklenmedik bir şekilde karşılaşmışsa ağlamıştır. Aşırı sevinç, lakrimal bezleri uyarmaya kuşkusuz yetecektir; ama böyle zamanlarda babayla oğlun aklından, hiç kavuşmamış olmaları hâlinde hissetmiş olacakları kedere dair muğlak düşünceler geçmiş olmalıdır; keder de doğal olarak gözyaşı salgılatır. Ulysses'nin yuvaya dönüş ânını örnek verecek olursak:-

“Telemachus

Doğruldu ve ağlayarak babasının göğsüne sarıldı.

Bastırılmış keder oracıkta üstlerine yağdı,
arzular sel oldu.

* * * * *

Yürek parçalayan bir tedirginlikle acı acı inlediler,

Ve gün, gözyaşlarıyla akıp geçti,

Ama Telemachus en sonunda konuşmayı başardı.”

—Worsley'nin yaptığı *Odyssey Çevirisinden*,

16. Kitap, s. 27.

²⁸ Bu açıklamanın tamamına tüm kaynaklarıyla birlikte ulaşmak için bkz. B. Tylor, *Researches into the Early History of Mankind*, 2. basım, 1870, s. 51.

Penelope, kocasını nihayet tanıdığında şöyle der:—

O anda göz kapaklarından yaşlar boşandı
 Ve durduğu yerden ona doğru koştu
 Kollarını boynuna doladı
 Ve yüzüne çiy damlaları gibi düşen öpücükler
 yağdırdı
 Ve sonra konuştu.”

—22. Kitap, s. 27.

Eski evimizin veya geçmişteki mutlu günlerimizin canlı hatırası gözlerimizi yaşartmaya yeter; ama o günlere asla dönemeyeceğimiz düşüncesi burada da aklımıza düşer. Böyle zamanlarda şimdiki benliğimizin geçmiştekiyle duygudaşlık kurduğu söylenebilir. Başkalarının acılarıyla duygudaşlık kurmak hemen gözyaşı salgılanmasına yol açar; bu, hüznü bir öyküdeki şefkat beslemediğimiz bir kadın kahramanın hayali acısı bile olsa. Başkasının mutluluğuyla, örneğin iyi-kurgulanmış bir öyküde deneye deneye en sonunda başarılı olan bir âşığınkiyle kurulan duygudaşlık da aynı etkiyi yaratır.

Öyle görünüyor ki duygudaşlık bağımsız veya ayrı bir duygudur ve lakrimal bezleri uyarmaya özellikle yatkındır. Duygudaşlık kuran da olsak, kurulan da olsak durum böyledir. Çocukların, onlara biraz kırıldığımızda ne kadar kolay ağladığını herkes fark etmiş olmalıdır. Dr. Crichton Browne'dan aldığım bilgiye göre, melankolik akıl hastaları nazik sözler karşısında gözyaşlarına hâkim olamaz. Kederli bir arkadaşımızın durumuna üzüldüğümüzü dile getirdiğimiz anda gözlerimiz yaşarır. Duygudaşlık hissinin yaygın tanımı, başka birinin acı çektiğini gördüğümüzde veya duyduğumuzda zihnimizde canlanan acı çekme fikrinin bizim de acı çekmemize yol açacağı varsayımına dayanır. Ama bu yeterli bir açıklama değildir, çünkü duygudaşlık ile şefkat arasındaki yakın ilişkiyi açıklamaz. Elbette sevdiğimiz biriyle kurduğumuz duygudaşlık, hiç umurumuzda olmayan

biriyle kurduğumuzdan çok daha derin; sevdiğimiz birinin bize gösterdiği duygudaşlık da çok daha rahatlatıcıdır. Oysa şefkat duymadığımız insanlarla da duygudaşlık kurabiliriz.

Acı çekerken neden gözyaşı döktüğümüzü geçmiş bölümlerden birinde görmüştük. Gülmek, sevincin doğal ve tümel ifadesidir; bütün insan ırklarında sıkıntı dışında en çok gözyaşı salgılatan etken kahkaha atmaktır. Çok sevinçli olduğumuzda gülmese bile gözlerimizin her zaman yaşıyor olmasını, kederli olduğumuzda çığlık atmasak bile gözlerimizden yaş gelmesiyle aynı ilkeler üzerinden, alışkanlık ve ilişkilendirme çerçevesinde açıklayabileceğimizi düşünüyorum. Bununla birlikte başkalarının acılarıyla kurduğumuz duygudaşlığın kendi acımızdan daha kolay gözyaşı salgılatıyor olması hiç şaşırtıcı değildir; ki durum gerçekten de böyledir. Söz konusu kendi acısı olduğunda bir damla bile gözyaşı dökmeyen nice erkek, dostlarının acıları için gözyaşı dökmüştür. Şefkatle sevdiğimiz insanların mutluluğu veya talihiyle kurduğumuz duygudaşlığın da aynı sonuca yol açıyor olması ilginçtir, oysa benzer bir mutluluğu kendimiz yaşadığımızda gözlerimiz kuru kalır. Ancak unutmamak gerekir ki, bedensel acıdan dolayı gözyaşı dökmeyi etkili biçimde sınırlayan uzun-süreli bastırma alışkanlığı, başkalarının mutluluğu veya acısıyla kurulan duygudaşlıkta gözlerin az da olsa yaşarmasına engel olamaz.

Müziğin, başka bir çalışmamda²⁹ da göstermeye çalıştığım gibi, ilkel atalarımızın birbirlerine ses yoluyla kur yapmış olabileceği çok eski çağlarda hissedilmiş güçlü duyguları belli belirsiz çağrıştırmaya gücü muazzamdır. Keder, büyük sevinç, sevgi ve duygudaşlık gibi en güçlü duygularımız kolayca gözyaşı salgılattığına göre müziğin, özellikle daha sevecen duygularla halihazırda yumuşamış olduğumuz zamanlarda gözlerimizi kolayca yaşartması şaşırtıcı değildir. Müziğin ilginç bir etkisi daha vardır. Her güçlü duyumun,

²⁹ *The Descent of Man* [İnsanın Türeyişi], 2. basım, 2. cilt, s. 364.

duygunun veya uyarımın –şiddetli ağrı, öfke, dehşet, neşe veya aşk coşkusu gibi– kasların titretmesine yol açan özel bir eğilim yarattığını biliyoruz; öyle görünüyor ki müzikten güçlü biçimde etkilenen birçok insanın omurgasından ve kollarıyla bacaklarından aşağı süzülen titreme veya hafif ürperti ile yukarıda değinilen vücut titremesi arasındaki ilişki, tıpkı müziğin gücünden dolayı gözlerin hafifçe yaşarması ile güçlü ve gerçek bir duygunun sebep olduğu ağlama arasındaki ilişki gibidir.

Bağlılık. – Bağlılık kısmen şefkatle ilişkili olduğu, bununla birlikte büyük ölçüde huşuya dayandığı ve çoğu zaman da korkuyla iç içe geçtiği için, bu zihin durumunun ifadesine burada kısaca değinebiliriz. Bazı eski ve yeni mezheplerde din ve sevgi tuhaf bir şekilde iç içe geçmiş; hatta her ne kadar acıklı bir bulgu olsa da, ilahi sevgi öpücüğü ile bir erkeğin kadına veya bir kadının erkeğe kondurduğu öpücük arasında çok fark olmadığı öne sürülmüştür.³⁰ Bağlılığın en yaygın ifadesi, göz küreleri yukarı bakarken yüzü göğe doğru çevirmektir. Sir C. Bell, uykuya dalmak üzere olan veya bir bayılma-nöbetinin ya da ölümün eşiğine gelen kişilerde göz bebeklerinin yukarı ve içe doğru kaydığını belirtir; “bağlılık hissine kapıldığımız ve dış uyaranlara aldırış etmediğimiz durumlarda gözler ne öğrenilmiş ne de kazanılmış olan bir hareketle kaldırılır” diyen Sir C. Bell, bunun yukarıdaki olgularla aynı etkenden ileri geldiği kanısındadır.³¹ Profesör Donders’ten öğrendiğim kadarıyla, gözlerin uyku sırasında yukarı baktığı doğrudur. Annelerini emen bebeklerin göz kürelerinde izlenen bu hareket, onlara genellikle absürt bir ifade katar ve böyle zamanlarda hazdan mest olmuş gibi görünürler; burada, uyku sırasında alınan doğal pozisyona geçmemek için verilen bir mücadele olduğu açıkça gözlem-

³⁰ Dr. Maudsley, bu görüşü savunan bir tartışma sunar, *Body and Mind*, 1870, s. 85.

³¹ *The Anatomy of Expression*, s. 103 ve *Philosophical Transactions*, 1823, s. 182.

lenebilir. Ama bu olguyu, belirli kasların diğerlerine nazaran iradeye daha bağımlı olduğu varsayımına dayandıran Sir C. Bell'in açıklaması, Profesör Donders'ten öğrendiğim kadarıyla yanlıştır. Dua ederken bakışların genellikle yukarı çevrildiği ve zihnin uykudaki bilinçsizliğe ulaşacak kadar düşünceye dalmamış olduğu hesaba katılırsa söz konusu hareket muhtemelen görenekseldir; başka bir deyişle dua ettiğimiz İlahi gücün kaynağı olan Cennetin yukarıda olduğu inancının bir sonucudur.

Mütevazı bir şekilde diz çökerek elleri yukarı doğru çevirip avuçları bitıştirmek, uzun süreli alışkanlık nedeniyle bize öyle doğal bir bağlılık ifadesi gibi gelir ki, onun doğuştan kazanıldığını sanabiliriz; ama Avrupalı-olmayan çeşitli insan ırklarında bu sanıyı doğrulayan herhangi bir kanıt rastlamadım. Yetkin bir tarihçiden öğrendiğime göre, Roma tarihinin klasik döneminde dua edenler ellerini bu şekilde bitıştirmiş. Bunun, kölelerin boyun eğme davranışlarından biri olduğuna işaret eden Bay Hensleigh Wedgwood, doğru açıklamayı sunmuş gibi görünüyor.³² "Diz çöküp avuçları bitıştirerek elleri havaya kaldırmak, ellerini bağlanmak üzere efendisine uzatan bir tutsağın mutlak teslimiyetini yansıtır. Bu, Latince *dare manus* [onun elleri] sözünün 'teslimiyeti' ifade eden fiziksel gösterimidir." Dolayısıyla bağlılık hissiyle gözlerin kaldırılması ve avuçların bitıştırılması, gerçek veya doğuştan ifadeler değildir; böyle olmaları da beklenemez, çünkü bugün bağlılıkla ilişkilendirilmesi gereken duyguların, geçmiş çağlarda uygarlıktan uzak yaşamış insanların kalbine işlemiş olması pek olası değildir.

³² *The Origin of Language*, 1866, s. 146. Bay Tylor (*Early History of Mankind*, 2. basım, 1870, s. 48), ellerin dua ederken aldığı pozisyonu daha karmaşık bir kökene dayandırır.

IX. BÖLÜM

DERİN DÜŞÜNME-MEDİTASYON- HIRÇINLIK-SOMURTKANLIK-KARARLILIK

Kaşların çatılması-Bir çabayla ya da zorlayıcı veya nahoş bir imgenin algılanmasıyla başlayan derin düşünme-Soyut meditasyon-Hırçınlık-Asık suratlılık-Dik başlılık-Somurtmak ve dudak büzmek-Metanet veya kararlılık-Ağzın sıkıca kapatılması.

Corrugator kasların kasılması, alt göz kapaklarını indirip birbirine yaklaştırır ve alında dikey çizgiler oluşturur; diğer bir deyişle kaşların çatılmasına yol açar. Corrugator kasın insana özgü olduğunu zanneden ve onu "insan yüzünün en çarpıcı kası" olarak tanımlayan Sir C. Bell şöyle demiştir: Bu kas, "kaşları büyük bir enerjiyle çatarak zihindeki düşünceyi gizemli, ama karşı konulmaz bir biçimde dışa vurur." Başka bir yerde de şöyle belirtir: "Kaşların çatılmasıyla zihinsel enerji açığa çıkar ve düşünceyle duygu, katıksız hayvanın o vahşi ve yabanıl öfkesiyle iç içe geçer."¹ Bu açıklamalar,

¹ *Anatomy of Expression*, s. 137, 139. Corrugator kasların, insansı kuyruksuz maymunlara kıyasla insanda çok daha gelişmiş olması şaşırtıcı değildir; çünkü insanın farklı koşullar altında devamlı çalıştırdığı bu kaslar, kullanımdan doğan kalıtsal etkiler nedeniyle güçlenmiş ve değişikliğe uğramıştır. Orbiküler kaslarla birlikte bu kasların, şiddetli soluk verme çabaları sırasında gözlerin aşırı kanlanmaktan korunmasında ne kadar önemli bir rol oynadığını görmüştük. Gözler olası darbelerden korunmak için olabildiğince hızlı ve sıkı bir şekilde kapatılırken corrugator kaslar kasılır. Yabaniiller veya kafalarını örtmeyen insanlar, parlak ışıktan korunmak için kaşlarını sürekli indirip kasar; bu hareket kısmen corrugator kaslarla sağlanır. İnsanın eski ataları kafalarını dik tutmaya baş-

doğru olmakla birlikte eksiktir. Dr. Duchenne, corrugator'u "derin düşünme kası" olarak isimlendirir;² ama bu tanıma biraz sınırlama getirilmedikçe bunun tam anlamıyla doğru bir isimlendirme olduğu söylenemez.

Bir insan derin düşünceye daldığında alnını kırıştırmayacak, ama akıl yürütme zincirini bozan herhangi bir engelle karşılaştığında veya rahatsız edildiğinde kaşlarını çatacak ve alnında bir gölgelenme meydana gelecektir. Açlığın eşiğine gelmiş bir insan nasıl yiyecek temin edeceğine kafa yorabilir, ama düşünmeye veya eyleme yönelik herhangi bir zorlukla karşılaşmadığı ya da bulduğu yiyecekten tiksinimediği sürece kaşlarını çatmayacaktır. Ağzındaki lokmadan tuhaf veya kötü bir tat alan neredeyse bütün insanların kaşlarını çatıldığını fark ettim. Amacıma dair herhangi bir açıklama yapmadığım birkaç kişiden, niteliğini ve kaynağını çok iyi bildikleri hafif bir tıkırtıya kulak vermelerini rica ettim ve içlerinden biri bile kaşlarını çatmadı; ama bize sonradan katılan ve orada sessiz sessiz ne yaptığımızı anlamaya çalışan bir adamdan tıkırtıya kulak vermesini istediğimde, kaşlarını belirgin ama hırçın olmayan bir tavırla çatıveren adam, kendisinden tam olarak ne istendiğini anlamadığını belirtti. Bu konudaki görüşlerini yayımlamış olan Dr. Piderit,³ kekemelelerin konuşurken kaşlarını kattıklarını; hatta botunu çekiştirmek gibi önemsiz bir işle uğraşan bir insanın bile, botu fazla sıkı olduğunda aynı hareketi yaptığını belirtir. Bazı insanlar kaşlarını çatmaya öyle alışkındır ki bunu konuşurken bile yaparlar.

ladktan sonra bu hareket insan için çok daha yararlı hale gelmiş olmalıdır. Son olarak Profesör Donders (*Archives of Medicine*, düz. L. Beale, 1870, 5. cilt, s. 34), akomodasyon sırasında görsel yakınlık sağlamak amacıyla corrugator kasların göz küresini öne aldığı kanısındadır.

² *Mécanisme de la Physionomie Humaine*, Album, Légende iii.

³ *Mimik und Physiognomik*, s. 46.

Dağıttığım sorulara verilen yanıtlardan görebildiğim kadarıyla bir insan hangi ırktan olursa olsun, herhangi bir nedenle kafası karıştığında kaşlarını çatar; ama o zamanlar derin meditasyonla kafa karışıklığını birbirinden ayırmadığım için bu soruları güzel kurgulayamamışım. Bununla birlikte Avustralyalıların, Malezyalıların, Hinduların ve Güney Afrikalı Kaffirlerin kafaları karışınca kaşlarını çattıkları bilinmektedir. Dobritzhoffer, Güney Amerikalı Guaranilerin de benzer koşullar altında kaşlarını çattıklarını belirtir.⁴

Bu değerlendirmelerin ışığında şu sonuca varabiliriz: Kaşların çatılması, ne kadar derin olursa olsun yalnızca düşünmeyi veya ne kadar keskin olursa olsun yalnızca dikkati değil, düşünce zincirinde veya eylem sırasında karşılaşılan bir güçlüğü veya nahoşluğu ifade eder. Ne var ki biraz zorluk çekmeden derin düşünmeye uzun süre devam etmek kolay değildir, dolayısıyla böyle zamanlarda kaşlar genellikle çatılır. Çatılmış kaşların, Sir C. Bell'in deyimiyle çehreye entelektüel bir ifade katmasının nedeni budur. Ama bu etkinin oluşabilmesi için gözler parlak ve sabit bakışlı olmalı veya derin düşünenlerin sık sık yaptığı gibi aşağı doğru çevrilmelidir. Yüz ifadesinde başka herhangi bir değişiklik meydana gelmemelidir; hırçın ya da asabi olan veya donuk bakışlarından ve sarkık çenesinden uzun zamandır acı çektiği anlaşılan veya ağzındaki yiyecekten kötü bir tat alan veya iğneye iplik geçirmek gibi basit bir işi yaparken zorlanan birinde olduğu gibi. Bu örneklerde kaşlar genellikle çatılır, ama ona eşlik eden başka mimikler entelektüel veya düşünceli bir ifadenin oluşmasını önler.

Gelelim düşünmeyi veya eylemi zorlaştıran veya nahoş kılan etkenlerin algılanmasıyla kaşların neden çatıldığı sorusuna. Doğa bilginleri için bir organın yapısını eksiksizce anlamanın en iyi yolu onun embriyolojik gelişimini incele-

⁴ *History of the Abipones*, İng. çev., 2. cilt, s. 59; Lubbock ondan alıntı yapar, *Origin of Civilisation*, 1870, s. 355.

mektir ve mimikleri anlamak için de aşağı yukarı aynı yöntemi izlemek gerekir. Bebekliğin ilk günlerinde görülen ve sonrasında da sıkça rastlanan en erken ve neredeyse tek ifade, çığlık atarken ortaya çıkar; rahatsız edici veya can sıkıcı olan her duyum ve duygu –açlık, ağrı, öfke, kıskançlık, korku vb– yaşamın ilk günlerinde olduğu gibi sonraki dönemlerinde de çığlık atma isteği uyandırır. Böyle zamanlarda gözü çevreleyen kaslar güçlü biçimde kasılır ve öyle sanıyorum ki bu olgu, hayatımızın geri kalanında kaslarımızı neden çatattığımızı açıklar. Yaşları bir haftayla iki veya üç ay arasında değişen kendi çocuklarımda, adım adım yaklaşan bir çığlık-nöbetinin ilk belirtisinin corrugator kasların kasılmasıyla oluşan hafif bir kaş çatılması olduğuna ve hemen ardından gözü çevreleyen diğer kasların kasıldığına defalarca şahit oldum. Rahatsız veya mutsuz bir bebeğin yüzünde gölge misali belirip kaybolan minik kaş çatılmaları –notlarıma böyle kaydetmişim– görülebilir; bunları her zaman değilse de genellikle bir ağlama-krizi izler. Örneğin biberondan süt içen yedi ila sekiz aylık bir bebeği bir süre gözlemledim; süt soğuk olduğu için bundan keyif almadığı belliydi ve kaşlarını ha bire çatıyordu. Bu, bir ağlama-krizine dönüşmedi, ama yaklaşan bir krizin her aşamasını gözlemlemek mümkündü.

Her ağlama veya çığlık nöbetinin başında kaşları çatma alışkanlığı bebekler tarafından sayısız nesil boyunca sürdürülmüş olduğundan, can sıkıcı veya nahoş bir etkenin duyumsanmasıyla sıkıca ilişkili hale gelmiştir. Dolayısıyla bu alışkanlık benzer koşullar altında erişkinlik çağında da sürdürülme eğiliminde olacak, ama asla bir ağlama-krizine dönüşmeyecektir. Çığlık atmak veya gözyaşı dökmek, yaşamın çok erken dönemlerinde istemli olarak bastırılmaya başlanan eylemlerdir, oysa kaşların çatılması hiçbir yaşta bastırılmaz. Ağlak çocukların, zihinlerini bulandıran ve başka çocukların yalnızca kaş çatmasına yol açan her koşulda kolayca ağlıyor olması dikkate değerdir. Bazı akıl hastalıklarında da durum böyledir; kaşlarını alışkanlık gereği çatanlarda

hafif bir çatılmaya yol açan her zihinsel çaba, ne kadar hafif olursa olsun, bu hastaların kontrolsüzce gözyaşı dökmesine neden olur. Rahatsız edici bir etkenin algılanmasıyla kaşları sıkma alışkanlığının bebeklikte kazanıldığı halde hayatımın geri kalanında sürdürülüyor olması, erken yaşta edinilen ilişkili alışkanlıkların insanda ve düşük hayvanlarda ömür boyu sürdürülüyor olmasından daha şaşırtıcı değildir. Örneğin kendilerini sıcak ve rahat hisseden tam-yetişkin kediler genellikle parmaklarını açıp ön-patilerini uzatır, böylece annelerini emerken belirli bir amaçla yerine getirdikleri bir alışkanlığı sürdürmüş olurlar.

Zihin herhangi bir konuya odaklandığında ne zaman bir güçlkle karşılaşılrsa kaşları çatma alışkanlığı, muhtemelen güçlü bir etkenle daha pekiştirilmiştir. Görme bütün duyular içinde en önemlisidir. İlkel çağlarda avlanmak ve tehlikeden kaçınmak isteyen insanlar uzaktaki nesnelere gözlerini ayırmadan bakmış olmalıdır. Güney Amerika'da Kızılderililerin yaşadığı tehlikeli bölgeleri gezerken, yarı-yabanıl Gauchoların ısrarla, ama görünürde bilinçsizce ufku taradıklarına şahit olmuşum. Başını koruyucu bir cisimle örtmeyen biri (ki insan geçmişte böyle yaşamış olmalı), gün ortasında ve özellikle aydınlık bir günde uzaktaki bir nesneyi seçmeye çalışırken gözlerini parlak ışıktan korumak için neredeyse her zaman kaşlarını çatar; bu esnada göz açıklığını azaltmak için alt göz kapakları, yanaklar ve üst dudak da yukarı kalkar. Yalnızca görme duyularınıölçeceğime inandırdığım birkaç kişiden, yukarıdaki koşullar altında uzaktaki nesnelere bakmalarını istedim ve genç, yaşlı demeksizin hepsi yukarıda betimlendiği gibi davrandı. Bazıları ışığı kesmek için elini yatay konumda tutarak gözlerine siper etti.⁵ Bu konuda

⁵ [Bay Henry Reeks (3 Mart 1873 tarihli mektup) şöyle yazar: "Amerikan kara ayısı olan *U. americanus*'un, uzaktaki bir nesneyi seçmeye çalışırken kalçalarının üzerine oturup ön-patilerini bir siperlik olarak kullandığına şahit oldum ve bu alışkanlığa bu ayı türünde sıkça rastlandığını duydum."]

benzer görüşler sunan⁶ Gratiolet, "Bunlar görme güçlüğü'nün belirtileridir" diye ekler. Gratiolet, gözü çevreleyen kasların kısmen aşırı ışığı kesmek için (ki görünürde en önemli amaç budur), kısmen de odaklanılan nesneden gelenler haricindeki ışınların retinaya düşmesini önlemek için kasıldığı sonucuna varır. Bu konuda fikrine danıştığım Bay Bowman'a göre, göz çevresindeki kasların kasılması, "göz küreleri kendi kasları tarafından binoküler [iki gözle] görüşe uyumlanırken daha sıkı bir destek sağlayarak, iki gözün birbiriyle uyum içinde hareket etmesine katkıda bulunuyor olabilir."

Parlak ışık altında uzaktaki bir nesneyi görmeye çalışmak hem zor hem de yorucu olduğundan ve bu çaba göz kapaklarını sıkma alışkanlığına sayısız nesil boyunca eşlik etmiş olduğundan, kaşları çatma alışkanlığı bu süreçte büyük ölçüde pekiştirilmiş olmalıdır; oysa bu, bebeklik çağında bambaşka bir amaçla –gözlerin çılgılık atarken korunmasındaki ilk adım olarak– yapılan bir eylemdir. Uzaktaki bir nesneye dikkatle bakmak ile soyut bir düşünce zincirini yürütmek veya ufak ve zahmetli bir mekanik işi gerçekleştirmek arasında zihin durumu bakımından gerçekten büyük bir benzerlik vardır. Kaşları sıkma alışkanlığının ışığı kesme ihtiyacı olmayan koşullarda da sürdürüldüğü kanısı, daha önce değinilen olgularla desteklenir. Bu olgularda kaşlar veya göz kapakları belirli koşullar altında yararlı bir amaçla kullanılmış olduğundan, benzer koşullar altında da yararsız olmasına karşın etkinleşmiştir. Örneğin herhangi bir cismi görmek istemediğimizde gözlerimizi kendi irademizle kapatır, bir önermeyi reddettiğimizde de onu göremiyor veya görmek istemiyor-

⁶ *De la Physionomie*, s. 15, 144, 146. Bay Herbert Spencer kaşları çatma eylemini, gözleri parlak ışıktan korumak için kaşları kasma alışkanlığına dayandırır: bkz. *Principles of Psychology*, 2. basım, 1872, s. 546. Worcester College Müdürü Gç. R. H. Blair, doğuştan görme engellilerin *corrugator supercilii* kaslarını kontrol edemedikleri veya çok az kontrol edebildikleri için kendi iradeleriyle kaşlarını çatamadıklarını; fakat bunu istemsiz olarak yapabildiklerini belirtir. Buna karşılık istedikleri zaman gülümseyebilirler.

muş gibi kapatma eğiliminde oluruz; aklımıza dehşet verici bir düşünce geldiğinde de aynı hareketi yaparız. Çevremizi hızla kolağan etmek istediğimizde nasıl kaşlarımızı kaldırıyorsak, bir şeyi azimle hatırlamak istediğimizde de aynısını yapar ve onu âdeta görmeye çalışırız.

Soyutlanma. Meditasyon. –Bir insan dünyadan kopacak veya kimi zaman söylendiği gibi “transa geçecek” kadar düşünceye daldığında kaşlarını çatmaz, ama bakışları ifadesiz görünür. Alt göz kapakları, tıpkı uzaktaki bir nesneyi seçmeye çalışan uzak-görmez insanlarda olduğu gibi yukarı kalkmış ve kırışmış; üst orbiküler kaslar da hafifçe kasılmıştır. Bazı yabanılların alt göz kapaklarının bu koşullar altında kırıştığı gözlemlenmiş; örneğin Bay Dyson Lacy, Queensland asıllı Avustralyalılarda ve Bay Geach de Malakka’nın iç kesimlerinde yaşayan Malezyalılarda buna defalarca şahit olmuştur. Bu hareketin anlamı veya nedeni şu an için bilinmiyor olabilir; ama bunun, zihin durumuyla bağlantılı olarak göz çevresinde meydana gelen bir hareket olduğunu biliyoruz.

Gözlerde oluşan boş bakış, kişinin düşünceye dalıp gittiğini bir çırpıda ele veren özgün bir ifadedir. Profesör Donders, benim için bu konuyu da araştırma nezaketini gösterdi. Hem başka insanları gözlemledi hem de Profesör Engelmann tarafından bizzat gözleme tabi tutuldu. Böyle zamanlarda gözler herhangi bir nesneye sabitlenmez, dolayısıyla benim hayal ettiğim gibi uzaktaki bir nesneye sabitleniyor olamaz. Hatta sıklıkla iki gözün görüş hattında hafif bir ıraksama olur; kafa dik ve görme düzlemi yatay konumdayken azami ıraksama açısı 2°’dir. Bu değer, uzaktaki bir nesnenin çarpaz çift görüntüsü gözlemlenerek elde edilmiştir. Düşünceye dalan insanlarda sık sık olduğu gibi kaslardaki genel gevşemeden ötürü kafa öne sarktığında, görme düzlemi hâlâ yatay konumdaysa gözler ister istemez biraz yukarı kayar ve ıraksama açısı 3° veya 3° 5’ olur: Gözler daha da yukarı kayarsa açı 6° ila 7° olur. Profesör Donders bu ıraksamayı, belirli

göz kaslarının neredeyse tam anlamıyla gevşemiş olmasına dayandırır; bu, zihnin mutlak dinginliğe ulaşması hâlinde gerçekleşebilecek bir durumdur.⁷ Göz kaslarının etkin durumu bir yakınsama hâlidir; bu kasların mutlak soyutlanma döneminde ıraksaması üzerinde duran Profesör Donders, tek bir gözde körlük meydana geldiğinde o gözün genellikle bir süre sonra dışa doğru kaydığını belirtir: Çünkü bu durumda, binoküler görüşü sağlamak üzere göz küresini içe doğru hareket ettiren kaslar artık kullanılmamaktadır.

Belirli hareketler veya mimikler, derin kafa karışıklığına sıkça eşlik eder. Böyle zamanlarda ellerimizi genellikle alnımıza, ağızımıza veya çenemize götürürüz; ama görebildiğim kadarıyla, meditasyona daldığımızda herhangi bir güçlkle karşılaşmadığımız sürece bu hareketi yapmayız. Plautus, bir oyununda, afallamış bir adamı şöyle betimler: “Bakın, çenesini elinin üstüne yerleştirdi.”⁸ Elin yüze götürülmesi gibi önemsiz ve görünürde anlamsız bir hareket bile bazı yabani- nılarda gözlemlenmiştir. Bay J. Mansel Weale, Güney Afrikalı Kaffirlerin bu hareketi yaptığına şahit olmuş; yerlilerin şefi Gaika da, bazı erkeklerin böyle zamanlarda “sakallarını çekiştirdiklerini” eklemiştir. ABD’nin batı kesimlerinde yaşayan en yabani Kızılderili kabilelerinden bazılarını incelemiş olan Bay Washington Matthews, bu insanların kendi düşüncelerine yoğunlaştıklarında, “ellerini, genellikle de baş ve işaret parmaklarını yüzlerinin herhangi bir yerine, çoğunlukla da üst dudaklarına değdirdiklerini” görmüştür. Derin düşünmek beyni yorduğuna göre, alnın neden sıvazlandığını veya ovuşturulduğunu anlayabiliriz; ama elin neden ağza veya yüze götürüldüğü açık değildir.

⁷ Gratiolet (*De la Phys.* s. 35) şöyle belirtir: “Dikkatin içsel bir imgeye yöneltilmesi durumunda boşluğa bakan göz, kendini zihinde canlanan imgeyle otomatik olarak ilişkilendirir.” Ama bunu bir açıklama olarak kabul etmek zor.

⁸ *Miles Gloriosus*, 2. Perde 2. Sahne.

Hırçınlık. –Kaşları çatmanın, düşünmeyi veya eylemi zorlaştıran ya da nahoş kılan deneyimlerin doğal ifadesi olduğunu gördük. Böyle deneyimlerden sıkça ve kolayca etkilenen biri genellikle hırçın veya biraz sinirli veya huysuz olur ve bunu da çoğu zaman kaşlarını çatarak gösterir. Ama kaşların çatılmasıyla oluşan somurtkan ifade, gülümsediği için sevimli görünen bir ağız ve parlak, neşeli bakışlarla bertaraf edilebilir. Parlak ve sabit bakışların eşlik ettiği ağırbaşlı bir görüntü de aynı etkiyi yaratacaktır. Ağız köşelerini biraz sarkıtarak kaşları çatmak kedere işaret eder ve yüze huysuz bir ifade katar. Ağlarken kaşlarını çok çatan, ama orbiküler kaslarını her zamanki kadar güçlü biçimde kasmayan bir çocuğun yüzünde (bkz. IV. Resim, Şekil 2)⁹ ıstırapla birlikte belirgin bir kızgınlık, hatta hiddet ifadesi oluşur.

Çatılmış olan alın, piramidal burun kaslarının kasılmasıyla iyice aşağı indirilirse, burun tabanında enine kırışıklıklar veya çizgiler oluşur ve asık suratlı bir ifade ortaya çıkar. Duchenne'e göre bu kasın, kaşlarda herhangi bir çatılma olmaksızın kasılması son derece sert ve agresif bir ifade yaratır.¹⁰ Ama bunun gerçek veya doğal bir ifade olduğundan kuşkuluyum. Duchenne, galvanizm yöntemiyle bu kasın güçlü biçimde kasılmasını sağlamış ve fotoğrafını çekmiştir. Genç bir adama ait olan bu fotoğrafı, aralarında sanatçıların da bulunduğu on bir kişiye gösterdim ve "somurtuk ve ketum" yanıtını veren bir kız dışında hiçbiri bu ifadeye anlam veremedi. Deneyin amacını bilerek bu fotoğrafa ilk baktığımda, öyle sanıyorum ki hayal gücüm, eksikliği gidermek için görüntüye bir kaş çatılması ekledi; dolayısıyla bunun gerçek ve son derece asık suratlı bir ifade olduğunu sandım.

⁹ Bu fotoğrafın Herr Kindermann'a ait olan aslı, burada sunulan kopyasından çok daha ifadelidir ve alındaki çatılmayı çok daha iyi gösterir.

¹⁰ *Mécanisme de la Physionomie Humaine*, Album, Légende IV. resim 16-18.

İnik ve çatık kaşlara ek olarak sıkıca kapatılmış bir ağız, ifadeye kararlılık katabileceği gibi, dik başlı ve suratsız bir ifadeye de yol açabilir. Ağzın sıkıca kapatılmasının neden kararlı bir ifade yarattığını birazdan irdeleyeceğiz. Bilgi kaynaklarım, suratsız bir dik başlılık ifadesini yerlilerde, Avustralya'nın altı farklı kesiminde açıkça gözlemlemiştir. Bay Scott, bu ifadenin Hindularda çok belirgin olduğunu söyler. Malezyalılarda, Çinlilerde, Kaffirlerde ve Habeşlerde de görülen bu ifade, Dr. Rothrock'ın verdiği bilgiye göre Kuzey Amerikalı Kızılderililerde son derece dikkat çekicidir ve Bay D. Forbes'un dediğine göre Bolivyalı Aymaralarda da gözlemlenir. Şili'nin güneyindeki Araukanolarda da aynı ifadeyi gördüm. Bay Dyson Lacy, Avustralya yerlilerinin bu zihin durumunda kollarını ara sıra göğüs hizasında kavuşturduklarını belirtir; bu, bizim de yaptığımız bir harekettir. Dik başlılığa varan sağlam kararlılık, kimi zaman da her iki omzun kaldırılmasıyla ifade edilir; bu mimiğin anlamını sonraki bölümde öğreneceğiz.

Küçük çocuklar somurturken dudaklarını büzer veya kimi zaman dendiği gibi "yüzlerini ekşitir."¹¹ Ağız köşeleri çok sarktığında alt dudak biraz tersyüz olur ve öne doğru uzatılır; aynı şekilde bu harekete de dudak büzmek denir. Ama bizim burada söz ettiğimiz dudak büzme hareketi, her iki dudağın öne doğru, hatta mesafe kısıysa burun ucuna kadar uzatılması ve ağzın torbaya benzer bir şekil almasıdır. Dudaklar büzüldüğünde genellikle kaşlar da çatılır ve buğ veya vuğ diye bir ses çıkabilir. Bu ifade dikkat çekicidir, çünkü bildiğim kadarıyla en azından Avrupalılarda, erişkinlere kıyasla çocuklarda daha anlaşılır biçimde sergilenen tek ifadedir. Ancak dudakları öne doğru uzatma eğilimi, hangi ırktan olursa olsun bütün yetişkinlerde vardır. Bazı çocuklar utanınca dudak büzer ve böyle zamanlarda hiç de somurtgan oldukları söylenemez.

¹¹ Hensleigh Wedgwood, *The Origin of Language*, 1866, s. 78.

Geniş aileler konusunda yaptığım çok sayıda araştırma, dudak büzmenin Avrupalı çocuklarda sık rastlanan bir mimik olmadığına işaret ediyor; ama dünyanın başka yerlerinde oldukça yaygındır ve pek çok gözlemcinin dikkatini çektiğine göre, yabanıl ırkların çoğunda hem sık rastlanan hem de açıkça sergilenen bir ifade olmalıdır. Bu mimik Avustralya'nın sekiz farklı bölgesinde gözlemlendi ve bir gözlemci, çocukların bu hareketi yaparken dudaklarını iyice öne doğru uzattıklarını bildirdi. İki gözlemci Hindularda; üç gözlemci Güney Afrikalı Kaffirlerde ve Fengularda, ayrıca Hottentotlarda; iki gözlemci de Kuzey Amerikalı yabanıl Kızılderililerde çocukların dudaklarını büzdüklerine şahit oldu. Çinlilerde, Habeşlerde, Malakkalı Malezyalılarda ve Borneolu Dyaklarda da gözlemlenen bu mimiğe Yeni Zelandalılarda çok sık rastlanır. Bay Mansel Weale'dan aldığım bilgiye göre, Kaffirlerde yalnızca çocuklar değil yetişkin erkek ve kadınlar da somurturken dudaklarını öne doğru uzatır; Bay Stack, Yeni Zelandalı erkeklerin ara sıra yaptığı bu hareketi kadınlarda çok sık görmüştür. Kimi zaman yetişkin Avrupalılarda bile aynı hareketin izine rastlanır.

O halde dudakların öne doğru uzatılması, dünyanın büyük bir bölümünde ve özellikle küçük çocuklarda somurtkanlığın karakteristik ifadesidir. Öyle görünüyor ki bu hareket, ilkel bir alışkanlığın özellikle gençlik çağında sürdürülmesinden veya bu alışkanlığa zaman zaman dönüş yapılmasından ileri gelmektedir. Önceki bölümlerden birinde belirtildiği gibi, orangutan ve şempanze yavruları mutsuz, biraz kızgın veya somurtkan olduklarında; ayrıca şaşkınlıklarında, korktuklarında, hatta biraz hoşnut olduklarında bile dudaklarını abartılı bir şekilde öne doğru uzatırlar. Ağzın öne doğru uzatılması, bu zihin durumlarına özgü çeşitli seslerin çıkarılmasını sağlar; üstelik şempanzelerde gözlemlediğim kadarıyla ağız şekli de keyif ve öfke çılgılıklarında biraz farklılık gösterir. Bu hayvanlar çileden çıktığında ağızları tamamen farklı bir şekil alır ve dişleri açığa çıkar. Yaralı bir yetişkin

orangutanın, "tiz seslerle başlayıp bir süre sonra alçak bir kükremeye dönüşen kendine özgü bir çığlık" attığı söylenir. "Tiz sesleri çıkarırken dudaklarını tıpkı bir huni gibi öne doğru uzatır, ama pes seslerde ağzını genişçe açar."¹² Gorilin alt dudağının muazzam bir uzama kabiliyetine sahip olduğu söylenir. O halde yarı-insan atalarımız somurtkan veya biraz kızgın olduklarında tıpkı günümüzdeki insansı kuyruksuz maymunlar gibi dudaklarını öne doğru uzatmışsa, çocuklarımızın da benzer bir zihin durumunda nispeten benzer bir ifade sergilemesi ve ara sıra ses çıkarması, ilginç olmakla birlikte aykırı bir bulgu değildir. Çünkü hayvanların, erişkin atalarının geçmişte sahip olduğu ve yakın akrabaları olan başka türlerin hâlâ taşıdığı karakterleri bebeklik çağında sergileyip sonradan kaybetmesi hiç de olağandışı değildir.

Somurturken dudakları öne doğru uzatma eğiliminin, uygar Avrupalı çocuklara kıyasla yabanıl çocuklarda daha güçlü olması da aykırı bir bulgu değildir; çünkü öyle görünüyor ki yabanılığın özü, ilkel bir durumun korunmuş olmasında yatar ve bu, kimi zaman bedensel özellikler için bile geçerlidir.¹³ Afallayan, hatta biraz hoşnut olan insansı kuyruksuz maymunların da dudaklarını büzdükleri; oysa bu ifadenin bizde genellikle somurtkan bir zihin durumuyla sınırlı olduğu söylenerek, dudak büzmenin kökenine ilişkin bu görüşe itiraz edilebilir. Ama sonraki bölümlerden birinde göreceğimiz gibi, şaşırmak bazı insan ırklarında dudakların hafifçe öne uzatılmasına yol açıyor olsa da, büyük şaşkınlık veya afallama daha ziyade ağzın genişçe açılmasıyla ifade edilir. Gülümserken veya gülerken ağız köşelerimizi geriye doğru çektiğimize göre, hoşnutken dudaklarımızı öne doğru uzatma eğilimini (eski atalarımız hoşnutluğu gerçekten böyle ifade etmişse) kaybetmişiz demektir.

¹² Müller, Huxley ondan alıntı yapar, *Man's Place in Nature*, 1863, s. 38.

¹³ *Descent of Man*, 1. cilt, 2. Bölümde bu konu üzerine çeşitli örnekler vermiştim.

Somurtkan çocukların yaptığı basit bir mimik olan “omuz silkme” hareketine de burada değinebiliriz. Bunun, her iki omzu da yukarıda tutmaktan farklı bir anlamı olduğuna inanıyorum. Anne veya babasının kucağında oturan küskün bir çocuk, rahatsız olduğu kişiye bakan taraftaki omzunu önce kaldırır, sonra sevecen bir dokunuştan kaçırmak istercesine aniden geri çeker ve kızdığı kişiyi ittirip uzaklaştırmak ister gibi hızla öne doğru savurur. Herkesten uzak duran bir çocuğun, kaldırdığı omzunu hafifçe geriye çekip sırtını dönerek duygularını açıkça ifade ettiğini görmüştüm.

Metanet veya kararlılık. –Ağzın sıkıca kapatılması, yüze bir kararlılık veya metanet ifadesi katar. Muhtemelen kararlı olan hiçbir insanın ağzı alışkanlıktan dolayı açık kalmamıştır. Dolayısıyla ağzın alışkanlık gereği sıkıca kapatılmadığı izlenimini uyandıran küçük ve zayıf bir çenenin de zayıf bir karakteri yansıttığı düşünülür. Uzun süren her çeşit bedensel veya zihinsel çaba, peşin bir kararlılık gerektirir; o halde yoğun ve aralıksız bir kas sistemi etkinliği öncesinde ve sırasında ağzın sıkıca kapatıldığı gösterilebilirse, kesin bir karara varıldığı anda ilişkilendirme ilkesinin devreye girmesiyle ağzın kapatılacağına kesin gözüyle bakabiliriz. Birçok gözlemcinin fark ettiği gibi, kaslarını güçlü biçimde çalıştırmaya başlayan biri akciğerlerini önce havayla şişirir, sonra göğüs kaslarını kuvvetle kasarak sıkıştırır ve bunun için ağzını sıkıca kapatması gerekir. Üstelik nefes almaya mecbur kaldığında bile göğsünü olabildiğince şişirilmiş durumda tutmaya devam eder.

Bu çalışma tarzına ilişkin çeşitli etkenler öne sürülmüştür. Sir C. Bell’e göre,¹⁴ böyle zamanlarda göğsün havayla şişirilip bu durumda tutulması, oraya bağlanan kaslara sağlam bir destek sağlar. Dolayısıyla iki erkek ölümcül bir rekabete tutuştuğunda, Sir C. Bell’in belirttiği gibi, ortama yalnızca sert ve boğuk nefeslerle kesilen korkunç bir sessiz-

¹⁴ *Anatomy of Expression*, s. 190.

lik hâkim olur. Sessizlik olur, çünkü ses çıkarmak için havanın dışarı verilmesi kol kaslarına sağlanan desteği azaltmak demektir. Mücadele karanlıkta gerçekleşiyorsa, ilk feryadı duyduğumuz anda ikisinden birinin vazgeçtiğini anlarız.

Gratiolet,¹⁵ başkasıyla kıyasıya mücadele etmek veya ağır bir yükü sırtlanmak veya aynı tavrı uzun süre devam ettirmek zorunda kalan birinin, önce derin bir soluk alıp sonra nefesini tutması gerektiğini kabul eder; ama Sir C. Bell'in açıklamasını hatalı bulur. Gratiolet, solunumun durmasının kan dolaşımını yavaşlattığı kanısındadır –ki buna hiç kuşku yoktur– ve düşük hayvanların yapısı üzerine sunduğu bazı ilginç kanıtlardan yola çıkarak, uzun süren kas etkinliği için yavaşlamış bir kan dolaşımının, seri hareketler için de hızlı bir dolaşımın zorunlu olduğunu gösterir. Bu görüşe göre, yoğun çaba gerektiren herhangi bir eyleme başlarken ağzımızı kapatıp nefesimizi tutarak kan dolaşımını yavaşlatmaya çalışırız. Gratiolet, “Kesintisiz çabaya ilişkin doğru kuram budur” diyerek konuyu kapatır; ama bu kuramın başka fizyologlar tarafından hangi ölçüde kabul gördüğünü bilmiyorum.

Dr. Piderit, yoğun kas etkinliği sırasında ağzın sıkıca kapatılmasını, irade gücünün, belirli bir çaba sırasında zorunlu olarak çalıştırılan kasların dışında başka kaslara da yayılması ilkesi üzerinden açıklar;¹⁶ düzenli olarak kullanılan solunum ve ağız kaslarının da bu ilkedен etkilenmeye özellikle yatkın olması doğaldır. Bu görüşte doğruluk payı olabileceğini düşünüyorum, çünkü yoğun çaba gerektiren eylemler sırasında dişlerimizi sıkmaya meyilli oluruz ve bu, göğüs kasları kuvvetle kasılmış durumdayken soluk vermemizi engelleyen bir hareket değildir.

Gelelim son etkene. Bir insan, güç sarf etmesini gerektirmeyen hassas ve zor bir işlemi yürütmek zorunda kaldığında genellikle ağzını kapatır ve bir süre nefes almaz; ama bunu,

¹⁵ *De la Physionomie*, s. 118-121.

¹⁶ *Mimik und Physiognomik*, s. 79.

göğüs hareketleri kol hareketlerine engel olmasın diye yapar. Örneğin iğneye iplik geçirmeye çalışan bir insan dudaklarını sıkar ve ya nefesini tutar ya da nefes alırken ses çıkarmamaya gayret eder. Pencerenin camında vızıldayan sinekleri parmak eklemleriyle öldürerek vakit geçiren hasta bir şempanze yavrusunun da aynı şekilde davrandığını görmüştük. Önemsiz de olsa zor bir eylemi gerçekleştirmek, biraz kararlılık ve hazırlık gerektirir.

Yukarıda önerilen etkenlerin hepsi farklı durumlarda, farklı düzeylerde ve ya birlikte ya da ayrı ayrı devreye girmiş olabilir. Sonuç, yoğun ve uzun çaba veya hassasiyet gerektiren her eylem öncesinde ve sırasında ağzın sıkıca kapatılmasını sağlayan, kökleşmiş ve belki kalıtsal hale gelmiş bir alışkanlık olacaktır. Üstelik zihin belirli bir eylemde veya davranış çizgisinde karar kıldığı anda, herhangi bir bedensel çaba gerçekleşmeden önce veya böyle bir çabaya gerek olmasa bile, ilişkilendirme ilkesinden ötürü aynı alışkanlığa yönelik güçlü bir eğilim olacaktır. Böylece ağzın alışkanlık gereği sıkıca kapatılması, kararlı bir kişiliğin göstergesi hâline gelecektir; kararlılık da kolayca dik başlılığa dönüşebilir.

X. BÖLÜM

NEFRET VE KIZGINLIK

Nefret-Öfke, sistem üzerindeki etkileri-Dişlerin gösterilmesi-Akıl hastalarında öfke-Kızgınlık ve içerleme-Çeşitli insan ırklarında ifade edilme biçimi-Dudak bükme ve meydan okumak-Yüzün bir yanındaki köpek dişinin gösterilmesi.

Bize kasıtlı olarak zarar veren veya zarar vereceğini düşündüğümüz ya da bize karşı saldırgan bir tutum sergileyen insanlardan hoşlanmayız; bu hoşnutsuzluk kolayca nefrete dönüşebilir. Böyle duygular orta düzeyde hissedilirse herhangi bir beden veya yüz hareketiyle ifade edilmez, sadece davranışlarda belirli bir ciddiyet veya biraz hırçınlık gözlemlenir. Bununla birlikte nefret ettiği birini uzun süre düşünüp de hiçbir şey hissetmeyen, içerleme veya öfke belirtileri sergilemeyen pek az insan vardır. Ama canımızı sıkan kişi önemsiz biriye onu yalnızca hafife alır veya hor görürüz. Öte yandan söz konusu kişi mutlak-güç sahibiyse nefretimiz dehşete dönüşür; gaddar efendisini düşünen bir köle veya kana susamış kötücül bir tanrıyı düşünen bir yabanıl böyle hisseder.¹ Duygularımızın çoğu kendi ifadeleriyle öyle yakından bağlantılıdır ki, bedensel bir hareket ortaya çıkmadıkça var oldukları bile söylenemez; çünkü ifadenin doğası, o zihin durumunda alışkanlıkla gerçekleştirilen eylemlerin doğasına bağlıdır. Örneğin yaşamının pamuk ipliğine bağlı olduğunu bilen ve canını kurtarmak isteyen biri, tıpkı kendisini linç etmek iste-

¹ Benzer yorumlar görmek için bkz. Bay Bain, *The Emotions and the Will*, 2. basım, 1865, s. 127.

yen öfkeli kalabalığın ortasında kalan XVI. Louis'nin yaptığı gibi, "Korkuyor muyum? Nabzıma bak!" diye haykırabilir. Bir insan başka birinden nefret ediyor olabilir, ama bedensel çatısı etkilenmedikçe onun öfkeye kapıldığını anlayamayız.

Öfke. –Bu duyguya üçüncü bölümde, uyarılmış duygusal merkezin beden üzerinde gösterdiği doğrudan etkiyi ve alışkanlık yoluyla ilişkilendirilmiş eylemlerin sonuçlarını irdeleyen kısıca değinmiştim. Öfke ifadeleri büyük çeşitlilik gösterir. Kalp ve dolaşım her zaman etkilenir; alın ve boyun damarlarının genişlemesiyle yüz kızarır veya morarır. Güney Amerika'da yaşayan bakır-tenli Kızılderililerde derinin kızardığı gözlemlenmiş,² hatta siyahilerin beyaz yara izlerinin bile kızardığı kaydedilmiştir.³ Hırslanınca maymunlar da kızarır. Dört aylık bile olmayan kendi çocuklarımdan birinde, yaklaşan bir öfke patlamasının ilk belirtisinin, kanın çıplak kafa derisinde toplanması olduğunu gözlemledim. Öte yandan öfkenin şiddeti kimi zaman kalp etkinliğini öyle yavaşlatır ki yüz bembeyaz olur veya kurşuni bir renk alır;⁴ bu güçlü duyguya kapılıp can veren kalp hastalarının sayısı hiç de az değildir.

Aynı şekilde solunum da etkilenir; göğüs inip kalkar ve genişleyen burun delikleri titrer.⁵ Tennyson'ın tabiriyle, "ha-

² Rengger, *Naturgeschichte der Säugethiere von Paraguay*, 1830, s. 55. [Yeni Gine'de yaşayan koyu çikolata-renkli Papualılarda da durum böyledir; Bkz. N. von Miklucho-Maclay, *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indie*, xxxiii. 1873.]

³ Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, s. 96. Öte yandan Dr. Burgess (*Physiology of Blushing*, 1839, s. 31), siyahi bir kadının yara izinde meydana gelen kızarmayı nitelik bakımından yüz kızarmasına benzetir.

⁴ Moreau ve Gratiolet, aşırı hiddetin yüzde yarattığı renk değişimi üzerinde durmuştur: Bkz. 1820 tarihli Lavater baskısı, 4. cilt, s. 282 ve 300; ayrıca Gratiolet, *De la Physionomie*, s. 345.

⁵ Sir C. Bell (*Anatomy of Expression*, s. 91, 107) bu konuyu etraflıca ele almıştır. Moreau (*La Physionomie*, 1820 tarihli G. Lavater baskısı, 4. cilt, s. 237), astım hastalarının burun deliklerinin, burun kanatlarını kaldıran kasların alışkanlık yoluyla kasılması sonucu

şin öfke solukları, narin burun deliklerini havayla şişirir." "Ateş püskürmek" ve "burnundan solumak" gibi deyimlerin çıkış noktası budur.⁶

Beynin uyarılması hem kaslara güç verir hem de iradeyi kamçılar. Beden genellikle dik ve eyleme hazır konumda tutulur, ama bazen de rahatsız olunan kişiye çevrilip öne doğru eğilir ve bu esnada kollarla bacaklar nispeten gergindir. Ağız sabit bir kararlılığın göstergesi olarak sıkıca kapatılır ve dişler sıkılır veya birbirine sürtülür. Rahatsız olunan kişiye saldırmaya hazırlanır gibi yumrukları sıkılamak, kolları kaldırmak vb mimikler de yaygındır. Pek çok insan, kendisini çileden çıkaran birine defolup gitmesini söylerken onu yumruklamaya veya hışımla itmeye niyetlenmiş gibi davranmaktan kendini alamaz. Yumruk atma isteği kimi zaman öyle karşı konulmaz hale gelir ki cansız nesneler havaya fırlatılır veya yere çarpılır; ama böyle hareketler genellikle bir noktadan sonra amaçsız veya anlamsız hale gelir. Küçük çocuklar aşırı öfkelenindikleri zaman sırtüstü veya yüzüstü yatıp yerde yuvarlanır, yetişebildikleri her şeyi tekmeleyerek, tırmalayarak veya ısırarak çılgık çılgığa bağırırlar. Bay Scott'dan aldığım bilgiye göre Hindu çocukları ve daha önce gördüğümüz gibi insan-biçimli kuyruksuz maymun yavruları da aynı şekilde davranır.

kalıcı olarak genişlemiş olduğunu belirtir ve Portal'ın sözlerinden bu görüşü doğrulayan bir alıntı yapar. Ağız kapalı ve dişler sıkılmış durumdayken burun deliklerinin nefes almayı kolaylaştırmak için genişlediğini öne süren Dr. Piderit'in açıklaması (*Mimik und Physiognomik*, s. 82), Sir C. Bell'inki kadar doğru görünmemektedir. Sir C. Bell bu durumu, bütün solunum kaslarının duygudaşlığına (*diğer bir deyişle* alışkanlık gereği birlikte çalışmasına) dayandırır. Sinirli bir insanda, ağız açık olmasına rağmen burun deliklerinin genişlediği görülebilir. [Bay H. Jackson'a göre Homeros, öfkenin burun delikleri üzerindeki etkisini fark etmiştir.]

⁶ Bay Wedgwood, *On the Origin of Language*, 1866, s. 76. Bay Wedgwood, şiddetli soluma sesinin "puff, huff, wiff gibi hecelerle ifade edildiğini, huff sesininse bir hırçınlık belirtisi olduğunu" gözlemlemiştir.

Ama kas sistemi çoğu zaman bambaşka bir şekilde etkilendir; çünkü titreme, aşırı öfkenin sık rastlanan bir sonucudur. Böyle zamanlarda dudaklar iradenin kontrolünden çıkıp âdeta felç olur ve "sözcükler boğazda düğümlenir;"⁷ veya ses yüksek, tiz ve ahenksiz hale gelir. Çok ve hızlı konuşmak ağzın köpürmesiyle sonuçlanır. Kollar bazen diken diken olur; ama bu konuyu, içe içe geçmiş öfke ve dehşet duygularını irdeleyeceğimiz bölüme erteliyorum. Olguların çoğunda, alında belirgin bir kaş çatılması meydana gelir; ne de olsa nahoş veya zorlayıcı bir etken algılanmış ve zihin bu etkene yoğunlaşmıştır. Ama alın iyice kasılıp indirileceği yerde düz de tutulabilir ve dik dik bakan gözler genişçe açılır. Gözler her zaman parlaktır veya Homeros'un deyimiyle ateş saçar.⁸ Gözler bazen kan çanağına döner ve böyle zamanlarda yuvalarından fırladıkları söylenir; bunun nedeni, toplardamarların genişlemiş olmasından açıkça anlaşıldığı üzere, kanın kafa bölgesinde toplanmasıdır. Gratiolet göz bebeklerinin öfke sırasında her zaman küçüldüğünü belirtir⁹ ve Dr. Crichton Browne'dan aldığım bilgiye göre şiddetli menenjit deliriumlarında da durum böyledir; ama irisin farklı duygular altında nasıl hareket ettiğini anlamak son derece güçtür.

Shakespeare, öfkenin temel karakteristik niteliklerini şöyle özetler: —

"Barış zamanı bir erkeğe ölçülü ve mütevazı olmak kadar yakışan

Başka hiçbir şey yoktur;

Ama savaş borusu kulaklarımızı çınlattığında,

Kaplan gibi olmak gerekir:

Gerin kaslarınızı, ateşleyin kanınızı,

⁷ Sir C. Bell (*Anatomy of Expression*, s. 95), öfke ifadesi konusunda çok güzel açıklamalar sunar. [Öfkenin yarattığı geçici konuşma kaybına ilişkin bir olgu görmek için bkz. Tuke, *Influence of the Mind on the Body*, 1872, s. 223.]

⁸ [*Iliad*, i. 104.]

⁹ *De la Physionomie*, 1865, s. 346.

Ve alsın gözünüzü korkunç bir bakış;
 Şimdi sıkın dişlerinizi ve açın burun deliklerinizi
 genişçe,

Sıkıca tutun nefesinizi, gerilsin vücudunuz

Dimdik olsun! Haydi, haydi soylu İngilizler."

-V. Henry, 3. Perde 1. Sahne.

Öfke sırasında dudakların öne doğru uzatılma biçimine, ancak kuyruksuz-maymun benzeri bir canlıdan türemişsek anlam verebilirim. Bu hareket yalnızca Avrupalılarda değil Avustralyalılarda ve Hindularda da gözlemlenmiştir. Ama dudakları geriye doğru çekerek sırtıtmak veya sıkılmış dişleri açığa çıkarmak çok daha yaygındır. Bu mimik, ifade konusuyla ilgilenmiş olan hemen hemen bütün yazarların dikkatini çekmiştir.¹⁰ Böyle zamanlarda dişler, düşmanı yakalamak veya parçalamak üzere açığa çıkarılmış gibi görünür, oysa ortada böyle bir niyet olmayabilir. Bay Dyson Lacy kendi aralarında tartışan Avustralyalılarda; Gaika da Güney Afrikalı Kaffirlerde bu sırtıtkan ifadeyi görmüştür.¹¹ Yeni yakalanmış azılı bir katilin etrafını saran öfkeli kalabalığı betimleyen Dickens, insanların "sırayla öne çıkıp yabancı hayvanlar gibi dişlerini göstererek hırladıklarını ve adama saldırmaya çalıştıklarını" söyler.¹² Küçük çocuklarla uzun

¹⁰ Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, s. 177. Gratiolet (*De la Phys.* s. 369) şöyle der: "Dişlerin gösterilmesi, ısırma ve parçalama eylemlerinin sembolik bir gösterimidir." Gratiolet, *sembolik* gibi üstü kapalı bir terim kullanmak yerine bu hareketin, yarı-insan atalarımızın bugünkü goriller ve orangutanlar gibi dişleriyle dövüştükleri ilkel bir çağda kazanılmış bir alışkanlığın kalıntısı olduğunu söyleseydi daha anlaşılır olurdu. Öfkeliyken üst dudağın geri çekilmesi, Dr. Piderit'in de dikkat çektiği bir harekettir (*Mimik*, vb, s. 82). Hiddet duygusu, Hogarth'ın muhteşem resimlerinden birine ait bir gravürde, dik dik bakan kocaman açılmış gözler, çatuk kaşlar ve sırtarak gösterilen dişler aracılığıyla açıkça betimlenmiştir.

¹¹ [Dr. Comrie (*Journal of Anthropological Institute*, 4. cilt, s. 108), Yeni Gine yerlilerinin sınırlendikleri zaman köpek dişlerini gösterip tükürdüklerini söyler.]

¹² *Oliver Twist*, 3. cilt, s. 245.

süre vakit geçirenler, onların hırslanınca bir şeyleri ısırmaya ne kadar yatkın olduklarını bilir. Isırma eylemi, yumurtadan çıkar çıkmaz minik çenelerini çarparak kapatan krokodil yavrularında nasıl içgüdüselse muhtemelen bizim çocuklarımızda da öyledir.

Sırıtkan bir ifade ve dudakların öne doğru uzatılması, kimi zaman birlikte gerçekleşiyor gibi görünür. İyi bir gözlemci, güçlü nefrete (ki bastırılmış öfkeden çok zor ayırt edilir) Doğulularda pek çok kez, yaşlı bir İngiliz kadınında da bir kez şahit olduğunu söylüyor. Bu örneklerin hepsinde, "bir somurtma değil sırtıma vardı; alında en ufak bir değişiklik olmazken dudaklar uzamış, yanaklar aşağı sarkmış ve gözler kısılmıştı."¹³

Öfke patlaması sırasında dudakların bu şekilde geriye çekilip dişlerin karşıdaki kişiyi ısıracağı gibi açığa çıkarılması, insanın dövüşürken dişlerini ne kadar az kullandığı düşünülürse şaşırtıcı bir bulgudur. Bu nedenle Dr. J. Crichton Browne'a, hırsları dizginsiz olan akıl hastalarında bu alışkanlığın yaygın olup olmadığını sordum. Bunu hem akıl hastalarında hem de zihinsel engellilerde defalarca gördüğünü söyleyen Dr. Browne, bana aşağıdaki örnekleri aktardı:-

Kendisi, mektubumu almadan kısa bir süre önce, akıl hastası olan bir hanımefendinin dizginlenemez bir öfke ve hayali kıskançlık krizine kapıldığına şahit olmuş. Kadın önce ağzından köpükler saçarak kocasına verip veritirmiş, sonra dudaklarını sıkıp kaşlarını düşmanca çatarak ona yaklaşmış. Ardından dudaklarını, özellikle üst dudağının köşelerini geriye doğru çekip dişlerini göstermiş ve hırçın bir tavırla kocasına saldırmaya yeltenmiş. İkinci örnek, kurumun kurallarına riayet etmesi istendiğinde mutsuzluğu hiddete dönüşen bir askerle ilgili. Bu adam, önce alışıldık bir tavırla Dr. Browne'a çıkışır ve ona kendisine böyle davrandığı için utanması gerektiğini söylemiş. Sonra küfür ve hakaretler yağdırarak volta

¹³ *The Spectator*, 11 Temmuz, 1868, s. 819.

atmaya başlar ve kollarını hışımla sallayarak etrafındaki herkese gözdağı verirmiş. Sonunda hiddeti had safhaya ulaşan ve yana doğru tuhaf bir hamle yaparak Dr. Browne'a doğru koşan adam, elini yumruk yapıp havada sallayarak tehditler savururmuş. Bu esnada üst dudağının, iri köpek dişlerini açığa çıkaracak şekilde, köşelerden yukarı kalktığı görülebilmiş. Dişlerinin arasından tıslayarak küfreden askerin yüzünden, katıksız bir vahşet ifadesi okunurmuş. Benzer davranışlar sergileyen başka bir erkek hasta da ağzından köpükler saçarak tükürür, tuhaf ve seri hareketlerle dans ederek hoplayıp zıplar ve incecik bir sesle cırlayarak beddua edermiş.

Dr. Browne'ın aktardığı başka bir olgu da, hareketlerini kontrol edemeyen ve bütün gününü oyuncaklarıyla oyalanarak geçiren; ama hırçınlaşınca öfkesi hızla saldırganlığa dönüşen bir zihinsel engelliyle ilgili. Epileptik olan bu hasta, birisi oyuncaklarına dokunduğunda, aşağıda tutmaya alışkın olduğu kafasını yavaşça kaldırıp gözlerini ona diker ve sakın, ama sinirli bir ifadeyle somurtur. Rahatsız olduğu hareket tekrarlanırsa, kalın dudaklarını geriye doğru çeker ve öne çıkık olan korkunç dişlerini (özellikle iri köpek dişlerini) gösterir, sonra elini açarak kendisini rahatsız eden kişiye doğru hızlı ve acımasız bir pençe savurur. Dikkatini çeken bir ses duyduğunda kafasını bir yandan öbür yana doğru çevirmesi normal şartlar altında on beş dakika süren bir varlığın bu hızda pençe atabiliyor olması, Dr. Browne'a göre hayret vericidir. Bu şekilde çileden çıktığı zaman eline bir mendil, kitap veya başka eşya tutuşturulursa onu ağzına götürüp ısırır. Bay Nicol'dan da, öfke patlaması yaşarken dudaklarını geriye doğru çeken iki akıl hastası hakkında bilgi aldım.

Dr. Maudsley, zihinsel engellilerde görülen tuhaf ve hayvansı özellikleri detaylandırdıktan sonra, bunların varlığını ilkel içgüdülerin yeniden ortaya çıkmasına dayandırıp dayandıramayacağımızı sorgular-“çok uzak bir geçmişten cınlayan, insanın zaman içinde neredeyse tümüyle kaybettiği bir akrabalığa tanıklık eden zayıf bir yankı.” Her insanın beyninin

daha düşük omurgalı hayvanların beyinleriyle aynı gelişim aşamalarından geçtiğini hatırlatan Dr. Maudsley, bir zihinsel engellinin az gelişmiş beyninin de, "en ilkel işlevlerini yerine getirebileceğini, ama daha yüksek işlevlerde yetersiz kalacağını" varsayabileceğimizi belirtir. Dr. Maudsley, aynı görüşün bazı akıl hastalarının dejenere olmuş beyinleri için de geçerli olabileceği kanısındadır: "Bazı akıl hastalarının o vahşi hırılması, saldırgan mizacı, müstehcen konuşmaları, vahşi uluması ve saldırgan alışkanlıkları nereden geliyor? Aklını yitirmiş bir insan, özünde yabanıl bir doğaya sahip değilse böylesine yabanıl bir karaktere nasıl bürünüyor olabilir?"¹⁴ Öyle görünüyor ki bu sorunun yanıtı, onu haklı çıkaracak niteliktedir.

Kızgınlık, içleme. –Bu zihin durumları, öfkeden yalnızca düzey bakımından farklılık gösterir ve karakteristik göstergeleri bakımından da belirgin bir farklılık yoktur. Kızgınlık orta düzeyde olduğunda kalp etkinliği biraz artar, renkler yoğunlaşır ve gözler parıldar. Aynı şekilde solunum da biraz hızlanır ve bu işi yapan bütün kaslar ortaklaşa çalıştığından, burun kanatları hava girişini kolaylaştırmak üzere biraz yukarı kalkar; bu, içlemenin en karakteristik belirtilerinden biridir. Ağız genellikle sıkıca kapatılır ve kaşlar neredeyse her zaman çatılır. İçerlemiş bir insan, aşırı öfkeliyken yapacağı telaşlı mimikler yerine, farkında olmadan düşmanına saldırmaya veya vurmaya hazırlanır ve meydan okuyan bakışlarla onu tepeden tırnağa süzebilir. Başını dik tutar, göğsünü kabartır ve ayakları yere sağlamca basar. Kollarını farklı pozisyonlarda tutar; dirseklerinden birini veya ikisini kıvrır ya da kollarını sarkıtıp vücuduna yapıştırır. Avrupalılar genellikle yumruklarını sıkar.¹⁵ VI. Resimdeki 1

¹⁴ *Body and Mind*, 1870, s. 51-53.

¹⁵ Le Brun, tanınmış eseri *Conférence sur l'Expression'da* (*La Physiologie*, 1820 Lavater baskısı, 9. cilt, s. 268), kızgınlığın yumrukları sıkarak ifade edildiğini belirtir. Huschke de aynı fikirdedir, bkz. *Mimics et Physiognomices, Fragmentum Physiologicum*, 1824, s. 20. Ayrıca bkz. Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, s. 219.

ve 2. Şekil, içermiş gibi yapan insanların oldukça iyi gösterimleridir. Aynanın karşısına geçip hakarete uğradığını hayal eden ve sinirli bir ses tonuyla açıklama talep eden biri, kendini bu oyuna kaptırıp gerçekten hakarete uğramış gibi davranmaya başladığını görebilir.

Öfke, kızgınlık ve içleme dünyanın her yerinde aşağı yukarı aynı mimiklerle ifade edilir: Birazdan sunacağım betimler, bu olguya kanıt ve yukarıdaki bazı açıklamalara da örnek teşkil etmesi bakımından dikkate değerdir. Ne var ki yumruk sıkmak, yalnızca yumruklarıyla dövüşen erkeklerin yaptığı bir hareket olması bakımından istisnai bir olgudur. Bilgi aldığım gözlemcilerden yalnızca biri, Avustralyalıların yumruklarını sıktıklarına şahit oldu. Bütün gözlemciler vücudun dik tutulduğunu söyledi; iki kişi dışında herkes, kaşların belirgin biçimde kasıldığını bildirdi. Bazı gözlemciler ağzın sıkıca kapatıldığını, burun deliklerinin genişlediğini ve gözlerin çakmak çakmak olduğunu belirtti. Bay Gç. Taplin'in verdiği bilgiye göre, Avustralyalılar öfkelerini dudaklarını öne doğru uzatıp gözlerini genişçe açarak ifade eder; kadınlarsa tozu dumana katarak dans eder. Başka bir gözlemci, yerli erkeklerin aşırı öfkelenindiklerinde kollarını çılgınca sağa sola salladıklarını söyledi.

Malakka yarımadasındaki Malezyalılar, Habeşler ve Güney Afrika yerlileri hakkında yapılan gözlemler de, yumrukların sıkılması dışında benzer nitelikteydi. Kuzey Amerikalı Dakota Kızılderilileri de böyle davranır; Bay Matthews, onların böyle zamanlarda kafalarını kaldırıp kaşlarını çattıklarını ve uzun adımlarla sinirli sinirli yürüyerek uzaklaştıklarını belirtir. Bay Bridges, Ateş Toprakları yerlilerinin öfkeye kapıldıklarında ayaklarını sık sık yere vurduklarını, ortalıkta telaşla gezindiklerini, bazen ağladıklarını veya solgunlaştıklarını söyler. Bay Gç. Stack, Yeni Zelandalı bir erkekle kadını kendi aralarında tartışırken izlemiş ve defterine şöyle not almıştır: "Gözleri büyümüştü, vücutları hızla ileri geri sallanıyordu, kafaları öne doğru eğilmişti ve her

ikisi de geride tuttuğu yumruğunu diğerinin yüzüne indirmeye hazırlanıyordu." Bay Swinhoe, benim yaptığım betimin, kendisinin Çinlilere ilişkin gözlemleriyle uyumlu olduğunu; ama sinirlenen birinin, tüm bunlara ek olarak vücudunu karşısındaki kişiye doğru eğdiğini ve onu parmağıyla işaret ederek hakaret yağmuruna tuttuğunu belirtti.

Son olarak, Hindistan yerlilerinin çileden çıkınca sergilediği mimik ve ifadelere ilişkin Bay J. Scott'ın ilettiği eksiksiz bir betimi paylaşmak isterim. Düşük-kastlara mensup iki Bengalli, aralarındaki bir borç meselesi yüzünden anlaşmazlık yaşıyordu. Başlangıçta ikisi de sakindi, ama bir süre sonra hiddetlenip birbirlerinin sülalarına ve atalarına son derece çirkin bir dille hakaret etmeye başladılar. Mimikleri Avrupalılarınkinden çok farklıydı; göğüslerini germiş ve omuzlarını kaldırmış olmalarına rağmen sarkık duran kollarını gergin tutuyor, dirseklerini içe doğru çevirerek ellerini açıp açıp kapatıyorlardı. Omuzlarını iyice yukarı kaldırıp sonra tekrar indiriyorlardı. Belirgin biçimde kırışmış olan inik alınlarının altından birbirlerine vahşice bakıyor, sıkıca kapattıkları dudaklarını öne doğru uzatıyorlardı. Kafalarını ve boyunlarını ileri doğru esnetip birbirlerine yaklaştılar ve birbirlerini itmeye, tırmalamaya ve kavramaya başladılar. Görünüşe bakılırsa kafayı ve gövdeyi bu şekilde öne doğru uzatmak, aşırı öfkelenen insanların sıkça yaptığı bir mimiktir; bunu, sokakta kavgaya tutuşan yaşlı İngiliz kadınlarında da gözlemledim. Böyle olgularda iki tarafın da karşıdan yumruk yemeyi beklemediği varsayılabilir.¹⁶

Bay Scott, Botanik Bahçesinde çalışan bir Bengallinin, orada bulunan bir yerli tarafından değerli bir bitkiyi çal-

¹⁶ ["Bir insanın aşırı öfkelenmesinde kafasını ve gövdesini karşısındaki kişiye doğru uzatması, düşmanına dişleriyle saldırma eyleminin bir kalıntısı olamaz mı?"-C. Darwin'in notu.

H. N Moseley (*J. Anthropolog. Institute*, 1. cilt, 1876-7), "öfke patlaması yaşayan" Adalı bir Bahriyeliye ilişkin güzel bir betimleme sunar; adam, kafasını "eğmiş ve hiddetinin nesnesi olan kişiye dişleriyle saldırmaya niyetlenircesine öne doğru uzatmıştı."]

makla itham edildiğine şahit olmuş. Adam kendisine yöneltilen suçlamayı sessizce ve küçümseyici bir tavırla dinlemiş; duruşu dik, göğsü gergin, ağzı kapalı, dudakları önde, bakışları sabit ve deliciymiş. Sonra ellerini havaya kaldırıp yumruklarını sıkmış, kafasını daha da ileri uzatmış ve gözlerini iyice açıp kaşlarını kaldırarak meydan okuyan bir tavırla suçsuz olduğunu savunmuş. Sikkim'de de başka bir olaya şahit olan Bay Scott, Mech halkından iki kişiyi kendi paylarına düşen ödeme konusunda tartışırken izlemiş. Tartışmanın kısa sürede alevlenmesiyle hiddetlenen adamlar kafalarını yana yatırmış ve dik duruşları bozulmuş; birbirlerine yüzlerini ekşiterek bakmışlar; omuzlarını kaldırmışlar; kolları gergin bir şekilde dirsekten içe doğru kıvrılırken elleri spazmodik olarak kapanmış, ama tam bir yumruk hâlini almamış. Birbirlerine yaklaşıp yaklaşıp uzaklaşmışlar, ama kollarını saldırgan bir tavırla sık sık kaldırmalarına rağmen ellerini kapatmamış ve birbirlerine vurmamışlar. Bay Scott, sık sık kavga ederken gördüğü Lepchaların da benzer şekilde davrandıklarını; kollarını gergin ve vücutlarına neredeyse paralel tuttuklarını, ellerini biraz kapatıp hafifçe geriye aldıklarını, ama yumruk yapmadıklarını gözlemlemiştir.

Dudak bükme, Meydan okumak: Köpek dişinin tek taraftan gösterilmesi. –Burada incelemek istediğim ifade, biraz önce tanımlanan ve dudakların geriye doğru çekilip dişlerin gösterilmesiyle oluşan sırtkan ifadeye çok benzer. Ondan tek farkı, üst dudağın yüzün yalnızca bir yanındaki köpek dişini açığa çıkaracak şekilde geriye doğru çekilmesidir; genellikle yüzün kendisi de biraz yukarı doğru çevrilir ve rahatsız olunan kişiden kaçırılır. Öfkenin diğer belirtilerine her zaman rastlanmayabilir. Karşısındaki kişiye gerçek bir kızgınlık duymayıp yalnızca dudak büken veya meydan okuyanlarda; örneğin kendisine yöneltilen şaka yollu bir suçlamayı, "Bu ithamlarınızı ciddiye almıyorum" diyerek yanıtlayan birinde bu ifadeyi görmek mümkündür. Bu, yaygın bir ifade değildir, ama başkası tarafından sorguya çekilen bir kadının onu kusur-

suzca sergilediğini görmüştüm. Parsons, tek taraftaki köpek dişinin gösterilmesiyle oluşan bu ifadeyi 1746 tarihli bir gravürde uzun zaman önce betimlemiştir.¹⁷ Bay Rejlander, kendisine konuyla ilgili herhangi bir imada bulunmadığım halde, çok şaşırtıcı bulduğu bu ifadenin daha önce dikkatimi çekip çekmediğini sordu. Benim için çektiği bir fotoğrafta (IV. Resim, Şekil 1), yüzünün bir yanındaki köpek dişini kimi zaman bilinçsizce gösteren ve aynı hareketi olağanüstü bir açıklıkla istemli olarak da yapabilen bir kadın görülmektedir.

IV. Resim

Sertçe çatılmış kaşlar ve saldırgan bakışlarla birlikte köpek dişinin gösterilmesi, yarı-şaka yollu bir dudak bükme ifadesini müthiş bir vahşet ifadesine dönüştürür. Bay Scott, uygunsuz bir davranışta bulunmakla itham edilen Bengalli bir oğlanın davranışını betimlemiştir. Küçük suçlu öfkesini kelimelere dökmeye cesaret edemiyor, ama meydan okurcasına çatılan kaşları ve "köpekgillere özgü hırıltısıyla" ne kadar öfkeli olduğunu açıkça belli ediyordu. Bu esnada, "kendisini suçlayan kişiye bakan taraftaki iri ve çıkık üst-köpek dişini örten dudak köşesi yukarı kalkıyor, alnında hâlâ belirgin bir çatılma izleniyordu." Sir C. Bell, Cooke isimli oyuncunun, "yan gözle bakarken üst dudağının dış kısmını kaldırıp, al-

¹⁷ *Transact. Philosoph. Soc, Appendix, 1746, s. 65.*

tındaki sivri dişini açığa çıkararak” son derece keskin bir nefret ifadesi sergileyebildiğini belirtir.¹⁸

Köpek dişinin gösterilmesi, eşzamanlı gerçekleşen iki hareketin sonucudur. Ağız köşesi veya kenarı biraz geriye doğru çekilirken, burna yakın ve paralel seyreden bir kas da üst dudağın dış kısmını yukarı doğru çekerek o taraftaki köpek dişini açığa çıkarır. Bu kasın kasılmasıyla yanakta belirgin bir çizgi oluşur, ayrıca göz altında ve özellikle gözün iç köşesinde kalın kırışıklıklar meydana gelir. Bu, hırlayan bir köpeğin yaptığı hareketin aynısıdır; dövüşür gibi yapan bir köpek dudağının yalnızca bir tarafını, diğer bir deyişle rakibine bakan tarafını kaldırır. Aslında *dudak bükme* [İng. *sneer*] deyimini, *hırlamak* [İng. *snarl*] kelimesiyle aynı anlama gelir; sadece sürdürülen bir eylemi tanımlaması için *snar* kelimesine *l* harfi eklenmiştir.¹⁹

Alaycı veya küçümseyici bir gülümsemede de aynı ifadenin izini görüyor olabiliriz. Böyle zamanlarda dudaklar bitişik veya neredeyse bitişik tutulur, ama ağzın küçümseyen kişiye bakan taraftaki köşesi geriye doğru çekilir; dudak köşesinin bu şekilde geriye doğru çekilmesi, gerçek bir dudak bükme hareketinin parçasıdır. Her ne kadar bazı insanlar gülümserken yüzlerinin bir tarafını diğerinden daha çok kullanıyor olsalar da, alaycı bir tebessümün, gerçek bir tebessümse neden çoğunlukla tek taraflı olduğunu anlamak kolay değildir. Ayrıca böyle zamanlarda üst dudağı yukarı çeken kasta hafif bir seğirme olduğunu da fark ettim; bu hareket tamamlanmış olsaydı köpek dişi açığa çıkar ve gerçek bir dudak bükme ifadesi oluşurdu.

Gippsland'ın ücra bir köşesinde yaşayan Avustralyalı misyoner Bay Bulmer, köpek dişinin tek taraftan gösterilmesiyle ilgili sorumu şöyle yanıtladı: "Gözlemlediğim kada-

¹⁸ *Anatomy of Expression*, s. 136. Sir C. Bell (s. 131), köpek dişlerini açığa çıkaran kaslara *hırlama kasları* adını verir.

¹⁹ Hensleigh Wedgwood, *Dictionary of English Etymology*, 1865, 3. cilt, s. 240, 243.

rıyla, kendi aralarında ağız dalaşına giren yerliler dişlerini sıkıp üst dudaklarını bir yana doğru çekerek konuşuyor ve yüzlerinden genel bir öfke ifadesi okunuyor; ama doğruca hitap ettikleri kişiye bakıyorlar." Bana Avustralya, Habeşistan ve Çin'den yazan üç gözlemci, bu konuyla ilgili soruma müspet yanıt verdi; ama bunun seyrek rastlanan bir ifade olması ve gözlemcilerin de ayrıntıya girmemiş olması, verilen yanıtlara güvenmemi zorlaştırıyor. Bununla birlikte bu hayvansı ifadenin uygar ırklara kıyasla yabanılarda çok daha yaygın olması hiç de ihtimal dışı değil. Son derece güvenilir bir gözlemci olan Bay Geach, Malakka'nın iç kesimlerinde yaşayan bir Malezyalıda bu ifadeyi bir kere gördüğünü söylüyor. Gç. S. O. Glenie de şu bilgiyi veriyor: "Bu ifadeyi, çok sık olmamakla birlikte Seylan yerlilerinde gözlemledik." Son olarak Dr. Rothrock, bu ifadeyi Kuzey Amerika'daki bazı yabanıl Kızılderililerde ve Atnahlarla iç içe yaşayan başka bir kabilede birçok kez gördüğünü bildiriyor.

Birisine dudak бүkerken veya meydan okurken üst dudakın kimi zaman tek taraftan kaldırıldığı doğrudur, ama insanlar yüzlerini genellikle kaçırdığı ve ifade de çoğu zaman anlık olduğu için bu dudak hareketinin her zaman gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmiyorum. Hareketin tek taraflı olması bu ifadenin temel bir bileşeni olmayabilir ve yalnızca ilgili kasların tek tarafta hareket edebiliyor olmasına dayandırılabilir. Bu hareketi istemli olarak yapmaya çalışmalarını rica ettiğim dört kişiden ikisi yalnızca soldaki köpek dişini, birisi yalnızca sağdakini, diğeryse ne sağdakini ne de soldakini gösterebildi. Ama bu, aynı deneklerin gerçekten meydan okurken o kişiye bakan taraftaki köpek dişlerini bilinçsizce göstermeyecekleri anlamına gelmez. Nitekim bazı insanların kaşlarını istemli olarak eğemediklerini, ama önemsiz de olsa gerçek bir sıkıntıyla karşılaştıklarında bu hareketi hemen yaptıklarını görmüştük. Dolayısıyla yüzün bir yanındaki köpek dişini istemli olarak gösterme yetisinin çoğu olguda tümüyle kaybedilmiş olması, bunun az kullanılan ve işlevini yitirmiş bir

eylem olduğuna işaret ediyor. İnsanın bu yetiye sahip olması veya onu kullanma eğilimi göstermesi gerçekten şaşırtıcıdır; çünkü Bay Sutton, en yakın akrabalarımız olan Hayvanat Bahçesindeki maymunlarda herhangi bir hırlama eylemine şahit olmamıştır; vahşileşip saldırmaya hazırlanan babunların da iri köpek dişlerine sahip olmalarına rağmen böyle davranmadıklarına, aksine bütün dişlerini gösterdiklerine emindir. Yetişkin insan-biçimli kuyruksuz maymunların, dişilere kıyasla erkeklerde çok daha iri olan köpek dişlerini dövüşmeye hazırlanırken gösterip göstermedikleri bilinmemektedir.

Burada söz edilen ister şaka yollu bir dudak bükme, ister vahşi bir hırlama ifadesi olsun, insanın sergilediği en ilginç ifadelerden biridir. İnsanın hayvansı kökenini açığa vurur; çünkü düşmanı ile yerlerde yuvarlanarak ölümüne dövüşen ve onu ısırma ya da yeltenen bir insan bile köpek dişlerini diğer dişlerinden daha fazla kullanmaya kalkmayacaktır. İnsan-biçimli kuyruksuz maymunlarla olan yakınlığımızdan dolayı, yarı-insan erkek atalarımızın iri köpek dişlerine sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Günümüzde alışılmadık derecede iri köpek dişleriyle doğan erkekler vardır ve karşıt çenede bu dişlerin oturacağı boşluklar bulunur.²⁰ Hatta benzeşimle desteklenmiyor olmasına rağmen yarı-insan atalarımızın savaşa hazırlanırken köpek dişlerini göstermiş olduklarını da varsayabiliriz; nitekim vahşileştığımız veya yalnızca dudak büküğümüz ya da meydan okuduğumuz zamanlarda karşımızdaki kişiye dişlerimizle gerçekten saldırma niyetimiz olmadığı halde bu hareketi hâlâ yapıyoruz.

²⁰ *The Descent of Man* [İnsanın Türeyişi], 2. basım, 1. cilt, s. 60.

XI. BÖLÜM

HAFİFE ALMA-HORGÖRÜ-TİKSİNTİ- SUÇLULUK-GURUR vb-ÇARESİZLİK- SABIR-DOĞRULAMA VE YADSIMA

Horgörü, küçümseme ve hafife almanın farklı biçimlerde ifade edilmesi-Alaycı tebessüm-Horgörüü ifade eden mimikler-Tiksinti-Suçluluk, hilekârlık, gurur vb-Çaresizlik veya acizlik-Sabır-Dik başlılık-Omuz silkmek, insan ırklarının çoğunda ortak-tır-Doğrulama ve yadsıma işaretleri.

Küçümsemeyi ve hafife almayı horgöründen ayırt etmek son derece zordur; bunlar yalnızca biraz daha öfkeli bir zihin durumuna işaret ederler. Bunları, bir önceki bölümde dudak bükme ve meydan okuma başlıkları altında ele alınan duygulardan ayırt etmek de kolay değildir. Tiksinti nitelik bakımından biraz daha farklı bir duyumdur ve birincisi tat duyusuyla ilişkili olarak gerçekten algılanan veya zihinde canlandırılan tiksindirici bir şeyin; ikincisi de koku, dokunma, hatta görme duyusu yoluyla benzer bir duygu uyandıran herhangi bir şeyin varlığına işaret eder. Bununla birlikte aşırı horgörü veya sık kullanılan diğer adıyla iğrenme, tiksintiden çok da farklı değildir. Dolayısıyla bu zihin durumları nispeten bağlantılıdır ve her biri farklı şekilde ifade edilebilir. Kimi yazarlar bir ifade biçimine, kimileri de bir diğerine dikkat çekmiştir. Bu nedenle M. Lemoine, bu zihin durumlarına ilişkin betimlerin güvenilir olmadığını öne sürmüştür.¹ Ama birazdan göreceğimiz gibi, burada ele alacağımız duyguların

¹ *De la Physionomie et la Parole*, 1865, s. 89.

farklı yollardan ifade edilmesi doğaldır, nitekim ilişkilendirme ilkesinden dolayı bu duyguların ifadesinde alışkanlığa dayanan farklı eylemler de bir o kadar kullanışlıdır.

1

3

V. Resim

Küçümseme ve hafife alma, tıpkı dudak bükme ve meydan okuma gibi, yüzün bir yanındaki köpek dişinin hafifçe gösterilmesi yoluyla ifade edilebilir; bu hareket, gülümsemeyi andıran bir mimiğe dönüşüyor gibidir. Hatta gülümseme veya gülüş, alaycı olmakla birlikte gerçek de olabilir; amaç, rahatsız olunan kişiye son derece önemsiz olduğunu ve bizi yalnızca eğlendirdiğini hissettirmektir; ama bu genellikle sahte bir eğlenmedir. Sorularımı yanıtlayan Gaika, kendi hemşerileri olan Kaffirlerin horgörüyü çoğu zaman gülümseyerek ifade ettiklerini söyler; Raca Brooke'un Borneolu Dyaklarla ilgili gözlemi de aynıdır. Gülmek öncelikle saf sevincin ifadesi olduğundan, çok küçük çocukların alay ederek güldüklerini sanmıyorum.

Duchenne'in vurguladığı gibi² göz kapaklarının kısılması veya gözlerin ya da tüm vücudun çevrilmesi de hafife almayı açıkça ortaya koyan mimiklerdir. Bu eylemler, hor görülen kişinin bakmaya değer olmadığını veya görüntüsünün bile sevimsiz olduğunu anlatıyor gibidir. Bay Rejlander'in çektiği fotoğrafta (V. Resim, Şekil 1), hafife almanın bu biçimi görülmektedir. Bu, nefret ettiği âşığının fotoğrafını yırtar gibi yapan genç bir kadının ifadesini temsil eder.³

Horgörüüyü ifade etmenin en yaygın yolu burun veya ağız bölgesini oynatmaktır; ama ağız çevresindeki hareketler çok belirgin olduğunda tiksintiye işaret eder. Burun, üst dudağın yukarı kıvrılmasıyla yukarı doğru hafifçe kıvrılabilir; veya hareket yalnızca burnun buruşturulması olarak kalabilir. Burun, hava yolunu biraz daraltmak için sık sık hafifçe kasılır;⁴ buna genellikle burundan çıkan hafif bir hırıltı veya

² *Physionomie Humaine*, Album, Légende viii. s. 35. Gözlerin ve vücudun çevrilmesi, Gratiolet'in de değindiği (*De la Phys.* 1865, s. 52) bir noktadır.

³ [Bay H. Holbeach'in düşüncesine göre (*St. Paul's Magazine*, Şubat 1873, s. 202), "karşısındakini hor gören biri, ondan çok daha yüksekte olduğunu hissettirmek için kafasını yukarı kaldırıp geriye attığında, bu genel harekete göz kapakları da eşlik eder ve gözler küçümsenen kişiye *tepeden* bakacak şekilde çevrilir."

Evolution, Expression and Sensation (1881, s. 54) isimli kitabında benzer bir açıklama sunan Profesör Cleland şöyle belirtir: "Kibir lenince kafanın yukarı çevrilmesi ve gözlerin aşağı bakması tezat oluşturur; bu, zihni kuşatan ve başkalarına tepeden bakan bir üstünlük hissine işaret eder."

Cleland'a göre, V. Resim-Şekil 1'deki horgörü ifadesini yaratan başlıca etken, gözlerin ve kafanın karşıt yönlerde çevrilmesi; diğer bir deyişle kafa yukarıda tutulurken gözlerin aşağı indirilmesidir. Buna kanıt olarak da (benim son derece başarılı bulduğum) bir deney önerir. Deneyde V. Resimdeki kadının boynu bir kağıt parçasıyla örtülür ve kağıda, kafayı sarkmış gibi gösteren bir resim çizilirse horgörü ifadesi kaybolur ve yerini "ciddi ve sessiz," hatta biraz da melankolik diyebileceğimiz bir ifade alır.

Bu açıklamalarla bağlantılı olarak sayfa 255'te *Gurur* başlığı altındaki söylenenleri karşılaştırınız.]

⁴ Dr. W. Ogle'in Koku Duyusu üzerine yazdığı ilginç bir makalede (*Me-*

[nasal] soluk da eşlik eder. Tüm bu eylemler, burnumuza gelen sevimsiz bir kokuyu almamak veya uzaklaştırmak istediğimizde yaptıklarımızın aynısıdır. Dr. Piderit'in belirttiği gibi,⁵ uç koşullarda her iki dudağımızı veya yalnızca üst dudağımızı öne doğru uzatıp kaldırırız, böylece yukarı doğru kıvrılan burun bir vana işlevi üstlenerek burun deliklerini kapatır. Bu yolla hor gördüğümüz kişiye kokusundan rahatsız olduğumuzu,⁶ tıpkı göz kapaklarımızı kısarak veya yüzümüzü diğer tarafa çevirerek onu bakmaya değer bulmadığımızı ifade ederken yaptığımız gibi anlatmış oluruz. Ne var ki horgörümüzü sergilerken böyle düşüncelerin gerçekten aklımızdan geçtiği sanılmamalıdır; nitekim sevimsiz bir koku aldığımızda veya sevimsiz bir görüntüyle karşılaştığımızda gerçekleştirmiş olduğumuz bu eylemler bir süre sonra alışkanlığa dönüşmüş veya kökleşmiş ve artık benzer zihin durumlarında da kullanılır hale gelmiştir.

Horgörüğü ifade eden başka tuhaf mimikler de vardır; örneğin *parmak şıklatmak* bunlardan biridir. Bay Tylor'ın dediği gibi⁷ bu hareket, "genellikle görüldüğü kadar anlaşılır değildir; ama aynı hareketin çok yavaş yapılmasının, örneğin ufak bir nesneyi başparmak ile diğer parmak arasında

dico-Chirurgical Transactions, 3. cilt, s. 268) gösterdiği gibi, bir nesneyi dikkatle koklamak istediğimizde burundan tek seferde derin bir soluk almak yerine havayı kısa ve hızlı soluklarla burnumuza çekeriz. "Bu işlem sırasında burun deliklerinin havayı her çeğişte genişlemediği, aksine daha da daraldığı görülmektedir. Daralma, ön açıklığın tamamında değil yalnızca arka kısmında meydana gelir." Dr. Ogle daha sonra bu hareketin nedenini açıklar. Öte yandan herhangi bir kokuyu almak istemediğimiz zaman da, burun deliklerinin yalnızca ön kısmında daralma olduğunu varsayıyorum.

⁵ *Mimik und Physiognomik*, s. 84, 93. Gratiolet (*Age.*, s.155), horgörü ve tiksinti ifadeleri konusunda Dr. Piderit'le aşağı yukarı aynı fikir dedir.

⁶ Kūçümseme, horgörünün daha güçlü biçimidir. Bay Wedgwood'a göre (*Dict. of English Etymology*, 3. cilt, s. 125), "scorn" [İngilizcede *kūçümsemek*] kelimesinin köklerinden biri, gübre veya pislik anlamına gelir. Kūçümsenen kişiye pislik muamelesi yapılır.

⁷ *Early History of Mankind*, 2. basım, 1870, s. 45.

yuvarlayarak uzaklaştırmanın veya başparmağın tırnağını diğer parmağa sürterek fırlatmanın işaret dilinde minik, önemsiz, hor görülen bir şeyi simgeleyen olağan ve anlaşılır mimikler olduğunu fark ettiğimizde, son derece doğal bir eylemi, özgün anlamını gözden kaçırarak kadar abartıp görenekselleştirdiğimizi anlarız. Strabo'nun bu mimikle ilgili ilginç bir sözü vardır.⁸ Bay Washington Matthews'dan aldığım bilgiye göre, Kuzey Amerikalı Dakota Kızılderilileri horgörüğü yalnızca yukarıda betimlendiği gibi yüz hareketleriyle değil, "göreneksel olarak da ifade ederler; bunun için bir el kapatılır ve göğse yakın tutulur, sonra ön kol aniden uzatılırken parmaklar ayrılır ve el açılır. Hareketin yöneltildiği kişi oradaysa el ona doğru uzatılır ve bazen kafa da ters yöne çevrilir." Elin bu şekilde aniden uzatılıp açılması, değersiz bir nesnenin bırakılmasını veya fırlatılmasını simgeliyor olabilir.

"Tiksinti" kelimesi en basit tabirle, tat duyusunu ilgilendiren bir rahatsızlığı ifade eder. Yiyeceğimizin görüntüsüne, kokusuna veya niteliğine ilişkin herhangi bir olağandışı durumun bu duyguyu kolayca uyandırıyor olması ilginçtir. Ateş Topraklarında çadırımızda yemek yerken yanımıza gelen bir yerli, elimdeki soğuk konserve ete parmağıyla dokunmuş ve etin yumuşaklığından derin bir tiksinti duymuş; ben de çıp-

⁸ [Letters of Chauncey Wright (özel basım, Cambridge, Mass, 1878, s. 309) adlı eserde bu konu üzerine, o sıralar Harvard'da Yunan Dili Profesörü olarak çalışan ve kendisi de modern bir Yunan olan Bay Sophocles'in uzmanlığına dayanan bazı ilginç bilgiler verilmiştir. Chauncey Wright şöyle yazar: "Onun [Bay Sophocles] bilinçsizce yaptığına hiç şahit olmadığım, ama daha sonra başka kişilerden öğrendiğime göre sıkça kullandığı bir mimik (başparmağın tırnağıyla üst kesici dişlere dokunduktan sonra kopan bir tırnak parçasını fırlatır gibi yapmak), kendi açıklamasına göre, horgörüğü anlatan parmak şıklatmanın Doğudaki eşdeğeridir ve hem soyut anlamda küçüklüğü hem de hiçliği veya yadsımayı ifade eder."

Romeo and Juliet'ta geçen (1. Perde, 1. Sahne), "Başparmağını bize mi ısıırıyorsun, bayım?" cümlesi de benzer bir mimiğe atıfta bulunuyor olabilir.

lak bir yerlinin, elleri hiç de kirli görünmediği halde yemeğe dokunmasından son derece tiksiniştim. Bir adamın sakalına bulaşmış bir çorba artığı, çorbanın hiçbir tiksindirici yanı olmadığı halde tiksinti uyandırır. Öyle sanıyorum ki bunun nedeni, bir yiyecek hangi durumda olursa olsun, zihnimizde onun görüntüsü ile onu yeme fikri arasında güçlü bir ilişkilendirme olmasıdır.

Özellikle yeme veya tatma eylemiyle bağlantılı bir duyum olan tiksintinin daha ziyade ağız çevresindeki hareketlerle ifade edilmesi doğaldır. Ama tiksinti aynı zamanda da can sıkıcı olduğundan, genellikle kaşların çatılmasına ve rahatsız edici etkeni ittirip uzaklaştırmayı veya ondan sakınmayı simgeleyen mimiklere yol açar. Bay Rejlander'ın sunduğu iki fotoğraf (V. Resim, Şekil 2 ve 3) bu ifadeyi az çok yansıtmaktadır. Yüz bölgesine gelince, tiksinti orta düzeyde olduğunda farklı biçimlerde ifade edilir; ağız, sevimsiz bir lokmanın düşmesine izin vermek istercesine genişçe açılır; tükürülür; öne doğru uzatılan dudakların arasından hava üflenir; veya boğazı temizleme sesine benzer bir ses çıkarılır. Gırtlaktan çıkan böyle sesler *agh* veya *ugh* şeklinde yazıya dökülür; kimi zaman bu seslere bir ürperti de eşlik eder, kollar vücudun yan taraflarına sıkıca bastırılır ve omuzlar tıpkı korku ifadesinde olduğu gibi yukarı kaldırılır.⁹ Aşırı tiksintiye ifade eden ağız çevresindeki hareketler, kusmaya hazırlanırken yapılanların aynısıdır. Ağız genişçe açılır, üst dudak kuvvetle kasılarak burun kenarlarını kırıştırır ve mümkün olduğunca öne doğru uzatılan alt dudak tersyüz olur. Bu son hareket, ağız köşelerini aşağı çeken kasların kasılmasını gerektirir.¹⁰

⁹ Bu konuda bkz. Bay Hensleigh Wedgwood, *Dictionary of English Etymology*, Giriş, 2. basım, 1872, s. xxxvii.

¹⁰ Duchenne, alt dudağın tersyüz olma hareketi sırasında ağız köşelerinin *depressores anguli oris* kasları tarafından aşağı doğru çekildiği kanısındadır. Henle (*Handbuch d. Anat. des Menschen*, 1858, 1. cilt, s. 151), bunu sağlayan kasın *musculus quadratus menti* olduğu sonucuna varır.

Alışılmadık bir yiyeceği, örneğin yaygın olarak yenmeyen bir hayvanın etini tatmış olma düşüncesi bile bazı insanları öğürtmeye veya kusturmaya yeter; bu ilginç bir durumdur, çünkü midenin böyle yiyecekleri reddetmesi için hiçbir neden yoktur. Karışık içerikli yiyecekler, bozuk et veya kusturucu ilaçlar gibi gerçek bir etkene dayalı refleks bir eylem sonucu gelişen kusma, genellikle hemen değil belirli bir süre sonra başlar. Basit bir düşüncenin bile öğürmeyi veya kusmayı bu kadar hızlı ve kolay bir şekilde tetikliyor olması, atalarımızın beğenmedikleri veya beğenmeyeceklerini düşündükleri yiyecekleri istemli olarak reddetme yetisine (tıpkı gevişgetirenler ve bazı diğer hayvanlar gibi) sahip oldukları varsayımı üzerinden açıklanabilir;¹¹ bu yeti iradenin kontrolünden çıkmış ve bu açıdan bakıldığında artık kaybedilmiş olsa da, tiksindiğimiz bir yiyeceği veya olayı her hatırladığımızda, kökleşmiş bir alışkanlıktan dolayı istemsiz olarak devreye giriyor olabilir. Bay Sutton'dan öğrendiğime göre Hayvanat Bahçesindeki maymunlar hiçbir sağlık sorunları olmadığı halde sık sık kusar ve eylemin istemli olarak gerçekleştirildiğine işaret eden bu olgu da yukarıdaki varsayımı destekler. O halde çocuklarına ve başkalarına hangi yiyeceklerden kaçınmaları gerektiği bilgisini konuşarak aktarabilen bir insan istemli olarak kusma yetisine çok fazla ihtiyaç duymayacağından, bu yeti kullanılmamaktan ötürü zamanla kaybolacaktır.¹²

¹¹ [Ballymahon Workhouse'taki sağlık görevlisi (3 Ocak 1873 tarihli mektup), yediklerini midesinden geri çıkarma yetisine sahip olan Patrick Walsh isimli bir zihinsel engelliden söz eder.

Yazara bildirilen ve güvenilir görünen başka bir olgu da, yediklerini istemli olarak kusabilen bir İskoç genciyle ilgilidir; söz konusu eylemin herhangi bir ağrıya veya rahatsızlığa yol açmadığı kaydedilmiştir.

Bay Cupples'ın verdiği bilgiye göre dişi köpekler, belirli bir yaşa gelmiş yavrularını beslemek için yediklerini sık sık geri kusarlar.]

¹² [Charles Darwin, Dr. Tuke'un *Influence of the Mind on the Body* (s. 88) adlı kitabının kendi kütüphanesindeki kopyasına aldığı notlara

Koku duyusu tat duyusuyla yakından bağlantılıdır, dolayısıyla kötü kokuların bazı insanları en az tiksindirici bir yiyeceği düşünmek kadar kolay öğürtmesi veya kusturması; biraz rahatsız edici bir kokunun da tiksintiyi ifade eden çeşitli hareketlere yol açması şaşırtıcı değildir. Kötü bir kokudan dolayı öğürme eğilimi alışkanlık yoluyla ilginç bir şekilde hemen güçlenir, ama rahatsız edici etkene aşinalık kazanıldıkça ve istemli olarak bastırıldıkça bir süre sonra kaybolur. Vaktiyle suda yeterince bekletilmemiş bir kuş iskeletini temizlemek istedim, ama hayvandan yayılan koku bende ve yardımcımda (bu konuda ikimiz de deneyimsizdik) öyle şiddetli bir öğürtüye yol açtı ki işlemi sonlandırmak zorunda kaldık. Ondan birkaç gün önce daha hafif kokulu başka iskeletleri incelemiş ve hiç rahatsız olmamıştım; oysa aynı iskeletleri bu olaydan sonraki günlerde her elime aldığım da öğürdüm.

Bilgi kaynaklarımın iletlediği yanıtlara bakılırsa, burada horgörü ve tiksinti ifadesi olarak betimlediğimiz hareketlere dünyanın birçok yerinde rastlanır. Örneğin Dr. Rothrock, Kuzey Amerika'daki yabanıl Kızılderili kabileleri açısından ilgili soruya evet yanıtını vermiştir. Crantz'ın aktardığı bilgiye göre, bir Grönlandlı herhangi bir şeyi horgörü veya korkuyla reddederken burnunu kıvrır ve burun deliklerinden hafif bir ses çıkarır.¹³ Bay Scott, genç bir Hindunun ara sıra içmek zorunda olduğu Hint yağının görüntüsü karşısında takındığı yüz ifadesine ilişkin ayrıntılı bir betim yollamıştır. Bay Scott, murdar sayılan bir nesneye çok yaklaşan üst-kasta mensup yerlilerin yüzünde de aynı ifadeyi görmüştür. Bay Bridges'ın verdiği bilgiye göre, Ateş Toprakları yerlileri "horgörü, dudaklarını şişirip tıslayarak ve burunlarını kıvrı-

bakılırsa, öğürmeyi alışkanlığa dayandırmakla hata ettiğini düşünüyordu. Öyle görünüyor ki bunun, hayal gücünden kaynaklanabileceğine ikna olmuştu.]

¹³ Tylor ondan alıntı yapar, *Primitive Culture*, 1871, 1. cilt, s. 169.

rak ifade eder.”¹⁴ Burundan bir horultu ya da *ugh* veya *agh* sesi çıkarma eğilimi, iletişimde olduğum birçok gözlemcinin dikkatini çekmiştir.

Tükürmek neredeyse tümel bir horgörü veya tiksinti ifadesidir ve rahatsız edici bir nesnenin ağızdan uzaklaştırılmasını simgeler. Shakespeare, Norfolk Düküne şöyle dedirtir: “Tüküreyim ona—O iftiracı bir korkak ve alçaktır.” Falstaff da şu sözleri sarf eder: “Bak, sana ne diyorum, Hal—Yalan söylersem yüzüme tükür.” Leichhardt’ın aktardığı gözleme göre, Avustralyalılar “tükürerek onların sözünü kestiler ve puh! puh! diye bir ses çıkararak tiksintilerini ifade ettiler.” Yüzbaşı Burton, “tiksimtiyle yere tüküren” siyahilerden söz eder.¹⁵ Yüzbaşı Speedy, Habeşlerin de böyle davrandığını söylüyor. Bay Geach’in dediğine göre, Malakkalı Malezyalıların tiksime ifadesi, “bir nesnenin ağızdan tükürülmesine karşılık gelir.” Bay Bridges’ın verdiği bilgiye göre Ateş Toprakları yerlileri arasında, “birisine tükürmek o kişiyi hor gördüğünü anlatmanın en sert yoludur.”

Bugüne kadar gördüğüm en bariz tiksinti ifadesi, beş aylıkken ağzına ilk defa soğuk su değdirilen ve bir ay sonra da olgun bir kiraz yerleştirilen oğlumun yüzünde oluşandı. Dudaklarla birlikte bütün ağız, içeriğin bir an önce akıp gitmesine veya düşmesine izin verecek bir şekil almış; benzer biçimde dil de dışarı çıkmıştı. Bu hareketlere hafif bir ürperti de eşlik ediyordu. Gözlerinden ve alnından büyük bir şaşkınlık ve ciddiyet okunuyor; tüm bunlar, gerçek anlamda tiksinti duyduğundan bile şüpheli olduğum oğluma daha da komik bir görüntü katıyordu. Dili öne doğru uzatmanın tiksiniç bir nesneyi ağızdan düşürmeye yarıyor olması, dil

¹⁴ [Dr. Comrie (*Journal of Anthropological Institute*, 6. cilt, s. 108), Yeni Gine sakinlerinin tiksintiyi dudak büzerek veya kusma taklidi yaparak ifade ettiklerini belirtir.]

¹⁵ Her iki alıntı da Bay H. Wedgwood tarafından yapılmıştır, *On the Origin of Language*, 1866, s. 75.

çıkarmanın neden tümel bir horgörü ve nefret ifadesi olduğunu¹⁶ açıklayabilir.

Böylece küçümseme, hafife alma, horgörü ve tiksintinin çeşitli yüz ve vücut hareketleriyle birçok farklı şekilde ifade edildiğini ve bu mimiklerin dünyanın her yerinde aynı olduğunu görmüş olduk. Bunların hepsi, hoşlanmadığımız veya tiksindiğimiz, ama bizde öfke veya dehşet gibi başka güçlü duygular uyandırmayan gerçek bir cismin çıkarılmasını veya uzaklaştırılmasını simgeleyen hareketlerdir; zihnimizde ne zaman buna yakın bir duyum uyansa, alışkanlığın ve ilişkilendirmenin etkisiyle benzer eylemler gerçekleştirilir.

Kıskançlık, Haset, Açgözlülük, Kin, Şüphe, Hilekârlık, Sinsilik, Suçluluk, Gösteriş, Kibir, Hırs, Gurur, Tevazu vb. – Bu karmaşık zihin durumlarından pek çoğunun betimlenebilecek veya tasvir edilebilecek kadar belirgin ve sabit bir ifadeyle açığa vurulduğu kuşkuludur. Haset için *uzun-suratlı, kara* veya *solgun* sıfatlarını kullanan, Kıskançlığı da “*yeşil-gözlü canavar*” olarak tanımlayan Shakespeare; Şüpheyi “*sevimsiz, çirkin ve suratsız*” diye nitelendiren Spenser, bu güçlüğü yaşamış olmalıdır. Bununla birlikte yukarıdaki duygular –en azından çoğu– gözle görülebilir; örneğin kibir böyledir; ama kişilere veya koşullara ilişkin geçmiş bilgileri-miz, bize sandığımızdan çok daha fazla rehberlik eder.

Aşağı yukarı bütün gözlemciler, suçluluk ve hilekârlık ifadesinin farklı insan ırklarında teşhis edilip edilemediğine ilişkin soruma müspet yanıt verdi;¹⁷ aynı gözlemciler kıskançlığın sorularda betimlendiği gibi teşhis edilemeyeceğini de söyledi, dolayısıyla onların verdiği yanıtlara güven-

¹⁶ Bay Tylor’a göre (*Early Hist. of Mankind*, 2. basım, 1870, s. 52) durum böyledir; “bunun sebebi açık değildir” diye ekler.

¹⁷ [Sir Henry Maine, Hint yerlilerinin tanıklık ederken yüz ifadelerini kontrol edebildiklerini ve doğru söyleyip söylemediklerine dair hiçbir ipucu vermediklerini; ancak ayak başparmaklarını kontrol edemediklerini, dolayısıyla tanığın yalan söylediğini anlamak için onun şekilden şekle giren ayak parmaklarına bakmanın çoğu zaman yeterli olduğunu belirtir.]

niyorum. Ayrıntı sunulan olguların hemen hepsinde gözlere değinilmişti. Suçlu bir insanın kendisini suçlayan kişiye bakmaktan kaçındığı veya kaçamak bakışlar attığı bildirildi. Bakışların “kaçırıldığı” veya “sağa sola kaydığı” ya da “göz kapaklarının indirilip kısıldığı” belirtildi. Bay Hagenauer Avustralyalılar için, Gaika da Kaffirler için bu son yorumu yaptı. Gözlerin sürekli hareket etmesi, yüz kızarmasını inceleyenlerken göreceğimiz gibi, suçlu kişinin kendisini suçlayanla göz göze gelmeye tahammül edemiyor olmasından ileri gelir. Korku izi taşımayan suçlu bir ifadeyi, bazı çocuklarımda çok erken yaşlarda gözlemlediğimi de eklemek isterim. Bu ifade, iki yıl ve yedi aylık bir çocukta da gün gibi açıktı ve işlediği küçük suçun ortaya çıkmasına yol açtı. O gün aldığım notlara göre, çocuğun gözlerinde doğal olmayan bir parlaklık vardı ve tavırları tarif edemeyeceğim kadar tuhaf ve yapmacıktı.

Gördüğüm kadarıyla sinsilik de büyük ölçüde göz hareketleriyle ifade edilmektedir; nitekim uzun-sürelili alışkanlıktan dolayı göz hareketleri, vücut hareketlerine kıyasla iradeye daha az bağımlıdır. Bay Herbert Spencer şöyle belirtir:¹⁸ “Görüş alanının bir yanında kalan bir şeyi görmemesi gerektiği halde görmek isteyen biri, kafasının dikkat çekici hareketini kısıtlamaya ve gerekli ayarı yalnızca gözleriyle yapmaya çalışır; bunun için de gözlerini o yana doğru iyice kaydırır. Böylece gözlerin yana doğru çevrilip yüzün çevrilmemesi, sinsilik dediğimiz şeyin doğal ifadesi hâline gelmiştir.”¹⁹

Yukarıda sayılan karmaşık duygulardan, ifadesi en yalın olanı muhtemelen Gururdur. Gururlu bir insan, kendisini başkalarından üstün gördüğünü kafasını ve vücudunu dik

¹⁸ *Principles of Psychology*, 2. basım, 1872, s. 552.

¹⁹ [Profesör Cleland (*Evolution, Expression and Sensation*, 1881, s. 55), gizlenmenin veya hilekârlığın, yüzü indirerek ve gözleri yukarı çevirerek ifade edildiğine dikkat çeker. “Suçunu yalanla örtmeye çalışan biri . . . bir yandan sırrını saklamak için başını eğerken, diğer yandan da yukarı doğru kaçamak bakışlar atarak yarattığı etkiden emin olmaya çalışır.”]

tutarak belli eder. Kibirli veya mağrurdur ve kendisini ola-
bildiğince iri göstermeye çalışır; mecazi olarak böyle birinin
şişindiği veya gururla kabardığı söylenir. Tüylerini kabartıp
ortalıkta kasıla kasıla yürüyen bir erkek tavuskuşu veya hin-
di kimi zaman bir gurur simgesi olarak kabul edilir.²⁰ Küs-
tah biri başkalarına tepeden bakar ve onları görmeye bile
tenezzül etmiyormuş gibi göz kapaklarını indirir; ya da hor-
görsünü ifade etmek için burun delikleri veya dudak çev-
resinde yoğunlaşan ve daha önce betimlenenlere benzeyen
basit hareketler yapabilir. Burada alt dudağı tersyüz eden
kas *musculus superbus*'tur. Dr. Crichton Browne'ın bana yol-
ladığı gurur monomanisi* geçiren hastalara ait fotoğraflar-
da, kafayla vücut dik ve ağız sıkıca kapatılmış durumdadır.
Kararlılığı ifade eden bu son hareketin, gururlu bir insanın
güçlü bir özgüvene sahip olmasından ileri geldiğini tahmin
ediyorum. Gurur ifadesi, tevazu ifadesinin her açıdan tam
tersidir; dolayısıyla ikinci zihin durumu üzerinde durmamı-
za gerek yok.

*Çaresizlik, Acizlik: Omuz silkmek.*²¹ –Bir şeyi yapamaya-
cağını veya bir şeyin gerçekleşmesine engel olamayacağını
göstermek isteyen biri genellikle her iki omzunu da hızlı bir
hareketle kaldırır. Aynı anda dirseklerini vücuduna yaklaştı-
rıp içe doğru çevirir, açık olan ellerini de dışa doğru çe-
virip kaldırarak parmaklarını açarsa mimik tamamlanmış

²⁰ Bu yorumu yapan Gratiolet (*De la Phys.* s. 351), gurur ifadesiyle ilgili
güzel gözlemlerde bulunmuştur. *Musculus superbus* kasının çalış-
ması üzerine bkz. Sir C. Bell, *Anatomy of Expression*, s. 111.

Monomani, kişinin tek bir düşünceye, amaca veya kanıya saplanıp
kaldığı ve söz konusu saplantının sanrılara yol açtığı bir zihinsel
hastalıktır –çn.

²¹ [Bulwer (*Pathomyotomia*, 1649, s. 85), omuz silkmeyi şöyle betimle-
miştir:–"Belirli bir sorunun sabretmekten başka çözümü olmadığını
düşünen veya iş iştin geçtiğinde kendini ancak üstünkörü bir iti-
rafla savunabilen; dalkavukluk eden, imrenen, çekingenlik gösteren,
korkan, şüphe duyan, yadsıyan veya bağnaz olan ya da bahane uy-
duran insanlar, kafalarını ve boyunlarını omuzlarının arasına gizle-
me eğilimindedir."]

olur. Kafa genellikle bir yana doğru hafifçe yatırılır; kaşların kalkmasıyla alın kırışır. Ağız genellikle açıktır. Bu mimikte yüz hatlarının ne kadar bilinçsizce oynatıldığına işaret eden bir gözlemimi paylaşmak isterim; şöyle ki, kollarımı hangi pozisyonda tuttuğumu anlamak için omuzlarımı sık sık bilinçli olarak kaldırmama rağmen kaşlarımın kalktığını ve ağzımın açıldığını ancak aynaya bakınca fark ettim; üstelik o günden sonra aynı hareketleri başka insanların yüzünde de gözlemledim. Bay Rejlander, VI. Resimdeki 3 ve 4. Şekilde omuz silkme hareketini canlandırmayı başarmıştır.

VI. Resim

İngiliz erkekleri duygularını diğer Avrupalı erkeklerin çoğundan daha az belli eder ve Fransız veya İtalyan erkekleri kadar sık ve enerjik bir şekilde omuz silkmez. Bu mimik çok farklı düzeylerde sergilenebilir; biraz önce betimlenen karmaşık hareketin yanı sıra, omuzlar fark edilmeyecek kadar hafif bir hareketle anlık olarak kaldırılabilir veya koltukta oturan bir kadında gördüğüm gibi eller hafifçe dışa doğru çevrilip parmaklar açılabilir. İngiliz çocuklarının çok küçük yaşta omuz silktiklerini hiç görmedim, ama harika bir gözlemci olan bir tıp profesörü, dikkatle incelediği bir vakayı benimle paylaştı. Bu beyefendinin babası Parisli, annesi İskoçtu. Eşi hem anne hem de baba tarafından İngiliz asıllıydı ve doktor, onun omuz silktiğine hiç şahit olmamıştı. Çocukları İngiltere'de yetişmişti ve tam bir İngiliz-kadını olan da-

dılarının da bir kez bile omuz silktiği görülmemiştir. Buna karşılık en büyük kızın on altı ila on sekiz aylıkken omuzlarını kaldırdığını gören annesi, “Şu küçük Fransız kızına bakın hele, nasıl da omuzlarını silkiliyor!” diyerek hayretini dile getirmişti. Çocuk bu hareketi başlarda sıkça yapıyor, zaman zaman kafasını biraz geriye ve yana doğru yatırıyor, ama gözlemlenebildiği kadarıyla dirseklerini ve ellerini alışıldık biçimde oynatmıyordu. Bu alışkanlık zamanla kayboldu ve çocuk dördüncü yaşını doldurduktan sonra bu hareketi yapmayı bıraktı. Babanın özellikle birisiye tartışırken omuzlarını ara sıra kaldırdığı söyleniyor; ama kızının böylesine erken bir yaşta onu taklit etmiş olması neredeyse olanaksız; çünkü baba, kızının bu mimiği kendisinde çok sık görmüş olamayacağını belirtiyor. Kaldı ki bu alışkanlık taklit yoluyla kazanılmış olsaydı, çocuğun onu bu kadar kısa sürede kendiliğinden bırakması mümkün olmazdı; bu, aynı ailenin birazdan değineceğimiz ikinci çocuğu için de geçerli. Ayrıca eklemek gerekir ki, bu küçük kızın yüz ifadesi Parisli dedesine absürt denecek düzeyde benzerlik gösterir. Dedesine çok ilginç bir yönden daha benzerlik gösteren bu kız, tıpkı onun gibi özel bir tike sahiptir. Bir şeyi sabırsızca isterken küçük elini uzatır ve başparmağını hızla orta ve işaret parmaklarına sürter: Aynı hareketi dedesi de aynı koşullar altında sık sık yaparmış.

Bu beyefendinin ikinci kızı da, on sekizinci ayına girmeden önce omuzlarını silkmeye başlamış ve bu alışkanlığı sonradan bırakmış. Elbette ablasını taklit etmiş olması mümkün; ama küçük kız söz konusu alışkanlığı ablası onu kaybettikten sonra da sürdürmüştü. Başlangıçta Parisli dedesine ablasının aynı yaşta benzediğinden daha az benzeyen küçük kız, artık dedesine daha çok benziyor. Sabırsızlanınca başparmağını diğer iki parmağına sürme alışkanlığını da şimdilik sürdürüyor.

Bu ikinci olgu, tıpkı önceki bölümde sunulanlar gibi, bir tikin veya mimiğin kalıtımla aktarılmasına ilişkin gü-

zel bir örnektir; nitekim kimsenin, bir dedeyle onu bir kez bile görmemiş olan iki kız torununda ortak olan böylesine özgün bir alışkanlığı basit bir rastlantıya dayandıracağını sanmıyorum.

Bu çocukların omuz silkmesine ilişkin bütün koşullar hesaba katıldığında, damarlarında yalnızca dörtte bir oranında Fransız kanı bulunmasına ve dedeleri de çok fazla omuz silkmemiş olmasına rağmen çocukların bu alışkanlığı Fransız atalarından kalıt aldıklarına kuşku yoktur. Bu çocukların erken yaşta kalıtım yoluyla edindikleri bir alışkanlığı sonradan bırakmış olmaları, ilginç olmakla birlikte olağandışı değildir; çünkü yavrularda bir dönem boyunca gözlemlenen belirli karakterlerin sonradan kaybedilmesi, birçok hayvan çeşidinde sıkça rastlanan bir durumdur.

Omuz silmek gibi son derece karmaşık bir mimiğin ve ona eşlik eden hareketlerin doğuştan olması, bana bir zamanlar son derece olanaksız gelirdi. Bu düşünceden hareketle, görme ve işitme engelli olduğu için omuzlarını kaldırmayı taklit yoluyla öğrenmiş olma ihtimali bulunmayan Laura Bridgman'ın bu alışkanlığa sahip olup olmadığını çok merak ediyordum. Son dönemde bakımını üstlenmiş olan Dr. Innes isimli kadından, onun da tıpkı diğer insanlar gibi ve onlarla aynı koşullar altında omuz silktiğini, dirseklerini çevirdiğini ve kaşlarını kaldırdığını öğrendim. Merak ettiğim bir diğer konu da, farklı insan ırklarının ve özellikle Avrupalılarla fazla etkileşime girmemiş olanların bu mimiği kullanıp kullanmadığıydı. Onların da böyle davrandığını birazdan göreceğiz; ama bu mimik kimi zaman yalnızca omuzları kaldırmak veya silmekle sınırlıdır, diğer hareketler görülmez.

Bay Scott, Kalküta'daki Botanik Bahçesinde çalışan Bengallilerde ve Dangarlarda (ikincisi ayrı bir ırk teşkil eder) bu mimiği sıkça gözlemlemiş; onların belirli bir işi yapamayacaklarını, örneğin ağır bir yükü kaldıramayacaklarını söylerken bu hareketi yaptıklarını fark etmiştir. Bay Scott, bir Bengalliye yüksek bir ağaca tırmanmasını emretmiş; ama

omuz silkip kafasını sağa sola sallayan adam bunu yapamayacağını söylemiş. Adamın tembel olduğunu bilen ve bu işi başarabileceğini düşünen Bay Scott, ona tırmanmayı denemesi için ısrar etmiş. Bunun üzerine yüzü solgunlaşan, kolları yanlara düşen, ağzıyla gözleri kocaman açılan ve ağacı bir kez daha gözden geçiren adam, Bay Scott'a göz ucuyla bakarak omuzlarını silkmiş, dirseklerini çevirmiş, ellerini açıp uzatmış ve kafasını birkaç defa hızlı bir şekilde sağa sola sallayarak bu işi yapamayacağını tekrarlamış. Hint yerlilerinde omuz silkme hareketine Bay H. Erskine de şahit olmuş; ama onların dirseklerini bizim kadar içe doğru çevirdiklerini hiç görmemiş; ayrıca omuzlarını kaldırırken ellerini bazen düz tutup göğüslerine dayadıklarını fark etmiş.²²

Bay Geach, Malakka'nın iç kesimlerinde yaşayan yabanıl Malezyalılarda ve Bugilerde (farklı bir dil konuşmalarına rağmen hakiki Malezyalılardır) bu mimiği sıkça görmüştür. Omuz, kol, el ve yüz hareketlerini tarif eden soruma, "güzel bir şekilde sergileniyor" yanıtını veren Bay Geach'in bu yorumundan, mimiğin eksiksiz olduğu sonucunu çıkarıyorum. Bilimsel bir yolculuğun özeti olan ve Büyük Okyanustaki Caroline Adalarında yaşayan bazı yerlilerin (Mikronezyalılar) nasıl omuz silktiğini çok güzel betimleyen bir yazıyı kaybettim. Yüzbaşı Speedy, Habeşlerin de omuz silktiğini bildirdi, ancak herhangi bir ayrıntı sunmadı. Bayan Asa Gray, İskenderiye'de karşılaştığı bir Arap erkeğiyle ilgili gözlemini aktardı; rehberlik ettiği yaşlı beyefendinin kendisine işaret edilen yönde ilerlemediğini gören bu adam tıpkı soruda betimlediğim gibi davranmıştı.

Bay Washington Matthews, ABD'nin batı kesimlerindeki Kızılderili kabileleri üzerine şu bilgiyi verdi: "Erkeklerin biraz mahcup bir tavırla omuzlarını kaldırdıklarına birkaç kez

²² [Calcutta Englishman'de yazan "Bir Bengalli" (Nature, 6 Mart 1873, s. 351'deki alıntıya göre), eğitimsiz Bengallilerde hiç şahit olmadığı omuz silkme hareketini, İngiliz fikirlerini ve alışkanlıklarını benimsemiş hemşerilerinde gördüğünü söyler.]

şahit oldum, ama betimlediğiniz diğer hareketleri hiç görmedim." Fritz Müller, Brezilya'daki siyahilerin omuz silktiğini söylüyor;²³ ama bunu Portekizlileri taklit ederek öğrenmiş olmaları mümkün. Bayan Barber bu mimiği Güney Afrikalı Kaffirlerde hiç görmediğini söyledi; verdiği yanıtı bakılırsa Gaika da, betimlenen hareketin ne olduğunu bile anlamadı. Bay Swinhoe da Çinliler konusunda kuşkulu;²⁴ ama onların, bizim omuzlarımızı kaldıracağımız koşullar altında, sağ dirseklerini yanlara doğru bastırıp kaşlarını kaldırdıklarını ve ellerinden birini, avuç içi hitap edilen kişiye bakacak şekilde kaldırıp sağdan sola doğru salladıklarını görmüş. Son olarak Avustralyalılara gelirsek, dört gözlemci ilgili soruyu yalnızca "hayır" ve biri de yalnızca "evet" diye yanıtladı. Victoria Kolonisinin sınırlarında gözlem yapmak için eşsiz fırsatlar yakalayan Bay Bunnett, aynı soruya "evet" yanıtını verdi ve söz konusu mimiğin, "uygar uluslardakine kıyasla daha kontrollü ve üstü kapalı bir şekilde" yapıldığını ekledi. Bu bilgi, dört gözlemcinin bu mimiği neden fark etmediğini açıklayabilir.

Avrupalılar, Hindular, Hindistan'ın tepe-kabileleri, Malezyalılar, Mikronezyalılar, Habeşler, Araplar, Siyahiler, Kuzey Amerika Kızılderilileri ve Avustralyalılar üzerine yapılan bu açıklamalar –bu yerlilerin çoğu, Avrupalılarla yok denecek kadar az etkileşime girmiştir,– bazı olgularda başka mimiklerin de eşlik ettiği omuzları kaldırma hareketinin insan soyu açısından doğal bir mimik olduğunu göstermeye yeter.

Bu mimik, bilinçsiz veya kaçınılmaz olarak yaptığımız ya da yapmayı başaramadığımız; veya başkası tarafından yapıp da engel olamadığımız bir eylemi anlatır. Böyle zamanlarda, "Benim suçum değildi;" "Bu isteğinizi yerine getirmem mümkün değil;" "Kendi bildiğini yapacaktır, onu durduramam" gibi

²³ [Siyahilerin bu mimiği yaptığını Bay Winwood Reade de görmüştür (5 Kasım 1872 tarihli mektup).]

²⁴ [Bay Swinhoe, 26 Mart 1873 tarihli mektubunda, omuz silken bir Çinliyle hiç karşılaşmadığını yazmıştır; ellerin yana doğru açıldığını, ama dirseklerin dirseklerin yanlara bastırılmadığını belirtir.]

sözler söylenir. Omuzları kaldırmak, sabrı veya kişinin direnmeye niyeti olmadığını da ifade eder. Bu nedenle omuzları kaldıran kaslara, oyuncunun birinden öğrendiğine göre kimi zaman "sabır kasları" denir. Yahudi Shylock şöyle der:

"Bay Antonio, paralarım ve tefeciliğim yüzünden
Rialto'da beni az horlamadınız;
Ama ben hep omuz silkip geçtim, ses çıkarmadım."
-*Venedik Taciri*, 1. Perde 3. Sahne

Sir C. Bell, büyük bir tehlikeden ürküp geri çekilen ve dehşet içinde çaresizce çılgılık atmaya hazırlanan bir insanın gerçeğe yakın bir çizimini sunmuştur.²⁵ Resimdeki adam omuzlarını neredeyse kulak hizasına kadar kaldırmıştır; bu, onun direnmeye niyeti olmadığını bir çırpıda ele verir.

Omuzları kaldırmak genellikle "Bunu veya şunu yapmam" anlamına geldiği gibi, bazen de ufak bir değişimle, "Bunu yapmayacağım" anlamına gelebilir. Böyle zamanlarda, eylemde bulunmamaya yönelik inatçı bir kararlılığı ifade eder. Olmsted'in betimlediği Teksaslı bir Kızılderili, bir grup insanın Amerikalı değil Alman olduğunu öğrendiğinde, omuzlarını sertçe silkerek onlarla işi olmayacağını ifade etmiş.²⁶ Somurtkan ve dik başlı çocukların her iki omuzlarını da iyice yukarı kaldırdıkları görülebilir; ama bu harekete, gerçek bir omuz silkmeye eşlik eden diğer hareketler eşlik etmez. Başarılı bir gözlemci,²⁷ babasının isteğine boyun eğmemeye karar veren bir delikanlıyı şöyle betimler: "Ellerini ceplerinin derinliklerine soktu ve omuzlarını kulaklarına kadar kaldırdı; bu, doğru olsun veya olmasın, Jack'in kaya gibi sağlam durup bir adım geri atmayacağını ve konuya ilişkin ufacak bir serzenişin bile beyhude olacağını açıkça gösteren bir uyarıydı." Delikanlı istediğini elde ettikten sonra, "omuzlarını doğal pozisyonuna geri getirdi."

²⁵ *Anatomy of Expression*, s. 166.

²⁶ *Journey Through Texas*, s. 352.

²⁷ Bayan Oliphant, *The Brownlows*, 2. cilt, s. 206.

Elleri açıp birini diğerinin üstüne koyarak aşağıda tutmak bazen teslimiyeti ifade eder. Dr. W. Ogle, kloroformla ameliyata hazırlanan hastalarda bu basit mimiği birkaç kere gördüğünü bana söylememiş olsaydı, bu el hareketini ciddiye bile almazdım. Hastalar görünürde büyük bir korku duymuyor, ama ellerinin duruşundan kaçınılmaz sona teslim oldukları anlaşılıyormuş.

Dünyanın neresinde yaşıyor olursa olsun, bir şeyi yapmayacağını veya yapmayacağını –belli etmek istesin veya istemesin– hisseden ya da başkasının yaptığı bir şeye karşı koymamaya karar veren bir insan neden omuzlarını silker, dirseklerini içe doğru kıvrır, parmaklarını açıp avuç içlerini gösterir, kaşlarını kaldırıp ağzını açar ve kafasını bir yana doğru hafifçe yatırır? Artık bu soruyu irdeleyebiliriz. Bu zihin durumları ya düpedüz pasiftir ya da eylemde bulunmama kararlılığını gösterir. Yukarıda anılan hareketlerden hiçbirisi işlevsel değildir. Açıklamanın, bilinçsiz karşıtlık ilkesinde yattığına inanıyorum.²⁸ Öyle görünüyor ki bu ilke burada açıkça devreye girmektedir; tıpkı vahşileştiğinde saldırı pozisyonu alan ve kendisini düşmanına olabildiğince ürkütücü göstermeye çalışan, ama şefkat hissettiği anda tüm vücudunu, kendisine doğrudan faydası dokunmadığı halde tam tersi bir pozisyona sokan bir köpekte olduğu gibi.

²⁸ [M. Baudry, yazara gönderdiği bir mektupta (4 Aralık 1872), omuz silkmekle karşıtlık ilkesiyle açıklanamayacağını ve bunun, herhangi bir darbeyi direnç göstermeksizin karşılayan birinin yaptığı doğal bir mimik olduğunu öne sürmüştür. Ama bana kalırsa, kulağına sopa yemekle tehdit edilen bir okul çocuğunun omuzlarını kaldırması ile mahcup bir insanın bunu yapması arasında fark vardır. Birisi "Dikkat et!" diye bağırdığında arkadan gelen bir kriket topunun farkına varan bir insanın yaptığı gibi, görünmeyen bir tehlikeden ötürü sinme hareketi, koruyucu olan omuz kaldırma hareketiyle aynı niteliktedir. M. Baudry'e göre bu, kafayı ve boynu içeri çekme ("faire rentrer") mimiğidir. Üşüme ifadesinde de nispeten benzer bir omuz kaldırma hareketiyle karşılaşırız. Bu, vücut ısınısını korumak için içgüdüsel olarak takınılan tavrın bilinçli bir tekrarıdır. M. Baudry'e göre, ellerin açık olması da oyuncunun silahsız ve savunmasız olduğunu ifade eder.]

Kırıcı bir davranışa gücenen ve tahammülü kalmayan içerlemiş bir insan kafasını dik tutar, omuzlarını kaldırır ve göğsünü genişletir. Sık sık yumruklarını sıkar, kollarından birini veya ikisini saldırmaya veya savunmaya uygun pozisyona getirir ve bu esnada kol ve bacak kasları gergindir. Kaşlarını çatar –diğer bir deyişle kaşlarını kasıp indirir– ve kararlı olduğundan ağzını kapatır. Çaresiz bir insanın hareketleri ve davranışları her açıdan bunların tam tersidir. VI. Resmin sol tarafındaki deneklerden birinin, “Bana neden hakaret ettin?” diye sorduğunu ve sağdakilerden birinin de, “Gerçekten elimde değildi” diye cevap verdiğini hayal edelim. Çaresiz bir insan, kaşların çatılmasına yol açan kaslara karşıt etki gösteren alın kaslarını bilinçsizce kasıp kaşlarını kaldırır; aynı anda ağız çevresindeki kasları gevşettiği için alt çenesi düşer. İlişikteki Resimde görüldüğü gibi, yalnızca yüz hatlarının hareketleri değil kol-bacak pozisyonu ve tüm bedenin duruşu da her ayrıntı bakımından kusursuz bir karşıtlık sergiler. Çaresiz veya mahcup bir insan genellikle zihin durumunu belli etmek istediğinden, böyle zamanlarda dikkat çeken veya duygularını açığa vuran davranışlarda bulunur.

Nasıl ki omuzları kaldırıp yumrukları sıkamak, içerleyen ve düşmanına saldırmaya hazırlanan bütün insan ırklarında görülen tümel bir mimik değilse, çaresiz veya mahcup bir zihin durumu da dünyanın pek çok yerinde yalnızca omuzları kaldırarak, dirsekleri içe doğru çevirmeden ve elleri açmadan ifade edilir. Ayak direyen ya da büyük bir talihsizliğe boyun eğen bir yetişkin veya çocuk, her iki durumda da eyleme geçip karşı koymaya yeltenmez; bu zihin durumunu da omuzlarını yukarıda tutarak veya kimi zaman olduğu gibi kollarını kıvrıp göğsünde birleştirerek ifade eder.

Doğrulama veya onaylama ve yadsıma veya onaylama işaretleri: Kafayı dikey ve yatay yönde sallamak. –Doğrulama ve yadsıma ifadesi olarak kullandığımız ortak işaretlerin dünyada ne kadar yaygınlık gösterdiğini öğrenmek istiyordum. Bu işaretlerin duygularımızı ifade etmeye nis-

peten yardımcı olduğu bir gerçektir; örneğin çocuklarımıza davranışlarını onayladığımızı göstermek için kafamızı dikey yönde sallayarak gülümser, onaylamadığımızı göstermek için de yatay yönde sallayarak kaşlarımızı çatarız. Bebeklerin ilk yadsıma eylemi yiyeceği geri çevirmektir ve bunu da, kendi çocuklarımda sıkça gözlemlediğim üzere, kafalarını yana doğru çevirip annelerinin göğsünden veya kaşıkla sunulan mamadan uzaklaştırarak yaparlar. Yiyeceği kabul edip ağızlarına alırken kafalarını öne doğru eğerbler. Bu gözlemlere başladıktan sonra, aynı fikrin Charma'nın da aklına geldiğini öğrendim.²⁹ Yiyeceğin öne doğru yapılan tek bir hamleyle kabul ediliyor veya alınıyor olması dikkate değerdir ve kafanın öne doğru bir kere sallanması onaylamayı ifade eder. Öte yandan yiyeceği reddeden, özellikle de bu konuda baskı yapılan çocuklar, tıpkı bizim yadsıma anlamında yaptığımız gibi kafalarını bir yandan öbür yana doğru birkaç kez sallar. Hatta mamayı reddederken kafalarını geriye attıkları veya ağızlarını kapattıkları da ender değildir, dolayısıyla bu hareketler de yadsımayı ifade ediyor olabilir. Bay Wedgwood'un bu konudaki yorumu şöyle: "Dişler veya dudaklar kapalıyken çıkarılan ses, *n* veya *m* harfinin sesidir. Dolayısıyla *ne* bağlacının ve belki aynı bakış açısıyla Yunanca *μn* bağlacının' neden yadsıma anlamında kullanıldığını açıklayabiliriz."³⁰

Görme ve işitme engelli Laura Bridgman'ın, "*evet* derken her zaman onaylayıcı biçimde kafa sallaması ve *hayır* derken de bizim olumsuzluk bildirirken yaptığımız gibi iki yana doğru sallaması," bu mimiklerin en azından Anglo-Saksonlarda kalıtsal veya içgüdüsel olabileceğine işaret eder. Bay Lieber aksini öne sürmemiş olsaydı,³¹ sahip olduğu son

²⁹ *Essai sur le Langage*, 2. basım, 1846. Bana bu bilgiyle birlikte söz konusu çalışmanın özetini de ileten Bayan Wedgwood'a müteşekkirim. Ortaçağ İngilizcesinde *ne* ve Eski Yunancada *μη* kelimeleri, modern İngilizcede olumsuzluk bildiren *not* kelimesine karşılık gelir -çn.

³⁰ *On the Origin of Language*, 1866, s. 91.

³¹ *On the Vocal Sounds of L. Bridgman*; Smithsonian Contributions, 1851, 2. cilt, s. 11.

derece gelişmiş dokunma duyusunu ve başkalarının hareketlerini anlama becerisini göz önünde bulundurarak Laura Bridgman'ın bu mimikleri sonradan edinmiş veya öğrenmiş olabileceğini düşünürdüm. Konuşmayı asla öğrenemeyecek kadar düşkün olan küçük kafalı zihinsel engellilere gelince; bu hastalardan biri, Vogt'un yaptığı betime göre, biraz daha yiyecek veya su isteyip istemediği sorusunu kafasını eğerek veya sallayarak yanıtlar.³² Schmalz, işitme ve konuşma engelli bireylerin ve büyüyünce zihinsel engelliliğin yalnızca bir derece üstünde kalan çocukların eğitimi üzerine yazdığı muhteşem doktora tezinde, onların ortak doğrulama ve yadsıma mimiklerini hem yapabildiklerini hem de anlayabildiklerini varsayar.³³

Ancak farklı insan ırklarına bakıldığında, bu işaretlerin benim beklediğim kadar tümel olmadığı; bununla birlikte tamamen göreneksel veya yapay sayılamayacak kadar da yaygın olduğu görülüyor. Gözlemcilerden öğrendiğim kadarıyla Malezyalılar, Seylan yerlileri, Çinliler, Gine sahilindeki siyahiler ve Gaika'nın dediğine göre Güney Afrikalı Kaffirler her iki işareti de kullanmaktadır; ama Bayan Barber, Kaffirlerin yatay yönde kafa sallayarak olumsuzluk bildirdiğini hiç görmemiştir. Avustralyalılara ilişkin olarak yedi gözlemci, dikey yönde kafa sallamanın doğrulamayı ifade ettiği konusunda hemfikirdir; beş gözlemci de yatay yönde kafa sallamanın yadsımayı ifade ettiğini ve buna kimi zaman birkaç kelimenin de eşlik edebildiğini bildirmiştir; ama Bay Dyson Lacy ikinci mimiği Queensland'de hiç görmemiştir ve Bay Bulmer da, kafayı geriye atıp dil çıkarmanın Gippsland'da olumsuzluk bildiren bir işaret olduğunu belirtir. Kıtanın kuzey ucundaki Torres Straits yakınlarında yerliler olumsuz bir şey söylerken "kafalarını sallamaz, onun yerine sağ elle-rini havaya kaldırıp yarım tur ileri ve geri çevirerek iki üç

³² *Mémoire sur les Microcéphales*, 1867, s. 27.

³³ Tylor ondan alıntı yapar, *Early History of Mankind*, 2. basım, 1870, s. 38.

kez sallarlar.”³⁴ Kafayı geriye atıp dili şaklatmanın,³⁵ modern Yunanlarda ve Türklerde olumsuzluk bildirdiği söylenir; ikinci halk *evet* derken bizim yaptığımız gibi kafa sallar.³⁶ Yüzbaşı Speedy’den aldığım bilgiye göre, Habeşlerde kafayı hızla sağ omza doğru çekmek ve ağız kapalıyken dili hafifçe şaklatmak olumsuzluğu; kafayı geriye atmak ve kaşları

³⁴ Bay J. B. Jukes, *Letters and Extracts*, vb, 1871, s. 248.

[H. N. Moseley’e göre (*J. Anthropolog. Institute*, 4. cilt, 1876-7), burunun bir yanına işaret parmağıyla vurmak, istisnasız bütün Adalı Bahriyelilerin kullandığı bir yadsıma işaretidir.]

³⁵ [Profesör Victor Carus, yazara gönderdiği bir mektupta, bu hareketin Napoli ve Sicilya yerlileri arasında yaygın bir yadsıma işareti olduğunu belirtir.]

³⁶ F. Lieber, *On the Vocal Sounds*, vb, s. 11. Tylor, *Age*, s. 53.

[Bu konuda biraz belirsizlik vardır. Chauncey Wright, bir Yunan yerlisi olan ve o dönemde Harvard Üniversitesinde Modern ve Eski Yunanca öğretmenliği yapan Bay Sophocles’in, Türklerin doğrulamayı asla kafa sallayarak ifade etmedikleri yönündeki görüşüne yer verir (*bkz. Letters*, edit. J. B. Thayer, özel basım, Cambridge, Mass., 1878, s. 310). Bay Sophocles, Türklerin bir öyküde anlatılanları onayladıklarını ve kabul ettiklerini göstermek için kafalarını yavaşça öne eğdiklerini, onaylamadıkları bir şey söylenirse de kafalarını geriye attıklarını belirtir. Vesalius’un dediğine göre (Bulwer, kitabı *Pathomyotomia*’da (1649) ondan alıntı yapar), “Giritlilerin çoğu” yadsımayı anlatmak için kafasını yukarı doğru sallar.

Bay Sophocles, Türklerin ve başka Doğuluların öfkeliyken veya bir şeyi şiddetle kınarken kafa salladıklarını sıkça görmüştür. Bu mimik bizde de vardır ve Chauncey Wright, onun İncil’de geçen birkaç örneğini verir. Mesela Matta, 27:39, “Oradan geçenler başlarını sallayıp İsa’ya sövüyor” Ayrıca *bkz. Mezmurlar* 22:7 ve cix. 25.

Bay Chauncey Wright, bizde yadsıma anlamı taşıyan kafa sallamanın İtalya’da doğrulama anlamına geldiğini fark edip yazılanları destekleyen Bay James Russell Lowell’dan alıntı yapar.

Kafanın doğrulama anlamında sallanmasına ilişkin çelişkili kanıtları bağdaştırmaya çalışan Bay Chauncey Wright, düşünme eylemi sırasında, örneğin eserini inceleyen bir sanatçıda, kafanın önce bir yana ve sonra diğer yana eğilirken aldığı özgün pozisyona dayanan ayrıntılı bir kuram geliştirmiştir. O, bu mimiğin kasıtlı bir onaylama işareti döneşebileceğine ve bu durumda kafayı dikey eksende çevirme mimiğiyle (bizdeki yadsıma işaretiyle) karıştırılabileceğine inanmaktadır.]

bir an için kaldırmak da doğrulamayı ifade eder. Dr. Adolf Meyer'den duyduğum kadarıyla, Filipin Takımadalarındaki Luzon'da yaşayan Tagaloglar "evet" derken kafalarını geriye atarlar.³⁷ Raca Brooke'un verdiği bilgiye göre, Borneolu Dyaklar kaşlarını kaldırarak doğrulamayı, kaşlarını hafifçe kasıp tuhaf bir bakış atarak da yadsımayı ifade ederler. Nil boyunda yaşayan Araplara ilişkin olarak Profesör ve Bayan Asa Gray, doğrulama anlamında kafa sallamanın seyrek rastlanan, yadsıma anlamında kafa sallamanınsa hiç kullanılmayan, hatta anlaşılmayan bir ifade olduğuna kanaat getirmiştir. Eskimolarda³⁸ kafayı dikey yönde sallamak *evet*, göz kırpmak da *hayır* anlamına gelir. Yeni Zelandalılar, "kabullenme anlamında kafa sallamak yerine kafalarını ve çenelerini kaldırırılar."³⁹

Bay H. Erskine, deneyimli Avrupalıların yaptığı araştırmaların ve yerli beyefendilerden edindiği bilgilerin ışığında, Hindularda doğrulama ve yadsıma işaretlerinin değişkenlik gösterdiği sonucuna varmıştır –kafayı öne ve yana doğru sallamak onların da ara sıra kullandığı bir işarettir; ama kafayı aniden geriye atıp bir yana doğru hafifçe eğmek ve dil şaklatmak, daha yaygın bir olumsuzluk ifadesidir. Farklı halklarda gözlemlenen bu dil şaklatma hareketinin ne anlama geldiğini kestiremiyorum. Yerli bir beyefendi, kafanın sola yatırılmasının genellikle doğrulama anlamı taşıdığını söylemişti. Bu konuyla özel olarak ilgilenmesini rica ettiğim Bay Scott, yaptığı çok sayıda gözlemden sonra, dikey yönde kafa sallamanın yerliler arasında sık kullanılan bir doğrulama işareti olmadığına, kafanın önce sağ ya da sol taraftan geriye atılıp sonra tek bir hamleyle öne doğru çekildiğine karar verdi. Daha dikkatsiz bir gözlemci, bu hareketi yatay yönde kafa sallamak olarak tanımlayabilirdi. Ayrıca Bay

³⁷ [Moseley'e göre (*alıntı yapılan eserde*) hem Fijililer hem de Adalı Bahariyeliler kafalarını yukarı doğru sallayarak doğrulamayı anlatır.]

³⁸ Dr. King, *Edinburgh Phil. Journal*, 1845, s. 313.

³⁹ Tylor, *Early History of Mankind*, 2. basım, 1870, s. 53.

Scott, yadsıma ifadesinde kafanın genellikle dik tutulduğunu ve birkaç kez sallandığını belirtti.

Bay Bridges'ın verdiği bilgiye göre, Ateş Toprakları yerlileri arasında kafayı dikey yönde sallamak doğrulamayı, yatay yönde sallamak da yadsımayı ifade eder. Bay Washington Matthews, Kuzey Amerikalı yabanıl Kızılderililerin dikey ve yatay yönde kafa sallamayı Avrupalılardan öğrendiğini ve bu mimiklerin onlar için doğal olmadığını söyler. "Elleriyle (işaret parmağı hariç bütün parmaklar bükülü haldeyken) aşağı ve vücuttan dışa doğru uzanan bir kavis çizerek" doğrulamayı, "ellerini avuçları içe bakacak şekilde açıp dışa doğru hareket ettirerek" de yadsımayı ifade ederler. Başka gözlemcilerin verdiği bilgiye göre bu Kızılderililerde, işaret parmağını önce havaya kaldırıp sonra yeri işaret edecek şekilde indirmek veya eli yüz hizasında ileri doğru sallamak doğrulamayı; parmağı veya bütün eli iki yana doğru sallamak da yadsımayı ifade eder.⁴⁰ İkinci hareket muhtemelen her durumda, kafanın iki yana doğru sallanmasını simgelemektedir. Benzer bir yadsıma ifadesi kullanan İtalyanların, İngilizlerin de ara sıra yaptığı gibi parmaklarını havaya kaldırıp sağdan sola doğru hareket ettirdikleri söylenir.

Her şey hesaba katıldığında, farklı insan ırklarının kullandığı doğrulama ve yadsıma işaretlerinde azımsanmayacak bir çeşitlilik görülmektedir. Yadsıma işareti olarak parmağı veya eli bir yandan öbür yana doğru sallamanın yatay yönde kafa sallamayı simgelediğini; kafanın aniden geriye atılmasının da küçük bebeklerin yiyeceği reddederken sıkça yaptığı hareketlerden birini temsil ettiğini kabul edersek, yadsıma işaretlerinin dünyanın her yerinde belirgin bir tek-

⁴⁰ Lubbock, *The Origin of Civilization*, 1870, s. 277. Tylor, *Age.*, s. 38. Lieber (*Age.*, s. 11), İtalyanların kullandığı olumsuzluk işaretine değinir.

[Bay H. P. Lee (17 Ocak 1873 tarihli mektup), işaret parmağını veya eli yatay yönde sallamanın Japonya'da sık kullanılan bir yadsıma işareti olduğunu belirtir.]

biçimlilik sergilediği sonucuna varır ve onların nasıl ortaya çıktığını anlayabiliriz. Bunun en belirgin istisnaları Araplar, Eskimolar, bazı Avustralyalı kabileler ve Dyaklardır. Kaşları çatmak, Dyaklar için bir yadsıma işaretidir; biz de kafamızı yatay yönde sallarken sık sık kaşlarımızı çatarız.

Kafanın doğrulama anlamında dikey yönde sallanmasına ilişkin istisnaların sayısı biraz daha fazladır; bu bağlamda bazı Hindular, Türkler, Habeşler, Dyaklar, Tagaloglar ve Yeni Zelandalılar örnek verilebilir. Kaşların kaldırılması kimi zaman doğrulamayı ifade eder ve birisi kafasını öne ve aşağı doğru eğdiğinde doğal olarak hitap ettiği kişiye bakacağı için kaşlarını kaldırma eğiliminde olacaktır; dolayısıyla bu işaret belki de bir kısaltma olarak ortaya çıkmıştır. Aynı mantıkla, Yeni Zelandalılarda da çeneyi ve kafayı doğrulama anlamında kaldırmak, kafayı öne ve aşağı doğru salladıktan sonra yukarı kaldırma hareketinin kısaltılmış hâli olabilir.

XII. BÖLÜM

ŞAŞIRMA-AFALLAMA-KORKU-ÜRKÜNTÜ

Şaşırma, afallama-Kaşların kaldırılması-Ağzın açılması-Dudakların öne doğru uzatılması-Şaşkınlığa eşlik eden mimikler-Hayranlık-Korku-Dehşet-Kılların dikleşmesi-Platysma kasının kasılması-Göz bebeklerinin büyümesi-Ürküntü-Sonuç.

Dikkat, ani ve keskin olduğunda şaşırmaya; şaşırma afallamaya ve o da şoka dönüşür. Son zihin durumu dehşete çok benzer. Kaşların hafifçe kaldırılması dikkat göstergesidir; bu zihin durumu şaşkınlığa dönüştükçe kaşlar daha da yukarı kalkar, gözler ve ağız genişçe açılır. Gözlerin çabucak ve genişçe açılabilmesi için kaşların kaldırılması gerekir ve bu hareket, alnın yatay olarak kırışmasına yol açar. Gözlerin ve ağzın açılma düzeyi, yaşanan şaşkınlığın düzeyiyle orantılıdır; ama bu hareketler eşgüdümlü olmalıdır; çünkü ağzın genişçe açılıp kaşların çok az kaldırılması, Dr. Duchenne'in sunduğu bir fotoğrafta¹ görüldüğü gibi, anlamsız ve çarpık bir ifadeye yol açar. Öte yandan bir insan yalnızca kaşlarını kaldırarak şaşırmış gibi yapabilir.

Dr. Duchenne'in paylaştığı bir fotoğrafta yaşlı bir adamın frontal kası galvanize edilmiş, böylece kaşlar iyice yukarı kalkmış ve kavislenmiş; ağız da istemli olarak açılmıştır. Bu fotoğraf, şaşırmanın gerçeğe yakın bir gösterimidir. Onu hiçbir açıklama yapmadan gösterdiğim yirmi dört kişiden yalnızca biri bu ifadeyi tanıyamadı. İkinci bir kişi, bunun bir dehşet ifadesi olduğunu söyledi, ki bu da çok yanlış değildi;

¹ *Mécanisme de la Physionomie*, Album, 1862, s. 42.

bununla birlikte diğer deneklerden bazıları, şaşırma ve afallama kelimelerine ürkmüş, hüznü, acılı veya tiksiniş gibi sıfatlar da ekledi.

Gözlerin ve ağzın genişçe açılması dünyanın her yerinde bir şaşırma veya afallama ifadesi olarak tanınır. Örneğin Shakespeare şöyle der: "Bir demirci gördüm, ağzı açık dinliyordu bir terzinin anlattıklarını" (*Kral John*, 4. Perde 2. Sahne). Başka bir eserinde de şu ifadeyi kullanır: "Birbirlerine bakarken gözleri yuvalarından fırlamış gibiydi; suskunlukları bir şeyler söylüyordu, mimiklerinin bir dili vardı; sanki yitik bir diyardan haber almış gibiydiler." (*Kış Masalı*, 5. Perde 2. Sahne.)

Görüşlerini benimle paylaşan gözlemcilerin bu konuda verdiği yanıtlar da, farklı insan ırkları açısından şaşırtıcı bir tekbiçimlilik sergiliyor; ayrıca yukarıda betimlenen yüz hareketlerine, birazdan değineceğim belirli mimik ve seslerin de sıkça eşlik ettiği söyleniyor. Avustralya'nın farklı kesimlerindeki on iki gözlemci bu konuda hemfikir. Bay Winwood Reade, bu ifadeyi Gine sahilindeki siyahilerde gördüğünü söylüyor. Şef Gaika ve başkaları, Güney Afrikalı Kaffirler için ilgili soruya *evet* yanıtını verdi; başka gözlemciler de Habeşler, Seylanlılar, Çinliler, Ateş Toprakları yerlileri, Kuzey Amerika'daki çeşitli kabileler ve Yeni Zelandalılar için aynı yanıtı verdi. Bay Stack, Yeni Zelandalıların duygularını olabildiğince gizlemeye çalıştıklarını, bununla birlikte söz konusu ifadenin bazı bireylerde çok daha açık bir biçimde sergilendiğini söyledi. Raca Brooke, Borneolu Dyakların afalladıkları zaman gözlerini kocaman açtıklarını, sık sık kafalarını ileri geri salladıklarını ve göğüslerini yumrukladıklarını bildirdi. Bay Scott'tan aldığım bilgiye göre, Kalküta Botanik Bahçesinde çalışan işçilerin sigara içmesi yasaktır; ama işçiler bu kuralı çoğu zaman çiğner ve suçüstü yakalandıklarında ilk yaptıkları hareket, gözlerini ve ağızlarını genişçe açmaktır. Böyle zamanlarda, er geç yakalanacaklarını bildikleri için hafifçe omuz silker veya canları sıkıldığı için kaşlarını çatıp

ayaklarını yere vururlar. Bir süre sonra şaşkınlıkları geçer ve çaresizliğin yarattığı korkuyla bütün kasları gevşer; kafaları omuzlarının arasında âdeta kaybolur; aşağı bakan gözleri sağa sola kayar ve af dilerler.

Tanınmış Avustralyalı gezgin Bay Stuart, at sırtında giden bir insanla ilk karşılaşmasında dehşete kapılıp şok geçiren bir yerlinin çarpıcı bir betimini yapmıştır.² Bay Stuart, gizlenerek yaklaştığı adama biraz öteden seslenmiş. "Arkasını döndü ve beni gördü. Beni ne olarak hayal ettiğini bilmiyorum; ama daha önce korku ve afallamayı bundan daha iyi anlatan bir manzarayla karşılaşmamıştım. Kolunu bile oynatmaktan acizdi, olduğu yere çakılmış gibi duruyordu, ağzı açık ve bakışları sabitti....Bizim siyahi ona birkaç metre yaklaşana kadar hareketsiz kaldı, sonra bir anda sopalarını yere fırlatıp kendisini bir mulga çalısının en yüksek dalına attı." Konuşamıyor ve siyahinin sorduğu hiçbir soruya yanıt veremiyor, ama tepeden tırnağa titreyerek ve "elini sallayarak bizi kovalamaya çalışıyordu."

Son dönemde bakımını üstlenen kadından öğrendiğime göre Laura Bridgman'ın da her afalladığında böyle davranması, kaşların kalıtsal veya içgüdüsel bir dürtüyle kaldırıldığına işaret eder. Şaşkınlık, beklenmeyen veya bilinmeyen bir etkenden kaynaklandığı için, irkilmemize yol açan bu etkenin ne olduğunu doğal olarak hemen anlamak isteriz; dolayısıyla görüş alanımızı artırmak ve göz bebeklerimizi her yöne doğru kolayca oynatabilmek için gözlerimizi kocaman açarız. Ama bu, kaşların bu denli kaldırılmasını ve gözlerin fıldır fıldır bakmasını açıklamaz. Açıklamanın, yalnızca üst kapakları kaldırarak gözlerimizi bir çırpıda açamıyor olmamızda yattığına inanıyorum. Bunun için kaşların enerjik bir hareketle kaldırılması gerekir. Aynanın karşısına geçip gözlerini mümkün olduğunca hızlı bir şekilde açmayı deneyen herkes bu hareketi yaptığını fark edecektir; kaşların enerjik

² *The Polyglot News Letter*, Melbourne, Aralık, 1858, s. 2.

bir hareketle kaldırılması gözlerin öyle büyük açılmasına yol açar ki, irisi çevreleyen göz akı açığa çıkar ve gözler be-lerir. Dahası kaşların kaldırılması yukarı bakmayı da kolay-laştırır; çünkü inik olmaları bu yöne bakmamızı engeller. Sir C. Bell, göz kapaklarının açılmasında kaşların oynadığı role ilişkin basit ve ilginç bir kanıt sunar.³ Kör kütük sarhoş olan birinin bütün kasları gevşer ve göz kapakları tıpkı uykuya dalarken olduğu gibi düşer. Sarhoş biri bu eğilimi bastırmak için kaşlarını kaldırır ve bu, ona Hogarth'ın çizimlerinde çok güzel betimlenen şaşkın ve sersem bir ifade katar. Etrafı hız-la tarayıp görebilmek için kaşları kaldırma alışkanlığı bir kez kazanıldı mı, sebebi ani bir ses veya fikir bile olsa her afallama hissedildiğinde ilişkilendirmeden dolayı aynı ha-reket gerçekleşecektir.

Yetişkin bireylerde göz kapaklarının kaldırılması bütün alnın yatay çizgiler hâlinde kırışmasına yol açar; ama bu kı-rışma, çocuklarda çok hafif düzeydedir. Kırışıklıklar her kaşta eş merkezli çizgiler hâlinde seyrederek ve ortada kısmen birle-şir. Bunlar şaşırma veya afallama ifadesi açısından son dere-ce karakteristiktir. Ayrıca Duchenne'in belirttiği gibi,⁴ kaldı-rıldığında her iki kaş da öncekinden daha kavisli hale gelir.

Afallayınca ağzın neden genişçe açıldığı sorusu çok daha karmaşık bir meseledir ve öyle görünüyor ki bu harekete yol açan birden fazla etken vardır. İşitme duyusunun bu yolla daha keskin hale geldiği sıkça öne sürülmüştür;⁵ ama in-sanların niteliğini ve kaynağını çok iyi bildikleri hafif bir sese kulak verirken ağızlarını açmadıklarını gözlemledim. Dolayısıyla ağzın açık olması, sesin üstaki borusu aracılı-ğıyla kulağa başka bir yoldan girmesini sağlayarak nere-den geldiğini belirlememizi kolaylaştırıyor olabilir diye

³ *The Anatomy of Expression*, s. 106.

⁴ *Mécanisme de la Physionomie*, Album, s. 6.

⁵ Örneğin Dr. Piderit, şaşırma ifadesi üzerine güzel bir tartışma su-nar: *Bkz. Mimik und Physiognomik*, s. 88.

düşündüm. Ama Dr. W. Ogle,⁶ östaki borusunun işlevlerine ilişkin en güncel kaynakları benim için inceleme nezaketini gösterdi ve bana aktardığı bilgiye göre, östaki borusunun yutma eylemi dışında kapalı kaldığı; olağandışı bir durum olarak açık kaldığı kişilerde de dış seslerin algılanması bakımından işitme duyusuna hiçbir katkıda bulunmadığı; aksine solunum seslerinin daha net duyulmasına yol açarak işitme duyusunu zayıflattığı büyük ölçüde kanıtlanmıştır. Kenarları hiçbir yere temas etmeyecek şekilde ağza yerleştirilen bir saatin tıkırtısı, saat dışarıdayken olduğundan çok daha az duyulur. Östaki borusu hastalık veya soğuk algınlığı nedeniyle kalıcı veya geçici olarak tıklandığında işitme duyusu zarar görür; ama bu durum, östaki borusunun içinde biriken mukusun hava geçişini engelliyor olmasıyla açıklanabilir. Dolayısıyla afallayınca ağzı açık tutmanın, sesleri daha iyi duymak için yapılan bir hareket olmadığı sonucuna varabiliriz; işitme engellilerin çoğu ağzını kapalı tutuyor olsa da.

Afallama dahil aniden hissedilen her duygu kalbin daha hızlı çalışmasına yol açar ve o da solunumu hızlandırır. Gratiolet, ağzımızı açarak burun deliklerimizden alacağımızdan çok daha sessiz nefes alabileceğimizi belirtir;⁷ ben de aynı fikirdeyim. Bu nedenle herhangi bir sese kulak verdiğimizde ya nefes almayı bırakır ya da ağzımızı açıp hareket etmeden mümkün olduğunca sessiz nefes almaya çalışırız. Oğullarımdan biri, geceleyin doğal olarak endişelenmesine yol açan bir sesle uyanmış ve birkaç dakika sonra ağzının sonuna kadar açık olduğunu fark etmiş. O zaman ağzını olabildiğince sessiz nefes alabilmek için açtığını anlamış. Köpeklerde görülen tam tersi bir olgu, bu görüşü destekler. Yorulduğu veya hava sıcak olduğu için nefes nefese kalan bir köpek yüksek sesle nefes alır; ama bir anda dikkatini çeken bir şey olduğunda

⁶ Dr. Murie de aynı sonuca işaret eden ve kısmen karşılaştırmalı anatomiye dayanan bilgiler verdi.

⁷ *De la Physionomie*, 1865, s. 234.

onu duymak için hemen kulaklarını diker, ağzını kapatır ve olabildiğince sessiz bir şekilde burun deliklerinden solur.

Herhangi bir nesneye veya konuya sabit bir ciddiyetle uzun süre odaklanmak, bütün organların unutulup ihmal edilmesine neden olur⁸ ve her bireyin sinirsel enerjisi sınırlı olduğundan, sistemin o anda enerjik eyleme sokulan parçası dışındaki diğer parçalarına bu enerjinin çok azı iletilir. Böylece kasların çoğu gevşemeye başlar ve çene kendi ağırlığıyla sarkar. Şaşkına dönmüş veya belki biraz daha az etkilenmiş bir insanda çenenin sarkmasını ve ağzın açık olmasını böyle açıklayabiliriz. Aldığım notlara göre, çok küçük çocuklarda bu görüntü yalnızca orta derecede şaşırmış olduklarında ortaya çıkar.

Afalladığımızda ve özellikle irkildiğimizde ağzımızın açılmasına yol açan son derece güçlü bir etken daha vardır. Ağzımızı genişçe açarak tam ve derin bir soluk almak, burun deliklerinden solumaktan çok daha kolaydır. Ani bir ses veya görüntüden dolayı irkildiğimiz zaman, beklenmedik bir olayla ilişkilendirmeye alışkın olduğumuz tehlikeden kendimizi koruyabilmemiz veya hızla uzaklaşabilmemiz için vücudumuzdaki neredeyse bütün kaslar aniden ve istemsiz olarak güçlü biçimde çalışmaya başlar. Ama daha önce de açıklandığı gibi, yukarıdakine benzer yoğun bir çabaya bilinçsizce hazırlanırken ilk yaptığımız şey, derin ve tam bir soluk almak için ağzımızı genişçe açmaktır. Afallamaya devam ettiğimiz halde harekete geçmemişsek ya nefesimizi bir süre tutar ya da olabildiğince sessiz nefes alır, böylece her sesi açıkça işitmeye çalışırız. Öte yandan odaklanma süremiz uzar ve kendimizi iyice kaptırırsak bütün kaslarımız gevşer ve aniden açılmış olan çenemiz sarkık kalır. Dolayısıyla şaşırma, afallama veya şok duyguları ne zaman hissedilse aynı anda birden fazla etken bu harekete yol açar.⁹

⁸ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Gratiolet, *Age.*, s. 254.

⁹ [Bay Wallace (*Quarterly Journal of Science*, Ocak, 1873, s. 116), yabani atalarımızın kendileri veya başkaları için tehlike yaratan etken-

Bu şekilde etkilendiğimizde ağzımızı genellikle açmamıza rağmen dudaklarımızı sıklıkla biraz öne doğru uzatırız. Bu, afallamış şempanze ve orangutanların yaptığı hareketi anımsatır, ancak onlarda çok daha belirgindir. İrkilmeye bağlı ilk şaşkınlık hissiyle alınan derin solukun ardından güçlü bir soluk verilmesi ve dudakların çoğu zaman öne doğru uzatılması, böyle zamanlarda sıkça çıkarılan sesleri açıklayabilir. Ama kimi zaman yalnızca güçlü bir soluk verme sesi duyulur; örneğin Laura Bridgman şok olduğunda dudaklarını yuvarlayıp öne doğru uzatır ve kuvvetle soluk alıp verir.¹⁰ Derin bir *Oh*, en yaygın seslerden biridir ve Helmholtz'un açıkladığı gibi, ağzın biraz açılıp dudakların öne doğru uzatılması doğal olarak bu sese yol açar. Sessiz bir gecede, Tahiti'deki ufak bir koyda, yerlileri eğlendirmek için Beagle'dan havai fişekler atılmıştı; fişekler ateşlenirken mutlak bir sessizlik olmuş, ama bunu her seferinde *Oh* sesinden oluşan ve koyun dört bir yanında çınlayan derin bir uğultu izlemişti. Bay Washington Matthews, Kuzey Amerika'lı Kızılderililerin afallamayı inleyerek ifade ettiklerini belirtir; Bay Winwood Reade'in dediğine göre Afrika'nın Batı Sahilindeki siyahiler de, dudaklarını öne doğru uzatıp *hay, hay* diye bir ses çıkarır. Dudaklar öne doğru uzatılmışken ağız çok fazla açılmazsa bir üfleme, tıslama veya ıslık sesi çıkar. Bay R. Brough Smyth, kıtanın iç kesimlerinde yaşayan bir

leri sık sık şok kaynağıyla ilişkilendirmiş olduklarını ve ağzı açmanın, endişe veya yüreklendirme çığlığının bir kalıntısı olabileceğini belirtir.

El hareketlerinin, "ya gözlemcinin yüzünü veya vücudunu korumaya ya da tehlikedeki kişiye yardım etmeye" uygun olduğunu belirtir. Aşağı yukarı aynı el hareketlerini, "tehlike altındaki birinin yardımına koştuğumuzda" da yaptığımıza, "onu ellerimizle tutup kurtarmaya hazırlanır gibi davrandığımıza" dikkat çeker. Ama bu koşullar altında ağzı açmaya yönelik herhangi bir eğilim olmadığını belirtmekte fayda var.]

¹⁰ Lieber, *On the Vocal Sounds of Laura Bridgman*, Smithsonian Contributions, 1851, 2. cilt, s. 7.

Avustralyalının havada perende atan bir cambazı izlemek üzere tiyatroya götürülüşünü şöyle betimliyor: “Son derece afallamıştı, dudaklarını öne doğru uzattı ve ağzından kibrit üfler gibi bir ses çıkardı.” Bay Bulmer’ın verdiği bilgiye göre, Avustralyalılar şaşırınca *korki* diye haykırır “ve bu esnada dudakların ısıklık çalar gibi uzatılması gerekir.” Biz Avrupalılar şaşırdığımızı genellikle ısıklık çalarak ifade ederiz; örneğin yeni yayımlanan bir romanda,¹¹ “afallamasını ve kınamasını uzun bir ısıklıkla ifade etti” şeklinde bir anlatım vardır.¹² Bay J. Mansel Weale’dan aldığım bilgiye göre bir Kaffir kızı, “bir eşyanın ne kadar pahalı olduğunu görünce kaşlarını kaldırıp tıpkı bir Avrupalı gibi ısıklık çaldı.” Bay Wedgwood, böyle seslerin *fıyu* şeklinde yazıldığını ve şaşırma ünlemi olarak kullanıldığını belirtir.

Üç farklı gözlemciye göre, Avustralyalılar afalladıklarını genellikle dillerini şaklatarak gösterirler. Kimi zaman Avrupalılar da hafif şaşkınlığı, buna çok benzer bir tıklama sesiyle ifade eder. İrkildiğimizde ağzımızı aniden açtığımızı daha önce görmüştük; bu esnada dil damağa sıkıca bastırılmışsa, dilin bir anda geriye doğru çekilmesi böyle bir sese yol açacaktır ve bu da zamanla şaşkınlığı ifade etmiş olabilir.

Gelelim vücut diline. Şaşırmış bir insan ellerini açıp kafasının üzerine kaldırır ya da kollarını büküp ellerini yalnızca yüz hizasına kadar kaldırır.¹³ Avuç içleri bu duyguyu uyandıran kişiye doğru çevrilmiş, düz tutulan parmaklar da açılmış durumdadır. Bu mimik, Bay Rejlander’in sunduğu VII. Resimdeki Şekil 1’de görülmektedir. Leonardo da Vin-

¹¹ Wenderholme, 2. cilt, s. 91.

¹² [Yazarın bir tanıdığı, şaşkınlığı anlatan “fıyu” sesinin nefes alarak çıkarıldığına, oysa bazı insanlarda tik hâline gelen “uzun ısılığın,” bu sesin bilinçli bir taklidi olduğuna dikkat çeker.]

¹³ [Bu mimik, 1 yıl ve 9 aylık bir çocukta gözlemlenmiştir. Yazar şöyle not almıştır: “C–getirdiği bir oyuncak kutusunu, 1 yıl ve 9 aylık torununun önünde açtı. Çocuk kutuyu görür görmez ellerini, avuç içi karşıya bakacak şekilde havaya kaldırdı ve parmaklarını yüzünün her iki yanında tutarak oh! veya ah! diye çılgık attı.”]

ci'nin *Son Akşam Yemeği* isimli tablosunda Havarilerden ikisi, afalladıklarını açıkça ifade eden bir tavırla ellerini biraz yukarı kaldırmıştır. Güvenilir bir gözlemci, karısının hiç beklenmedik koşullar altında şöyle davrandığını anlatır: "İrkildi, ağzını ve gözlerini kocaman açtı ve her iki kolunu da kafasının üzerine kaldırdı." Birkaç yıl önce küçük çocukları-
mın yerde kafa kafaya vermiş, büyük bir ciddiyetle bir şeyler yaptığını gördüm; ama çok şaşırmama rağmen uzakta olduğum için onlara neyle uğraştıklarını soramadım. Bunun üzerine parmaklarımı uzatıp ellerimi açarak kafamın üzerine kaldırdım ve bunu yapar yapmaz eylemin bilincine vardım. Sonra çocukları-
mın bu mimiği anlayıp anlamadığını görmek için tek kelime etmeden bekledim; bunun üzerine, "Bizi görüp afalladığını fark ettik" diyerek bana doğru koşmaya başladılar. Bu konuyu araştırmayı ihmal ettiğimden, söz konusu mimiğin farklı insan ırklarında yaygın olup olmadığını bilmiyorum. Laura Bridgman'ın şok olduğunda "kollarını açması ve parmaklarını ayırıp ellerini yukarı doğru çevirmesi,"¹⁴ bu mimiğin kalıtsal veya doğal olabileceğine işaret ediyor; dahası şaşırmamanın genellikle kısa süreli bir duygu olduğu düşünülürse, onun bu mimiği keskin dokunma duyusu sayesinde öğrenmiş olması da olası görünmüyor.

Huschke, afallamış insanların biraz daha farklı olmakla birlikte bunu andıran bir mimik yaptığını söylüyor.¹⁵ Bu durumda vücut dik ve yüz hatları daha önce betimlendiği gibidir, ama parmaklar gergin ve açık tutulurken kollar dümdüz geriye uzatılır. Bu mimiği bizzat görmedim, ama Huschke muhtemelen haklıdır; çünkü bir arkadaşım başka birine çok afalladığında nasıl davrandığını sorduğunda adam hemen bu pozisyonu almış.

¹⁴ Lieber, *On the Vocal Sounds*, vb, Age., s. 7.

¹⁵ Huschke, *Mimices et Physiognomices*, 1821, s. 18. Gratiolet (*De la Phys.* s. 255), bu pozisyonda duran bir adamın çizimini sunar, ama bana kalırsa burada, korkuyla iç içe geçmiş bir afalallama ifadesi görülmektedir. Afallamış bir insanın ellerini açık tuttuğuna Le Brun da dikkat çeker (Lavater, 9. cilt, s. 299).

Bu mimiklerin karşıtlık ilkesiyle açıklanabileceğine inanıyorum. İçerlemiş bir insanın kafasını dik tuttuğunu, omuzlarını kaldırdığını, dirseklerini çevirdiğini, ara sıra yumruklarını sıktığını, kaşlarını çatıldığını ve ağzını kapattıldığını daha önce görmüştük; oysa çaresiz bir insanın duruşu, tüm bu ayrıntılar bakımından tam tersidir. O anda herhangi bir işle uğraşmayan ve herhangi bir konuya özel olarak kafa yormayan, başka bir deyişle olağan bir zihin durumunda bulunan bir insan genellikle her iki kolunu da serbest bırakıp yana doğru sarktır, elleri kısmen kapalı ve parmakları bitişik durumdadır. Dolayısıyla kolu ya da yalnızca ön-kolu aniden kaldırmak, avuçları dümdüz açmak ve parmakları ayırmak veya parmakları ayırıp kolları dümdüz geriye uzatmak, kayıtsız bir zihin durumuna özgü hareketlerin tam karşıtıdır ve afallamış bir insan tarafından bilinçsizce yapılır. Dahası şaşırın bir insan bunu genellikle belli etmek ister ve yukarıdaki davranışlar bu amaca çok uygundur. Başka hareketlere karşıt düşenlerle neden yalnızca şaşkınlığın ve başka birkaç zihin durumunun ifade edildiği sorulabilir. Ama bu ilke, belirli davranış çizgilerine yol açan ve vücutta belirli sonuçlar yaratan dehşet, büyük sevinç, ıstırap veya öfke gibi duygular da devreye girmeyecektir, çünkü bunlar bütün sistemi meşgul eder ve bu duygular zaten çok açık bir şekilde ifade edilir.

Afallamayayı anlatan ve açıklayamadığım basit bir mimik daha var: Elin, ağza¹⁶ veya kafanın herhangi bir yerine götürülmesi. Bu mimik öyle fazla insan ırkında gözlemlenmiştir ki¹⁷ doğal bir kökene sahip olması gerekir. Resmî belgelerle

¹⁶ [Viyanalı Profesör Gomperz (25 Ağustos 1873 tarihli mektubunda), bir yabancılin yaşamında şaşkınlığın sıklıkla sessiz kalmayı gerektiren durumlarda –örneğin bir hayvanla aniden karşılaşınca veya sesini duyunca– ortaya çıkacağını öne sürer. Böylece başlangıçta sessiz kalmak için yapılan bir mimik olan elin ağza götürülmesi, sonradan sessiz olmayı gerektirmeyen ya da insanın yalnız olduğu durumlarda bile şaşırma duygusuyla ilişkili hale gelmiş olmalı.]

¹⁷ [Bkz. Eyüp 21:5: “Bana bakın da şaşın, elinizi ağzınıza koyun.”–St. Paul’s Magazine, Şubat, s. 211’de Bay H. Holbeach’ın yaptığı alıntı.]

dolu geniş bir odaya alınan ve gördüğü manzara karşısında afallayan yabanıl bir Avustralyalı, elinin arkasını dudaklarına götürüp *klak, klak, klak* diye çığlık atmıştır. Bayan Barber, Kaffirlerin ve Fenguların afalladıkları zaman ciddi bir ifadeye büründüklerini ve sağ ellerini ağızlarına götürüp, 'olağanüstü' anlamına gelen *mawo* kelimesini kullandıklarını belirtir. Buşmanların, sağ ellerini boyunlarına koyup kafalarını arkaya doğru eğdikleri söylenir.¹⁸ Bay Winwood Reade, Afrika'nın Batı Sahilinde yaşayan siyahilerin şaşır-dıklarında ellerini ağızlarına çarpıp, "Ağzım bana (*başka bir deyişle* ellerime) sadıktır" dediklerini gözlemlemiş; onların böyle zamanlarda kullandığı olağan mimiğin bu olduğunu duymuştur. Yüzbaşı Speedy'den aldığım bilgiye göre, Habeşler sağ ellerini avuç içi karşıya bakacak şekilde alınlarına koyarlar. Son olarak Bay Washington Matthews'un verdiği bilgiye göre, ABD'nin batı kesimlerinde yaşayan yabanıl kabilelerin göreneksel afallama işareti, "yarı-kapalı olan eli ağza götürmektir; bu esnada kafa genellikle öne doğru eğilir ve bazen kelimeler veya boğuk iniltiler duyulur." Catlin de, Mandanlarda ve başka Kızılderili kabilelerinde elin ağza bastırılmasıyla ilgili aynı yorumu yapar.¹⁹

Hayranlık. -Bu konuyla ilgili söylenecek pek fazla bir şey yok. Hayranlık, şaşkınlığın yanı sıra biraz hoşnutluk ve onaylama hissi içerir. Güçlü bir hayranlıkta gözler açılır ve kaşlar kaldırılır; bakışlar basit bir afallamada olduğu gibi boş değil ıslıl ışıldır; ağız genişçe açılacağı yerde aralanır ve bir gülümseme oluşur.

Korku, Dehşet. -'Korku' kelimesi, ani ve tehlikeli olan-dan;²⁰ 'dehşet' kelimesi de ses organlarının ve vücudun titre-mesinden türemiş gibidir. Ben, 'dehşet' kelimesini aşırı kor-

¹⁸ Huschke, *Age.*, s. 18.

¹⁹ *North American Indians*, 3. basım, 1842, 1. cilt, s. 105.

²⁰ H. Wedgwood, *Dict. of English Etymology*, 2. cilt, 1862, s. 35. 'Dehşet, ürküntü, rigidus, frigidus' gibi kelimelerin kökenleri üzerine ayrıca bkz. Gratiolet, *De la Physiognomie*, s. 135.

ku anlamında kullanıyorum; ama kimi yazarlar, onu özellikle hayal gücünü ilgilendiren olgularla sınırlı tutmaktan yana. Korkudan önce sıklıkla afallama yaşanır ve bu duygular bir-birine öyle çok benzer ki, her ikisi de görme ve işitme duyularının birdenbire uyarılmasına yol açar. Her iki durumda da gözler ve ağız genişçe açılır,²¹ kaşlar kaldırılır. Korkuya

²¹ [Bay A. J. Munby (9 Aralık 1872 tarihli) mektubunda, dehşetin ayrıntılı bir betimini yapmıştır:—"Olay, Cheshire'daki Tabley Old Hall'da geçiyor; tüm vaktini mutfaklarda geçiren bir kâhyadan başka kimse-nin yaşamadığı, ama kendi antika mobilyalarıyla dayanıp döşenmiş ve aile tarafından bir andaç ve müze olarak *özgün haliyle* korunmuş bir ortaçağ evinde. Evin geniş koridorunun bir yanında, üzeri silah kalkanlarıyla dolu, heybetli bir cumbalı pencere bulunuyor: Diğer üç duvar, koridora bakan bir balkonla çevrelenmiş ve birinci kattaki bütün odaların kapıları bu balkona açılıyor. Ben bu odalardan birinde, antika bir yatak odasında idim. Odanın penceresine arkamı dönmüş, koridorun karşı ucundaki cumbalı pencereden süzülen güneş ışığını izlediğim kapı girişini önüme almış, salonun ortasında duruyordum. Yas tuttuğum için üzerimde koyu renkli bir takım -çekim ceket, golf pantolonu ve tozluklar; kafamda da Mefistoteles'in operada taktığıyla aynı şekle sahip, XI. Louis tarzı siyah bir fötr şapka vardı. Cumbaya düşen güneş ışığına dalmış, hareket etmeden öylece dikiliyordum ve bana önden bakan biri, arkamdaki pencereden dolayı beni simsiyah bir silüet olarak gördü. Balkondan ağır aksak ayak sesleri geldi ve kapının önünde yaşlı bir kadın belirdi (herhalde kâhyanın kız kardeşiydi). Kapının açık olduğuna şaşıran kadın önce durdu, sonra odaya doğru baktı ve bakınırken, biraz önce tarif ettiğim açıdan beni gördü. Bir anda elektrik çarpmış gibi irkilerek bana döndü ve bütün vücudunu benimkine paralel konuma getirdi; sonra bir anda, sanki bütün korkularımı anlayıvermiş gibi dimdik durdu (daha önce çömeliyordu) ve ayak parmaklarının üstünde yükselerek her iki kolunu da havaya kaldırdı, bu sırada üst-kolunu bedeniyle ve ön kolunu üst-koluyla dik açı yapacak şekilde tuttuğu için ön kolları dikey konumdaydı. Ellerini avuç içleri bana bakacak şekilde iyice açmıştı, başparmak dahil bütün parmakları gerilmiş ve birbirinden ayrılmıştı. Kafası hafif geriye yatmış, gözleri yuvarlanmış, göz bebekleri büyümüş ve ağzı genişçe açılmıştı. Kafasında bir başlık vardı, dolayısıyla saçlarının dikilip dikilmediğinden emin değilim. Ağzını açarak, ayak parmaklarının üstünde durduğu süre boyunca (muhtemelen iki veya üç saniye) çınlayan, sonrasında da uzunca bir süre devam eden vahşi ve tiz bir çığlık attı; sonra bir an için kendine gelir gibi oldu, arkasını döndü ve yine çığlıklar atarak uzaklaştı.

kapılan bir insanın ilk yaptığı şey, hareket etmeden ve nefes almadan heykel gibi dikilmek veya göze çarpmamaya çalışmış gibi içgüdüsel olarak çöelmektir.

Kalp hızla ve şiddetle atar, kaburgalara küt küt vurur veya çarpar; ama kalbin böyle zamanlarda her zamankinden daha etkili çalışarak vücudun her yerine daha çok kan pompalayıp pompalamadığı oldukça kuşkuludur; çünkü deri, tıpkı baygınlık başlangıcında olduğu gibi bir anda solgunlaşır.²² Fakat muhtemelen yüzeydeki solgunluğun asıl veya tek nedeni, vazomotor merkezin etkilenmesi ve derideki küçük atardamarlarda kasılmaya yol açmasıdır. Büyük bir korku hissedildiğinde şaşırtıcı ve anlaşılmaz bir şekilde aniden ter boşanması, derinin korkudan ne kadar etkilendiğini gösterir. Yüzeyin bu esnada soğuk olması ter boşanmasını daha da şaşırtıcı kılar, ki soğuk terleme sözü de buradan gelir; oysa ter bezleri normal şartlar altında yüzey ısınınca harekete geçer. Derideki kıllar dikleşir; yüzeysel kaslar titrer. Kalp etkinliğinde meydana gelen düzensizliğe bağlı olarak solunum hızlanır. Tükürük bezleri düzgün çalışmaz; ağız kurur²³ ve

Beni bir şeytan ya da hayalet sanmıştı, şimdi hangisi olduğunu hatırlamıyorum. Onun davranışına ilişkin tüm bu ayrıntılar, tahmin edebileceğiniz gibi beni derinden etkiledi, çünkü hayatımda bundan daha tuhaf bir şey görmemiştim ve hâlâ da gördüğümü söyleyemem. Bense donakalmış, gözlerimi ona dikmiş bakıyordum: Biraz önceki sessiz ve düşünceli ruh hâlim öyle çabuk kayboldu ve kadının görüntüsü de öyle tuhaftı ki, bu kadar eski ve ıssız bir evde yaşadığı için onun biraz 'esrareniz' olduğunu düşündüm; sonra kendi gözlerimin ve ağızımın da açıldığını fark ettim, ama kadın kaçıp gidene kadar tek kelime etmedim; durumun tuhaflığının ancak o zaman farkına vardım ve kadını yatıştırmak için hemen peşinden koştum.”]

²² [Mosso'nun yaptığı betime göre (*La Peur*, Fransızca çevirisi, 1886, s. 8), irkilen tavşanların kulaklarında önce anlık bir solma, sonra kızarma meydana gelir.]

²³ Bay Bain (*The Emotions and the Will*, 1865, s. 54), "Hindistan'da suçlulara pirinç çiğneterek işkence etme" geleneğinin kökenini şöyle açıklar: "Zanlıya, ağızını pirinçle doldurması ve bir süre sonra pirinci tükürmesi söylenir. Tükürülen lokma kupkuruysa kişinin suçlu olduğuna, kötücül benliğinin tükürük organlarını felç ettiğine inanılır."

sık sık açılıp kapatılır. Ayrıca hafif korkunun güçlü bir esneme eğilimi de yarattığını fark ettim. En belirgin bulgulardan biri, vücuttaki bütün kasların titremesidir ve bu da genellikle dudaklarda başlar. Kasların titremesi ve ağız kuruluğu, sesin kısık veya boğuk çıkmasına neden olabileceği gibi ses kaybına da yol açabilir. “Şok içindeydim, saçlarım diken diken olmuş ve kelimeler boğazımda düğümlenmişti.”

Eyüp kitabında, üstü kapalı korkunun bilindik ve kapsamlı bir betimi yapılmıştır: “Geceleyin rüyaların yarattığı düşünceler içinde, insanlar derin uykuya dalmışken, beni bir dehşet ve bütün kemiklerimi sarsan bir titreme aldı. Önüm-den bir ruh geçti; tüylerim ürperdi. Durdu, ama onun ne olduğunu seçemedim: Bir suret duruyordu gözümün önünde, çıt çıkmazken bir ses duydum: Ölümlü insan, Tanrı’dan daha adil olabilir mi? İnsan, Yaratıcısından daha temiz çıkabilir mi?” (Eyüp 4:13.)

Korkunun gitgide artarak dehşete dönüşmesi, şiddetli duyguların hepsinde olduğu gibi çok çeşitli sonuçlara yol açar. Kalp çılgınca atar veya çalışması aksar ve baygınlık meydana gelir; ölü solgunluğu çöker; nefes almak zorlaşır; burun kanatları genişçe açılır; “nefes darlığıyla birlikte dudaklarda istemsiz kasılmalar olur, avurtlar çöker ve titremeye başlar, yutkunma ve boğazda gıcıkılanma meydana gelir;”²⁴ yuvalarından fırlayan gözler dehşet kaynağına dikilir veya *huc illuc volvens oculos totumque pererrat* [bir sağa, bir sola kayarak]²⁵ fılır fıldır döner. Göz bebeklerinde muazzam bir büyüme olduğu söylenir. Vücudun bütün kasları gerilir ya da havale geçirircesine kasılmaya başlar. Eller sıkıca kapatılıp geri açılır ve sık sık seğirir. Kollar, dehşet verici bir tehlikeyi önlemek istercesine ileri doğru uzatılabilir veya telaşla kafanın üzerine kaldırılabilir. Bay Gç. Hagenauer, dehşete

²⁴ Sir C. Bell, *Transactions of Royal Phil. Soc.* 1822, s. 308. *Anatomy of Expression*, s. 88 ve s. 164-169.

²⁵ Gözlerin çevrilmesi konusunda bkz. Moreau, 1820 Lavater baskısı, 4. cilt, s. 263. Ayrıca bkz. Gratiolet, *De la Phys.* s. 17.

düşmüş bir Avustralyalıda bu son harekete şahit olmuştur. Başka olgularda, pervasız davranışlara yönelik ani ve dizginlenemez bir eğilim ortaya çıkar; bu eğilim öyle güçlüdür ki, en korkusuz askerler bile aniden paniğe kapılabilir.

Korku aşırı olduğunda, dehşetin o tüyler ürpertici çığlığı duyulur. Deride boncuk boncuk ter damlaları oluşur. Vücudun bütün kasları gevşer. Çok geçmeden bitkinlik çöker ve zihinsel yetiler zayıflar. Bağırsaklar etkilenir. Büzücü kaslar çalışmayı bırakır ve bedeni taşıyamaz duruma gelir.

Dr. J. Crichton Browne, otuz beş yaşındaki bir akıl hastasında şahit olduğu şiddetli korkuya ilişkin öyle çarpıcı bir betim sundu ki, anlattıkları her ne kadar acıklı da olsa dikkate alınmalıdır. Bu kadın hasta nöbet geçirirken, "Burası cehennem!" "Kapkara bir kadın görüyorum!" "Buradan çıkamıyorum!" gibi cümleler haykırıyordu. Bu şekilde çılgılık atarken vücudu önce geriliyor, sonra titriyordu. Bir an için ellerini yumruk yapıp, yarı-bükülü ve gergin halde tuttuğu kollarını ileri doğru uzattı; sonra vücudunu aniden öne doğru eğip hızla ileri geri salladı, parmaklarını saçlarının arasına soktu, elleriyle boğazını kavradı ve üstündeki giysileri yırtmaya çalıştı. Şişmiş gibi görünen (ve kafayı göğse doğru eğmeye yarayan) sterno-cleido-mastoid kasları iyice belirgin hale geldi ve bu kasların ön tarafındaki deri kırış kırış oldu. Kafasının arkasındaki kısa kesilmiş saçlar, kadın uysal durumdayken dümdüz olmasına rağmen şimdi diken diken olmuş; öndekilerse ellerinin hareketinden dolayı dağılmıştı. Büyük bir zihinsel acı çektiği yüzünden okunuyordu. Suratı ve boynu köprücük kemiklerine kadar kızarmış, alın ve boyun toplardamarları fırlamış ve âdeta kalın birer kordona dönüşmüştü. Alt dudağı sarkmış ve kısmen ters dönmüştü. Dudakları aralanmış ve alt çenesi öne doğru çıkmıştı. Yanakları çökmüş ve burun kanatlarından ağız köşelerine uzanan kavisli çizgilerden dolayı kırış kırış olmuştu. Genişleyen burun delikleri yukarı kalkmıştı. Fal taşı gibi açılan gözlerinin altındaki deri kabarmış gibi görünüyordu ve göz bebekleri

büyümüştü. Alnında enine kırışıklıkların oluşturduğu katlantılar belirmiş ve alın çatı, corrugator kasların güçlü ve sürekli kasılmasının yarattığı ıraksak çizgilerden dolayı belirgin biçimde çukurlaşmıştı.

Bay Bell de, idam edilmek üzere Torino'ya götürülen bir katilin yaşadığı dehşeti ve umutsuzluğu betimlemiştir.²⁶ "Arabının her iki yanında görevli rahipler, onların ortasında da suçlunun kendisi oturuyordu. Bu mutsuz ve sefil adamın durumuna şahit olup da dehşete düşmemek elde değildi; ama böylesine vahşi, böylesine ürkütücü bir varlığa gözünü dikmemek de bir o kadar zordu. Adam aşağı yukarı otuz beş yaşında görünüyordu; iri ve kaslı bir yapısı vardı; ifadesi, güçlü ve yabanıl yüz hatlarından dolayı belirgindi; yarı çıplak, ölü gibi solgun ve dehşete kapılmış durumdaydı, kollarıyla bacakları acıdan gerilmişti, elleri istemsizce kasılıyor, çatılmış olan kavisli alnından ter boşanıyor ve önünde asılı duran bayrağa işlenmiş Kurtarıcımızın resmini öpüp duruyor; ama vücut dili, bugüne kadar sahnelenmiş hiçbir oyunda göremeyeceğiniz bir yabanıllık ve umutsuzluk sergiliyordu."

Dehşetten bitkin düşmüş bir insanın durumuna ilişkin son bir olgu daha sunmak istiyorum. İki kişiyi acımasızca öldüren ve sonradan kendisini zehirlediği sanılan azılı bir katil hastaneye getirilmiş. Dr. W. Ogle, onu ertesi sabah polis tarafından kelepçelenip götürülürken dikkatle izlemiş. Son derece solgun görünen adam, kendi başına giyinemeyecek kadar bitkin durumdaymış. Cildi terden sıırılsıklam olmuş; göz kapakları ve kafası öyle bir sarkmış ki bakışlarını yakalamak olanaksız hale gelmiş. Alt çenesi aşağı sarkmış. Yüz kaslarından hiçbirisi kasılmamış ve gerçek rengini gizlemek için boyanmış olan saçlarını yandan gören Dr. Ogle, saç kılalarının dikleşmediğine eminmiş.²⁷

²⁶ *Observations on Italy*, 1825, s. 48'den alıntı yapılmıştır, *The Anatomy of Expression*, s. 168.

²⁷ [Bay H. Jackson, *Odysseia*'dan yaptığı alıntıda Homeros'un, "umutsuzluk göstergelerini fiziksel halsizlik belirtileriyle kasten özdeşleş-

Korkunun farklı insan ırklarında nasıl sergilendiğine gelince; bilgi aldığım gözlemcilerin ortak kanısı, kullanılan işaretlerin Avrupalıların kullandıklarıyla aynı olduğu yönünde. Bu işaretler, Hindularda²⁸ ve Seylan yerlilerinde biraz daha abartılıdır. Bay Geach, Malezyalıların dehşete kapılınca solgunlaştığına ve titrediğine şahit olmuş; Bay Brough Smyth de Avustralyalı bir yerliyi şöyle betimlemiştir: “Ödü kopan adamın yüzü, bizim solgunluk dediğimiz görüntüye çok benzeyen ve çok koyu tenli bir insanda kolayca seçilebilen bir renge büründü.”²⁹ Bay Dyson Lacy, aşırı korkan bir Avustralyalıda ellerin, ayakların ve dudakların tedirgin bir şekilde seğirdiğini ve deride ter damlaları biriktiğini görmüştür. Birçok yabancı, korku mimiklerini Avrupalılardan daha az bastırır; tir tir titredikleri de sıkça görülmüştür. Gaika, ilginç İngilizcesiyle Kaffirlere ilişkin şu bilgiyi aktarmıştır: Vücutları “çoğu zaman şiddetle sarsılır ve gözleri fal taşı gibi açılır.” Yabanılarda büzücü kaslar genellikle gevşemiş haldedir; tıpkı korkuya kapılan köpeklerde gözlemlenebileceği ve yakalandıklarında dehşete kapılan maymunlarda bizzat gördüğüm gibi.

Kılların dikleşmesi. –Korkunun bazı göstergeleri, üzerinde biraz daha durulmayı hak ediyor. Şairler, tüylerin diken diken oluşundan söz eder; Brütüs, Sezar’ın hayaletine, “kanımı donduruyor ve tüylerimi diken diken ediyor” diyerek çıkışır.

tirdiğini” söyler. Bu pasaj, Telemakhos’un, çaresiz talipleri kafaları öne eğilmiş ve dizleri kesilmiş bir halde görmek için dua ettiği bölümünde geçer (*Od.* 18. cilt, s. 235-242). Bu esnada başını sarhoş bir adam gibi ileri geri sallayan ve ayakta durmaktan veya yürümekten aciz görünen İros (biraz önce sağlam bir dayak yemiştir), dizleri kesilmiş bir halde oturmaktadır.]

²⁸ [Dr. Stanley Haynes’in verdiği bilgiye göre, Hindular korkudan dolayı renk değişirir.]

²⁹ [N. von Miklucho-Maclay (*Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indie*, xxxiii. 1873), Yeni Gine’li Papualıların korkudan veya öfkeden solgunlaştığını söyler. Onların normal şartlar altındaki ten rengini, koyu çikolata-kahvesi olarak isimlendirir.]

Gloucester'in ölümünden sonra Kardinal Beaufort, "Saçlarımı tarayıp yatırın; bakın, bakın işte, geri dikiliyor!" diye haykırır. Kurgu yazarlarının hayvanlarda gözlemlediklerini insana uyarlamış olabileceklerini düşünerek, akıl hastaları konusunda bilgi edinmek üzere Dr. Crichton Browne'a danıştım. Dr. Crichton Browne, ani ve aşırı dehşetin bu hastaların saç kıllarını dikleştirdiğine sıkça şahit olduğu yanıtını verdi. Örneğin akıl hastası bir kadına çok korktuğu bir işlemden önce, işlem pek ağırlı olmamasına rağmen morfin enjeksiyonu yapılması gerekir; çünkü vücuduna zehir verildiğini düşünen kadın, kemiklerinin eriyip bedeninin toza dönüşeceğine inanır. Bu esnada kadının yüzü kireç gibi olur; kolları ve bacakları tetanik bir kasılmayla kaskatı kesilir ve kafanın ön tarafındaki kıllarda kısmi bir dikleşme meydana gelir.

Dr. Browne, kılların diken diken olmasına akıl hastalarında sık rastlandığını, ama bunun her zaman dehşetten kaynaklanmadığını belirtir.³⁰ Bu olayın muhtemelen en sık görüldüğü hastalar, anlamsızca sayıklayan ve saldırgan dürtülere sahip olan kronik maniklerdir; ama saçlarda meydana gelen dikleşmeye en çok şiddet nöbetleri sırasında rastlanır. Kılların hem öfkeden hem de korkudan dolayı dikleşiyor olması, düşük hayvanlarda gözlemlediğimiz olgularla uyuşur. Dr. Browne, bu konuya ilişkin çok sayıda kanıt sunar. Örneğin Akıl Hastanesinde yatan bir adamın "alındaki kıllar," geçirdiği her manik ataktan önce "tıpkı bir Shetland midillisinin yelesi gibi havaya kalkar." Bana iki kadının iki atak arasında çekilmiş fotoğraflarını gönderen Dr. Browne,

³⁰ [St. Petersburg'da yaşayan Polonyalı bir beyefendi olan M. Henri Stecki (*Mart 1871 tarihli mektubunda*), güçlü bir duyguyla uyarılmadığı halde saçları havaya kalkan Kafkaslı bir kadından söz eder. Özellikle neşeli sohbet konuları açan Bay Stecki, kadının saçlarının buna rağmen yavaş yavaş dağıldığını gözlemlemiş. Güçlü bir duyguya kapıldığında saçlarının karıştığını ve "sanki canlıymış gibi" havaya kalktığını söyleyen kadın, bu görüntünün kendisini bile korkuttuğunu belirtmiş. Bu kadın o zamanlar akıl hastası değilmiş; M. Stecki, onun sonradan delirdiğini düşünüyor.]

bu kadınlardan biriyle ilgili şu bilgiyi aktardı: "Saçının hâli, zihinsel durumunu ortaya koyan kesin ve elverişli bir ölçütür." Bu fotoğraflardan birini çoğalttım ve ortaya çıkan gravür, ona biraz uzaktan bakıldığında, saçların olduğundan daha kabarık ve kıvrırcık görünmesi dışında aslına sadık bir görüntüdür. Akıl hastalarında saçların olağandışı durumu yalnızca kılların dikleşmesine değil, subkutanöz [deri altı] bezlerin çalışmaması dolayısıyla kılların kuru ve sert olmasına da bağlıdır. Dr. Bucknill, bir delinin "parmak uçlarına kadar deli" olduğunu söylemiştir;³¹ bu yoruma, "çoğu zaman da kıl köklerine kadar" diye ekleme yapılabilir.

Şekil 19. Akıl hastası bir kadında saçların durumunu gösteren fotoğraftan.

Dr. Browne, akıl hastalarında saç ve zihin durumu arasındaki ilişkiyi doğrulayan deneysel bir olgudan söz etti. Anlattığına göre bir tıp doktorunun karısı, akut melankoliden mustarip bir kadının bakımını üstlenmiş. Güçlü bir ölüm korkusu yaşayan bu kadın hem kendisi hem de kocasıyla çocukları için endişelenirmiş. Doktorun karısı, mektubum

³¹ Dr. Maudsley ondan alıntı yapar, *Body and Mind*, 1870, s. 41.

eline ulaşmadan bir gün önce Dr. Browne'a şöyle demiş: "Saniyorum Bayan – çok yakında iyileşecek, çünkü saç gitgide düzleşiyor ve saçları ne zaman yumuşayıp idare edilebilir duruma gelse hastalarımızın iyileştiğini ıark ettim."

Dr. Browne, birçok akıl hastasının sert ve inatçı saçlara sahip olmasını kafalarının her zaman biraz karışık olmasına ve alışkanlığın etkisine –diğer bir deyişle tekrarlanan ataklar sırasında kılların sıkça ve belirgin biçimde dikleşmesine– dayandırır. Kıllardaki dikleşmenin aşırı olduğu vakalarda hastalık genellikle kalıcı ve ölümcüldür; ama kılların orta düzeyde dikleştiği vakalarda, zihinsel iyileşme gerçekleşir gerçekleşmez saçlar eski pürüzsüzlüğünü geri kazanır.

Geçtiğimiz bölümlerden birinde görmüş olduğumuz gibi, hayvanların kılları, her bir kıl köküne uzanan ufak, çizgisiz ve istemsiz kasların kasılmasıyla dikleşir. Bu eyleme ek olarak Bay J. Wood, bana bildirdiğine göre, insan kafasının ön tarafında öne ve arka tarafında geriye doğru uzayan kılların occipito-frontalis veya kafa derisi kasının kasılması sonucu karşıt yönlerde dikleştiğini deneysel olarak ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu kasın tıpkı kökündeş *panniculus carnosus* kası gibi, insan kafasındaki kılların dikleşmesine yardımcı olduğu veya bazı düşük hayvanların sırt dikenlerinin dikleşmesine büyük katkıda bulunduğu anlaşılıyor.

Platysma myoides kasının kasılması. –Boynun yan taraflarını örten bu kas, aşağıda köprücük kemiklerinin hemen altına ve yukarıda yanakların alt kısımlarına kadar uzanır. Risorius isimli parçası, Şekil 2'deki ağaç baskıda (M) harfiyle gösterilmiştir. Bu kasın kasılması ağız köşelerini ve yanakların alt kısımlarını aşağıya ve geriye doğru çeker. Ayrıca çocukların boyun kenarlarında ıraksak, dikey ve belirgin sırtların oluşmasına; zayıf ve yaşlı insanlarda da ince ve yatay kırışıklıkların oluşmasına neden olur. Bu kasın iradeden bağımsız çalıştığını düşünenler vardır; ama çoğu kişi, ağız köşelerini geriye ve aşağıya doğru sertçe çekmesini istediğinizde onu kasabilir. Ancak duyduğuma göre,

bu kası boynunun tek tarafında kendi iradesiyle kasabilen bir adam varmış.

Sir C. Bell³² ve başkaları, bu kasın korkudan şiddetle kasıldığını belirtmiş; korku ifadesinde ne kadar önemli olduğunu vurgulamak isteyen Dr. Duchenne de onu *korku kası* diye isimlendirmiştir.³³ Bununla birlikte bu kasın kasılmasının, gözler iyice açılmadıkça ifade açısından büyük bir fark yaratmadığını kabul eder. Dr. Duchenne, başka örneklerde de kullandığı yaşlı adamın bir fotoğrafını sunmuştur (ilişikteki ağaç baskıda bu fotoğrafın kopyalanmış ve küçültülmüş hâli görülmektedir); burada, galvanizm yöntemiyle uyarılan adamın kaşları iyice yukarı kalkmış, ağzı açılmış ve platysma kası kasılmış durumdadır. Fotoğrafın aslı yirmi dört kişiye gösterildi ve herhangi bir açıklama yapılmadan her birine fotoğrafta hangi ifadeyi gördükleri soruldu: Yirmi kişi fotoğrafa bakar bakmaz "güçlü korku" veya "ürküntü" yanıtını verdi; üç kişi adamın acı çektiğini, bir kişi de aşırı rahatsızlık duyduğunu düşündü. Dr. Duchenne'in yine galvanizm yöntemine başvurarak uyardığı aynı adama ait başka bir fotoğrafta platysma kası kasılmış, gözlerle ağız açılmış ve kaşlar eğilmiş durumdadır. Bu şekilde ortaya çıkan ifade son derece çarpıcıdır (bkz. VII. Resim, Şekil 2); kaşların eğilmesi yüze ciddi bir zihinsel acı ifadesi katar. Fotoğrafın aslı on beş kişiye gösterildi; bunlardan on ikisi adamın yüzünde dehşet veya ürküntü, üçü de ıstırap veya şiddetli acı gördüğünü belirtti. Bu örnekleri ve Dr. Duchenne'in kendi yorumlarıyla birlikte sunduğu başka fotoğrafları inceledikten sonra, platysma kasının kasılmasının korku ifadesine önemli bir katkıda bulunduğu kuşku duyamam. Ancak onu korku kası olarak isimlendirmek de doğru olmaz, çünkü bu kasın kasılması bu zihin durumunun zorunlu bir sonucu değildir.

³² *Anatomy of Expression*, s. 168.

³³ *Mécanisme de la Phys. Humaine*, Album, Légende xi.

Şekil 20. Dehşet. Dr. Duchenne'in çektiği bir fotoğraftan.

Bir insan aşırı dehşete kapıldığında bunu açıkça belli edebilir; beti benzi atar, cildinde ter damlaları birikir ve vücudundaki platysma dahil bütün kaslar tamamen gevşediği için üzerine ağır bir bitkinlik çöker. Dr. Browne, bu kasın akıl hastalarında titrediğini ve kasıldığını defalarca görmüş, ama korkuya kapılan hastaları dikkatle incelemesine rağmen hastaların duygusal durumu ile bu kasın kasılması arasında herhangi bir bağlantı bulamamıştır. Öte yandan Bay Nicol, aşırı korkunun eşlik ettiği üç melankoli hastasında bu kasın nispeten kasılı durumda kaldığını; ama bunlardan birinde, boyun ve kafa çevresindeki başka kasların da spazmodik olarak kasıldığını gözlemlemiştir.

Dr. W. Ogle, Londra'daki bir hastanede kloroform altında operasyona alınmayı bekleyen yirmiye yakın hastayı benim için gözlemledi. Hastalar, biraz tedirgin olmakla birlikte dehşete kapılmış değildi. Platysma, bu olguların yalnızca dördünde gözle görülür biçimde kasılmıştı ve hastalar ağ-

lamaya başlamadıkça etkinleşmiyordu. Bu kas, alınan her derin nefeste kasılıyor gibiydi; dolayısıyla kasılmanın korku duygusuyla en ufak bir bağlantısı olmayabilir. Henüz kloroform almamış olan beşinci hasta dehşete düşmüştü ve onun platysma kası diğer hastalarinkine kıyasla çok daha güçlü ve direngen bir kasılma sergiliyordu. Ama burada bile kuşkuyla yer vardır, nitekim Dr. Ogle, operasyondan sonra kafasını yastıktan kaldıran adamda olağandışı gelişmiş gibi görünen bu kasın kasıldığına şahit olmuştur.

VII. Resim

Boyundaki yüzeysel bir kasın korkudan özellikle etkilenmesine anlam veremediğim için, bu kasın başka koşullar altında nasıl kasıldığı konusunda yardımsever gözlemcilere fikir danıştım. Aldığım yanıtların hepsine burada değinmemize gerek yok. Ama gözlemlere bakılırsa, bu kasın çok farklı koşullar altında genellikle farklı biçimde ve düzeyde etkinlik gösterdiği anlaşıyor. Kuduz vakalarında şiddetle, tetanosta daha az; kloroformla bayıltilan hastalarda da kimi zaman belirgin biçimde kasılıyor. Dr. W. Ogle, nefes borularının tıbbi müdahaleyle açılmasını gerektirecek kadar ciddi solunum güçlüğü çeken iki erkek hastayı gözlemledi ve platysma kasının her ikisinde de kuvvetle kasıldığını kaydetti. Bu hastalardan biri, etrafına toplanan cerrahların konuşmalarına kulak misafiri olmuş ve konuşabilecek duruma geldiğinde işlemden korkmadığını söylemişti. Dr. Ogle ve Dr.

Langstaff, trakeotomi* gerektirmemekle birlikte aşırı solunum güçlüğü çeken bazı diğer hastalarda platysma'nın kasılmadığını gözlemlemiştir.

Yayımladığı çalışmalara bakılırsa insan vücudundaki kasları büyük bir özenle incelemiş olan Bay J. Wood, platysma kasının kusma, bulantı ve tikslenme sırasında; ayrıca öfkeye kapılan çocuklarda ve yetişkinlerde, örneğin sinirli mimikler yaparak kendi aralarında laf dalaşına giren İrlandalı kadınlarda sık sık kasıldığını görmüştür. Bu, onların yüksek ve sinirli ses tonlarından kaynaklanıyor olabilir; çünkü başarılı bir müzisyen olduğunu bildiğim bir kadın, tiz notaları seslendirirken platysma kasını her zaman kasardı. Belirli notaları flütle seslendiren bir delikanlının da aynı hareketi yaptığını gördüm. Bana verdiği bilgiye göre Bay J. Wood, platysma kasının kalın boyunlu ve geniş omuzlu bireylerde daha gelişkin olduğunu; bu özellikleri kalıtsal olarak taşıyan ailelerde de, kafa derisini oynatan kökendeş occipito-frontalis kasını istemli olarak kasma yetisiyle genellikle ilişkili olarak geliştiğini keşfetmiştir.

Buraya kadar sunulan olgulardan hiçbirisi, platysma kasının korkudan neden kasıldığına dair aydınlatıcı bir açıklama sunmamaktadır; ama şimdi değineceğim olguların farklı olduğu kanısındayım. Platysma kasını boynunun tek tarafında kendi iradesiyle kasabildiğini söyleyen beyefendi, irkildiği zaman bu kasın çift taraflı kasıldığına emindir. Daha önce sunulan kanıtların ışığında, bu kasın nefes almayı zorlaştıran hastalıklarda ve operasyondan önceki ağlama-krizleri sırasında derin derin nefes alırken, belki de ağzın genişçe açılmasını sağlamak için zaman zaman kasıldığını görmüştük. Ani bir görüntü veya ses yüzünden irkilen bir insanın ilk yaptığı iş, derin bir soluk almaktır; platysma kasının kasılması böylelikle korku hissiyle ilişkili hale gelmiş olabilir.

* Hastanın kendi başına nefes alamadığı durumlarda, soluk borusuna yerleştirilen plastik bir kanül aracılığıyla hava yolunun açık tutulmasını sağlayan cerrahi bir işlem -çn.

Ama bana kalırsa, aralarında bundan çok daha işlevsel bir ilişki vardır. Korkunun ilk duyumu veya dehşet verici bir şeyin imgesi genellikle bir ürperkiye yol açar. Acıklı bir düşünceye kapıldığımda istemsizce ürperdiğimi fark ettim ve bu esnada platysma kasımın belirgin biçimde kasıldığını hissettim; sadece ürpermiş gibi yaptığımda da aynısı oldu. Aynı deneyi başka insanlara da yaptırıp ve bu kas kimisinde kasılırken kimisinde kasılmadı. Yataktan çıkarken soğuktan ürperen oğlum, o anda şans eseri boynunda duran eliyle bu kasın kuvvetle kasıldığını hissetti. Bunun üzerine, daha önceki denemelerde yaptığı gibi kendi iradesiyle ürperdi, ama platysma kası bu sefer etkilenmedi. Bay J. Wood, muayene olmak için soyunan ve o anda korku duymadıkları halde soğuktan usul usul titreyen hastalarda da bu kasın kasıldığına defalarca şahit olmuştur. Bütün vücudun sarsıldığı durumlarda, örneğin bir sıtma nöbetinin soğuk evresinde* platysma'nın kasılıp kasılmadığını ne yazık ki tespit edemedim. Ama ürperti sırasında sık sık kasıldığını bildiğimize, bir ürperti veya titreme de genellikle korkunun ilk duyumuna eşlik ettiğine göre, platysma'nın bu son olgudaki³⁴ etkinliğine ilişkin bir ipucu yakalamış olabiliriz. Ne var ki bu kasın kasılması korkunun olmazsa olmaz bir sonucu değildir; çünkü bitkin düşecek kadar dehşete kapılan insanlarda böyle bir kas etkinliği gözlemlenmemiştir.

Göz bebeklerinin büyümesi. –Gratiolet, dehşete kapılan insanların göz bebeklerinde muazzam bir büyüme olduğunu vurgular.³⁵ Bunun doğru olduğundan kuşku duymak için herhangi bir neden göremiyorum, ama korkuya kapılan

* Üç, dört günde bir tekrarlanan klasik sıtma nöbetlerinin üç evresinden ilki; buna, üşüme veya titreme evresi de denir –çn.

³⁴ Platysma'nın kasılmasını korku titremesine (*frisson de la peur*) dayandıran Duchenne de aynı fikirdedir (*Age.*, s. 45); ama başka bir kitabında bu eylemi, dört-ayaklılarda kılların korkudan dikilmesine yol açan eylemle karşılaştırır ve bunun pek de doğru bir karşılaştırma olduğu söylenemez.

³⁵ *De la Physionomie*, s. 51, 256, 346.

akıl hastası kadınla ilgili daha önce verilen örnek dışında doğrulayıcı bir kanıt³⁶ bulmayı başaramadım. Kurgu yazarları, gözlerin fal taşı gibi açıldığını söylerken herhalde göz kapaklarını kastediyor. Papağanlarda güçlü arzuların ışık miktarından bağımsız olarak irisi etkilediğini belirten Munro'nun açıklaması³⁷ bu soruyla ilişkili görünüyor; ama benimle iletişime geçen Profesör Donders, bu kuşların göz bebeklerinde uzaklığa akomodasyon yetileriyle bağlantılı olabileceğini düşündüğü ve gözlerimiz yakındaki nesneleri görmek için yakınsarken bizim göz bebeklerimizde meydana gelen küçülmeye çok benzeyen hareketler gözlemlemiştir. Büyümüş göz bebekleri, Gratiolet'e göre, karanlığın derinliklerine bakıyor gibidir. Elbette insanın korkuları ekseriyetle karanlıkta uyanmıştır; ama bu, sabit veya ilişkili bir alışkanlığa yol açacak kadar sık ya da yalnızca karanlıkta gerçekleşen bir olay değildir. Gratiolet'in açıklaması doğrusa, beynin güçlü bir duygu olan korkudan doğrudan etkileniyor ve göz bebeklerini uyarıyor olması çok daha olasıdır; ama Profesör Donders, bana bunun son derece karmaşık bir mesele olduğunu söyledi. Konuya ışık tutabileceğini düşünerek eklemek istediğim son olgu, Netley Hastanesinden Dr. Fyffe'in gözlemlerine dayanıyor. Dr. Fyffe, sıtma nöbetinin soğuk evresinde bulunan iki hastada göz bebeklerinin belirgin biçimde büyüdüğünü kaydetmiştir. Profesör Donders de, baygınlık başlangıcında göz bebeklerinin büyüdüğüne sıkça şahit olmuştur.

Ürküntü. –Bu kelimeyle tanımlanan zihin durumu dehşete işaret eder ve bazı olgularda onunla neredeyse eş anlamlıdır. Kloroform nimetinin keşfinden önce, cerrahi bir operas-

³⁶ [Southamptonlı Bay T. W. Clark (25 Haziran, 16 Eylül, 1875 tarihli mektuplar), korkunun göz bebeklerinde yarattığı büyümeyi bir Amerikan su spanyelinde, retrieverda, tilki-teriyeğinde ve kedide betimler. Mosso (*La Peur*, s. 95), Schiff'in uzmanlığına dayanarak, ağrının göz bebeklerini büyüttüğünü belirtir.]

³⁷ White ondan alıntı yapar, *Gradation in Man*, s. 57.

yon geçirme düşüncesi pek çok insanda büyük bir ürküntü yaratmış olmalıdır. Bir insan hem çekindiği hem de nefret ettiği birinden, Milton'ın deyiimiyle ürküntü duyar. Başka bir insanın, örneğin bir çocuğun büyük bir tehlike altında olduğunu gördüğümüzde ürküntü duyarız. Birinin işkence gördüğüne şahit olan veya göreceğini bilen hemen herkes bu duyguyu had safhada yaşar. Böyle zamanlarda bizzat tehlikede olmamamıza rağmen hayal gücü ve duygudaşlık yoluyla kendimizi kurbanın yerine koyar ve korkuya benzer bir duyguya kapılırız.

Şekil 21. Ürküntü ve İstirap. Dr. Duchenne'in çektiği bir fotoğraftan çoğaltılmıştır.

Sir C. Bell'in tabiriyle,³⁸ "ürküntü enerji doludur; vücut, korku duygusunda olmadığı kadar gergindir." Dolayısıyla ürküntünün genellikle sert bir kaş çatılmasına yol açması olasıdır; ama öğelerden biri korku olduğundan, gözlerle ağız açılacak ve kaşlar, corrugator kasların karşıt eyleminin izin

³⁸ *Anatomy of Expression*, s. 169.

verdiği ölçüde kaldırılacaktır. Duchenne, daha önce örneklenen yaşlı adamın yine galvanizm yöntemiyle elde edilmiş bir fotoğrafını³⁹ sunar (Şekil 21); burada gözler nispeten sabit bakar, kaşlar kısmen kalkmış ve sertçe kasılmış, ağız açılmış ve platysma kası etkinleşmiştir. Ona göre bu ifade, dehşetin eşlik ettiği korkunç bir ağrıyı veya eziyeti anlatmaktadır. Eziyet çeken biri, yaşadığı acılar geleceğe yönelik bir çekince duymasına izin verdiği sürece aşırı derecede ürküntü sergileyecektir. Söz konusu fotoğrafın aslını, farklı cinsiyet ve yaştaki yirmi üç kişiye gösterdim ve içlerinden on üçü, fotoğrafı görür görmez ürküntü, şiddetli ağrı, eziyet veya ısırtıp gibi yanıtlar verdi; üçü, aşırı korku dedi; böylece on altı kişi, Duchenne'in düşüncesiyle az çok bağdaşan yanıtlar vermiş oldu. Buna karşılık altı kişi, besbelli kaşların sertçe çatılmış olmasından yola çıkarak ve ağzın tuhaf bir şekilde açılmış olduğunu göz ardı ederek, bunun bir kızgınlık ifadesi olduğunu söyledi. Bir kişi de tiksinti yanıtını verdi. Her şey hesaba katıldığında elimizdeki kanıtlar, bunun oldukça gerçekçi bir ürküntü ve ısırtıp ifadesi olduğuna işaret ediyor. Öbür fotoğrafta da (Resim VII, Şekil 2) ürküntü ifadesi vardır; ama burada kaşların eğilmiş olması, enerjiden ziyade büyük bir zihinsel acıya işaret eder.

Ürküntüye genellikle bireyden bireye farklılık gösteren çeşitli mimikler eşlik eder. Şekillerden anlaşıldığı kadarıyla çoğu zaman bütün vücut çevrilir veya büzülür; ya da kollar korkunç bir nesneyi itip uzaklaştırmak ister gibi hışımla öne doğru uzatılır. Bir ürküntü sahnesini olabildiğince gerçekçi bir şekilde canlandırmaya çalışan oyuncuların en sık yaptığı mimik, kolları büküp yanlara veya göğse doğru sıkıca bastırarak her iki omzu da yukarı kaldırmaktır. Bunlar, çok üşüyen insanların sıkça yaptığı hareketlerin aşağı yukarı aynısıdır;⁴⁰ bunlara genellikle bir ürperti de eşlik eder, ayrıca

³⁹ *Mécanisme de la Physionomie*, Album, pl. 65, s. 44, 45.

⁴⁰ [Bu tavır, insana özgü değildir. Yazar şöyle not almıştır: "Maymunlar üşüdükleri zaman birbirlerine sokulur, boyunlarını kasar ve omuzlarını kaldırır."]]

göğsün o anda genişlemiş veya sıkıştırılmış olmasına bağlı olarak derin bir soluk verilir ya da alınır. Böyle zamanlarda *uh* veya *ugh* gibi sesler çıkarılır.⁴¹ Fakat üşüdüğümüzde veya ürktüğümüzde neden kollarımızı kıvrıp vücudumuza bastırdığımız, omuzlarımızı kaldırdığımız ve titrediğimiz açık değildir.⁴²

Sonuç. –Buraya kadar korkunun çeşitli ifadelerini, ayrıca basit dikkatten şaşkınlık irkilmesine, aşırı dehşete ve ürküntüye varan kademelerini betimlemeye çalıştım. Söz konusu işaretlerin bir kısmı alışkanlık, ilişkilendirme ve kalıtım ilkeleri çerçevesinde açıklanabilir; örneğin çevremizde olup biteni mümkün olduğunca hızlı bir şekilde görebilmek ve kulağımıza ulaşan her sesi açıkça işitebilmek için kaşlarımızı kaldırıp ağzımızı ve gözlerimizi genişçe açarız. Böylece kendimizi, olası bir tehlikeyi fark edip karşılamaya alışkanlık yoluyla hazırlamış oluruz. Korkunun bazı diğer işaretleri de aynı ilkeler üzerinden hiç değilse kısmen açıklanabilir. İnsanlar nesiller boyunca düşmanlarından veya tehlikeden hızla uzaklaşarak veya kıyasıya mücadele ederek kurtulmaya çalışmıştır; bu tür çabalar kalp atışlarının ve solunumun hızlanmasına, göğsün inip kalkmasına ve burun deliklerinin genişlemesine yol açmış olmalıdır. Çoğu zaman uç noktaya

⁴¹ Bu konuyla ilgili benzer açıklamalara ulaşmak için bkz. Bay Wedgwood, *Dictionary of English Etymology*, Giriş bölümü, 2. basım, 1872, s. xxxvii.

⁴² [Viyanalı Profesör Gomperz (25 Ağustos 1873 tarihli mektup), kolları kıvrıp vücudun yan taraflarına bastırmanın, başlangıçta yararlı bir eylem olması nedeniyle üşüme hissiyle ilişkilendirilmiş olabileceğini söyler. Öyleyse bu mimik, soğukun yol açtığı titremeyle ilişkili hale gelecektir. Böylece ürküntüden kaynaklanan bir titreme meydana geldiğinde, sık tekrarlanan üşüme hissinde titreme eylemine “yapışmış” olan yukarıdaki mimik, titremeye eşlik edebilecektir. Bu görüş, titremeye yol açan etkeni ister istemez göz ardı eder; ama titremenin ürküntü ifadesinin bir parçası olması, yukarıdaki mimiğin kökenini anlamamızı kolaylaştırır. Kollarla yapılan mimiğin neden soğukla ilişkilendirildiğini tahmin etmek zor değildir, nitekim kolları büküp yanlara bastırmak açıkta kalan yüzeyi azaltır.]

varan bu çabaların nihai sonucu aşırı bitkinlik, solgunluk, terleme ve kasların titremesi veya tamamen gevşemesi olmuştur. Böylece ne zaman güçlü bir korku hissedilse, bu duygu artık herhangi bir çabaya yol açmasa bile, kalıtım ve ilişkilendirmenin gücü sayesinde aynı sonuçlar yeniden ortaya çıkabilir.

Bununla birlikte yukarıda sayılan dehşet belirtilerinden pek çoğu veya büyük çoğunluğu, örneğin kalbin küt küt atması, kasların titremesi, soğuk terleme vb, zihnin güçlü biçimde etkilenmesi sonucunda sinir-kuvvetinin beyin-omurilik sisteminden vücudun çeşitli parçalarına düzensiz veya kesintili olarak iletilmesine dayanır. Bağırsak kanalındaki salgıların değişikliğe uğraması ve belirli bezlerin harekete geçememesi gibi olguları, alışkanlıktan ve ilişkilendirmeden bağımsız olarak rahatlıkla bu etkene dayandırabiliriz. Kılların istemsiz olarak dikleşmesine gelince, başlangıçta nasıl ortaya çıkmış olursa olsun bu eylemin ve ona eşlik eden birtakım istemli hareketlerin, hayvanlara düşmanları karşısında ürkütücü bir görüntü katmaya yaradığına işaret eden sağlam nedenler vardır; insanla yakın akraba sayılan hayvanlar da bizimle aynı istemsiz ve istemli eylemleri gerçekleştirdiğine göre, onlara ait işlevsiz bir kalıntının insan-da kalıtım yoluyla korunmuş olduğu sonucuna varabiliriz. İnsanın neredeyse çıplak olan bedenine seyrek halde dağılmış kılları dikleştiren çizgisiz kasların günümüze kadar korunmuş olması da; bu kasların, insanı kapsayan Takımın daha düşük üyelerinde kılları diken diken eden dehşet ve öfke duyguları altında hâlâ kasılıyor olması da gerçekten hayret vericidir.

XIII. BÖLÜM

ÖZ-DİKKAT-UTANÇ-UTANGAÇLIK- SIKILGANLIK: YÜZ KIZARMASI

Yüzdeki kızarmanın niteliği-Kalıtım-Vücudun en çok etkilenen parçaları-Farklı insan ırklarında yüz kızarması-Kızarmaya eşlik eden mimikler-Kafa karışıklığı-Yüz kızarmasının nedenleri-Öz-dikkat, temel öğe-Utangaçlık-Utanç, ahlak yasalarının ve göreneksel kuralların çiğnenmesi nedeniyle-Sıkılganlık-Yüz kızarması kuramı-Toplu özet.

YÜZ KIZARMASI tüm ifadeler içinde en özgün ve en insani olandır. Maymunlar hırslanınca kızarır, ama herhangi bir hayvanın yüzünün kızarabileceğine inanmamız için muazzam sayıda kanıtı ihtiyaç vardır. Yüz kızarması, küçük atardamarların kas çeperlerinde meydana gelen ve kılcal damarlara kan dolmasını sağlayan gevşemeden ileri gelir; bu da ilgili vazomotor merkezin etkilenmesine bağlıdır. Bu esnada meydana gelen güçlü bir zihinsel uyarım, genel dolaşımı da hiç kuşkusuz etkileyecektir; ama yüzdeki incecik damarlar ağının utanç duygusunda kanla dolmasının sebebi kalp etkinliği değildir. Birini gıdıklayarak güldürebilir, tokat atarak ağlatabilir veya kaşlarını çatmasını sağlayabilir, acıyla tehdit ederek tir tir titretebiliriz vs; ama Dr. Burgess'ın belirttiği gibi,¹ herhangi bir fiziksel yöntemle -vücudunda herhangi bir şekilde müdahale ederek- birinin yüzünü kızartamayız. Bunun gerçekleşmesi için zihnin etkilenmesi

¹ *The Physiology or Mechanism of Blushing*, 1839, s. 156. Bu bölümde bu çalışmadan sıkça alıntı yapacağım.

gerekir. Yüz kızarması istemsiz bir eylemdir; üstelik kızarmayı bastırma isteğinden doğan öz-dikkat, yüzün daha da kızarmasına yol açar. Gençler yaşlılardan daha kolay kızarır, ama bebeklik çağında durum farklıdır² ve böyle olması, çok küçük bebeklerin hırstan kızardığını bildiğimiz için şaşırtıcıdır. Elime ulaşan güvenilir olgulardan, iki kız çocuğunun iki ila üç yaşındayken kızardığını; onlardan bir yaş büyük olan hassas bir çocuğun da hatasından dolayı ayıplanınca kızardığını öğrendim. Birçok çocuk biraz daha ileri bir yaşta belirgin biçimde kızarır. Öyle görünüyor ki bebeklerin zihinsel yetileri, yüzlerini kızartmaya yetecek kadar gelişmemiştir. Zihinsel engellilerin nadiren kızarıyor olmasının nedeni de budur. Dr. Crichton Browne, gözetimi altında bulunan hastaları benim için inceledi, ama önlerine yiyecek konulduğunda sevinçten ve başka zamanlarda öfkeden kıpkırmızı olan bu hastalarda gerçek bir yüz kızarması göremedi. Bununla birlikte bazı hastalar, elden ayaktan düşmedikçe kızarma yeteneğine sahiptir. Örneğin hoşnut veya neşeliyken gözlerinde hafif bir pırıltı beliren on üç yaşındaki bir mikrosefal [küçük-kafalı] zihinsel engelli, Dr. Behn'in betimine³ göre, sağlık muayenesi için soyunduğunda kızarmış ve vücudunu yana doğru çevirmiştir.

Kadınlar erkeklerden çok daha fazla kızarır. Yaşlı bir kadının aksine yaşlı bir erkeğin kızardığını nadiren görürüz. Bu, görme engelliler için de geçerlidir. Doğuştan hem görme hem de işitme engelli olan Laura Bridgman'ın yüzü kızarır.⁴ Worcester College Müdürü Gç. R. H. Blair'den aldığım bilgiye göre, o dönemde Akıl Hastanesinde doğan yedi veya sekiz görme engelli çocuktan üçü kolayca kızarmıştır. Görme en-

² Dr. Burgess, *Age.*, s. 56. Kadınların erkeklerden daha kolay kızarması konusuna 33. sayfada değinir.

³ Vogt ondan alıntı yapar, *Mémoire sur les Microcéphales*, 1867, s. 20. Dr. Burgess (*Age.*, s. 56), zihinsel engellilerin kızardığından kuşkuludur.

⁴ Lieber, *On the Vocal Sounds*, vb; *Smithsonian Contributions*, 1851, 2. cilt, s. 6.

gelliler ilk etapta gözlemlendiklerinin farkına varmazlar ve Bay Blair'den öğrendiğime göre bu bilginin zihinlerinde yer etmesi eğitimleri açısından son derece önemlidir; bu yolla edinilen bilgi, öz-dikkat alışkanlığını artırmak suretiyle kızarma eğilimini büyük ölçüde güçlendirecektir.

Kızarma eğilimi kalıtsaldır. Dr. Burgess baba, anne ve on çocuktan oluşan bir aileyi örnek verir; bu ailenin istisnasız her ferdi, kızarmaya eziyet verici düzeyde yatkındır.⁵ Çocuklar büyür ve "içlerinden birkaçı bu hastalıklı duyarlılıktan kurtulmaları umuduyla seyahate gönderilir, ama bunun hiçbir faydası olmaz." Öyle görünüyor ki kızarma biçimine ilişkin özellikler bile kalıtsaldır. Sir James Paget, omurgasını incelemekte olduğu bir genç kızın kendine özgü bir kızarması olduğunu fark etmiş; önce tek yanağında büyük bir kızarıklık belirmediğini, daha sonra yüz ve boyun bölgesine dağılan başka lekelerin oluştuğunu gözlemlemiştir. Bunun üzerine kızının her zaman bu şekilde kızarıp kızarmadığını sorduğu anneden, "Evet, bana çekmiş" yanıtını almıştır. Sir J. Paget, bu soruyu sorduğu anda annenin de kızardığını ve kızıyla aynı özellikleri sergilediğini fark etmiştir.

Çoğu olguda sadece yüz, kulaklar ve boyun kızarır; ama birçok kişi aşırı kızardığında bütün vücudunun ısındığını ve karıncalandığını hisseder; bu, bütün yüzeyin bir şekilde etkilendiğini gösterir. Kızarmanın kimi zaman alında da meydana geldiği, ama daha ziyade yanaklarda başlayıp kulaqlara ve boyna yayıldığı söylenir.⁶ Dr. Burgess'ın incelediği iki Albinoda meydana gelen kızarma, sinirlerin oluşturduğu parotideal pleksusun* üzerinde, yanaklarda beliren küçük ve sınırlı bir benekle başlamış, daha sonra genişleyerek bir daireye dönüşmüştür; bu dairesel kızarıklık ile boyundaki kızarma aynı anda ortaya çıktığı halde aralarında belirgin

⁵ *Age.*, s. 182.

⁶ Moreau, 1820 Lavater baskısı, 4. cilt, s. 303.

* Facial sinirin dallanma noktasıdır. Dallanma, Parotis tükürük bezinin içinde gerçekleşir -çn.

bir sınır çizgisi oluşmuştur. Bu iki olguda, Albinolarda doğuştan kırmızı olan retinanın daha da kızardığı gözlemlenmiştir.⁷ Kızarmanın bir kere başladı mı yüze ne kadar kolay yayıldığını muhtemelen herkes fark etmiştir. Kızarmadan önce deride özel bir duyum hissedilir. Dr. Burgess'a göre, derinin kızarmasını genellikle hafif bir solgunluk izler, ki bu da kılcal damarların genişledikten sonra daraldığını gösterir. Bazı ender hallerde, normal şartlarda yüzü kızartacak koşullar altında kızarıklık yerine solgunluk meydana gelir. Örneğin genç bir kadın, bana anlattığına göre, kalabalık bir partide saçını yanından geçen bir hizmetçinin düğmesine öyle fena kaptırmış ki saçını kurtarması biraz zaman almış; o anda kıpkırmızı kesildiğini hissetmiş; ama arkadaşı, ona son derece solgun görüldüğünü söylemiş.

Kızarmanın vücutta nereye kadar indiğini çok merak ediyordum. Mesleğinden ötürü çokça gözlem yapma fırsatı bulan Sir J. Paget, bu konuyu benim için iki ya da üç yıl boyunca inceleme nezaketini gösterdi. Gözlemlendiği bulgulara göre yüzleri, kulakları ve enseleri yoğun biçimde kızaran kadınlarda kızarma genellikle vücudun alt kısımlarına kadar uzanmıyordu. Kızarmanın köprücük ve kürek kemiklerine kadar indiği enderdi; göğsün üst kısmından daha aşağı uzandığını da hiç görmedi. Ayrıca bazı olgularda kızarıklığın vücudun alt kısımlarına doğru kaybolduğunu ve bunun da azar azar değil, düzensiz kızıl lekeler hâlinde fark edilir biçimde gerçekleştiğini gözlemledi. Dr. Langstaff'ın benim için gözlemlendiği kadınlarda da, yüz al al olmasına rağmen vücutta en ufak bir kızarma olmadı. Dr. J. Crichton Browne, içlerinden bazıları kızarmaya özellikle yatkın görünen akıl hastalarını inceledi ve kızarmanın birkaç kez köprücük kemiklerine, iki kez de memelere kadar indiğini kaydetti. Ayrıca bana yirmi yedi yaşındaki evli bir epilepsi hastasıyla ilgi-

⁷ Burgess, *Age.*, s. 38; kızarmadan sonra meydana gelen solgunluk üzerine, s. 177.

li gözlemlerini aktardı. Akıl Hastanesine getirilen bu kadını ertesi sabah asistanlarıyla birlikte yatağında ziyaret etmişti. Dr. Browne'ın kendisine yaklaştığını gören kadının yanakları ile şakakları bir anda kıpkırmızı oldu ve kızarma hızla kulaklarına yayıldı. Kadın son derece tedirgin ve gergindi. Dr. Browne, kadının akciğerlerini muayene etmek için kom-binezonunun yakasını gevşetti; o zaman kadının göğsünde, her memenin üçte birlik üst bölümüne kavisli bir hat hâlinde yayılan ve memelerin arasından göğüs kemiğinin ensiform kıkırdığına kadar inen parlak bir kızarıklık meydana geldi. Bu olgu ilginçtir, çünkü kızarıklık, kadının dikkati vücudunun bu parçasına kayana kadar artmamış ve ancak ondan sonra alt kısımlara yayılmıştır. Muayene ilerledikçe kadın sakinleşmiş ve kızarıklık kaybolmuş; ama aynı olay sonraki muayenelerde de gerçekleşmiştir.

Buraya kadar sunulan olgular, İngiliz kadınlarında genel bir kural olarak, kızarmanın boyundan ve göğsün üst kısmından aşağı inmediğini göstermektedir. Bununla birlikte Sir J. Paget'nin yakınlarda duyduğu ve güvenilirliğinden kuşku duymayıp bana aktardığı bir olguya göre, müstehcen bulduğu bir davranış karşısında şok olan küçük bir kız çocuğunun bütün karın bölgesi ve bacaklarının üst kısımları kızarmıştır. Moreau'nun, ünlü bir ressamdan aldığı bilgiye dayanarak sunduğu başka bir olguda da,⁸ modellik yapmayı isteksizce kabul eden bir kızın göğsü, omuzları, kolları ve bütün vücudu, giysilerini ilk çıkardığında kızarmıştır.

Genellikle vücudun bütün yüzeyi karıncalandığı ve ısındığı halde çoğu zaman yalnızca yüzün, kulakların ve boyun kızarıyor olması ilginç bir bulgudur. Öyle görünüyor ki bunun başlıca nedeni, yüzün ve komşu parçaların derisinin havaya, ışığa ve sıcaklık değişimlerine düzenli olarak maruz kalmasıdır; böylece küçük atardamarlar yalnızca genişleme

* Diğer adıyla ksifoid çıkıntı (İng. *xiphoid process*), göğüs kemiğinin kıkırdaktan oluşan sivri ve hançere benzer alt ucudur -çn.

⁸ Bkz. Lavater, 1820 baskısı, 4. cilt, s. 303.

ve daralma alışkanlığı edinmekle kalmamış, yüzeyin diğer bölgelerine kıyasla olağandışı bir gelişim de göstermiştir.⁹ M. Moreau'nun ve Dr. Burgess'ın belirttiği gibi, yüzün farklı koşullar altında -bır ateş-nöbeti, olağan ısı, yoğun çaba, öfke, hafif bir darbe vb- böylesine kolay kızartıyor olması; öte yandan soğuktan ve korkudan kolayca solgunlaşıyor ve gebelikte rengini kaybediyor olması da, öyle sanıyorum ki aynı nedene dayanmaktadır. Yüz bölgesi ayrıca deri hastalıkları, çiçek hastalığı, erizipel [yılancık hastalığı] vb olgulardan da kolayca etkilenir. Bu görüşü destekleyen başka bir bulgu da, neredeyse çıplak gezmeye alışkın olan belirli ırkların erkeklerinde kızarmanın sıklıkla kollarda ve göğüs- te meydana gelmesi, hatta kimi zaman bele kadar inmesidir. Kolayca kızaran bir kadın Dr. Crichton Browne'a, utandığında veya telaşlandığında yüzünün, boynunun, bileklerinin ve ellerinin¹⁰ -kısacası derisinin açıkta kalan bütün yüzeylerinin- kızardığını söylemiştir. Ancak yüz ve boyun derisinin dış ortama düzenli olarak maruz kalması ve bundan dolayı her türlü uyarana tepki verebiliyor olması, İngiliz kadınlarında bu bölgelerin diğerlerinden çok daha kolay kızartıyor olmasını açıklamak için yeterli olmayabilir; çünkü eller, çok sayıda sinir ve küçük damarla donanmış ve dış ortama en az yüzle boyun kadar sık maruz kalmış olmasına rağmen nadi- ren kızartır. Dikkatin, birazdan göreceğimiz gibi, vücudun di- ğer bölgelerine kıyasla yüz bölgesine çok daha sık ve azimle yöneltiliyor olması, muhtemelen yeterli bir açıklamadır.

Farklı İnsan ırklarında yüz kızarması. -Utanç duygusu hemen hemen bütün insan ırklarında, yüzdeki küçük da-

⁹ Burgess, *Age.*, s. 114, 122. Moreau, Lavater, *Age.*, 4. cilt, s. 293.

¹⁰ [Genç bir kadın şöyle yazmıştır: "Pişano çalarken birinin yanına gelip ellerime bakacağından korkuyorum ve o anda ellerimin kırmızı olduğunu düşünmek beni o kadar çok korkutuyor ki sonunda gerçekten kızartıyorlar. Dadımın, ellerimin uzun veya esnek olduğunu söylemesi ya da onlara dikkat çekmesi de kızarmalarına neden oldu."]

marların kanlanmasına yol açar, bununla birlikte çok koyu renkli ırklarda gözle görülür bir renk değişimi olmaz. Avrupa'daki Hint-Avrupa uluslarında kızarma belirgindir ve bu ulusların Hindistan'da yaşayan bireylerinde de nispeten gözlemlenebilir. Ama Bay Erskine, Hindularda boyun bölgesinin belirgin biçimde etkilendiğine hiç şahit olmamıştır. Bay Scott, Sikkimli Lepchalarda yanakların, kulak diplerinin ve boyun kenarlarının hafifçe kızardığını, aynı zamanda gözlerin çöktüğünü ve kafanın eğildiğini; bunun, onları yalan söylerken yakaladığında veya nankörlükle itham ettiğinde meydana geldiğini gözlemlemiştir. Bu solgun, sarı benizli insanlar Hindistan'ın diğer yerlilerinden çok daha çarpıcı biçimde kızarır. Bay Scott'a göre, diğer yerlilerde belki korkunun da katkıda bulunduğu utanç duygusu, derideki renk değişiminden ziyade kafanın çevrilmesi veya öne doğru eğilmesi ve gözlerin sağa sola kaydırılması veya kaçırılması yoluyla ifade edilir. Sami ırkları, Hint-Avrupa uluslarıyla olan genel benzerliklerinden beklenebileceği üzere kolayca kızarır. Yeremya Kitabında (6:15) Yahudilerden şöyle söz edilir: "Hayır, hiç de utanmadılar, kızarıp bozarmayı bilmezler."¹¹ Bayan Asa Gray, Nil Nehrinde teknesini ace-mice idare etmeye çalışırken arkadaşları tarafından dalga geçilen bir Arabin, "boynunun arkasına kadar kızardığını" görmüştür. Leydi Duff Gordon da, huzuruna çıkan bir Arap delikanlının kızardığını söyler.¹²

Bay Swinhoe, Çinlilerin kızardığını görmüş olmakla birlikte, bunun seyrek rastlanan bir durum olduğunu belirtir;¹³

¹¹ [Profesör Robertson Smith'e göre, bu kelimelerle anlatılmak istenen durum kızarma değildir. Burada, solgunluk da kastedilmiş olabilir. Ancak Zebur'da geçen *haphar* kelimesi (23. Mezmur, 5), büyük olasılıkla kızarmayı anlatmaktadır.]

¹² *Letters from Egypt* [Mısır'dan Mektuplar], 1865, s. 66. Malezyalıların ve Mulattoların asla kızarmadıklarını söyleyen Leydi Gordon bu konuda yanılmaktadır.

¹³ [Bay H. P. Lee (17 Ocak 1873 tarihli mektup), çocukluktan itibaren Avrupalıların yanında hizmetçi olarak yetiştirilen eğitimli Çinli er-

buna karşılık “utançtan kızarmak” onların da kullandığı bir ifadedir. Bay Geach’ten aldığım bilgiye göre, hem Malakka’da yerleşik hayata geçmiş Çinliler hem de iç kesimlerde yaşayan Malezyalı yerliler kızarır. Bu insanlardan bir kısmı neredeyse çıplak gezer ve Bay Geach, kızarmanın vücutta nereye kadar indiğini özellikle incelemiştir. Kızarmanın yalnızca yüzde görüldüğü olguları hariç tutan Bay Geach’in gözlemi-ne göre, 24 yaşındaki bir Çinli erkeğin yüzü, kolları ve göğsü utançtan kızarmış; kendisine işini neden daha güzel yapmadığı sorulan başka bir Çinli de aynı şekilde etiklenmiştir. Bay Geach, iki Malezyalıda¹⁴ yüzün, boynun, göğsün ve kolların kızardığını; başka bir Malezyalıda da (bir Bugis) kızarıklığın bele kadar indiğini kaydetmiştir.

Polinezyalılar hemen kızarır. Gç. Bay Stack, Yeni Zelanda-lılarda bunun yüzlerce örneğine rastlamıştır. Şimdi değineceğim olgu, vücudunda yer yer dövmeler bulunan yaşlı ve son derece koyu-tenli bir adamla ilgili olduğundan dikkate değerdir. Bu adam, topraklarını düşük bir yıllık bedel karşılığında bir İngiliz kiralamış ve o dönemde Maoriler arasında moda olan küçük bir tekne almaya heveslenmiş. Bu amaçla dört yıllık kira bedelini peşin olarak tahsil etmek isteyen adam, bunu yapıp yapamayacağı konusunda Bay Stack’e fikir danışmış. Yaşlı, acemi, yoksul ve hırpani görünümlü adamı teknesiyle gösteriş yaparken hayal etmek Bay Stack’e öyle gülünç gelmiş ki kahkahasını tutamamış ve onun bu tepkisini gören “yaşlı adam, kıl köklerine kadar” kızarmış. Forster’in dediğine göre, Tahiti’nin en güzel kadınlarının yanaklarına “yayılan kızarıklığı kolayca görebilirsiniz.”¹⁵

keklerin çok kolay kızardıklarını, örneğin patronları dış görünüşleriyle alay ettiğinde kıpkırmızı olduklarını gözlemlemiştir.]

¹⁴ Yüzbaşı Osborn (*Quedah*, s. 199), gaddar olmakla kınadığı bir Malezyalının, bunun üzerine kızardığını görmekten memnun olduğunu söylüyor.

¹⁵ J. K. Forster, *Observations during a Voyage round the World*, 4to. 1778, s. 229. Waitz (*Introduction to Anthropology*, İng. çev. 1863, 1. cilt, s. 135), Büyük Okyanustaki başka adalardan da örnekler verir.

Büyük Okyanustaki başka pek çok takımadada da yerlilerin kızardığı görülmüştür.

Bay Washington Matthews, çeşitli yabanıl Kızılderili kabilelerinde genç kızların kızardığına sıkça şahit olmuştur. Kıtanın diğer ucu olan Ateş Topraklarına gelince, Bay Bridges'ın verdiği bilgiye göre buranın yerlileri, "çok kızarır ve buna genellikle kadınlar sebep olur; ama kişisel görünüşlerinden dolayı kızardıkları da çok iyi bilinmektedir." Bu son açıklama, Ateş Toprakları yerlisi Jemmy Button hakkındaki anılarımla bağdaşıyor; nitekim ayakkabılarını parlatmaya ve başka şekillerde süslenmeye gösterdiği özen konusunda sorguya çekildiğinde o da kızarırdı. Bay Forbes'un dediğine göre, Bolivya'nın yüksek yaylalarında yaşayan Aymara Kızılderilileri, derilerinin renginden ötürü beyaz ırklar kadar belirgin bir biçimde kızarmaz;¹⁶ bununla birlikte bizim kızarmamıza yol açabilecek koşullar altında, "aynı sıkılganlık veya kafa karışıklığı ifadesi onlarda da oluşur; karanlıkta bile yüz derisinin sıcaklığında bir artış meydana geldiği, tıpkı Avrupalılarda olduğu gibi onlarda da hissedilebilir." Güney Amerika'nın sıcak, ılıman ve nemli bölgelerinde yaşayan Kızılderililerin derisi, kıtanın kuzey ve güney kesimlerinde yaşayan ve iklim değişimlerine uzun zamandır maruz kalan yerlilerinkine kıyasla zihinsel uyarılmaya daha az yanıt verir; nitekim "Kızarmayı bilmeyen bir insana nasıl güvenilebilir?" diyen Humboldt'un, burada İspanyolların du-

Ayrıca bkz. Dampier, *On the Blushing of the Tunquinese* (2. cilt, s. 40); ama bu eserden yararlanmadım. Bergmann'dan alıntı yapan Waitz, Kalmukların kızarmadığını söyler, ama Çinliler hakkında öğrendiklerimizden sonra bu yoruma kuşkuyla yaklaşabiliriz. Ayrıca Habeşlerin kızarma yeteneğine sahip olmadığını savunan Roth'dan da alıntı yapar. Ne yazık ki Habeşlerle uzun süre yaşayan Yüzbaşı Speedy, bu konuyla ilgili soruma yanıt vermedi. Son olarak eklemek istediğim Raca Brooke'un yorumu, Borneolu Dyaklarda en ufak bir kızarma alameti görmediği yönündedir; aksine bizim kızarmamıza yol açan koşullar altında, "kanın yüzlerinden çekildiğini hissederler."

¹⁶ *Transact. of the Ethnological Soc.* 1870, 2. cilt, s. 16.

dak bükmesine atıfta bulunduğu su götürmezdir.¹⁷ Brezilya yerlilerinin aslen kızarmadığını düşünen Von Spix ve Martius şu açıklamayı yapar: “Kızılderililerin, ancak beyazlarla uzun süre etkileşime girdikten ve biraz da eğitim aldıktan sonra zihinlerindeki duyguları açığa vuran bir renk değişimi geçirdiğini gördük.”¹⁸ Ne var ki kızarma yetisi başlangıçta böyle ortaya çıkmış olamaz; ama aldıkları eğitimin ve yeni bir yaşam tarzının sonucu olan öz-dikkat alışkanlığı, kızarmaya yönelik doğuştan gelen her eğilimi daha da artırmış olmalıdır.

Bilgilerini benimle paylaşan pek çok güvenilir gözlemci, derileri abanoz rengi olmasına rağmen siyahilerin yüzünde, bizim kızarmamıza yol açacak koşullar altında kızarmayı andıran bir renk değişimi meydana geldiğini görmüştür. Kimileri bunu kahverengi kızarma olarak tanımlıyor, ama siyahlığın daha yoğun hale geldiğini söyleyenler çoğunlukta. Derinin kan hacmindeki artış, siyahlığını da bir şekilde artırıyor gibidir; örneğin vücudun belirli ekzantematöz hastalıklardan etkilenen bölgeleri, siyahilerde bizdeki gibi daha kırmızı değil daha siyah görünür.¹⁹ Belki de deri, kanla dolan kılcal damarların daha gergin hale gelmesi sonucu biraz daha farklı bir renk tonu yansıtıyordur. Bir siyahinin yüzündeki kılcal damarların utanç duygusunda kanlandığından emin olabiliriz; çünkü kusursuz bir albino karakteri taşıyan siyahi bir kadının yanakları, Buffon’un dediğine göre, kadın çıplak kaldığında hafif bir kızılık sergilemiştir.²⁰

¹⁷ Humboldt, *Personal Narrative*, İng. çev. 3. cilt, s. 229.

¹⁸ Prichard ondan alıntı yapar, *Phys. Hist. of Mankind*, 4. basım, 1851, 1. cilt, s. 271.

¹⁹ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Burgess, *Age.*, s. 32. Ayrıca bkz. Waitz, *Introduction to Anthropology*, İng. çev. 1. cilt, s. 135. Moreau (Lavater, 1820, 4. cilt, s. 302), zalim efendisi tarafından çıplak koynunu göstermeye zorlanan Madagaskarlı bir siyahi-köle kadınının nasıl kızardığını ayrıntılı olarak betimlemiştir.

²⁰ Prichard ondan alıntı yapar, *Phys. Hist. of Mankind*, 4. basım, 1851, 1. cilt, s. 225.

Derideki yara izleri, siyahilerde uzun süre beyaz kalır; siyahı bir kadının yüzündeki böyle bir yarayı bolca gözlemleme fırsatı bulan Dr. Burgess, "kadına her hitap edildiğinde veya önemsiz bir suçlama yöneltildiğinde yara izinin kızardığına" şahit olmuştur.²¹ Yara izinin etrafında başlayıp merkeze doğru yayılan kızarıklığın, merkeze ulaşmadığı görülmektedir. Mulattolar genellikle kolay kızarır ve yüzlerinin farklı yerlerinde arka arkaya kızarıklıklar oluşur. Bu bulguların ışığında, deride herhangi bir kızarıklık görülmemesine rağmen siyahilerin de kızardığı sonucuna varabiliriz.

Gaika ve Bayan Barber, Güney Afrikalı Kaffirlerin asla kızarmadığını söyledi; ama bu sadece, deride gözle görülür bir renk değişimi olmadığı anlamına geliyor olabilir. Gaika, Avrupalıların yüzünü kızartacak koşullar altında hemşerilerinin, "kafalarını dik tutmaktan utanıyor gibi göründüklerini" de ekledi.

Bilgi aldığım gözlemcilerden dördü, neredeyse siyahiler kadar koyu tenli olan Avustralyalıların asla kızarmadığını bildirdi. Onlardan farklı düşünen beşinci bir gözlemci, derileri genellikle kirli olan bu insanlarda kızarmanın ancak çok yoğunsa görülebileceğini belirtti. Üç gözlemci, Avustralyalıların kızardığını söyledi;²² Bay S. Wilson da, kızarmanın ancak çok güçlü bir duygunun varlığında ve derinin uzun süre güneşe maruz kalmaktan veya kirden kararmadığı olgularda tespit edilebileceğini ekledi. Bay Lang'ın verdiği yanıt şöyle: "Utancın neredeyse her zaman kızarmaya yol açtığını ve kızarıklığın sıklıkla boyna kadar indiğini fark ettim." Bay Lang'a göre, utancı ifade eden bir diğer mimik de, "gözlerin sağa sola çevrilmesidir." Yerel bir okulda öğretmenlik yapan Bay Lang'ın gözlemleri muhtemelen büyük ölçüde çocuklara yöneliktir; ki onların da yetişkinlerden daha fazla kızardığı-

²¹ Burgess, *Age.*, s. 31. Mulattolarda kızarma üzerine bkz. s. 33. Mulattolara ilişkin başka benzer bulgular da bildirildi.

²² Barrington, Yeni Güney Galler'deki Avustralyalıların da kızardığını belirtir; Waitz ondan alıntı yapar, *Age.*, s. 135.

nı biliyoruz. Bay G. Taplin, melezlerin kızardığına şahit olmuştur ve aborjinler arasında utancı anlatan bir kelime olduğunu söyler. Avustralyalıların kızardığını hiç görmediğini bildirenlerden biri olan Bay Hagenauer, onların, “utandıkları zaman bakışlarını yere çevirdiklerini” fark etmiş; misyoner olan Bay Bulmer da şu açıklamayı yapmıştır: “Yetişkin aborjinlerde utanmayı ifade eden herhangi bir mimikle karşılaşmadım, utanan ve nereye bakacağını bilemiyormuş gibi görünen çocukların gözlerinde de tedirgin ve nemli bir bakış gözlemledim.”

Buraya kadar sunulan bulgular yeterince gösteriyor ki yüz kızarması, renk değişimi olsun veya olmasın, insan ırklarının çoğunda, hatta muhtemelen hepsinde bulunan bir özelliktir.

Yüz kızarmasına eşlik eden hareketler ve mimikler. –Ağır bir utanç duygusu güçlü bir gizlenme arzusuna yol açar.²³ Başta yüzümüz olmak üzere bütün vücudumuzu başka tarafa çevirerek bir bakıma gizlemeye çalışırız. Utanmış biri, başkalarıyla göz göze gelmemek için bakışlarını sık sık indirir veya kaçırır. Bir yandan da utanmış gibi görünmemek için güçlü bir istek duyduğundan, beyhude bir çabayla doğrudan utandığı kişiye bakmaya çalışır; bu karşıt eğilimler arasındaki uzlaşmazlık, gözlerde tedirgin hareketlere neden olur. Kızarma eğilimi çok yüksek olan ve yüzleri kızarınca gözlerini olağanüstü bir hızla sürekli kırptıran iki kadın, bu tuhaf alışkanlığı bu yolla kazanmış gibi görünüyor. Yoğun bir yüz kızarmasına bazen hafif bir göz yaşarması eşlik eder²⁴ ve öyle sanıyorum ki bunun sebebi, retinaya ve komşu

²³ Bay Wedgwood’a göre (*Dict. of English Etymology*, 3. cilt, 1865. s. 155), utanç kelimesinin kökeni, “siper alma veya gizlenme fikrine dayanıyor olabilir ve Aşağı Almancada siper veya gölge anlamına gelen *scheme* kelimesine benzetilebilir.” Gratiolet (*De la Phys.* s. 357-362), utanç duygusuna eşlik eden mimiklerle ilgili güzel bir tartışma sunar; ama yaptığı bazı yorumları biraz gerçek dışı buldum. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Burgess (*Age.*, s. 69, 134).

²⁴ Burgess, *Age.*, s. 181, 182. Aşırı kızarmanın yarattığı gözyaşı sal-

parçalara ait kılcal damarlarda meydana gelen kan artışının, lakrimal bezleri etkiliyor olmasıdır.

Yukarıda belirtilen hareketler hem geçmişte hem de günümüzde pek çok yazarın dikkatini çekmiştir; dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan yerlilerin bakışlarını indirerek veya kaçırarak ya da tedirgin göz hareketleri yaparak utançlarını gösterdiklerini de daha önce belirtmiştik. Üzeyir (9:6), "Ey Tanrım! Yüzümü sana çevirmeye utanıyorum, yüzüm kızarıyor, Tanrım" diye feryat eder. Yeşaya'da (50:6), "Yüzümü utançtan gizlemedim" cümlesiyle karşılaşırız. Seneca şu sözleri sarf eder (*Epist.* 11. 5): "Romalı oyuncular utanmış bir insanı canlandırırken başlarını öne eğip, gözlerini yere diker ve bakışlarını aşağıda tutar, ama kızarmayı beceremezler." Beşinci yüzyılda yaşamış olan Macrobius şu yorumu yapmıştır (*Saturnalia*, VII. Kitap, 11. Bölüm): "Doğa filozoflarının düşüncesine göre, kızaran bir insan nasıl ellerini yüzünün önüne getiriyorsa, doğa da utancını gizlemek için kanı bir peçe gibi önüne serer." Shakespeare'in yarattığı Marcus karakteri, yeğenine şöyle der (*Titus Andronicus*, 2. Perde 4. Sahne): "Ah! Şimdi çeviriyorsun utançla yüzünü, öteye." Bir hanımefendi, bana anlattığına göre, geçmişte tanıdığı kimsesiz bir kızı Lock Hastanesinde acınacak bir halde bulmuş; zavallı kız, birisi yanına yaklaştığında yüzünü yatak çarşaflarının altına gizleyerek, göstermeye direniyormuş. Utangaç veya utanmış çocukların, arkalarını dönüp ayakta durmaya devam ederek yüzlerini annelerinin eteğine gömdüklerini veya annelerinin kucağına yüzüstü kapaklandıklarını sık sık görürüz.

Kafa karışıklığı. -Çoğu insan aşırı kızardığında zihinsel yetileri allak bullak olur. Bu durumu anlatmak için, "eli ayağı birbirine dolanmak" gibi ifadeler kullanılır. Bu durumdaki bir insanın akli başında değildir ve ağzından uygunsuz keli-

gılama eğilimi, Boerhaave'nin de dikkatini çekmiştir (Gratiolet'in yaptığı alıntıya göre, *Age.*, s. 361). Daha önce gördüğümüz gibi Bay Bulmer da, Avustralyalı yerli çocukların utanınca "nemlenen gözle-rinden" söz eder.

meler dökülür. Genellikle son derece huzursuzdur, kekeler ve yersiz hareketler veya tuhaf mimikler yapar. Belirli olgular da, bazı yüz kaslarının istemsizce seğirdiği gözlemlenebilir. Aşırı kızaran genç bir kadın, bu hale geldiğinde ağzından çıkan kelimelerin farkında olmadığını söyledi. Bunun sebebinin, yüzündeki kızarıklığın fark edilir olduğunu bilmenin yarattığı tedirginlik olabileceği kendisine söylendi, ama sebebini bu olamayacağını belirten kadın, “odasında otururken aklına gelen bir düşünceden dolayı kızardığı zaman da aynı sersemliği hissettiğini” belirtti.

Bazı hassas erkeklerde görülen aşırı zihin karışıklığı üzerine bir örnek vermek istiyorum. Sözüne güvenebileceğim bir beyefendi, bizzat şahit olduğu bir olayı bana şöyle aktardı:– Vaktiyle son derece utangaç bir adamın şerefine ufak bir yemek-daveti düzenlenmiş. Yemek sırasında emeği geçenlere teşekkür etmek üzere ayağa kalkan adam, besbelli ezbere bildiği konuşmasını çıt çıkarmadan ve tek kelime etmeden okumaya başlamış; ama sanki çok vurgulu bir konuşma yapar gibi davranıyormuş. Durumun farkına varan arkadaşları, adamın mimiklerindeki duraksamayı her fark ettiklerinde hayali konuşmanın dokunaklı cümlelerini coşkuyla alkışlamış; böylece adam konuşma boyunca ağzından tek kelime çıkmadığını asla öğrenmemiş. Hatta kendisiyle sonradan karşılaşan arkadaşına, o gün kendisinden beklenmeyecek bir başarı sergilediğini söyleyerek övünmüş.

Çok utandığı veya çok utangaç olduğu için aşırı kızaran birinin kalp atışları hızlanır ve solunumu düzensiz hale gelir. Bunun beyindeki kan dolaşımını etkilemesi işten bile değildir ve zihinsel yetileri etkilemesi de mümkündür. Ancak öfke ve korkunun dolaşım üzerinde çok daha güçlü bir etki bıraktığı düşünülürse, çok kızaran insanlardaki zihin karışıklığını bu etkenlere dayandırmak tatminkâr bir açıklama olmayabilir.

Doğru açıklama, yüz ve kafa derisindeki kılcal dolaşım ile beyindeki kılcal dolaşım arasında var olan yakın etkileşim-

de yatar. Fikrine danıştığım Dr. J. Crichton Browne, bana bu konuyla ilgili çeşitli bulgular sundu. Sempatik sinir kafanın hangi yarısında dallanırsa, o yarıda bulunan kılcal damarlar genişleyip kanlanır; bunun sonucunda deri kızarmaya ve ısınmaya başlarken, kafatasının o yarıdaki iç sıcaklığı artar. Beyin zarlarında meydana gelen yangı, kanın yüzde, kulaklarda ve gözlerde toplanmasına yol açar. Öyle görünüyor ki bir epilepsi atağının ilk evresi beyin damarlarının kasılması; vücut diline yansıyan ilk belirtisi de yüzün aşırı solgunlaşmasıdır. Kafa bölgesini tutan erizipel [yılancık hastalığı] genellikle deliryumu tetikler. Deriyi güçlü losyonlarla yakmanın şiddetli bir baş ağrısını dindirmesi bile, kanımca aynı ilkeye dayanmaktadır.

Dr. Browne, pek çok hastasına amil nitrit²⁵ buharı uygulamıştır ve bu maddenin otuz ila altmış saniye içinde yüzde parlak bir kızarıklık oluşturmak gibi özel bir etkisi vardır. Bu renk değişimi, neredeyse her ayrıntı bakımından yüz kızarmasına benzer.²⁶ Yüzün farklı farklı noktalarında başlayan kızarıklık kafanın, boynun ve göğsün tüm yüzeylerine ulaşınca kadar yayılır; ama tek bir olguda, karın bölgesine kadar indiği kaydedilmiştir. Retinadaki atardamarlar genişler; gözler ışıldar ve bir olguda gözlerin hafifçe yaşardığı görülmüştür. Hastalar başlangıçta keyiflidir, ama kızarıklık arttıkça kafaları karışır ve şaşkına dönerler. Sık sık buhar tedavisi gören bir kadın, sıcaklamaya başladığı anda *sersemlediğini* söyler. Kızarmaya başlayan insanların parlak gözleri ve heyecanlı tavırları, zihinsel yetilerinin az çok uyarıldığına

²⁵ Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Dr. J. Crichton Browne, *Memoir, West Riding Lunatic Asylum Medical Report*, 1871, s. 95-98.

²⁶ [Profesör W. Filehne (*Kosmos, Jahrg. iii. 1879-80*, s. 480'de yapılan alıntıda), amil nitritin etkiye biçimi ile doğal kızarmanın mekanizması arasında her açıdan benzeşim bulunduğu kanısındadır. Onun, *Pflügers Archiv*.de (Bd. ix. 1874, s. 491) yayımlanan makalesine de bkz. Bu makalede şu sonuca varır: "Amil nitratin ve fiziksel etkenin, sinir sisteminde aynı noktaya saldırdığını ve aynı sonuçları ürettiğini varsaymak yerinde bir çıkarım olabilir."]

işaret eder. Zihin karışıklığı ancak aşırı kızarma olduğunda meydana gelir. Dolayısıyla yüzdeki kılcal damarlar hem nitrit amil solurken hem de kızarma sırasında, beynin zihinsel yetilerden sorumlu parçasından daha önce etkileniyor gibi görünmektedir.

Buna karşılık ilk etkilenen beyin olduğunda, derinin kan dolaşımı tali düzeyde etkilenir. Dr. Browne, epilepsi hastalarında göğse yayılan kırmızı lekelere ve beneklere sıkça rastladığını belirtiyor. Bu olgularda göğüs veya karın derisi bir kalem ya da başka cisimle hafifçe ovulur, hatta ağır vakalarda deriye yalnızca parmakla dokunulursa, yarım dakikadan kısa bir süre içinde tüm yüzey parlak kırmızı izlerle kaplanır; dokunulan noktanın her iki yanından başlayıp belirli bir mesafeye kadar yayılan bu izlerin kaybolması dakikalar alır. Trousseau, bunlara *cerebral maculae** adını vermiştir; Dr. Browne'ın belirttiği gibi bu lekeler, derinin dolaşım sisteminde büyük bir değişim olduğuna işaret eder. O halde beynin zihinsel yetilerimizden sorumlu olan parçasında bulunan kılcal dolaşım ile yüz derisi arasında gerçekten de sıkı bir etkileşim varsa, ki bundan kuşku duyulamaz, aşırı kızarmayı tetikleyen ahlaki etkenlerin, kendi rahatsız edici etkilerinden bağımsız olarak ciddi bir kafa karışıklığı yaratması şaşırtıcı değildir.

Yüz kızarmasını tetikleyen Zihin Durumlarının Niteliği. -Bunlar utangaçlık, utanç ve sıkılganlıktır; hepsinin temel ögesi de öz-dikkattir. Başlangıçta başkalarının düşüncesiyle bağlantılı olarak kişisel görünüme yöneltilen öz-dikkatin tetikleyici etken olduğuna inanmak için pek çok neden vardır; böylece ahlaki davranışa göre şekillenen öz-dikkat de, ilişkilendirmenin gücü sayesinde sonradan aynı sonuca yol açar. Kızarmamızın nedeni yalnızca dış görünüşümüze kafa yormamız değil, başkalarının hakkımızda ne düşündüğünü

* *Macula* (çoğ. *maculae*) leke, benek, nokta demektir. *Cerebral maculae*, beyin lekeleri anlamına gelir -çn.

de düşünüyor olmamızdır. Aşırı hassas bir insan bile yalnız kaldığında nasıl görüldüğünü önemsemeyecektir. Suçlama veya kınama, onamadan çok daha ağır hissedilir; bu nedenle görünüşümüze veya davranışımıza yönelik küçümseyici yorumlar veya alaylar, yüzümüzü övgülerden çok daha kolay kıztartır. Ama elbette övgü ve hayranlık da son derece etkilidir: Bir erkeğin kendisine dikkatle baktığını gören hoş bir kız, onun horgörüyle bakmadığını gayet iyi bildiği halde kızartır. Çocuklar, ayrıca yaşlı ve hassas kimseler çok övüldükleri zaman kızarırlar. Bundan sonra üzerinde duracağımız soru, başkalarının kişisel görünüşümüzle ilgilendiğini bilmenin, vücudumuzda ve özellikle yüzümüzde bulunan kılcıl damarların çabucak kanlanmasına nasıl yol açmış olabileceği.

Dikkatin ahlaki davranışa değil de kişisel görünüşe yöneltilmesinin kızarma alışkanlığının edinilmesindeki başlıca etken olduğuna inanma nedenlerimi birazdan sıralayacağım. Bunlar tek başına çok önemli görünmeyen, ama bir araya geldiklerinde ağırlık kazandığını düşündüğüm argümanlar. Herkesin bildiği gibi, utangaç bir insanı kişisel görünüşüyle ilgili basit bir yorumdan daha çok kızartan bir şey yoktur. Kolayca kızaran bir kadının kıpkırmızı kesilmesi için elbisesine bakmanız bile yeterlidir. Bazı insanlara dik dik bakmak, Coleridge'in deyimiyle, "kızarma yetisi olanı" kızartmaya yeter.²⁷

"Sahip oldukları özgün karakterlerin incelenmesine yönelik ufacık bir girişim bile," Dr. Burgess'ın gözlemlediği²⁸ iki albinonun kıpkırmızı olmasına yetmişti. Kadınlar, özellikle de yaşı ileri olanlar, kişisel görünüşleri konusunda erkek yaşıtlarından çok daha hassastır ve çok daha kolay kızartır. Genç erkekler ve kızlar da yaşlılardan çok daha hassastır ve çok daha kolay kızartır. Çok küçük çocuklar ne kızartır ne de kızarmaya genellikle eşlik eden benlik-bilincinin diğer

²⁷ Hayvansal manyetizma denilen kuvveti konu alan bir tartışmadan; *Table Talk*, 1. cilt.

²⁸ *Age.*, s. 40.

göstergelerini sergiler; başkalarının kendileri hakkında ne düşündüğünü zerre kadar önemsemiyor olmaları, onların en cezbedici özelliklerinden biridir. Bu erken yaşta bir yabancıya biz yetişkinlerin asla taklit edemeyeceği bir tarzda, cansız bir nesneye bakar gibi gözlerini kırpmadan dik dik bakarlar.

Bilindiği gibi genç erkekler ve kadınlar, karşı cinsiyetin dış görünüşleriyle ilgili fikrine son derece duyarlıdır ve onların yanında hemcinslerinin yanında olduğundan çok daha kolay kızarırlar.²⁹ Yüzü kolay kolay kızarmayan bir delikanlı, önemli konulardaki fikrine değer vermediği bir kızın dış görünüşüyle azıcık alay ettiğini hissettiği anda kıpkırmızı kesilecektir. Eşinin beğenisine ve sevgisine her şeyden çok değer veren bütün genç âşıklar flört ederken kızarmış olmalıdır. Bay Bridges'ın dediğine göre Ateş Topraklarındaki yabanılar bile kızarır ve "buna genellikle kadınlar sebep olur; ama kişisel görünüşlerinden dolayı da kızardıkları bilinmektedir."

Yüz, vücudun en dikkat çeken ve en değer verilen parçasıdır; ki ifadenin temel dayanağı ve sesin kaynağı olduğu düşünülürse böyle olması da doğaldır. Aynı zamanda güzelliğin ve çirkinliğin de temel dayanağı olan yüz, dünyanın her yerinde vücudun en çok süslenen parçasıdır.³⁰ Dolayısıyla yüz bölgesi nesiller boyunca vücudun diğer parçalarına kıyasla çok daha keskin ve güçlü bir öz-dikkate maruz kalmış olmalıdır; burada öne sürülen ilkedен yola çıkarak, yüzün neden vücudumuzun en kolay kızaran yeri olduğunu anlayabiliriz. Sıcaklık vb değişimlerine maruz kalmak, yüzde ve komşu parçalarda bulunan kılcal damarların genişleme ve daralma yetisini büyük ölçüde artırmış olmalıdır, ama bu parçaların vücudun geri kalanından daha fazla kızarıyor olması

²⁹ Bay Bain (*The Emotions and the Will*, 1865, s. 65), "ikisinin de diğeri tarafından beğenilmeme kaygısına dayanan karşılıklı saygıdan ötürü...iki cinsiyet arasında gelişen utangaç tavırlara" dikkat çeker.

³⁰ Bu konuya ilişkin kanıtları incelemek için bkz. *The Descent of Man* [İnsanın Türeyişi], 2. basım, 2. cilt, s. 78, 370.

yalnızca bu etkene dayandırılmaz; çünkü ellerin nadiren kızarmasını açıklamaz. Avrupalılarda yüz aşırı kızardığında vücudun her yanını hafif bir karıncalanma alır: Ve neredeyse çıplak gezen insan ırklarında kızarıklık bizdekinden çok daha geniş bir alana yayılır. Bu bulgular nispeten anlaşılır, nitekim tarih öncesi insanın ve günümüzde hâlâ çıplak gezen ırkların öz-dikkati muhtemelen bugün giyinik gezen insanlarınki kadar yüz bölgesiyle sınırlı değildi.

Yaptığı ahlaki bir hata nedeniyle utanç duyan bir insanın, dünyanın neresinde olursa olsun, kişisel görünüşüyle ilgili herhangi bir düşünceden bağımsız olarak yüzünü kaçırmaya, eğmeye veya gizlemeye meyilli olduğunu görmüştük. Bunun amacı yüzdeki kızarıklığı gizlemek olamaz, çünkü insanlar utançlarını gizleme isteği duymadıkları koşullarda, örneğin suçlarını itiraf edip pişmanlık sergilerken de yüzlerini kaçırmaya veya gizleme eğilimindedir. Ancak tarih öncesi insan, yüksek bir ahlaki duyarlılığa ulaşmadan önce de kişisel görünüşüne, en azından karşı cinsiyet açısından önem vermiş olabilir; bu durumda dış görünüşüyle ilgili her türlü küçümseyici yorumdan rahatsız olacaktır ve bu da bir utanç türüdür. Vücudun en değer verilen parçası yüz olduğundan, kişisel görünüşünden utanan bir insanın vücudunun bu parçasını gizlemek istemesi anlaşılır bir durumdur. Bu şekilde kazanılan alışkanlık doğal olarak, tümüyle ahlaki olan etkenlerden ötürü utanç hissedildiğinde de sürdürülecektir; bu koşullar altında vücutta en çok gizlenmek istenen parçanın neden yüz olduğunu başka türlü açıklamak zordur.

Utanç duyan insanlarda yaygın olan gözleri kaçırmaya, indirme veya tedirgince sağa sola kaydırma alışkanlığı, muhtemelen utanan kişinin ortamdaki diğer insanlara her baktığında onlar tarafından dikkatle gözetlendiği hissine kapılıyor olmasına dayanır; böylece başkalarına bakmaktan ve onlarla göz göze gelmekten özellikle kaçınarak bu acı verici düşünceden bir an için kurtulmaya çalışır.

Utangaçlık. –Mahcubiyet, sahte utanç veya *mauvaise honte* olarak da adlandırılan bu tuhaf zihin durumu, kızarmaya yol açan en güçlü etkenlerden biri gibi görünmektedir. Yüz kızarması, gözlerin kaçırılması veya indirilmesi ve yersiz, tedirgin vücut hareketleri, utangaçlığın gerçekten de temel göstergeleridir. Nice kadın, yergiyi hak eden ve gerçekten utanmasına yol açan bir davranışta bulunduğu için bir defa kızarmışsa, utangaç olduğu için yüz, hatta belki bin defa kızarmıştır. Öyle görünüyor ki utangaçlık, başkalarının özellikle kişisel görünüşümüze yönelik iyi veya kötü kanaatine biçtiğimiz değere bağlıdır. Yabancılar, davranışlarımız veya kişiliğimiz hakkında hiçbir şey bilmedikleri halde dış görünüşümüzü eleştirebilir, hatta çoğu zaman eleştirirler: Bu nedenle utangaç insanlar, yabancıların yanında daha kolay utanır ve kızarır. Kıyafetindeki herhangi bir ayrıntının ya da ufacık bir yeniliğin başkası tarafından fark edilmesi veya yüzü başta olmak üzere vücudunun herhangi bir yerinde –yabancıların özellikle dikkatini çekecek noktalarda– önemsiz bir kusur barındırması, utangaç bir insanı yerin dibine sokmaya yeter. Öte yandan kişisel görünüşten ziyade davranışın önemli olduğu ortamlarda, düşüncelerine az çok değer verdiğimiz yakınlarımızın yanında, yabancıların yanında olduğumuzdan çok daha utangaç oluruz. Görüştüğüm bir tıp doktoru, yanında sağlık görevlisi olarak seyahat ettiği genç ve varlıklı bir dükün, kendisine ödeme yaparken tıpkı bir genç kız gibi kızardığını anlatmıştı; oysa bu genç adam o sırada bir esnafa fatura ödemesi yapıyor olsaydı muhtemelen böyle utanıp kızarmayacaktı. Ancak bazı insanlar öyle hassastır ki birisiyle konuşmak bile benlik-bilinçlerini uyandırmaya yeter ve sonuç, hafif bir yüz kızarmasıdır.

Onamadan ziyade kınama veya alaycı tavırlar, bu konudaki hassasiyetimizden ötürü daha kolay utanıp kızarmamıza yol açar; ancak bazı insanlarda onama da son derece etkilidir. Kibirli insanların utangaç olduğu enderdir; çünkü kendilerine, başkası tarafından değersiz sayılmayı bekleme-

yecek kadar çok değer verirler. Gururlu bir insanın neden genellikle utangaç olduğunu anlamaksa daha zordur; belki de bütün özgüvenine rağmen başkasının kanaatini, küçümseyen bir tavırla da olsa gerçekten önemsiyordur. Aşırı utangaç insanlar yakından tanıdıkları, olumlu kanaatine ve samimiyetine güvendikleri kişilerin yanında nadiren utangaçlık gösterirler; örneğin bir kız çocuğu, annesinin yanında utanıp sıkılmaz. Yaptığım listeye, utangaçlığın farklı insan ırklarında teşhis edilip edilemeyeceği sorusunu dahil etmeyi unutmuşum; ama Bay Erskine'le konuşan bir Hindu beyi, utangaçlığın kendi hemşerilerinde teşhis edilebilir olduğunu söylemiştir.

Utangaçlık, kelimenin farklı dillerdeki kökenine bakılırsa³¹ korkuyla yakından bağlantılıdır. Ancak genel anlamda korkudan farklı bir duygudur. Utangaç bir insan, yabancıların bakışlarından hiç kuşkusuz çekinir, ama onlardan korktuğu söylenemez; savaşta bir kahraman gibi yiğitlik sergilese bile, yabancıların yanında basit sebeplerden dolayı özgüveni kırılır. Bir topluluğa ilk defa hitap eden kişiler genellikle aşırı gergin olur ve birçoğu ömrünün sonuna kadar böyle hisseder; ama öyle görünüyor ki bunun nedeni utangaçlık değil, yoğun [özellikle de aşına olmadığımız³²] bir çabanın sistem üzerindeki ilişkili sonuçlarıyla birlikte yaklaşmakta olduğu bilincidir;³³ ancak elbette çekingen veya utangaç biri böyle

³¹ H. Wedgwood, *Dict. English Etymology*, 3. cilt, 1865, s. 184. Aynı durum, Latince'deki *verecundus* kelimesi için de geçerlidir.

³² [Yazar yukarıdaki eklemeyi, bir tanıdığının önerisiyle yapmıştır. Bu kişi şöyle yazar: "Hayatımın en kötü gerginlik nöbetini, utangaçlığa yer olmayan bir ortamda geçirdim. Classical Tripos dersinin ilk makalesini yazıyordum. Taslağı bir buçuk saatte tamamlayıp bir saatimi de düzeltmeleri yapmaya harcadıktan sonra, ellerimin yazıyı temize çekemeyecek kadar çok titrediğini fark ettim. Yarım saat boyunca lanet okuyup ellerimi ısırarak yazdıklarımına baktım ve nihayet adımı karalayabilecek duruma geldiğimde zamanım dolmuştu."]

³³ Bay Bain (*The Emotions and the Will*, s. 64), böyle zamanlarda hissedilen "sıkılğan" duygular ve sahneye alışkın olmayan oyuncuların yaşadığı *sahne-korkusu* üzerinde durmuştur. Onun, bu duyguları kaygıya veya çekinceye dayandırdığı açıktır.

zamanlarda başkalarından çok daha fazla acı çeker. Çok küçük çocuklarda korku ile utangaçlığı birbirinden ayırt etmek zordur; ama onların ikinci duyguyu sergileyiş biçimini, evcil bir hayvanın yabanıl karakterine çok sık benzetmişimdir. Utangaçlık çok erken bir yaşta gelişir. Kendi çocuklarımdan biri iki yıl ve üç aylıkken yalnızca bir haftalığına evden uzak kalmıştım ve döndüğümde bana öyle bir ifadeyle baktı ki gördüğümün utangaçlık olduğuna eminim. Bunu yüzünün kızarmasından değil, gözlerini benden birkaç dakikalığına hafifçe kaçırmamasından anladım. Utangaçlık veya mahcubiyetin ve gerçek utancın, küçük çocukların gözlerinde kızarma yetisi kazanılmadan önce belirlediği başka olgular da gözlemledim.

Utangaçlık öz-dikkate bağlı olduğundan, çocukları utanç olma ile eleştirmenin onlara yarardan çok zarar getireceğini savunanların ne kadar haklı olduğunu görebiliriz, çünkü bu şekilde eleştirilmek dikkatlerini kendilerine daha da fazla yöneltmelerine neden olur. Sıkça vurgulandığı gibi, "merhametsiz gözlemcinin meraklı bakışları altında duygularının sürekli gözetlenmesi, yüz ifadelerinin incelenmesi ve hassasiyet düzeylerinin ölçülmesi, genç insanları en çok inciten şeydir. Bu tür incelemelerin baskısı altında ezilmişken, tek düşünebildikleri birinin kendilerine bakmakta olduğu ve tek hissedebildikleri de utanç veya kaygıdır."³⁴

Ahlaki etkenler: Suçluluk. -Tümüyle ahlaki olan etkenlerden dolayı kızarmak da yine aynı temel ilkeye, diğer bir deyişle başkalarının fikrine verilen değere bağlıdır. Burada kızarmanın sebebi bilinç değildir, çünkü bir insan tek başınayken yaptığı basit bir hatadan dolayı gerçekten pişmanlık duyabilir veya fark edilmeyen bir suçtan dolayı vicdan azabı çekebilir, ama yüzü kızarmaz. Dr. Burgess, "Beni suçlayanların önünde kızarıyorum"³⁵ diyor. Yüzü kızartan şey suçluluk

³⁴ Maria ve R. L. Edgeworth, *Essays on Practical Education*, yeni baskım, 2. cilt, 1822, s. 38. Dr. Burgess da aynı görüşte olduğunu vurgular (*Age.*, s. 187).

³⁵ *Age.*, s. 50.

duygusu değil, başkalarının suçlu olduğumuzu sandığını veya bildiğini düşünmemizdir. Bir insan, ufak bir yalan söylemiş olmaktan çok utansa bile kızarmayabilir; ama bunun başkası tarafından, özellikle de saygı duyduğu biri tarafından fark edilmiş olabileceğini düşünmek bile yüzünü kızartmaya yeter.

Öte yandan Tanrı'nın bütün eylemlerine şahit olduğuna inanan biri, hatasının bütünüyle farkında olabilir ve bağışlanmak için dua edebilir; ama çabucak kızaran bir kadının söylediğine göre, yüzü asla kızarmayacaktır. Öyle sanıyorum ki eylemlerimizi Tanrı'nın bilmesi ile insanın bilmesi arasındaki bu fark, insanın ahlaksız davranışı kınaması ile dış görünüşü kötülemesi arasındaki nitel bir benzerlikle açıklanabilir, böylece ikisi ilişkilendirme yoluyla benzer sonuçlara yol açar; oysa Tanrı'nın kınaması insanda böyle bir çağrışım uyandırmaz.

Herhangi bir suçla itham edilen nice insan, aslında tümüyle suçsuz olduğu halde kıpkırmızı kesilmiştir. Biraz önce, söz ettiğim kadının söylediği gibi, başkasının kaba veya aptalca bir yorum yaptığımızı düşündüğünü sanmamız bile, başından beri yanlış anlaşıldığımızı bildiğimiz halde yüzümüzü kızartmaya yeter. Bir eylem övgüye değer veya önemsiz nitelikte olabilir, ama hassas bir kişi, başkalarının o eylem hakkında farklı düşündüğünden şüphelendiği için kızaracaktır. Örneğin bir dilenciye para veren bir kadın o anda tek başınaysa kızarmayabilir, ama ortamda başka insanlar varsa ve onların bu davranışı onayladıklarından emin değilse veya bunu gösteriş için yaptığını düşündüklerinden şüpheleniyorsa kızaracaktır. Aynı kadın düşkün bir hanımefendiye, özellikle geçmişte daha iyi koşullar altında tanıdığı birine sıkıntısını hafifletmeyi teklif ettiği zaman da aynı olacaktır, çünkü bu durumda davranışının nasıl yorumlanacağından emin olamaz. Ama böyle duygular, utangaçlıkla iç içe geçmiş durumdadır.

Görgü kurallarının çiğnenmesi. –Görgü kuralları, başkalarının yanında veya başkalarına karşı nasıl davrandığımızı il-

gilendirir. Bunlar ahlak duygusuyla bağlantılı olmak zorunda değildir ve pek çoğu da anlamsızdır. Bununla birlikte dengimiz veya üstümüz olan, fikrine çok değer verdiğimiz insanların kökleşmiş âdetlerine dayanan bu kuralların, neredeyse bir beyefendinin gözettiği şeref yasaları kadar bağlayıcı oldukları kabul edilir. Dolayısıyla görgü kurallarının yanlışlıkla da olsa çiğnenmesi, başka bir deyişle yapılan herhangi bir *patavatsızlık*, münasebetsizlik veya yakışıksız yorum, bir insanda görülebilecek en şiddetli kızarmaya yol açar. Böyle bir olayın yıllar sonra hatırlanması bile bütün vücudun karıncalanmasına neden olur. Dahası duygudaşlığın etkisi öyle güçlüdür ki, bir hanımefendiden edindiğim bilgiye göre, hassas bir insan herhangi bir görgü kuralının hiç tanımadığı biri tarafından alenen çiğnendiğine şahit olduğunda, söz konusu eylem kendisini zerre kadar ilgilendirmese bile kızarabilir.

Sıkılganlık. –Yüzün kızarmasına yol açan güçlü etkenlerden biri de budur; ama sıkılganlık kelimesi, çok farklı zihin durumlarını kapsar. Tevazuya işaret eder; hafif bir övgüden son derece hoşnut olup kızaran veya kendine biçtiği mütevazı standarda göre abartılı bulduğu bir övgüden rahatsız olup kızaran insanlar, bizde çoğu zaman bu kanıyı uyandırır. Kızarma her zaman olduğu gibi burada da başkalarının fikrine verilen değere bağlıdır. Ama sıkılganlık çoğu kez müstehcen davranışlarla bağlantılıdır ve müstehcenlik de, tam veya yarı çıplak gezen halklarda açıkça görüldüğü üzere bir görgü meselesidir. Sıkılgan birinin böyle davranışlar karşısında kolayca kızarmasının nedeni, bu davranışların bilgece kurgulanmış ve kökleşmiş bir görgü kuralını ihlal ediyor olmasıdır. *Modest* [sıkılgan] kelimesinin, bir davranış ölçütü veya standardı anlamına gelen *modus* kelimesinden türemiş olması bunun kanıtıdır. Üstelik böyle bir sıkılganlığın yarattığı kızarma, genellikle karşı cinsiyetle ilişkili olması nedeniyle şiddetlidir; nitekim karşı cinsiyeti ilgilendiren durumlarda ne kadar kolay kızarabildiğimizi daha önce görmüştük. “Sıkılgan” sıfatını, hem kendileriyle ilgili mütevazı

bir fikri olan hem de müstehcen bir söze veya davranışa aşırı duyarlı olan insanlar için kullanmamızın nedeni muhtemelen kızarmanın her iki durumda da kolay gerçekleşiyor olmasıdır, çünkü bu iki zihin durumunun başka hiçbir ortak yanı yoktur. Aynı nedenle utangaçlık da, kimi zaman tevazu anlamındaki sıkılganlıkla karıştırılır.

Gözlemlediğim ve güvenilir kaynaklardan öğrendiğim kadarıyla bazı insanlar, akıllarına ansızın gelen nahoş bir düşünceden dolayı kıpkırmızı kesilir. Öyle görünüyor ki bunun en yaygın nedeni, yapılacağına söz verilmiş bir işin aslında yapılmamış olduğunu bir anda fark etmektir. Bu durumda insanın aklına yarı-bilinçsizce gelen, "Benim hakkımda ne düşünüyor?" sorusu, kızarıklığı gerçek bir kızarmaya dönüştürür. Ama böyle kızarmaların çoğu olguda kılcal dolaşımın etkilenmesinden ileri gelip gelmediği kuşkuludur; çünkü unutmamak gerekir ki öfke veya sevinç gibi güçlü duyguların hemen hepsi kalbi etkiler ve yüzün kızarmasına yol açar.

İnsanın yalnızken de kızarıyor olması, burada savunulan görüşle –bu alışkanlığın, başkalarının hakkımızda ne düşündüğünü düşünmemizden kaynaklandığı görüşüyle– çelişiyor gibidir. Kolayca kızaran pek çok kadın yalnızlık konusunda hemfikirdir ve içlerinden bazıları karanlıkta kızarmış olduğuna emindir.³⁶ Bay Forbes'un Aymaralar hakkında verdiği bilgilerin ve kendi duyumlarımın ışığında, ikinci açıklamanın doğru olduğuna hiç kuşum yok. Demek ki Shakespeare, Romeo'ya seslenirken odasında yalnız bile olmayan Juliet'e şu sözleri söyletmekle hata etmiştir³⁷ (2. Perde 2. Sahne):–

³⁶ [İyi bir gözlemci olduğunu düşündüğüm F. W. Hagen (*Psychologische Untersuchungen*, Brunswick, 1847) karşı görüştedir ve şöyle der:– "Kendi üzerimde yaptığım çok sayıda gözlemden sonra, bu duyumun (kızarma hissinin) oda karanlıkken asla oluşmadığını, ama ışıkları açar açmaz ortaya çıktığını keşfettim."]

³⁷ [Bay Topham'ın düşüncesine göre (5 Aralık 1872 tarihli mektup), Shakespeare, kızarmanın var olmadığını değil görünür olmadığını anlatmak istemiştir.]

“Biliyorum, gecenin maskesi var yüzümde;
Olmasaydı, duyduğun için bu gece söylediklerimi,
Nasıl kızardığını görürdün yanaklarımın.”

Ama yanımızda kimse yokken kızarmamıza, genellikle başkalarının bizim hakkımızdaki düşünceleri –onların yanında gerçekleştirdiğimiz veya onları şüphelendiren eylemler– sebep olur; başkasının söz konusu eylemi öğrenmesi hâlinde hakkımızda ne düşüneceğine hayıflanmak da kızarmamıza yol açabilir. Bununla birlikte görüştüğüm birkaç kişi, başkalarıyla hiçbir ilgisi olmayan eylemler yüzünden de utandığını ve kızardığını anımsıyor. Bu doğruysa, ortaya çıkan sonucu, kızarmayı olağan koşullarda tetikleyene çok benzeyen bir zihin durumu altında kökleşmiş bir alışkanlığa ve ilişkilendirmeye dayandırmak gerekir; ki bu da şaşırtıcı değildir, çünkü bir görgü kuralını alenen çiğneyen biriyle kurulan duygudaşlığın, biraz önce gördüğümüz gibi, bazı durumlarda kızarmaya yol açabildiği söyleniyor.

O halde ister utangaçlığa–ister gerçek bir suçtan dolayı utanmaya–ister görgü kurallarının çiğnenmiş olmasının yarattığı utanca–ister tevazudan ileri gelen sıkılganlığa–ister müstehcen bir davranışın yol açtığı sıkılganlığa bağlı olsun, yüz kızarmasının her koşulda aynı ilkeye dayandığı sonucuna varıyorum. Bu ilke, birincisi başkalarının kişisel görünüşümüz ve özellikle yüzümüz hakkındaki fikrine; ikincisi ilişkilendirme ve alışkanlığın gücü sayesinde davranışımız hakkındaki fikrine, özellikle de olumsuz görüşlerine duygusal bir değer veriyor olmamızdır.

Kızarma kuramı. –Bashkalarının bizi düşündüğünü sandığımızda kılcal dolaşımımız neden etkilenir? Şimdi bu soru üzerinde durmalıyız. Kızarmanın “ifade için bir hazırlık” olduğunu belirten Sir C. Bell, sözlerini şöyle sürdürür: “Bunu, renk değişiminin vücudun en görünür bölgeleri olan yüz, boyun ve göğüs yüzeyiyle sınırlı kalmasından anlayabiliriz.

Bu özellik sonradan kazanılmaz; başından beri vardır.”³⁸ Kızarma yetisi, Dr. Burgess’ın inancına göre, “ahlaki hislerden doğan içsel duyguları yanaklara yansıtma yetkisi yalnızca ruha ait olsun diye “Yaratıcı tarafından tasarlanmıştır;” böylece hem öz denetimi sağlayan bir araç hem de kutsal sayılması gereken kuralları çiğnediğimizi başkalarına bildiren bir işaret işlevi görmüş olur. Gratiolet, şu yorumu yapmakla yetinir: “Sosyal varlıkların en zekisi, doğadaki düzenin gerektirdiği gibi aynı zamanda da en anlaşılır olduğuna göre, insanı özgün kılan bu kızarma ve solgunlaşma yetisi, onun yüksek kusursuzluğunun doğal bir göstergesidir.”

Kızarmaın Yaratıcı tarafından özellikle tasarlandığı inancı, günümüzde yaygın kabul gören genel evrim kuramıyla çelişir; ama bu genel soruya ilişkin herhangi bir görüş belirtmek üstüme vazife değil. Tasarıma inananlar, utangaçlığın neden kızarmayı tetikleyen en yaygın ve en güçlü etken olduğunu açıklamakta zorlanacaktır, çünkü hem kızaran kişinin acı çekmesine hem de izleyenin rahatsız olmasına yol açan utangaçlığın iki tarafa da faydası yoktur. Tasarıma inananlar, derilerinde ya belli belirsiz bir renk değişimi olan ya da hiç renk değişimi olmayan siyahilerin ve diğer koyu-renkli ırkların neden kızardığını açıklamakta da zorlanacaktır.

Hafif bir kızarmaın bir genç kızın yüzüne güzellik katığına hiç kuşku yoktur; kızarma yetisine sahip olan Çerkez kadınları, Sultan’ın haremde kendileri kadar çok kızarmayan kadınlardan her zaman daha kıymetli sayılır.³⁹ Ama cinsel seçilimin etki gücünden kuşku duymayan biri bile kızarmaın cinsel bir süs olarak kazanıldığı varsayımında bulunmayacaktır. Kaldı ki böyle bir varsayım, koyu-renkli ırklarda kızarmaın gözle görülür olmamasına ilişkin olgularla da çelişecektir.

³⁸ Bell, *Anatomy of Expression*, s. 95. Burgess, aşağıda yapılan alıntı, *Age*, s. 49. Gratiolet, *De la Phys.* s. 94.

³⁹ Leydi Mary Wortley Montagu’nun aktardığı bilgilere dayanır; bkz. Burgess, *Age*, s. 43.

İlk bakışta fevri bir çıkarım gibi görünebilecek olsa da kanımca en olası varsayım, dikkatin vücudun belirli bir parçasına yöneltilmesinin, o parçadaki küçük atardamarların olağan ve tonik kasılmasını engellemeye meyilli olmasıdır. Onun için bu damarlar böyle zamanlarda nispeten gevşer ve hemen atardamar kanıyla dolar. Dikkat nesiller boyunca aynı parçaya sık sık yöneltilmişse, sinir-kuvvetinin alışıldık kanallardan kolayca ilerlemesi ve kalıtımın gücü, bu eğilimi daha da güçlendirmiş olmalıdır. Başkalarının kişisel görünüşümüzü beğenmediği veya yalnızca düşündüğü fikrine kapıldığımızda, dikkatimiz vücudumuzun açıkta kalan dış parçalarına kayar; nesiller boyunca en duyarlı olduğumuz parça da hiç kuşkusuz yüzümüz olmuştur. Dolaşısıyla yoğun dikkatin kılcal damarları etkilediği varsayımı doğruysa, yüzdekiler son derece duyarlı hale gelmiş olmalıdır. Böylece başkalarının eylemlerimizi veya kişiliğimizi değerlendirdiğini ya da eleştirdiğini her düşündüğümüzde, ilişkilendirmenin gücü sayesinde genellikle aynı sonuçlar ortaya çıkacaktır.⁴⁰

Zihinsel dikkatin kılcal damarları etkileme gücüne sahip olması bu kuramın temel varsayımı olduğuna göre, konuyla az çok doğrudan bağlantılı olan çok sayıda ayrıntıya değinmek gerekir. Engin deneyimine ve bilgisine dayanarak sağlam bir yargıya varabilecek yetkinlikte olan pek çok göz-

⁴⁰ [Hagen'in desteklediği kuram, bunun hemen hemen aynıdır (*Psychologische Untersuchungen*, Brunswick, 1847, s. 54, 55). Yüzümüze odaklandığımızda, "dikkatimiz doğal olarak duyu sinirlerine yönelir, çünkü yüzümüzün durumunu bu sinirler aracılığıyla öğreniriz. Duyusal bir sinirin uyarılması sonucunda o parçanın kan akışında bir artış meydana geldiği, başka bulgularla da kanıtlanmıştır (ve muhtemelen damarların sinirleri üzerindeki refleks bir etki olarak açıklanabilir.) Üstelik hafif bir ağrının bile göz kapaklarında, alında ve yanaklarda hemen kızarmaya yol açtığı yüz bölgesinde durum özellikle böyledir." Hagen, bu olguların ışığında, bütün dikkati yüze yöneltmenin duyum sinirleri üzerinde bir uyaran işlevi gördüğünü varsayar.]

lemci,⁴¹ dikkatin veya bilincin (Sir H. Holland, ikinci terimin daha anlaşılır olduğu kanısındadır) vücudun herhangi bir parçasına yöneltilmesinin, o parça üzerinde doğrudan fiziksel bir etki yarattığına kanaat getirmiştir. Bu söylediğimiz, istemsiz kasların hareketleri ve istemli kasların istemsiz hareketleri –bezlerin salgıları–duyuların ve duyumların çalışması– hatta parçaların beslenmesi için geçerlidir.

Dikkatin kalp tarafından gerçekleştirilen istemsiz hareketlere yöneltilmesinin bu hareketleri etkilediği bilinmektedir. Gratiolet'in verdiği bir örnekte, adamın biri kendi nabzını sürekli takip edip sayarak altı atışta bir kesintiye uğratmayı başarmıştır.⁴² Öte yandan babamın anlattığına göre ciddi bir kalp-hastalığı olan, hatta bundan dolayı hayatını kaybeden dikkatli bir gözlemci, nabzının her zaman aşırı düzensiz olduğunu iddia eder; ama babam odaya ne zaman gelse adamın nabzı düzene girer ve onu hayal kırıklığına uğrattırmış. Sir H. Holland'ın verdiği bilgiye göre, "bilincin, vücudun herhangi bir parçasına aniden yöneltilmesi ve sabitlenmesi, çoğu zaman o parçanın dolaşımı üzerinde

⁴¹ Zihinsel dikkatin vücudun çeşitli parçaları üzerindeki etkisine İngiltere'de ilk dikkat çeken kişi, öyle sanıyorum ki Sir H. Holland'dır (*Medical Notes and Reflections*, 1839, s. 64). Sir H. Holland, benim sıkça alıntı yaptığım bu makalenin çok daha kapsamlı versiyonunu, *Chapters on Mental Physiology* (1858, s. 79) adlı kitabında yayımladı. Aşağı yukarı aynı dönemde ve sonrasında Prof. Laycock da aynı konuyu irdelemiştir: *Bkz. Edinburgh Medical and Surgical Journal*, 1839, Temmuz, s. 17-22. Ayrıca bkz. Laycock, *Treatise on the Nervous Diseases of Women*, 1840, s. 110; ayrıca *Mind and Brain*, 2. cilt, 1860, s. 327. Dr. Carpenter'ın hipnotizma konusundaki görüşleri de benzer bir sonuca işaret eder. Büyük fizyolog Müller (*Elements of Physiology*, İng. çev. 2. cilt, s. 937, 1085), dikkatin duyular üzerindeki etkisini incelemiştir. Sir J. Paget, *Lectures on Surgical Pathology*, 1853, 1. cilt, s. 39'da, zihnin parçaların beslenmesi üzerindeki etkisini irdeler: Benim yaptığım alıntı, bu kitabın Prof. Turner tarafından güncellenen 3. baskısı, 1870, s. 28'dendir. Ayrıca bkz. Gratiolet, *De la Phys.* s. 283-287.

⁴² *De la Phys.* s. 283.

ani ve belirgin bir etki yaratır.”⁴³ Bu nitelikteki fenomenleri⁴⁴ özellikle incelemiş olan Profesör Laycock, şu noktanın altını çizer: “Dikkat vücudun herhangi bir parçasına yöneltildiğinde, sinir donanımı ve dolaşım bölgesel olarak uyarılır ve o parçanın işlevsel etkinliği artar.”⁴⁵

Bağırsaklardaki peristaltik hareketlerin, dikkatin sabit aralıklarla buraya yöneltilmesinden etkilendiği genellikle kabul edilir; bu hareketler de çizgisiz ve istemsiz kasların kasılmasına bağlıdır. İstemli kasların epilepsi, kore hastalığı ve histeride olağandışı çalışıyor olmasında, bir atak beklentisinin ve benzer biçimde etkilenmiş başka hastaların görüntüsünün etkili olduğu bilinmektedir.⁴⁶ Esnemek ve gülmek gibi istemsiz eylemlerde de durum böyledir.

Belirli bezler, onları düşünmemizden veya uyarılmaya alışkın oldukları koşullardan kolayca etkilenir. Yoğun asitli bir meyvenin zihinde canlandırılmasıyla tükürük salgısında meydana gelen artış, herkesin bildiği bir örnektir.⁴⁷ Altıncı bölümde görmüş olduğumuz gibi, lakrimal bezlerin çalışmasını ya bastırmak ya da artırmak için duyulan güçlü ve uzun-sürelili bir istek etkilidir. Kadınlarda, zihnin meme bezleri üzerindeki etkisine ilişkin bazı ilginç olgular kaydedilmiştir; rahim işlevleri üzerine kaydedilen olgularsa çok daha şaşırtıcıdır.⁴⁸

⁴³ *Chapters on Mental Physiology*, 1858, s. 111.

⁴⁴ *Mind and Brain*, 2. cilt, 1860, s. 327.

⁴⁵ [Profesör Victor Carus (20 Ocak 1877 tarihli mektup), Tıp Fakültesi tarafından verilecek bir ödülü kazanmak için 1843'te bir arkadaşıyla birlikte yaptığı çalışmayı anlatır. Ortalama kalp atım hızının belirlenmesini gerektiren bu çalışmada, iki gözlemci de kendi nabzını ölçmeye kalktığında veri toplamak olanaksız hale gelmiş, çünkü dikkatin nabza yöneltilmesi atım hızını bariz biçimde artırmıştır.]

⁴⁶ *Chapters on Mental Physiology*, s. 104-106.

⁴⁷ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Gratiolet, *De la Phys.* s. 287.

⁴⁸ Dr. J. Crichton Browne, akıl hastaları üzerinde yaptığı gözlemlere dayanarak, dikkatin herhangi bir parçaya veya organa uzun süre yöneltilmesinin kılcal dolaşımı ve beslenmeyi bölgesel olarak etkileyebileceğine karar vermiştir. Kendisi, bana bu konuyla ilgili son derece

Bütün dikkatimizi tek bir duyuya verdiğimizde o duyunun keskinliği artar⁴⁹ ve odaklanma alışkanlığının sürdürülmesi, tıpkı görme engellilerin işitme ve görme-işitme engellilerin dokunma duyusunda olduğu gibi, söz konusu duyuyu kalıcı olarak güçlendiriyor gibidir. Ayrıca farklı insan ırklarının kapasiteleri dikkate alındığında, sonuçların kalıtsal olduğuna inanmak için de neden vardır. Olağan duyumlara gelince, ağrıya odaklanmanın onu artırdığı iyi bilinmektedir; hatta Sir B. Brodie, dikkatin vücudun belirli bir parçasına yönetilmesinin o parçada ağrı hissedilmesine yol açabileceğini söyleyecek kadar ileri gider.⁵⁰ Sir H. Holland'ın dediğine göre, vücudumuzda yoğun ilgiye maruz kalan bir parçanın sadece bilincine varmakla kalmayız, aynı zamanda o parçada ağırlık, ısı, soğuk, karıncalanma veya kaşıntı gibi tuhaf duyumlar da deneyimleriz.⁵¹

Son olarak bazı fizyologlara göre zihin, parçaların beslenmesini etkileyebilmektedir. Sir J. Paget, zihnin değil sinir sisteminin kollar üzerindeki etki gücüne ilişkin ilginç

ilginç olgular aktardı. Burada tüm ayrıntılarıyla değinemeyecek olsam da bu olgulardan biri, uzun süre hamile olduğu sanısına kapılan ve buna samimiyetle inanan elli yaşındaki evli bir kadınla ilgili. Beklenen gün gelip çatığında gerçekten doğum yapıyormuş gibi davranan kadın, alnından boşanan tere bakılırsa ciddi bir ıstırap da çekiyordu. Sonuç, altı yıldır aksayan her şeyin olağan hâline dönmesi ve üç gün bu şekilde devam etmesi oldu. Bay Braid de *Magic, Hypnotism vb.*, 1852, s. 95'te ve başka çalışmalarında benzer örnekler vermiş; ayrıca iradenin, meme bezleri, hatta memenin kendisi üzerinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koyan olgular sunmuştur.

⁴⁹ Dr. Maudsley (*The Physiology and Pathology of Mind*, 2. basım, 1868, s. 105), uzman görüşlere dayanarak, dokunma duyusunun alıştırmaya ve odaklanma yoluyla geliştirilmesine ilişkin bazı ilginç açıklamalar sunmuştur. Dokunma duyusunun bu yolla vücudun herhangi bir noktasında, örneğin bir parmakta daha keskin hale geldiği vakalarda, vücudun karşıt tarafındaki noktada da keskinleşiyor olması dikkat çekicidir.

⁵⁰ *The Lancet*, 1838, s. 39-40, Prof. Laycock ondan alıntı yapar, *Nervous Diseases of Women*, 1840, s. 110.

⁵¹ *Chapters on Mental Physiology*, 1858, s. 91-93.

bir örnek vermiştir: “Sinirsel olduğu düşünülen baş ağrısı ataklarına sıkça yakalanan” bir kadın, “ne zaman böyle bir atak geçirse, ertesi sabah saçlarının nişastayla pudralanmış gibi yer yer ağardığını fark etmişti. Değişim gece meydana geliyor ve saçlar birkaç gün içinde koyu-kestane olan eski rengini geri kazanıyordu.”⁵²

O halde dikkatin, her zaman iradeye bağlı olmayan çeşitli parçaları ve organları gerçekten de etkilediğini görüyoruz. Tüm o hayret verici zihinsel yetilerden muhtemelen en şaşırtıcısı olan dikkatin nasıl ortaya çıktığı, son derece muğlak bir konudur. Müller’e göre,⁵³ irade yoluyla beyindeki duyuşal hücreleri daha yoğun ve belirgin uyarımları almaya duyarlı kılan işlem, motor hücreleri uyararak sinir-kuvvetinin istemli kaslara gönderilmesini mümkün kılan işleme çok benzer. Duyuşal ve motor sinir-hücreleri, çalışma biçimleri bakımından birçok ortak noktaya sahiptir; herkesin bildiği bir örnek vermek gerekirse, herhangi bir duyuya dikkatle odaklanmak, tıpkı uzun süre çalıştırılan kaslarda olduğu gibi yorgunluk yaratır.⁵⁴ Dolayısıyla dikkatimizi vücudumuzun belirli bir parçasına verdiğimizde, uyarıları veya duyumları o parçadan alan beyin hücreleri bilinmeyen bir nedenle harekete geçiyor olabilir. Bu, dikkatimizi ısrarla yönelttiğimiz parçada bölgesel bir değişim olmaksızın ağrı veya tuhaf duyumların hissedilmesini veya artmasını açıklayabilir.

Ancak Dr. Michael Foster’dan aldığım bilgiye göre söz konusu parça kasla döşeliyse, kaslara hafif bir dürtünün bilinçsizce gönderilmediğinden emin olamayız; bu da muhtemelen o parçada belli belirsiz bir duyum yaratacaktır.

⁵² *Lectures on Surgical Pathology*, Prof. Turner tarafından güncellenen 3. baskısı, 1870, s. 28, 31.

[Dr. W. Ogle, kaş üstünde hissedilen nevraljiden mustarip olan Londra’lı bir tıp doktoruna ilişkin benzer bir olgu sunar; anlattığına göre bu doktorun kaşları her atakta yer yer ağarır ve ataktan sonra eski rengini geri kazanırmış.]

⁵³ *Elements of Physiology*, İng. çev., 2. cilt, s. 938.

⁵⁴ Profesör Laycock, bu noktayı çok ilginç bir şekilde irdelemiştir. *Bkz. Laycock, Nervous Diseases of Women*, 1840, s. 110.

Olguların pek çoğunda, örneğin tükürük ve gözyaşı bezlerinde, bağırsak kanalında vb olgularda, dikkat yetisi büyük ölçüde veya bazı fizyologların kanısına göre yalnızca, vazomotor sistemin söz konusu parçanın kılcal damarlarına daha fazla kan gitmesine izin verecek biçimde etkilenmesine bağlıdır. Kılcal damarlardaki bu etkinlik artışı, bazı olgularda duyuşal merkezin eşzamanlı artan etkinliğiyle birleşmiş olabilir.

Zihnın, vazomotor sistemi etkileme biçimini şöyle açıklayabiliriz: Ekşi bir meyveyi gerçekten tattığımızda, tat alma sinirleri üzerinden duyuşal merkezin belirli bir bölgesine bir uyarı gönderilir; bunun sonucunda sinir-kuvveti vazomotor merkeze iletilir ve o da tükürük bezlerine gelen küçük atardamarların kas çeperlerini gevşetir. Böylece bu bezlere gelen kan hacminde artış olur ve bol miktarda tükürük salgılanır. O halde dikkatimizi belirli bir duyuma yönelttiğimizde, duyuşal merkezin o duyumu gerçekten algıladığımız zaman etkinleşen parçasıyla aynı veya bağlantılı bir parçanın yine aynı şekilde etkinleşiyor olması, ihtimal dışı değildir. Bu varsayım doğruysa, ekşi bir tadı gerçekten tattığımızda uyarılan beyin hücreleri, aynı tadı zihnimizde canlandırdığımızda da biraz daha hafif derecede olmakla birlikte uyarılacak ve sinir-kuvvetini vazomotor merkeze iletecek, böylece her iki durumda da aynı sonuç ortaya çıkacaktır.

Başka ve bazı açılardan daha anlaşılır bir örnek vereyim. Bir insan ateşin önünde durursa yüzü kızarır. Öyle görünüyor ki bunun nedeni, Dr. Michael Foster'dan aldığım bilgiye göre kısmen ısıнын bölgesel etkisi ve kısmen vazomotor merkezlerden iletilen refleks bir eylemdir.⁵⁵ İkinci olguda ısı, yüz sinirlerini etkiler; bunlar, beynin duyuşal hücrelerine vazomotor merkezi etkileyen bir uyarı gönderir ve o da yüzdeki küçük atardamarları etkileyerek onların gevşemesine

⁵⁵ Ayrıca bkz. Dr. Michael Foster'ın, vazomotor sistemin çalışmasıyla ilgili Royal Institution'da verdiği ilginç konferans, Fransızca çev., *Revue des Cours Scientifiques*, 25 Eylül 1869, s. 683.

ve kanlanmasına yol açar. Isınmış yüzümüzün hatırasına tüm dikkatimizi tekrar tekrar yöneltecek olursak, duyuşal merkezin gerçek ısının bilincine varmamızı sağlayan parçasının hafifçe uyarılması ve bunun sonucunda sinir-kuvvetinin bir kısmını vazomotor merkezlere ileterek yüzdeki kılcal damarları gevşetmesi olanaksız görünmemektedir. İnsanlar sayısız nesil boyunca bütün dikkatlerini kişisel görünüşlerine, özellikle de yüzlerine yöneltmiş olduğuna göre, yüzdeki kılcal damarların bu yoldan etkilenmesini mümkün kılan her başlangıç eğilimi, sinir-kuvvetinin alışıldık kanallardan kolayca ilerlemesi ve kalıtsal alışkanlık ilkeleri sayesinde zamanla güçlenmiş olmalıdır. Böylece kızarma eylemiyle bağlantılı başlıca fenomenlere ilişkin mantıklı bir açıklama sunulmuş olur.

Toplu özet.—Erkekler, kadınlar ve özellikle çocuklar kişisel görünüşlerine her zaman büyük değer vermiş; başkalarının görünüşünü de bir o kadar önemsemiştir. Yüz bölgesi başlıca ilgi odağı olmuştur, ne var ki insanın çıplak gezdiği çağlarda vücudun tüm yüzeyi dikkat çekmiş olmalıdır. Öz-dikkatimizi uyandıran neredeyse tek etken başkalarının fikridir, çünkü mutlak yalnızlık içinde yaşayan bir insan nasıl görüldüğünü umursamayacaktır. İnsanlar her zaman övgüye kıyasla yergiden daha fazla etkilenir. Başkalarının kişisel görünüşümüzü beğenmediğini bildiğimizde veya sandığımızda tüm dikkatimizi kendimize, özellikle de yüzümüze veririz. Bunun olası sonucu, biraz önce açıklandığı gibi, duyuşal merkezin yüzdeki duyuşal sinirleri alan parçasının etkinleşmesi; onun da vazomotor sistem aracılığıyla yüzdeki kılcal damarları etkilemesi olacaktır. Sayısız nesil boyunca sıkça tekrarlanan bu işlem, bir süre sonra başkalarının bizi düşündüğü inancıyla ilişkili olarak öyle alışıldık hale gelir ki, onların hakkımızda olumsuz düşündüğü kuşkusu bile, yüzümüzü bilinçli olarak düşünmediğimiz halde kılcal damarlarımızı gevşetmeye yeter. Bazı duyarlı insanlarda bu tepkinin gelişmesi için kıyafetlerinin fark edilmesi bile yeterlidir. Kılcal

damarlarımız ilişkilendirme ve kalıtım yoluyla da gevşer; başkalarının eylemlerimizi, düşüncelerimizi veya kişiliğimizi sessiz sessiz eleştirdiğini bildiğimizde, hayal ettiğimizde veya çok övüldüğümüzde olduğu gibi.

Bu varsayımdan yola çıkarak, özellikle günümüzde hâlâ çıplak gezen ırklarda vücudun bütün yüzeyi az çok etkilediği halde en çok kızaran yerin neden yüz bölgesi olduğunu anlayabiliriz. Koyu-renkli ırkların kızarması hiç de şaşırtıcı değildir, ama derilerinde herhangi bir renk değişimi meydana gelmez. Kalıtım ilkesine göre, doğuştan görme engellilerin kızarması da şaşırtıcı değildir. Neden gençlerin yaşlılardan ve kadınların da erkeklerden daha çok etkilendiğini; karşıt cinsiyetten bireylerin neden birbirlerinin yanında daha çok kızardığını anlayabiliriz. Kişisel yorumların kızarmayı neden özellikle tetiklediği ve en güçlü etkenin neden utangaçlık olduğu böylelikle ortaya çıkar; nitekim utangaçlık başkalarının varlığına ve fikrine bağlıdır ve utangaç insanlar da her zaman yüksek bir öz-bilince sahiptir. Ahlaki hataların yol açtığı gerçek utanca gelince, suç işlemediğimizi bilsek bile başkalarının bizi suçlayacağı düşüncesi yüzümüzü kızartır. Bir insan yalnızken işlediği bir suça kafa yorup vicdan azabı çekerken kızarmayacak; oysa başkaları tarafından fark edilen veya onların yanında yapılan bir hatanın canlı hatırası yüzünü kızartmaya yetecek, kızarma düzeyi de hatasını fark eden, şahit olan veya kuşkulanan kişilere verdiği değerle yakından bağlantılı olacaktır. Dengimiz veya üstümüz olan insanlar tarafından ısrarla dayatılan göreneksel görgü kurallarının çiğnenmesi, işlenen bir suçun ortaya çıkmasından çok daha yüz kızartıcı bir etkindir; oysa suç sayılan bir eylem, emsallerimiz tarafından kınanmadıkça, yanaklarımızda yalnızca hafif bir renk değişimi yaratır. Tevazudan ya da müstehcen bir davranıştan kaynaklanan sıkılganlık insanın yüzünü kızartır, çünkü her ikisi de başkalarının yargılarına veya kökleşmiş âdetlerine dayanır.

Kafa yüzeyi ve beynin kılcal dolaşimleri arasında yakın bir etkileşim olduğundan, yüzde ne zaman yoğun bir kızarma olsa biraz da kafa karışıklığı olur. Buna sık sık yersiz hareketler de eşlik eder ve belirli kaslarda bazen istemsiz seğirmeler meydana gelir.

Bu varsayıma göre yüz kızarması, başlangıçta kişisel görünüşümüze, başka bir deyişle vücudun dış yüzeyine ve özellikle yüze yöneltilen dikkatin dolaylı bir sonucu olduğundan, kızarmaya dünyanın her yerinde eşlik eden mimiklerin ne anlama geldiğini çözebiliriz. Yüzün gizlenmesi ya da yere veya yana doğru çevrilmesi böyle bir mimiktir. Gözler genellikle kaçırılır veya sağa sola kaydırılır, çünkü utanç veya utangaçlık duymamıza neden olan kişiye bakmak, onun bakışlarının da bize yönelmiş olduğuna dair katlanılmaz bir farkındalık yaratır. İlişkili alışkanlık ilkesinden dolayı aynı yüz ve göz hareketlerini, başkalarının ahlaki davranışımızı kınadığını veya gereğinden fazla övdüğünü bildiğimizde veya sandığımızda da yaparız ve bundan kaçınmak gerçekten güçtür.

XIV. BÖLÜM

SON SÖZLER VE ÖZET

İfadeyi yaratan başlıca hareketleri belirlemiş olan üç temel ilke—Bu hareketlerin kalıtımı—Çeşitli ifadelerin kazanılmasında iradenin ve niyetin payı üzerine—İfadenin içgüdüsel olarak tanınması—Konumuzun, insan ırklarının tür birliği üzerine sunduğu veriler—İnsanın atalarında çeşitli ifadelerin peş peşe kazanılması üzerine—İfadenin önemi—Sonuç.

Buraya kadar, insanda ve birkaç düşük hayvanda görülen başlıca ifadeli hareketleri elimden geldiğince betimlemeye çalıştım. Ayrıca bu hareketlerin kökenini veya gelişimini, birinci bölümde sunulan üç ilke çerçevesinde açıklamaya gayret ettim. Bu ilkelerden ilki, bir isteği doyurmaya veya bir duyumu dindirmeye yarayan hareketlerin sıkça tekrarlanması hâlinde zamanla alışkanlığa dönüşmesi ve sonradan aynı istek veya duyum çok hafif de olsa her uyandığında aynı hareketlerin yararlı olsa da olmasa da gerçekleştirilmesidir.

İkincisi karşıtlık ilkesidir. Karşıt dürtüler altında istemli olarak karşıt hareketler yapma alışkanlığı, ömür boyu sürdürülmek suretiyle kökleşmiştir. Dolayısıyla belirli eylemler birinci ilkemize uygun olarak sürekli belirli bir zihin durumunda gerçekleştirilmişse, karşıt bir zihin durumu ortaya çıktığında tam tersi eylemlerin gerçekleştirilmesine yönelik güçlü ve istemsiz bir eğilim olacak, bunların yararlı olup olmaması da önem taşımayacaktır.

Üçüncü ilkemiz, uyarılmış sinir sisteminin hem iradeden hem de büyük ölçüde alışkanlıktan bağımsız olarak vücut üzerinde gösterdiği doğrudan etkidir. Deneyim gösteriyor ki,

beyin-omurilik sistemi her uyarıldığında sinir-kuvveti üretilir ve serbest kalır. Bu sinir-kuvvetinin hangi yönde ilerleyeceğini, sinir-hücrelerini birbirlerine ve vücudun farklı parçalarına bağlayan hatlar tayin eder. Ama yön tayininde alışkanlığın da büyük payı vardır; nitekim sinir-kuvveti alışıldık kanallardan kolayca ilerler.

Öfkeye kapılmış bir insanın yaptığı telaşlı ve anlamsız hareketler, kısmen güdümsüz sinir-kuvveti akımına ve kısmen de alışkanlığın etkisine dayandırılabilir, çünkü bu hareketler genellikle birisine vurma eyleminin izlerini taşır. Böylece birinci ilkemizle ilişkili olan mimiklere dönüşürler; içerlemiş bir insanın, rakibine gerçek bir hamle yapma niyeti olmadığı halde bilinçsizce saldırı pozisyonu alması bunun bir örneğidir. Alışkanlığın etkisini, alışkanlık yoluyla enerjik eyleme yol açan ve bundan dolayı *uyarıcı* diye adlandırılan duygu ve duyumlarda da görürüz; eylem dolaylı olarak solunum ve dolaşım sistemini etkiler ve ikinci sistem, beynin tepki vermesine yol açar. Bu duygu veya duyumları hafif de olsa hissetmemiz, o anda herhangi bir çabaya yol açmasa bile alışkanlık ve ilişkilendirme yoluyla bütün sistemimizi altüst eder. Başka duygu ve duyumlarsa *baskılayıcı* olarak isimlendirilir, çünkü bunlar alışkanlık yoluyla enerjik bir eyleme yol açmamış veya aşırı ağrı, korku ve kederde olduğu gibi bunu yalnızca başlangıçta yapmış ve nihai olarak tükenmişlik hissine yol açmıştır; dolayısıyla bunlar daha ziyade olumsuz mimiklerle ve bitkinlik yoluyla ifade edilir. Bir de şefkat gibi çoğu zaman eyleme yol açmayan, dolayısıyla güçlü mimiklerle ifade edilmeyen duygular vardır. Şefkat, haz verici bir duyum olduğundan, haz duygusunun olağan belirtilerini sergiler.

Öte yandan sinir sisteminin uyarılmasıyla ortaya çıkan sonuçların çoğu, geçmişte iradeye bağlı çabalar sonucu alışıldık hale gelmiş kanallardan ilerleyen sinir-kuvveti akımından büyük ölçüde bağımsız görünmektedir. Etkilenen kişinin zihin durumunu ortaya koyan böyle sonuçlar, şu an

için açıklanamamaktadır; aşırı dehşet veya kederden ötürü saç renginde meydana gelen değişim,—korkudan dolayı soğuk terleme ve kasların titremesi,—bağırsak kanalının salgılarında meydana gelen değişiklikler—ve belirli bezlerin hareketine geçememesi bunun örnekleridir.

Mevcut konuya ilişkin anlam veremediğimiz çok şey olmasına karşın, ifadeli hareketlerin ve eylemlerin pek çoğu yukarıdaki üç ilke çerçevesinde nispeten açıklanabildiğine göre, gelecekte hepsinin bu veya benzer ilkeler çerçevesinde açıklanmasını ümit edebiliriz.

Herhangi bir zihin durumuna düzenli olarak eşlik eden her türlü eylemin ifadeli olduğu kabul edilir. Bunlar, vücudun herhangi bir parçasının gerçekleştirdiği hareketler olabilir; örneğin bir köpeğin kuyruk sallaması, bir insanın omuzlarını kaldırması, kılların dikleşmesi, ter boşanması, kılcal dolaşımın durumu, nefes darlığı, gırtlak veya başka ses-üretme araçlarının kullanılması gibi. Böcekler bile kızgınlığı, dehşeti, kıskançlığı ve sevgiyi cırıldayarak ifade eder. İnsanda solunum organları ifade açısından hem doğrudan hem de özellikle dolaylı yoldan istisnai bir öneme sahiptir.

Konumuzun en ilginç noktalarından biri, belirli ifadeli hareketlere yol açan o olağanüstü karmaşık olaylar zinciridir. Örneğin keder veya kaygı duyan bir insanda kaşların eğilmesini ele alalım. Açlık veya ağrı nedeniyle yüksek sesle çığlık atan bebeklerde dolaşım etkilenir ve gözler kanlanmaya başlar: Bunun sonucunda göz çevresindeki kaslar gözleri korumak üzere kuvvetle kasılır: Bu hareket nesiller sonra kökleşmiş ve kalıtsal hale gelmiştir: Ama çığlık atma alışkanlığı, geçen yılların ve gelişen kültürün etkisiyle kısmen bastırıldığında, ne zaman hafif bir rahatsızlık hissedilse göz çevresindeki kaslar yine de kasılma eğilimi gösterir: Bu kaslardan biri olan piramidal burun kasları diğerlerine nazaran iradeden daha bağımsızdır ve kasılmalarını engelleyen tek şey, frontal kasın orta fasyalarının kasılmasıdır: Bu fasyalar, kaşların içe bakan uçlarını yukarı çeker ve alında keder veya

kaygı ifadesi olarak tanıdığımız özgün bir kırıksıklık yaratır. Bu tür hafif hareketler veya ağız köşelerinin belli belirsiz aşağı çekilmesi, çok belirgin ve anlaşılır hareketlerden geriye kalan son izler veya kalıntılardır. Sıradan kalıntılar, organik varlıkların sınıflandırılmasında ve soy biliminde doğa bilginleri için ne kadar önemliyse, bunlar da bizim için ifade açısından o kadar önemlidir.

İnsanın ve düşük hayvanların sergilediği başlıca ifadeli hareketlerin artık doğuştan veya kalıtsal hale gelmiş olduğunu –diğer bir deyişle birey tarafından öğrenilmiş olmadığını– herkes kabul etmektedir. Bunların pek çoğu öğrenme veya taklitte öyle az ilişkilidir ki yaşamın ilk günlerinden itibaren kontrolümüzden çıkar ve ömür boyu da öyle kalır; kızgınlık nedeniyle yüzdeki atardamarların gevşemesi ve kalp etkinliğinin artması gibi. İki veya üç yaşındaki çocukların ve doğuştan görme engelli bireylerin bile utançtan kızardıklarını görebiliriz; çok küçük bir bebeğin çıplak kafa derisi de hıristan kızarır. Bebekler ağrıdan çığlık atmaya doğumdan hemen sonra başlar ve bütün yüz hatları sonraki yıllarda alacağı şekli alır. Bu bulgular bile, en önemli ifadelerimizden bazılarının öğrenilmemiş olduğunu ortaya koymaya yeter; ama kesinlikle doğuştan olanlardan bir kısmının, eksiksiz ve kusursuz olarak sergilenmeden önce kişisel deneyim gerektiriyor olması şaşırtıcıdır; örneğin ağlamak ve gülmek gibi. İfadeli eylemlerimizin çoğunlukla kalıtsal olması, Gç. R. H. Blair'den öğrendiğim kadarıyla doğuştan görme engelli bireylerin de onları en az görme yetisine sahip olanlar kadar iyi sergiliyor olmasını açıklar. Gerek insanda gerek hayvanlarda çok farklı ırkların genç ve yaşlı bireylerinin aynı zihin durumunu aynı hareketlerle ifade ediyor olması da aynı etkene dayanır.

Genç ve yaşlı hayvanların duygularını aynı şekilde ifade etmeleri bize öyle olağan gelir ki, bir köpek yavrusunun mutluyken tıpkı yaşlı bir köpek gibi kuyruk sallamasının, oyun sırasında vahşileşip kulaklarını yatırmasının ve köpek diş-

lerini göstermesinin; veya bir kedi yavrusunun korku veya öfke duyduğunda tıpkı yaşlı bir kedi gibi sırtını kamburlaştırıp kıllarını dikleştirmesinin ne kadar hayret verici olduğunu çoğu zaman göz ardı ederiz. Buna karşılık kendimizde daha seyrek rastladığımız ve yapay ya da göreneksel saydığımız mimiklerin –bir yetersizlik işareti olarak omuzları kaldırmak veya şaşırma işareti olarak kolları kaldırıp elleri ve parmakları açmak gibi– doğuştan kazanıldığına inanmakta zorlanırız. Bu ve bazı diğer mimiklerin kalıtsal olduğunu, onların çok küçük çocuklar, doğuştan görme engelliler ve son derece farklı insan ırkları tarafından gerçekleştiriliyor olmasından anlayabiliriz. Yeni ve son derece özgün tiklerin belirli zihin durumlarıyla ilişkili olarak belirli bireylerde ortaya çıktığı ve sonrasında bu bireylerin döllerine, hatta kimi zaman nesilden nesle aktarıldığı da unutulmamalıdır.

Doğuştan kazanıldıklarını düşündürecek kadar doğal görünen bazı diğer mimiklerse, tıpkı bir dilin kelimeleri gibi öğrenilmiştir. Dua ederken elleri kaldırıp bitişirmek ve bakışları yukarı çevirmek bunlardan biridir. Bir şefkat göstergesi olarak öpüşmek de öyledir; ama sevilen bir insana dokunmanın verdiği hazla ilişkili olan biçimi doğustandır. Doğrulama ve yadsıma işareti olarak kafayı dikey ve yatay yönde sallamanın kalıtsal olmasına ilişkin kanıtlar kuşkuludur; çünkü bu işaretler, tümel olmamakla birlikte, bunca insan ırkının bütün bireylerinde ayrı ayrı kazanılmış olamayacak kadar yaygındır.

Gelelim iradenin ve bilincin, ifadeyi oluşturan çeşitli hareketlerin gelişimini nereye kadar etkilediğine. Değerlendirebildiğimiz kadarıyla yukarıda değinilenler dışında, her birey tarafından öğrenilmesi gereken yalnızca birkaç ifade vardır; bunlar, yaşamın ilk yıllarında belirli bir amaçla veya başkalarını taklit etmek suretiyle bilinçsiz ve istemsiz olarak gerçekleştirilmiş ve sonradan alışkanlığa dönüşmüştür. İfadeli hareketlerin çok daha fazlası ve çok daha önemli olanları, görmüş olduğumuz gibi doğuştan veya kalıtsaldır

ve bireyin iradesine bağlı oldukları söylenemez. Bununla birlikte birinci ilkemize dahil olanların hepsi, başlangıçta belirli bir amaçla –bir tehlikeden kaçmak, bir sıkıntıyı hafifletmek veya bir arzuyu doyurmak için– istemli olarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin dişleriyle dövüşen hayvanlar, vahşileşince kulaklarını yatırıp kafalarına sıkıca bastırma alışkanlığını, kulaklarını rakipleri tarafından koparılmaktan korumak isteyen atalarının bu davranışı istemli olarak sergilemiş olmasına borçludur; çünkü dişleriyle dövüşmeyen hayvanlar, vahşi bir zihin durumunu bu şekilde ifade etmez. Kendimizden örnek verecek olursak, usulca veya alçak sesle ağlarken göz çevresindeki kasları sıkma alışkanlığımızı, atalarımızın özellikle bebeklik çağında çığlık atarken göz kürelerinde bir rahatsızlık hissetmiş olmalarına borçlu olabiliriz. Son derece ifadeli hareketlerin bir kısmı da başka ifadeli hareketleri sınırlama veya engelleme çabasından ileri gelir; örneğin kaşların eğilmesi ve ağız köşelerinin indirilmesi, bir çığlık-nöbetine engel olma veya başlayan bir nöbeti bastırma çabasından ileri gelir. Burada önce bilincin ve iradenin devreye girmiş olduğu açıktır; ama istemli olarak gerçekleştirdiğimiz son derece sıradan hareketlerde hangi kasların devreye girdiğinin ne kadar farkına varıyorsa, bu veya benzeri olgularda da ancak o kadar farkına varırız.

Karşıtlık ilkesine dayanan ifadeli hareketlerde, iradenin tali ve dolaylı da olsa devreye girdiği açıktır. Üçüncü ilkemize dahil olan hareketlere gelince; alışıldık kanallardan kolayca ilerleyen sinir-kuvvetiyle tetiklenen bu hareketler, geçmişte tekrarlanan iradi çabalarla belirlenmiştir. Bu ikinci etkenin dolaylı sonuçları ve doğrudan beyin-omurilik sisteminin uyarılmasıyla oluşan sonuçlar, alışkanlık ve ilişkilendirmenin gücü sayesinde çoğu zaman iç içe geçmiştir. Güçlü bir duygunun etkisiyle kalp etkinliğinde meydana gelen artış böyle açıklanabilir. Düşmanımı dehşete düşürmek için kıllarını dikleştiren, tehdit edici bir tavır takınan ve vahşi sesler çıkaran bir hayvana baktığımızda, başlangıçta istemli

olarak gerçekleştirilen hareketlerin istemsiz olanlarla ilginç bir birliktelik sergilediğini görürüz. Ancak kılların dikleştirilmesi gibi tümüyle istemsiz olan eylemlerin bile iradenin gizemli gücünden etkilenmiş olması mümkündür.

İfadeli hareketlerin bir kısmı, örneğin daha önce anılan tikler, belirli zihin durumlarıyla ilişkili olarak kendiliğinden ortaya çıkmış ve sonradan kalıtımla aktarılmış olabilir. Ama bu görüşü olası kılan bir kanıt rastlamadım.

Aynı kabilenin üyeleri arasında dil yoluyla kurulan iletişim, insanın gelişiminde her şeyden önemli olmuş; ifade- li yüz ve vücut hareketleri de dilin etkisini büyük ölçüde artırmıştır. Yüzünü göremediğimiz biriyle önemli bir konu hakkında konuşurken bu gerçeğin farkına varırız. Ancak keşfedebildiğim kadarıyla herhangi bir kasın yalnızca ifade amacıyla geliştiğine, hatta değişikliğe uğradığına inanmamız için hiçbir neden yoktur. İfadeli seslerin üretilmesini sağlayan ses organları ve ses-çıkarıcı diğer yapılar bu açı- dan kısmi bir istisna teşkil ediyor gibi görünmektedir; ama bu organların başlangıçta cinsel amaçlarla geliştiğini ve karşı cinsiyeti çağırmaya veya cezbetmeye yaradığını, başka bir kitabımda¹ göstermeye çalışmıştım. Günümüzde ifadeye yarayan herhangi bir kalıtsal hareketin başlangıçta bu özel amaç için istemli ve bilinçli olarak gerçekleştirilmiş olduğuna inanmak için de bir neden göremiyorum; işitme ve konuş- ma engellilerin kullandığı bazı mimikler ve işaret-dili gibi. Aksine ifadeyi yaratan gerçek veya kalıtsal hareketlerin her biri doğal ve bağımsız bir kökene sahip gibidir. Ama böyle hareketler bir kez kazanıldı mı iletişim amacıyla istemli ve bilinçli olarak kullanılabilir. Özenle bakıldıkları takdirde be- bekler bile çığlık atmanın rahatlatıcı olduğunu çok erken bir yaşta öğrenir ve bir süre sonra bunu kendi iradeleriyle yap- maya başlarlar. İnsanların şaşkınlığı ifade etmek için kaşla-

¹ *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* [İnsanın Türe- yişi ve Cinsel Seçilim, 2. cilt, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, 2020].

rını istemli olarak kaldırdıklarına veya sahte memnuniyeti ve kabullenmişliği ifade etmek için gülümsediklerine sıkça şahit oluruz. İnsan çoğu zaman belirli mimiklerini daha dikkat çekici veya çarpıcı kılmak ister; örneğin afalladığını göstermek için parmaklarını iyice açıp kollarını kafasının üstüne kaldırır veya bir işi yapamayacağını ya da yapmayacağını göstermek için omuzlarını kulak hizasına kadar kaldırır. Bu tür hareketleri yapma eğilimi, onların istemli olarak sıkça tekrarlanması yoluyla güçlenecek veya artacak; sonuçlar da kalıtımla aktarılabilir.

Belirli bir zihin durumunu anlatmak için başlangıçta yalnızca bir veya birkaç kişi tarafından kullanılmış hareketlerin, bilinçli ve bilinçsiz taklit yetisiyle başka bireyler arasında yaygınlaşmış ve bunun sonucunda tümel hale gelmiş olabileceği de dikkate alınmalıdır. İnsanın bilinçli iradede bağımsız olarak taklitçiliğe yönelik güçlü bir eğilim taşıdığı açıktır. Bu eğilim belirli beyin hastalıklarında, özellikle iltihabi beyin yumuşamasının başlangıcında son derece çarpıcı bir şekilde sergilenir ve "yankı işareti" olarak adlandırılır. Böyle hastalar yanlarında yapılan her mimiği ve yabancı dilde olsa bile söylenen her kelimeyi anlamadıkları halde taklit ederler.² Hayvanlara gelince, çakallar ve kurtlar esaret altında köpek havlamasını taklit etmeyi öğrenmiştir. Çeşitli duyguları ve istekleri ifade etmeye yarayan, ayrıca evcilleşme sürecinden sonra kazanıldığı ve farklı ırklarda farklı kalıtım düzeyleri sergilediği için de dikkat çekici olan köpek havlamasının ilkin nasıl öğrenildiğini bilmiyoruz; ama köpeklerin insan gibi çenebaz bir hayvanla uzun süre iç içe yaşamış olduğunu göz önünde bulundurarak bu kazanımda taklit yetisinin payı olabileceğini düşünemez miyiz?

Yukarıda ve bu kitabın geri kalanında sunulan açıklamalarda irade, bilinç ve niyet terimlerinin doğru kullanımı ko-

² Dr. Bateman'ın Afazi [konuşma kaybı] üzerine sunduğu ilginç bulgulara ulaşmak için bkz. *Aphasia*, 1870, s. 110.

nusunda sık sık zorlandım. Başlangıçta istemli olarak gerçekleştirilen eylemler zamanla alışkanlığa dönüşür, sonra kalıtsal hale gelir ve o zaman iradeye karşıt olarak bile gerçekleştirilebilir. Bunlar sıklıkla zihin durumunu açığa vurur, ancak başlangıçta böyle bir sonuç ne amaçlanmış ne de beklenmiştir. "Belirli hareketler bir ifade aracı olarak kullanılır" cümlesi bile yanıltıcıdır, çünkü birincil amacın veya işlevin bu olduğunu ima eder. Oysa bu nadiren doğrudur veya tümüyle yanlıştır; nitekim hareketler başlangıçta ya doğrudan işe yaramıştır ya da duyuşsal merkezin uyarılmış durumunun dolaylı bir sonucudur. Bir bebek acıktığını anlatmak için bilinçli olarak da, içgüdüsel olarak da çığlık atabilir; ama ıstırabını açıkça ifade edecek şekilde yüz hatlarını geriye doğru çekmeyi ne ister ne de buna niyet eder; buna karşılık insanın sergilediği en karakteristik ifadelerden bazıları çığlık atma eyleminden türemiştir.

İfadeli hareketlerimizin çoğu herkesin kabul ettiği gibi doğuştan veya içgüdüsel olmasına karşın, onları tanımamızı sağlayan içgüdüsel bir yetiye sahip olup olmadığımız sorusu ayrı bir meseledir. Genellikle böyle olduğu varsayılmış; ama M. Lemoine bu varsayıma şiddetle karşı çıkmıştır.³ Maymunlar sahiplerinin yalnızca ses tonlarını değil, titiz bir gözlemcinin anlattığına göre⁴ yüz ifadelerini de ayırt etmeyi çabucak öğrenir. Köpekler, şefkatli mimiklerin veya seslerin tehditkâr olanlardan farkını çok iyi bilir ve sevecen bir ses tonunu da tanıyor gibidir. Ama köpekler, çok sayıda denemeden sonra görebildiğim kadarıyla, en azından bazı durumlarda teşhis edebildikleri bir tebessüm veya gülüş dışında yüz hatlarıyla sınırlı olan hiçbir hareketi anlayamaz. Maymunlar ve köpekler bu sınırlı bilgiyi, kaba veya nazik davranışlarımızı eylemlerimizle ilişkilendirerek edinmiş olmalıdır; söz konusu bilginin içgüdüsel olmadığı da kesindir.

³ *La Physionomie et la Parole*, 1865, s. 103, 118.

⁴ Rengger, *Naturgeschichte der Säugethiere von Paraguay*, 1830, s. 55.

Hayvanlar insanın ifadeli hareketlerini nasıl öğreniyorsa, çocukların da büyüklerinden gördüklerini kısa sürede öğrenecekleri kuşkusuzdur. Üstelik ağlayan veya gülen bir çocuk o anda ne yaptığını ve hissettiğini genel anlamda bilir; böylece başkalarında gördüğü ağlamanın veya gülmenin ne anlama geldiğini basit bir akıl yürütmeye çözebilir. Ama asıl soru şudur: Çocuklarımız ifadeye ilişkin bilgiyi ilişkilendirme ve akıl yürütme yoluyla yalnızca deneyimleyerek mi edinmektedir?

İfadeli hareketlerin çoğu adım adım kazanılmış ve sonrasında içgüdüsel hale gelmiş olduğuna göre, teşhislerinin de aynı şekilde içgüdüsel hale gelmiş olması *a priori* bir olasılık içeriyor gibidir. Buna inanmak, hayatında ilk kez anne olan bir dört-ayaklının yavrusunun endişe çığlığını bildiğini veya birçok hayvanın düşmanlarını içgüdüsel olarak tanıdığını ve onlara karşı içgüdüsel bir korku beslediğini kabul etmekten daha zor değildir; her iki açıklamadan da makul bir şüphe duyulamaz. Fakat çocuklarımızın herhangi bir ifadeyi içgüdüsel olarak teşhis edebildiklerini kanıtlamak son derece zor olacaktır. Başka çocuklarla arkadaşlık kurarak bir şeyleri öğrenme şansı olmayan ilk çocuğumda bu olguyu inceledim ve onun, deneyim yoluyla öğrenemeyeceği kadar erken bir yaşta bir tebessümü anladığına ve gülümseyerek karşılık verdiği bu görüntüden hoşnut olduğuna karar verdim. Aşağı yukarı dört aylık olduğunda, yanında tuhaf sesler çıkarıp garip mimikler yaparak vahşi bir görüntü sergilemeye çalıştım; ama aşırı yüksek olmadıkça sesleri de, mimikleri de komik bir şaka olarak algıladı; o zamanlar bu durumu, ses ve mimiklerden önce veya onlarla birlikte gülümsemesine yormuştum. Beş aylık olduğunda, sevecen bir ifadeyi ve ses tonunu anlıyor gibiydi. Altıncı ayını doldurduktan birkaç gün sonra dadısının ağlama taklidi yaptığını gördü; bunun üzerine yüzünde bir melankoli ifadesi belirdi ve ağız köşeleri belirgin biçimde sarktı; oysa başka bir çocuğun ağladığını muhtemelen çok az görmüştü, ağlayan bir yetişkinle

hiç karşılaşmamıştı ve böylesine erken bir yaşta bu konuda akıl yürütüp yürütemeyeceği de oldukça kuşkuluydu. Dolaşısıyla öyle sanıyorum ki doğuştan sahip olduğu bir duygu, ona dadısının yaptığı ağlama taklidinin kederi ifade ettiğini söylemiş; bu da duygudaşlık içgüdüğü aracılığıyla kederlenmesine yol açmıştı.⁵

Karşı görüşte olan M. Lemoine'a göre, insanda ifadeye ilişkin doğuştan gelen bir bilgi olsaydı, yazarlar ve ressamlar her zihin durumunun özgün işaretlerini betimlemekte ve resmetmekte bu kadar zorlanmazdı. Ama bunun geçerli bir argüman olduğunu düşünmüyorum. Bir insanda veya hayvanda ifadenin bariz biçimde değiştiğine şahit olsak bile, deneyim yoluyla edindiğim bilgiye göre, değişimin niteliğini tespit edemeyebiliriz. Örneğin Duchenne'in sunduğu iki fotoğrafı (III. Resim, Şekil 5 ve 6) inceleyen deneklerin hemen hepsi, aynı yaşlı adamın birinde gerçek ve diğerinde sahte bir gülümseme sergilediğini anladı; ama iki fotoğraf arasındaki temel farkları tespit etmekte epey zorlandım. İfadeye ilişkin bunca ayrıntıyı, bilinçli bir analiz yapmadan teşhis edebiliyor olmamız bana her zaman ilginç gelmiştir. Somurtkan veya sinsi bir ifadeyi kimsenin açıkça betimleyebileceğini sanmıyorum; buna karşılık pek çok gözlemci, bu ifadelerin farklı insan ırklarında teşhis edilebileceği konusunda hemfikirdir. Duchenne'in eğik kaşlı delikanlıya ait fotoğrafını (II. Resim, Şekil 2) gösterdiğim deneklerin neredeyse hepsi, fotoğrafa bakar bakmaz onun kederi veya benzer bir duyguyu anlattığını söyledi; oysa fotoğrafı görmeden önce muhtemelen hiçbirisi veya bin kişiden biri bile, iç uçları büzüşmüş olan kaşların eğimi veya alındaki dörtgen biçimli çizgiler

⁵ [Buna zekice bir argümanla karşı çıkan Bay Wallace (*Quarterly Journal of Science*, Ocak, 1873), dadının suratındaki tuhaf ifadenin çocuğu korkutup ağlatmış olabileceğini belirtir.

Bu örneği, *Adam Bede* romanındaki Chad Cranage adlı nalbantın durumuyla karşılaştırınız: Torununun karşısına temiz Pazar yüzüyle çıktığında, küçük kız yabancı bir insanla karşılaşmış gibi ağlar.]

hakkında kesin bir yargıya varamazdı. Bu durum, başka insanlara hangi noktaları gözlemleyeceklerini tarif ederken zorlandığım diğer pek çok ifade için de geçerlidir. O halde ayrıntılar konusundaki derin bilgisizliğimiz, farklı ifadeleri görür görmez hatasızca teşhis etmemize engel olmuyorsa, bu bilgisizliğin, her ne kadar muğlak ve genel de olsa bilginimizin doğuştan gelmediğini destekleyen bir argüman olarak öne sürülmesine anlam veremiyorum.

İnsanın sergilediği temel ifadelerin dünyanın her yerinde aynı olduğunu ayrıntılı olarak göstermeye çalıştım. Bu ilginç bir bulgudur, çünkü mevcut ırkların tek bir ebeveyn-soydan-ırklar birbirinden ırksamadan önce yapı bakımından neredeyse tamamen ve zihin bakımından büyük ölçüde insan olan bir soydan- türediğini destekleyen yeni bir argüman sunar. Elbette aynı amaç için uyarlanmış benzer yapılar, sık sık çeşitlenme ve doğal seçim yoluyla farklı türler tarafından ayrı ayrı kazanılmıştır; ama bu görüş, farklı türlerin bir yığın önemsiz ayrıntı bakımından büyük bir benzerlik sergiliyor olmasını açıklayamaz. İfadeyle hiçbir ilgisi bulunmayıp bütün insan ırklarında ortak olan çok sayıda yapısal noktayı aklımızın bir köşesine yazar; sonra bunların üstüne, ifadeli hareketleri doğrudan veya dolaylı olarak oluşturan ve içlerinden bazıları son derece önemliken pek çoğu hayli önemsiz olan çok sayıda noktayı eklersek, bunca benzerliğin veya yapısal özdeşliğin ayrı ayrı kazanılmış olması son derece olanaksız görünmektedir. Oysa insan ırkları köken bakımından farklılık gösteren çok sayıda türden türemişse durum böyle olmalıdır. Farklı insan ırklarında büyük benzerlik gösteren bunca noktanın, halihazırda insan karakteri kazanmış olan tek bir ebeveyn-formdan kalıtım yoluyla kazanılmış olması çok daha olasıdır.

Bugün insanda görülen ifadeli hareketlerin atalarımızın uzun soy hattında birbiri ardına ne zaman kazanılmaya başladığını kestirmeye çalışmak, ilginç olmakla birlikte muhtemelen boş bir çabadır. Aşağıdaki görüşler, bu kitapta

ele alınan temel noktaları en azından hatırlatmaya yarayacaktır. Atalarımızın, insan vasfını kazanmadan çok önce, gülmeyi bir haz veya hoşnutluk işareti olarak kullandığını güvenle söyleyebiliriz; çünkü birçok maymun çeşidi hoşnut olduğunda bizim gülüşümüze çok benzeyen ve genellikle çenenin veya dudakların titretilmesiyle üretilen tekrarlı bir ses çıkarır, ağız köşeleri geriye ve yukarıya doğru çekilirken yanakları kırışır, hatta gözlerinin parlaklığı bile artar.

Benzer şekilde korkunun da, çok eski bir dönemden bu yana şimdikiyle aşağı yukarı aynı biçimde ifade edildiği sonucuna varabiliriz; titreme, kılların dikleşmesi, soğuk terleme, solgunluk, gözlerin genişçe açılması, çoğu kasın gevşemesi ve vücudun aşağı çökmesi veya hareketsiz kalması gibi.

Büyük acılar baştan beri çığlık veya iniltilere, vücudun şekilden şekle girmesine ve dişlerin birbirine sürtülmesine yol açmış olmalıdır. Ama atalarımız, çığlık atmaya ve ağlamaya eşlik eden son derece ifadeli yüz hareketlerini, ancak dolaşım ve solunum organları ve göz çevresindeki kasları mevcut yapılarına ulaştıktan sonra yapabilmiş olmalıdır. Öyle görünüyor ki gözyaşı dökmek, göz kapaklarının spazmodik kasılmasından ileri gelen refleks eylemle gelişmiş, çığlık atarken göz kürelerinin kanlanması da bu süreçte muhtemelen katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla gözyaşı dökmek, soy hattımızda çok geç ortaya çıkmış olmalıdır; en yakınlarımız olan insan-biçimli kuyruksuz maymunların gözyaşı dökmüyor olması bu vargıyla bağdaşır. Ama burada biraz temkinli olmak gerekir; nitekim insanın yakın akrabası olmayan belirli maymunlar gözyaşı döktüğüne göre, bu alışkanlık insanın köken aldığı grubun bir alt-dalında uzun zaman önce ortaya çıkmış olabilir. En eski atalarımız, çığlıklarını bastırma alışkanlığı edinene kadar, keder veya kaygı duyduklarında kaşlarını eğmemiş veya ağız köşelerini geriye doğru çekmemiş olmalıdır. Dolayısıyla keder ve kaygı ifadeleri bütünüyle insana özgüdür.

Öfke çok eskiden beri tehditkâr veya telaşlı mimiklerle ifade edilmiş, bunlara derinin kızarması ve dik bakışlar da eşlik etmiş, ama bu dönemde kaşlar çatılmamış olmalıdır. Çünkü öyle görünüyor ki kaşları çatma alışkanlığının kazanılmasındaki başlıca etken, bebeklikte ne zaman ağrı, kızgınlık veya rahatsızlık hissedilse ve bundan dolayı çığlık atma isteği uyansa göz çevresinde ilk olarak corrugator kasların kasılmış olmasıdır; ayrıca görmeyi zorlaştıran koşullarda çatık kaşların bir siper işlevi üstlenerek keskin görüşü mümkün kılması da kısmen etkili olmuştur. Bu siper olma eylemi, insan tam anlamıyla dik durmaya başlamadan önce alışkanlığa dönüşmemiş olabilir, çünkü maymunlar kaşlarını parlak ışık altında çatmaz. Eski atalarımız çok öfkeli olduklarında dişlerini, öfkesini dizginlemeden açığa vuran bir insandan, örneğin bir akıl hastasından bile daha fazla göstermiş olmalıdır. Ayrıca somurtkan veya kırgın olduklarında, bizim çocuklarımıza veya günümüzdeki yabanıl ırkların çocuklarına kıyasla dudaklarını öne doğru çok daha fazla uzatmış olduklarını güvenle varsayabiliriz.

Çok eski atalarımız içerdikleri veya biraz sinirlendikleri zaman kafalarını dik tutmaya, göğüslerini germeye, omuzlarını kaldırmaya ve yumruklarını sıkmaya, insanın olağan tutumunu ve dik duruşunu kazandıktan ve yumruk veya sopalarla dövüşmeyi öğrendikten sonra başlamış olmalıdır. Bunun karşıtı olan ve bir acizlik veya sabır göstergesi olarak kullanılan omuzları kaldırma hareketi, bu döneme kadar gelişmemiş olmalıdır. Aynı nedenden ötürü afallamayı da kollarını kaldırarak ve ellerini açıp parmaklarını uzatarak ifade etmiş olamazlar. Maymunların hareketlerine bakılırsa, ağzın genişçe açılması da o dönemde bir afallama ifadesi olarak kullanılmamış; ama gözler açılmış ve kaşlar kavislenmiştir. Tiksinti ifadesinin kökenine ilişkin önerdiğim görüş doğruysa, diğer bir deyişle atalarımız beğenmedikleri bir yiyeceği midelerinden istemli olarak ve çabucak çıkarma yetisine sahip olmuş ve onu kullanmışsa, tiksinti çok erken

bir dönemde ağız çevresindeki kusmayı andıran hareketlerle ifade edilmiş olmalıdır. Ama horgörü veya hafife almayı daha kibar gösterimi olan, hor görülen kişi bakılmaya değer değilmiş gibi göz kapaklarını indirme veya gözlerle yüzü başka yöne çevirme hareketi muhtemelen çok daha ileri bir dönemde kazanılmıştır.

Yüz kızarması, bütün ifadeler içinde en insansı olandır ve derilerinde gözle görülür bir renk değişimi olsun veya olmasın bütün veya neredeyse bütün insan ırklarında ortaktır. Yüzün kızarmasına yol açan yüzeydeki küçük atardamarların gevşemesi, öyle görünüyor ki tüm dikkatin dış görünüşe ve özellikle yüze yöneltilmesi sonucu gelişmiş, bu süreçte alışkanlığın, kalıtımın ve alışıldık kanallardan kolayca ilerleyen sinir-kuvveti akımının da payı olmuş; sonradan ilişkilendirme yetisinin devreye girmesiyle öz-dikkatin ahlaki davranışa yöneltilmesi de sonucu pekiştirmiştir. Hayvanların güzelliklerini karşıt cinsiyete sergilemek için sarf ettiği çabalara bakılırsa, birçok hayvanın güzel renkleri hatta şekilleri takdir edebildiğinden kuşku duymak zordur. Ama zihinsel yetileri insaninkine eşit veya neredeyse eşit düzeyde gelişmedikçe herhangi bir hayvanın kişisel görünüşüne özen ve hassasiyet göstermesi mümkün görünmüyor. Dolayısıyla yüz kızarmasının, uzun soy hattımızda çok geç ortaya çıkmış olduğu sonucuna varabiliriz.

Yukarıda değinilen ve bu kitap boyunca sunulan bulgular gösteriyor ki, solunum ve dolaşım organlarımız yapı bakımından şimdiki durumlarından az da olsa farklılık göstermiş olsaydı çoğu ifademiz şimdikinden fevkalade farklı olurdu. Kafa bölgesindeki atardamarların ve toplardamarların rotalarında meydana gelen çok hafif bir değişim, şiddetli soluk verme sırasında kanın göz kürelerimizde birikmesini engellemiş olmalıdır; çünkü bu olaya dört-ayaklıların pek azında rastlanır. Bu olay gerçekleşmemiş olsaydı karakteristik ifadelerimizden bazılarını sergileyemezdik. İnsan, ağız ve burun deliklerinden nefes almak yerine dış

brankiyaların yardımıyla su solunumu yapmış olsaydı (bu fikir her ne kadar inanılmaz görünse de), yüz hatları duyguları bugün ellerin ya da kolların anlattığından daha iyi anlatıyor olmazdı. Ancak öfke ve tiksinti yine aynı şekilde dudak ve ağız hareketleriyle ifade edilir, gözlerse dolaşımın durumuna bağlı olarak daha parlak veya daha donuk hale gelirdi. Kulaklarımız hareket yeteneğini kaybetmemiş olsaydı, kulak hareketlerimiz dişleriyle dövüşen bütün hayvanlarda olduğu gibi son derece ifadeli olurdu. Birisine dudak bükerken veya meydan okurken bir taraftaki köpek dişimizi ve aşırı öfkelendiğimizde de bütün dişlerimizi hâlâ gösteriyor olmamız, çok eski atalarımızın bu şekilde dövüştüğüne işaret eder.

İfadeyi oluşturan yüz ve vücut hareketleri, kökenleri ne olursa olsun, refahımız açısından büyük önem taşımaktadır. Bu hareketler, anne ile yavru arasındaki birincil iletişim aracıdır; yavrusuna gülümseyerek onayladığını ifade eden ve onu doğru yola teşvik eden anne, onaylamadığını göstermek için de kaşlarını çatır. Başkalarının duygudaşlığını sergiledikleri ifadelerden kolayca anlayabiliriz; böylece acılarımız yatışırken hazlarımız artar ve birbirimize karşı hissettiğimiz iyi duygular güçlenir. İfadeyi oluşturan hareketler, ağzımızdan çıkan kelimelere canlılık ve enerji katar. Bunlar başkalarının düşüncelerini ve niyetlerini, çeşitli çarpıtmalara açık olan sözcüklerden çok daha gerçekçi bir biçimde ortaya koyar. Fizyonomi [dış görünüş] denilen bilimin içeriyor olabileceği doğruluk payı, Haller'in uzun zaman önce belirttiği gibi,⁶ farklı insanların kendi mizaçlarına göre farklı yüz kaslarını daha sık kullanıyor olmasına dayanıyor gibi görünmektedir; böylece bu insanlarda söz konusu kaslar daha iyi gelişmiş, yüz çizgileri veya olukları da alışkanlığa bağlı kasılmadan ötürü derinleşip daha belirgin hale gelmiş olabilir. Bir duygunun güçlü mimiklerle serbestçe ifade edil-

⁶ Moreau ondan alıntı yapar, 1820 tarihli Lavater baskısı, 4. cilt, s. 211.

mesi onu yoğunlaştırır.⁷ Öte yandan bütün dış göstergelerin alabildiğine bastırılması söz konusu duyguyu yumuşatır.⁸ Sert mimiklerini gizlemeden açığa vuran biri daha çok öfkelenecek; korktuğunu belli eden biri daha çok korkacak; kederle boğulmuşken pasif kalan biri de, zihinsel esnekliğini geri kazanmak için elindeki en iyi şansı kaybetmiş olacaktır. Bunun bir nedeni, hemen hemen bütün duygularla onların dış göstergeleri arasında sıkı bir ilişki olması; bir diğer nedeni de, çabalamanın kalp ve dolayısıyla beyin üzerinde gösterdiği doğrudan etkidir. Bir duygunun taklit edilmesi bile onu uyandırabilir. İnsan zihnine ilişkin engin bilgisine istinaden bu konuda yetkin bir uzman sayılması gereken Shakespeare, karakterini şöyle konuşturur:-

"Korkunç bir şey değil mi,
Bu oyuncunun burada büyük bir tutkuyla,
Ama bir kurguya, bir rüyanın hayaline kapılarak,
Ruhunu, oynadığı role böylesine teslim etmesi?
O kadar ki beti benzi atmış;
Gözleri yaş dolu, kendi perişan,
Sesi yanık, tüm vücut dili bu role uyarlanmış.
Üstelik hepsi bir hiç uğruna!"

-Hamlet, 2. Perde 2. Sahne

İfade kuramı üzerine yapılan çalışmaların, insanın düşük bir hayvansal formdan türemiş olduğu sonucunu belirli bir ölçüde doğruladığını ve çok sayıda ırkın tek bir türe veya alt-türe ait olduğu kanısını desteklediğini görmüştük; ama bana kalırsa böyle bir doğrulamaya zaten ihtiyaç yoktur. Ayrıca ifadenin veya kimine göre duyguların dilinin, insan

⁷ [Eyleme geçmenin etkisinden söz eden Maudsley (*The Physiology of Mind*, 1876, s. 387, 388), duygunun bedensel hareket yoluyla daha yoğun ve belirgin hale geldiğini belirtir. Başka yazarlar da benzer açıklamalar yapmıştır, *örneğin* Wundt, *Essays*, 1885, s. 235. Braid, hipnotize edilmiş insanların uygun davranışlara yönlendirilmeleri hâlinde tutkularını canlandırmanın mümkün olduğunu keşfetmiştir.]

⁸ Gratiolet (*De la Physionomie*, 1865, s. 66), böyle olduğuna emindir.

soyunun refahı açısından gerçekten önemli olduğunu da görmüştük. Çevremize baktığımızda gerek insanların gerek evcil hayvanlarımızın yüzlerinde görebileceğimiz farklı ifadelerin kaynağını veya kökenini olabildiğince anlamaya çalışmak, ilgimizi cezbeden bir uğraş olmalıdır. Tüm bu nedenlerden ötürü, bugüne kadar birçok yetkin gözlemcinin haklı olarak dikkatini çekmiş olan konumuzun felsefi yönü, özellikle yetkin fizyologlar tarafından gelecekte çok daha kapsamlı olarak ele alınmayı hak eder.

DİZİN

- acizlik 7, 244, 349
afallama 7, 225, 270, 271, 273,
275, 280, 281, 349
Alison, Profesör 41
Anderson, Dr. 110
Annesley, Lieut., R.A. 127
Arrectores pili 105
atlar 55, 89
Audubon 102
Azara 128, 131, 134

Bain, Bay 19, 20, 40, 81, 194, 207,
229, 282, 317, 320
Barber, Bayan 32, 110, 260, 265,
280, 310
Bartlett, Bay 54, 57, 75, 78, 97, 99,
115, 116, 125, 133, 136, 138,
164, 166, 208
Baudry, M. 121, 124, 262
Baxter, Dr. 50
Beer, Profesör 50
Behn, Dr. 301
Bennett, G. 140
Bergeon 167
Bernard, Claude 47, 73, 74, 76
Blair, Rev. R. H. 219, 301, 302, 339
Blyth, Bay 101
Bowman Bay 158, 160, 164, 168,
170, 219
Brehm 100, 130, 138, 139
Bridges 32, 237, 251, 252, 268,
308, 317
Bridgman 192, 207, 258, 264, 265,
272, 276, 278, 301
Bridgman, Laura 192
Brinton, Dr. 158
Brodie, Sör B., 330

Brooke, Raca 31, 202, 245, 267,
271, 308
Brown, Dr. R. 111
Browne, Dr. J. Crichton 24, 81,
154, 176, 179, 181, 188, 193,
199, 210, 232, 234, 235, 255,
284, 287, 288, 289, 291, 301,
303, 304, 305, 314, 315, 329
Bucknill, Dr. 288
Bukalemunlar 108
Bulmer, Bay J, 31, 202, 241, 265,
277, 311, 312
Bulwer, John 13, 255, 266
Bunnett, Bay Templeton 31, 260
Burgess, Dr. 16, 230, 300, 301,
302, 303, 305, 309, 310, 311,
316, 321, 326
Burton, Yüzbaşı 252
Button, Jemmy 208, 308

Camper, Pierre 13, 14
Carpenter 56, 328
Carus, Profesör 175, 266, 329
Catlin 280
Caton, Hon. J. 101
Cebus azarae 93, 134, 136
Chaucer 157
Chevreul, M. 18
Clark, Bay T. W. 295
Cleland, Profesör 246, 254
Comrie, Dr. 233, 252
Cooke, aktör 240
Cooper, Dr. 36, 108
Cope, Profesör 111
Crantz 206, 251
Cumming, Gordon 165
Cupples, Bay 250

- Darwin, Dr. 40, 55, 82
 Day, Bay F. 98
 Dickens, Charles 233
 Donders, Profesör 14, 158, 159,
 160, 164, 169, 170, 178, 212,
 213, 215, 220, 221, 295
 Duchenne, Dr. 15, 16, 17, 22, 24,
 25, 29, 35, 42, 134, 144, 148,
 149, 151, 177, 178, 180, 181,
 184, 185, 188, 189, 196, 197,
 198, 215, 222, 246, 249, 270,
 273, 290, 291, 294, 296, 297,
 346
 Dunbar, Bay 88
 Edgeworth, Maria ve R. L. 321
 Engelmann, Profesör 220
 Erskine, Bay H. 31, 42, 183, 259,
 267, 306, 320
 Filehne, Profesör W. 314
 filler 116, 165
 Forbes, Bay D. 223, 308, 324
 Ford, Bay 99
 Forster, J. R. 307
 Foster, Dr. Michael 45, 331, 332
 Freycinet 172
 Fyffe, Dr. 295
 Gaika (Afrikalı kabile şefi) 32,
 203, 221, 233, 245, 254, 260,
 265, 271, 286, 310
 Galton, Bay F. 43
 Garrod, Bay A. H. 79
 Gaskell, Bayan 150
 Geach, Bay F. 31, 182, 183, 220,
 242, 252, 259, 286, 307
 gevişgetirenler 250
 Gomperz, Profesör 279, 298
 Gordon, Leydi Duff 165, 306
 goril 143
 görme engelliler 301, 340
 Gratiolet, Pierre 17, 18, 19, 22,
 42, 93, 120, 155, 164, 175, 195,
 219, 221, 227, 230, 232, 233,
 246, 247, 255, 274, 275, 278,
 280, 283, 294, 295, 311, 312,
 326, 328, 329, 352
 Gray, Profesör ve Bayan Asa 32,
 136, 259, 267, 306
 Green, Bayan 31
 Gull, Sir W. 157
 Gunning, Dr. 160
 gülme 93, 95, 134, 149, 157, 162,
 194, 196, 200, 201, 202, 203,
 204, 205
 Günther, Dr. 104, 108, 109, 111
 Hagen 152, 324, 327
 Hagenauer, Bay 30, 188, 254, 283,
 311
 Hartshorne, Bay F. B. 203
 Harvey 40
 haset 83, 84
 Haynes, Dr. Stanley 40, 286
 hayvanlar 22, 52, 75, 89, 90, 92,
 95, 97, 101, 106, 107, 113, 115,
 117, 121, 127, 139, 144, 200,
 224, 233, 250, 299, 341
 Helmholtz 93, 95, 96, 276
 Henderson, Bay 112
 Henle 9, 17, 33, 34, 35, 77, 85, 148,
 161, 177, 187, 196, 197, 249
 Herpestes 100, 111, 112
 hırçınlık 229, 231
 hilekârlık 7, 244, 253
 Hipokrat 40, 77
 Holbeach, Bay H. 246, 279
 Holland, Sir Henry 46, 47, 77,
 328, 330
 Hookham, Bay G. 132
 Horgörü 7, 96, 207, 244, 246, 247,
 251, 252, 253, 350
 Humboldt 136, 308, 309
 Huschke 175, 236, 278, 280
 Huxley, Profesör 40, 45, 99, 225
 Innes, Dr. 258
 İfadenin Anatomisi ve Felsefesi
 14
 Jackson, Bay Henry 231, 285
 Jerdon, Dr. 111
 Jukes, Bay J. B. 266

- kaygı 180, 183, 338, 339, 348
 Keen, Dr. 159, 185
 kırışıklıklar 26, 121, 148, 181,
 182, 183, 184, 186, 198, 199,
 222, 241
 kır tavşanları 88
 Kibir 253
 Kindermann, Herr. 35, 147, 222
 King, Binbaşı Ross 115, 267

 Lacy, Bay Dyson 30, 220, 223, 233,
 265, 286
 Lane, Bay H. B. 31
 Lang, Bay Archibald G. 31, 310
 Lange, Dr. 72, 82
 Langstaff, Dr. 148, 151, 293, 303
 Lavater, G. 13, 15, 33, 205, 230,
 236, 278, 283, 302, 304, 305,
 309, 351
 Laycock, Profesör 329, 331
 Le Brun, 236
 Lee, Bay H. P., 268, 306
 Leichhardt 206, 252
 Lemoine, M. 14, 244, 344, 346
 Lessing, Laocoon 25
 Leydig 104, 106
 Lieber, Bay F. 192, 207, 264, 266,
 268, 276, 278, 301
 Lister, Bay 105, 195
 Litchfield, Bay 93
 Lloyd, Bay R. M. 127
 Lockwood, Gç. S. 92
 Lorain, M. 79
 Lubbock, Sir John 153, 172, 208,
 216, 268
 Lydekker, Bay R. 44

 Macalister, Profesör 21, 107, 142
 Maine, Sir Henry 253
 Mantegazza 13, 59, 72, 75, 86, 208
 Marshall, Bay 154, 193
 Martin, W. L. 134, 137, 140
 Martius 309
 Matthews, Bay Washington 33,
 221, 237, 248, 259, 268, 276,
 280, 308
 May, Bay A. 36, 62

 maymunlar 138, 143, 144, 156,
 164, 195, 225, 230, 250, 348,
 349
 meditasyon 7, 214
 Meyer, Dr. Adolf 267
 Miklucho-Maclay, N. von 230, 286
 Moreau, M. 13, 15, 33, 205, 230,
 283, 302, 304, 305, 309, 351
 Moseley, H. N. 52, 238, 266, 267
 Mosso, M. 74, 82, 282, 295
 Mowbray, Kümes Kuşları üzerine
 56
 Munby, Bay A. J. 281
 Müller, Dr. Ferdinand 23, 31, 39,
 48, 50, 56, 73, 76, 225, 260,
 328, 331

 Nicol, Bay Patrick 24, 181, 188,
 235, 291
 Nicols, Bay Arthur, 127

 Ogle, Dr. W., 246, 247, 262, 274,
 285, 291, 292, 331
 Oliphant, Bayan 85, 261
 Olmsted 261
 omuz silkmek 124
 Owen, Profesör 21, 92, 142

 öpüşmek 205, 340

 Paget, Sir J. 73, 118, 302, 303, 304,
 328, 330
 Parsons, J. 13, 240
 Piderit, Dr. 19, 33, 151, 154, 175,
 200, 203, 215, 227, 231, 233,
 247, 273
 Plautus 221
 Pouchet, M. G. 72

 Reade, Bay Winwood 32, 208, 260,
 271, 276, 280
 Reeks, Bay H. 218
 Refleks eylemler 5, 37, 45
 Rejlander, Bay 35, 53, 147, 179,
 188, 196, 240, 246, 249, 256,
 277
 Rengger 66, 93, 134, 136, 230, 344
 Reynolds, Sir J. 201

- Riviere, Bay 36, 61, 123
 Rothrock, Dr. 32, 223, 242, 251
- Salvin, Bay F. 53
 Schmalz 265
 Scott, Sir W. 32, 67, 123, 180, 183,
 223, 231, 238, 239, 240, 251,
 258, 259, 267, 268, 271, 306
 Sekreter kuşu 112
 Shaler, Profesör 110, 112
 Smith, Sir Andrew 203, 306
 Smyth, Bay Brough 30, 276, 286
 Somerville 122
 Sophocles, Bay 248, 266
 Speedy, Yüzbaşı 32, 252, 259, 266,
 280, 308
 Spencer, Bay Herbert 20, 21, 37,
 39, 76, 81, 91, 94, 192, 194,
 219, 254
 Spix, von 309
 Stack, the Gç. J. W. 31, 224, 237,
 271, 307
 Stecki, M. Henri 287
 St. John, Bay 57, 128
 Stuart, Bay 272
 suçluluk 253, 321
 Sutton, Bay, 99, 136, 138, 139,
 144, 161, 243, 250
 Swinhoe, Bay 31, 202, 238, 260,
 306
- şaşkınlık 194, 225, 252, 276, 298
 şempanze 9, 133, 134, 136, 140,
 141, 142, 143, 144, 161, 224,
 228, 276
 şüphe 83, 255, 345
- Taplin, Gç. George 30, 182, 237,
 311
 tavşanlar 88, 89
 Taylor, Gç. R. 155
 Tegetmeier, Bay 104
 Tennent, Sir J. Emerson 165
 teslimiyet 122
- tevazu 255, 324
 Thwaites, Bay 165
 tiksinti 96, 149, 247, 248, 249,
 251, 252, 297, 349, 351
 tilki 125, 127, 295
 Topham, Bay 324
 Tuke, Dr. 13, 82, 232, 250
 Turner, Bay 54, 104, 328, 331
- umutsuzluk 85, 285
- Virchow 45, 50, 76
 Voeux, Bay des 113
 Vogt, C 199, 265, 301
- Walker, Bay W. G. 165
 Wallace, Bay 31, 119, 134, 275,
 346
 Wallich, Dr. 35, 196
 Weale, Bay J. P. Mansel 32, 109,
 221, 224, 277
 Wedgwood, Bay Hensleigh 108,
 162, 206, 213, 223, 231, 241,
 247, 249, 252, 264, 277, 280,
 298, 311, 320
 Weir, Bay Jenner 102, 103
 West, Bay 32
 Whitmee, Gç. S. J. 98
 Wilson, Bay 30
 Wissenschaftliches System der
 Mimik und Physiognomik 19
 Wolf, Bay 36, 137
 Wood, Bay J. 36, 64, 65, 102, 103,
 120, 130, 141, 178, 289, 293,
 294
 Wright, Bay Chauncey 248, 266
- yılanlar 98, 109, 111, 113
 Yüz kızarması 7, 300, 301, 305,
 311, 319, 335, 350
- Zihinsel engelliler 193